

Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Вінницької облдержадміністрації
Управління культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва
Громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини»
Державний архів Вінницької області
Кафедра історії та культури України ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Центр історії Вінниці
Громадська організація «Вінницьке історичне товариство»

Проект «Голоси живої історії»

УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОД, ДЖЕРЕЛО

Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції

24–26 жовтня 2018 р.

м. Вінниця

*Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції
«Усна історія: теорія, метод, джерело» видано в рамках проекту «Голоси живої історії»,
який реалізувала ГО «Асоціація бібліотек Вінниччини» за фінансової підтримки
Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Вінницької облдержадміністрації*

Відповідальна за випуск Г. М. Слотюк,
керівник проекту «Голоси живої історії»

Редакційна колегія:

Г. М. Слотюк, П. І. Цимбалюк, О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко, С. В. Лавренюк,
О. І. Кізян, О. А. Ткачук, Н. В. Спиця

Рецензенти:

Легун Ю. В., доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області, почесний голова ГО «Вінницьке історичне товариство»

Коляструк О. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського

Гальчак С. Д., доктор історичних наук, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України

Усна історія: теорія, метод, джерело : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. 24–26 жовт. 2018 р., м. Вінниця / Департамент інформ. діяльності та комунікацій з громадськістю Вінниц. облдержадмін., Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2018. – 148 с.

У виданні вміщено матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело», яка відбулася на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва 24–26 жовтня 2018 року.

Програма включала пленарне, секційні та виїзне засідання, презентаційні платформи, майстер-класи з питань теорії і практики усної історії.

На форумі було висвітлено широке коло наукових досліджень, здійснених на Вінниччині, в інших регіонах України та Республіці Польща. Матеріали підготовлено з використанням методу усної історії.

У статтях збережено стилістику та орфографію оповідачів і респондентів. За зміст опублікованих матеріалів, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідають автори.

ЗМІСТ

Привітання	5
<i>Сеник Л. Б.</i>	5
<i>Василюк С. М.</i>	5
<i>Городинський С. С.</i>	6
<i>Побережна Т. І.</i>	6
<i>Легун Ю. В.</i>	6
<i>Коляструк О. А.</i>	7
<i>Гальчак С. Д.</i>	7
<i>Федоришен О. Ю.</i>	8
Усна історія в Україні: досвід, перспективи. Джерельна база усної історії	9
<i>Коляструк О. А.</i> Історія як постійний діалог між сучасністю та минулим	9
<i>Добошевська А.</i> Творення Українського громадського архіву усних історій	10
<i>Аблаєва У. О.</i> Матеріали усної історії кримських татар, як важний джерело етнографічних досліджень	12
<i>Арпентьева М. Р.</i> Проблема усної історії	19
<i>Морозова Н. І.</i> Теоретико-методологічні засади усноісторичних досліджень	21
<i>Жмуд Н. В.</i> Вербатім як вид документального театру в контексті історико-етнографічних студій	24
<i>Слотюк Г. М.</i> Усноісторичні дослідження як складова бібліотечного краєзнавства (на прикладі проекту «Голоси живої історії»)	26
<i>Валігура І. М.</i> Внесок Климента Квітки до методики усних досліджень української етномузики	28
Радянська та пострадянська доба в усній історії	31
<i>Ференц О.</i> Екзистенційні переживання людини в умовах тоталітаризму (на основі інтерв'ю зі свідками історії)	31
<i>Литвиновська Ю. А.</i> Дослідження періоду «Великого терору» методом усної історії	35
<i>Антонюк О. Ю.</i> Голодомор 1932–1933 рр. голосами живої історії (з досвіду роботи відділу краєзнавства ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва)	38
<i>Циганенко Л. Ф.</i> Образ ворога в спогадах дітей – свідків подій Другої світової війни (на матеріалах Південної Бессарабії)	41
<i>Мизенко О. Ю.</i> Спогади дітей Другої світової війни як джерело усної історії	47
<i>Романюк І. М., Романюк Б. І.</i> Роль «усної історії» у дослідженні повоєнного голоду 1946–1947 рр. на Вінниччині	49
<i>Чигирик Н. В.</i> Очима очевидців. Спогади про «загублені» села Чигиринщини та процес переселення з чаши Кременчуцького « моря »	51
<i>Барвінок Ю. В.</i> Зйомки фільму Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» за матеріалами польових досліджень, зібраних на Чигиринщині	57
<i>Єзерська І. В.</i> Дитинство під контролем КДБ: діти інакодумців як інструмент тиску (досвід родин учасників дисидентського руху в Україні 1960–1980-х рр.)	62
<i>Островик Д. А.</i> Спогади воїнів-«афганців» як джерело вивчення повсякдення радянських бійців в Афганістані 1979–1989-х рр.	70
<i>Лишенко А. В.</i> Особливості відзначення свят зимового циклу на Черкащині (Монастирищенський район) за матеріалами усної історії	78
<i>Мозгова Л. А.</i> Погляд на історію Житомирщини з XXI століття	84
<i>Михалиця О. А.</i> Велике бачиться на відстані	86
<i>Верстюк А. М.</i> Історіописання долі людей с. Верхівка Барського району	87
Відтворення особистості через усноісторичні дослідження на прикладі долі В. Стуса	89
<i>Пуніна О. В.</i> Василь Стус у спогадах і літературознавчій думці: проекція на психологічну конституцію творчої особистості	89

<i>Цимбалюк П. І.</i> Стусівські читання у спогадах	94
Наративи постреволуційного та воєнного сьогодення: суспільні виклики та можливості	96
<i>Привалко Т. В.</i> Регіональний вимір Майдану: підсумки усноісторичного дослідження	96
<i>Кілар А. Ю.</i> Методика усної історії: теорія та практика (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни)	100
<i>Льченко Я. О.</i> Дослідження та збереження пам'яті про героїв Антитерористичної операції шляхом усної історії: методи та перспективи	104
<i>Белоус Н. К.</i> Збір розповідей очевидців подій сьогодення як складова краєзнавчої роботи сільської бібліотеки (з досвіду роботи Тиманівської сільської бібліотеки Тульчинської ОТГ)	107
<i>Слотюк Г. М.</i> Маценко Микола Іванович: «Довелось... поміняти ручку і блокнот на автомат і бронежилет, а редакцію – на бліндаж»	109
<i>Ахевич Н. П.</i> Мельник Людмила: «...перше наше волонтерство знає весь Тульчин»	115
Життєві історії внутрішньо переміщених осіб	118
<i>Куряча М. В.</i> У пошуках «радянського», або (не)усвідомлений вплив минулого на сучасні суспільні травми (на прикладі вивчення досвіду адаптації переселенців зі Сходу України)	118
<i>Ніжньовська А. А.</i> Гайоха-Тирнікова Галина Ігорівна: «Все буде Україна!»	120
<i>Криворука А. В., Волошина Н. Б.</i> Тахтарова Аніфе Мевлютівна: «...я такая маленькая была, в сорок четвертом году, нас посадили в скотские вагоны, где заколочены окна и двери, и повезли...»	129
Особистості в усноісторичних дослідженнях	132
<i>Зубко О. Є.</i> Літинчанка Ніна Дяченко(ва)-Гордаш – прима вокалу та володарка нот. Від виходу за кордон (1919 р.) до сцени Словацької опери (1960-ті рр.). Еміграційні спогади	132
<i>Кучеренко С. В.</i> Юрій Липа як лікар за спогадами сучасників	136
<i>Юрчишина О. А.</i> Григорій Патрак-Кухаренко: людина зі скрипкою на тлі епохи	139
<i>Вігуржинська В. С.</i> Марцинюк Василь Григорович: «Установка: допомагати бібліотекам»	143
<i>Панасюк Л. І.</i> Ліквідація більшовиками повстанського руху під проводом Нестора Махна	144
Відомості про авторів	147

ПРИВІТАННЯ

Шановні учасники зібрання, колеги, гості!

Вітаю вас з нагоди відкриття VI Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело».

Такі форуми на теренах нашої області стали вже традиційними і збирають кожних два роки українських та зарубіжних істориків, краєзнавців, працівників бібліотек, музеїв, архівів.

Наша бібліотека має неабиякий досвід у проведенні таких наукових зібрань, де представляються результати краєзнавчої роботи, відбувається обмін досвідом, обговорюються актуальні питання організації досліджень, у тому числі й методом усної історії. Рекомендації, прийняті на конференціях, що відбулися в останній період – а це Міжнародна науково-практична конференція «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності» 2014 року; «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи» 2016-го, поступово втілюються в життя.

Що таке усна історія відомо, мабуть, усім присутнім у цій залі, адже цей метод набув в останній період широкої популярності не лише серед науковців, але й дослідників та краєзнавців. Усна історія – новий науковий напрям, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст.

Сьогодні в рамках VI Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело» її учасники матимуть змогу почути «глибинні інтерв'ю» та результати інших напрацювань. Плануємо обговорити такі теми: «Усна історія в Україні: досвід, перспективи. Джерельна база усної історії», «Радянська та пострадянська доба в усній історії», «Відтворення особистості через усноісторичні дослідження на прикладі долі В. Стуса» та акцентувати увагу на актуальних питаннях сьогодення «Наративи постреволюційного та воєнного сьогодення: суспільні виклики та можливості», «Життєві історії внутрішньо переміщених осіб».

Програма Конференції включає пленарне, виїзне та секційні засідання. Під час роботи зібрання будуть організовані презентації, майстер-класи, книжкові виставки з фонду Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, демонструватимуться фільми за результатами польових досліджень. За окремою програмою буде проведено виїзне засідання до одного із культурних та історичних центрів Вінниччини – міста Тульчина.

Організатори Конференції намагалися максимально урізноманітнити програму, щоб наші засідання були не лише корисними, але й пізнавальними та цікавими.

Вважаємо, що це чудова нагода для учасників зібрання обмінятися науковим та практичним досвідом, новими напрацюваннями, методиками. Висловлюємо сподівання, що конференція стане не лише вагомим внеском у розвиток української історичної науки, але й окреслить нові шляхи для вирішення непростих завдань щодо збору, обробки, зберігання та використання усноісторичних свідчень.

На завершення хочу побажати успішної, результативної роботи організаторам та учасникам форуму, а вам, шановні гості, гарних вражень не лише від конференції, але й від чудового Подільського краю, що милує око в будь-яку пору року!

Зичу вам міцного здоров'я і творчого натхнення в царині краєзнавства та усноісторичних досліджень, нових відкриттів та звершень, які заповнять так звані «білі плями» в історії нашого народу. Будемо раді бачити вас ще не один раз на теренах Вінниччини та в обласній науковій бібліотеці ім. К. А. Тімірязєва.

Л. Б. Сенік,

директор Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва

Доброго дня шановні друзі, колеги!

Передаю вам щирі вітання від голови обласної державної адміністрації Валерія Коровія й побажання плідної роботи, успіхів у спілкуванні та впровадженні такого надзвичайно потужного проекту, як «Голоси живої історії», який сьогодні реалізується на території Вінницької області.

Перефразовуючи слова нашого видатного Леоніда Бикова, маестро з фільму «В бой идут одни старики», – «Все преходящее, а музыка – вечна», я думаю, що історія – це теж музика – музика спілкування, музика людських дол, музика історичних подій. Це те, можливо, без чого ми не відчували б себе людьми. Тому проект, який ми реалізуємо спільно з бібліотекою ім. К. А. Тімірязєва, є надзвичайно важливий. Ми будемо його презентувати орієнтовно в грудні разом з телеканалом «Доба». Ми записали десять свідчень надзвичайно цікавих людей, які проживають сьогодні на Вінниччині, працювали в різні історичні епохи ХХ–ХХІ ст. і зробили свій внесок у розбудову нашого регіону. Ці свідчення, які ми оформили у вигляді короткометражних 3, 5-хвилинних фільмів, без перебільшення, вражають. Вони будуть цікаві не лише нашим сучасникам, але й нащадкам. Я дякую бібліотечним працівникам, які збирають усні свідчення, забезпечують їх збереження, а в багатьох випадках (з дозволу респондентів), оприлюднення.

Хочу словити особливу вдячність за співпрацю й організацію такого чудового заходу господарям – керівництву і співробітникам нашої «Тімірязєвки». Я дякую за співпрацю науковцям, які на експертну раду подають книги краєзнавчого характеру, присвячені різним історичним періодам життя нашого краю, і ми їх друкуємо. Важливу роль відіграють також усноісторичні свідчення, збережені на відео- та аудіоносіях.

Дякую організаторам конференції, учасникам реалізації проекту «Голоси живої історії», всім, хто долучається до збору усноісторичних свідчень, які доповнюють офіційні історичні джерела.

Бажаю Вам плідної роботи, гарного обміну думками, нових вражень та подальших творчих здобутків у вашій благородній справі!

С. М. Василюк,

*директор Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Вінницької обласної державної адміністрації*

Шановні колеги, гості, всі присутні!

Для культури Вінниччини сьогодні знаковий день, адже в рамках VI Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело» ми зустрічаємо наукову еліту, бібліотечних працівників, краєзнавців не лише нашої області, але й з інших регіонів України та зарубіжних країн. Мені дуже відрадно, що в черговий раз Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва та Тульчинська центральна районна бібліотека стали місцем проведення цього авторитетного форуму. Тема Конференції дуже актуальна і потрібна нашому суспільству, особливо молоді, тому що усні свідчення учасників та очевидців подій, які ви скрупульозно збираєте і фіксуєте, неупереджено доповнюють офіційні історичні джерела.

Відомий український історик, державний діяч, учений світового рівня Михайло Грушевський ще на початку 20 століття говорив: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою». Ось цю пам'ять ми й повинні зберегти, і ви це успішно робите. Обласна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва – одна з небагатьох книгозбірень в Україні, яка не перший рік займається організацією усної історичних досліджень, результати яких обговорюються на Конференціях, що традиційно, кожних два роки, проводяться на Вінниччині. Учасники ООС (АТО), волонтери, внутрішньо переміщені особи поділилися своїми спогадами, які є безцінними для нинішніх і майбутніх поколінь. Ви робите важливу справу, шановні колеги, і вам за це щира подяка.

Ми раді всім, хто приїждить до нас із цікавим досвідом, новими ідеями, якими готові поділитися. Вінниччина також має чим сьогодні пишатися – у нас чимало робиться в плані розвитку професійного мистецтва, бібліотечної, музейної справи, збереження самобутньої народної культури, звичаїв, традицій, обрядів.

Назву лише кілька проектів останнього періоду, які реалізовані спільними зусиллями працівників культури і мистецтва Вінниччини, за підтримки влади. Нещодавно в столиці нашої держави з незмінним успіхом пройшла традиційна виставка «Мистецтво одного села», де свою творчість представляли мешканці села Вільшанки Піщанського району. Два роки тому при Вінницькій обласній філармонії ім. М. Д. Леонтовича створений і успішно здійснює концертну діяльність Симфонічний оркестр. У даний час у приміщенні Вінницького обласного краєзнавчого музею діє уже 70-та виставка образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, яку може відвідати кожний охочий. У минулому році було відкрито оновлений музей та впорядковано могилу нашого земляка, видатного композитора і педагога М. Д. Леонтовича у с. Марківка Теплицького району. Незабаром розпочне свою концертну діяльність хор ім. М. Д. Леонтовича. Непересічними подіями стали I та II Міжнародні оперні фестивалі «OPERAFEST-TULCHYN», у яких брали участь артисти не лише з України, але й з багатьох країн світу – Італії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехії та інших. А географія країн, з яких приїздили відвідувачі фестивалю, ще ширша.

Цей перелік можна продовжувати, але повернемося до нинішньої Конференції. Її організатори підготували цікаву програму. Учасники форуму мають змогу ознайомитися з найбільшою книгозбірнею області – обласною науковою бібліотекою ім. К. А. Тімірязєва та Тульчинською центральною районною бібліотекою, а також визначити і пам'ятними місцями нашого краю, відвідати вистави, концертні програми та художні виставки.

Тож дозвольте побажати всім учасникам Конференції плідної роботи, гарних вражень від нашого гостинного краю, творчого натхнення, міцного здоров'я, миру, приємного спілкування й активного відпочинку та висловити сподівання, що ви ще не один раз побуваєте на нашій благословенній землі.

До нових зустрічей!

С. С. Городинський,

начальник управління культури і мистецтв

Вінницької обласної державної адміністрації, заслужений артист України

Доброго дня, всім присутнім на VI Міжнародній науково-практичній конференції!

Я глибоко переконана, що сьогоднішня зустріч і всі наступні дії, які будуть проведені на території Вінниччини, стануть незабутніми для учасників і організаторів Конференції.

Без сумніву, всі ті свідчення очевидців, які зібрані істориками, краєзнавцями, бібліотечними, музейними працівниками, доповнять незабутні сторінки історії Подільського краю та стануть джерелом правдивого висвітлення життя регіону, конкретної людини. Мені здається, що всім учасникам процесу – і тим, хто зібрав і попрацював над цими свідченнями, і тим, хто такі свідчення давав, було цікаво. Тому що опитувані ввійшли в історію, а ті, хто проводив опитування, отримали нову інформацію, яка, без сумніву, доповнить офіційні джерела матеріалами з індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії.

Я всім бажаю плідної роботи, гарних вражень і незабутнього перебування на нашій Вінницькій землі.

Т. І. Побережна,

голова Вінницької обласної організації профспілки працівників культури

Шановні колеги, доброго вам дня!

Як історик за фахом і людина, яка пройшла 50-річний життєвий рубіж, звичайно, маю бути вже консерватором, а всі консерватори цінують традиції.

Я хочу сказати, що шоста конференція – це, безумовно, традиція, авторитетний захід, і цю традицію треба розвивати, підтримувати, і врешті-решт іти далі. На мій погляд, дослідження усної історії, якими сьогодні активно займається наша бібліотечна спільнота, є важливим елементом у низці заходів чи цілій низці змін, які відбуваються в нас у регіоні та місті зокрема. Дійсно, історична наука розвивається, дійсно, з'являються нові напрямки

досліджень, про які ми раніше й не знали. Ще кілька років тому ми говорили про те, що в нас ніхто не займається мемуаристикою, що ми не шануємо спогади людей, а сьогодні ми маємо прекрасну серію «Вінниця у спогадах», яку підготував Вінницький обласний краєзнавчий музей. На сьогодні готується до друку вже третій том. Праця просто вражаюча, яка є взірцем того, як треба займатися нарративами, зібраними методом усної історії, як фіксувати їх на папері. До слова, виходить це видання за кошти обласного бюджету.

У нашому регіоні започаткована також унікальна серія «Наша Вінниччина». Жодна область України такого видавничого проекту не має. І цей перелік можна продовжувати. Є напрямки, які представлені в області на достатньому рівні, зокрема напрацювання з археології. Загалом же Вінницька історична спільнота може сміливо говорити про те, що не даремно їсть свій хліб. Маємо значні історичні дослідження, прагнемо мати ще більші.

Я хочу побажати всім вам, тим хто взявся за непросту, але надзвичайно корисну і надзвичайно цікаву справу – усну історію, нових успіхів та значних досягнень у цій царині.

Ю. В. Легун,

*доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області,
почесний голова ГО «Вінницьке історичне товариство»*

Добрий день, шановні колеги, широ вітаю вас з такою визначальною подією в житті Вінниччини!

Уже сказано, що бібліотека має авторитет, бо про цю конференцію з усної історії знають не тільки в Україні. Мені доводиться часто їздити з різними справами – і викладацькими, і науковими, і завжди запитують про жовтневу зустріч у Вінницькій бібліотеці. Тобто бібліотекарі, як комунікатори, долучилися до такої важливої справи, як оживлення оцих голосів і, більше того, вписування їх в історію. Тому як історик бажаю всім, щоб ця справа не миналася, щоб ті зусилля, які докладаються, множилися і щоб ми врешті-решт підхопили оту течію, яка в історичній сучасній науці вже набула визнання. Я була засмучена реплікою у фейсбуці про те, що відбувається чимало конференцій, і вони проводяться задля того, щоб просто звітувати, але сенсу ніякого не несуть, що часто це формальні зібрання. Але цієї конференції це жодною мірою не стосується.

Уже присутність такої кількості людей, гостей і постійних її учасників свідчить про те, що це розмова людей зацікавлених, зацікавлених у тому, щоб не тільки пізнати факт, якого ми ще не знали, як було сказано: «білі плями, що їх треба діставати, чорні плями треба відкривати і надавати їм життєвих барв», але справа ще полягає в тому, що історія несе не лише змісти, а основне призначення історії – це виробляти смисли. От якраз усна історія, яка знаходить людину, яка вступає в розмову з людиною, яка дає їй право бачити себе в цій історії, і надається для того, щоб смисли пізнати. Є ще дуже важлива річ, яку виконує конференція, вона полягає, мабуть, у тому, що виконує норму, бо історія – це не застигла наука, історія – це дисципліна, яка весь час сама себе корегує. Свого часу після Другої світової війни говорив великий англійський історик *Джозеф Тойнбі*: «Історія завжди керується двома плюсами: виклик і відповідь». І це діалог. Пізніше французький філософ, культуролог *Ролан Барт* скаже про те, що всякий період обов'язково потребує, щоб класика була перекладена доступною мовою цього часу.

Тут є люди різних гуманітарних галузей, тут не лише історики, тут філологи, журналісти, філософи, культурологи, мистецтвознавці, і це говорить про те, що гуманітарна сфера співпрацює і кожен з нас робить свій сегмент роботи. Але ми зійшлися в колі, зійшлися разом, для того щоб подивитися на речі, які нас турбують, під різними кутами зору і з цієї амбівалентності смислів справді увиразнити ціннісні орієнтири нашого суспільства.

Я маю на увазі в колі родинному, тому що, як уже говорилося, якщо ми не починаємо з авторитету всієї сім'ї, то не можемо вийти на майданчик, говорити з широким колом, ми не можемо комунікувати з країною, якщо ми не налагодили смислових зв'язків з ближчими людьми. Я дуже схвилювана і натхненна тим, що зараз переживаю, бо, чесно кажучи, було якесь побоювання, що, може, ми йдемо по колу? Насправді ми йдемо по спіралі, знаходимо якийсь новий майданчик з невеликих якихось гілок, на котрі ми вже видряпалися, і робимо все, щоб усі смисли були для нас більш виразними. Дискурсивна історія, інтерпретивна історія – це та історія, яка готова слухати нас, давайте не боятися ставити свої стопи на площах, на вулицях, не боятися, що хтось загляне тобі через плече, та поплескає тебе по плечі й скаже: «Твоя робота нікому не потрібна, бо через 20 років історію знову переписуть». Але її переписуть, врахувавши нашу з вами роботу, і дуже сподіваємося, що голоси ці будуть лунати, як і хор Леонтовича, реанімований і хор історії людських голосів. Він, безперечно, ніколи не замовкне, тому бережимо це людське пам'ятання і людське осмислення тієї пам'яті.

Удачі всім, дякую!

О. А. Коляструк,

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України
факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*

Від імені Президії Національної спілки краєзнавців України, правління Вінницького обласного краєзнавчого осередку широ вітаю учасників та гостей

VI Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Усна історія: теорія, метод, джерело»

Як відомо, предметом усної історії – за визначенням одних авторитетних дослідників – нової історичної дисципліни, інших – нового наукового напрямку в історії, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст., методом дослідження якого є глибинне інтерв'ю біографічного характеру, фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила, а головним завданням, за твердженням одного з основополож-

ників дисципліни британця Пола Томпсона, – «повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи можливість заговорити на повний голос», є індивідуальний досвід окремої людини. Залучення до історичних студій спогадів очевидців наближає дослідника до розуміння думок та почуттів пересічного громадянина конкретного історичного періоду, мотивів тих чи інших дій у виниклих ситуаціях.

Завдяки усноісторичним дослідженням, що виконуються у форматі історії повсякденності, здійснюється кардинальний поворот в історичній науці, коли історія вивчається не на макрорівні (держава, народ, великі події, визначні постаті), а на рівні «звичайної людини», її повсякденного життя. Саме завдяки антропологічним студіям історична наука заговорила «людським голосом» – свіжим і неповторним. За допомогою методів усної історії ми маємо можливість зібрати думки рядових «творців історії» і тим самим зробити нехай маленький, але все ж реальний крок до досягнення більш повного знання про минуле.

Завдяки усноісторичним дослідженням утверджується потреба пізнання й розуміння індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії. Це особливо важливо в пострадянській країні, де ще не подолані ідеологічні впливи тоталітарної держави, що позбавляла людину права на індивідуальну пам'ять.

Усна історія виконує ще одну функцію – охоронну. Завдяки їй ми можемо зберегти свідчення сучасників, які в іншому випадку будуть втрачені назавжди. Особливо це стосується епох і сюжетів, вивчення яких було під забороною або вироблялося тільки за допомогою тенденційних офіційних джерел.

Джерела, отримані методом усної історії, дають багатий матеріал для досліджень з історичної антропології, мікроісторії, історії ментальності, історії повсякденності, історії приватного життя, історичної психології та інших історико-антропологічних напрямів. Тому все більше фахівців з різних галузей спеціальних та гуманітарних ділянок нині активно залучають метод усної історії у своїй дослідницькій практиці. Вона стала важливим джерелом і краєзнавчої літератури.

Потреба розгляду усної історії як окремої царини наукових досліджень сьогодні стає все актуальнішою. Разом із тим чимало напрацювань потребують узагальнень, систематизації, наукового аналізу. Усна історія все ще перебуває в процесі становлення, триває її інституціоналізація, осмислення теоретичних основ та визначення методологічних меж.

Переконаний, що ваш форум стане вагомою подією в популяризації та систематизації усноісторичних знань, сприятиме обміну досвідом між дослідниками з різних областей України та інших країн.

Бажаю всім учасникам конференції натхнення, плідної роботи та вагомих результатів.

С. Д. Гальчак,

член Президії НСКУ, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ, член-кореспондент Української академії історичних наук, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України

Доброго дня усім присутнім!

Я слухав виступи Юрія Легуна і Ольги Коляструк, Сергія Гальчака і думав, ну що можна додати цікавого й особливого в контекст таких прекрасних вітальних слів. І згадав про цікаву презентацію, яка нещодавно відбулася в Імперському військовому музеї в Лондоні. Це презентація документального фільму всевітньо відомого режисера Пітера Джексона, присвяченого подіям Першої світової війни. Фільм називається «Вони ніколи не будуть старими». Це спроба оживити британську кінохроніку часів Першої світової війни. Пітер Джексон спробував оживити персонажів, представлених у фільмі, шляхом розмальовування, колоризації цієї плівки, підведення її до певної швидкості, для того щоб ми сприймали її живою картиною, живою кіноплівкою, близькою до сучасного сприйняття ХХІ ст. Але ще один дуже важливий момент відновлення цього фільму, цієї ініціативи Пітера Джексона – це спроба за допомогою спеціалістів, які вміють читати по губах, відтворити слова та фрази, які вояки промовляли на камеру, намагання оживити і цей бік історії – живої та усної.

Здавалось би, трошки більше ніж 100 років пройшло від того часу, але матеріалів, пов'язаних з тією добою не так багато. Є спогади політичних чи інших гравців різноманітних поглядів, тієї великої шахівниці української політики, але епізод усноісторичний є лише один, про час, про який ми говоримо раз у раз, раз на рік, нині, віршимо, святкуємо сторіччя Української революції. До чого це все, до того, що робота обласної бібліотеки, ініціатива проведення цієї конференції, низка проектів, пов'язаних з усноісторичними дослідженнями, є надважливими. Може, не так досяжними і сприйнятливими будуть зараз для нас, як для наших нащадків. Не тільки істориків, але й вінничан, українців за 2, 3, 4 покоління, які зможуть пізніше подивитись завдяки тому ж проекту «Голоси живої історії», подивитися в очі учасникам війни на Сході України, учасникам АТО, учасникам ООС, російсько-української війни, бо для нас це – дійсність. Важливими для нас є сюжети ЗМІ, інтерв'ю, статті, які щоразу проходять у нас у стрічці новин, чи через соцмережі, чи через сайти.

А для майбутніх дослідників і не тільки, повторюю, дослідників, це – живий пласт роботи, масиви якого становитимуть враження про минуле, живе враження про це минуле. Кожна з інституцій у нашому місті, в нашому регіоні має якесь певне завдання: Вінницький обласний краєзнавчий музей, Художній музей, Державний архів Вінницької області, два історичних факультети – Вінницького педуніверситету та Стусівського університету, громадські організації. У кожного є певний сегмент, певний блок, але я радий тому, що Вінницька обласна бібліотека, окрім безпосередніх своїх завдань, взяла на себе дуже важливу місію, важливу не тільки для істориків, а й для всієї гуманітаристики, не тільки регіональної, можливо, навіть не тільки всеукраїнської.

Дякую Вам за можливість бути присутнім на вашому чудовому зібранні!

О. Ю. Федоришен,
директор Центру історії Вінниці

УСНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА УСНОЇ ІСТОРІЇ

Історія як постійний діалог між сучасністю та минулим

О. А. Коляструк (м. Вінниця)

У статті йдеться про можливість виховання сучасного громадянина за допомогою історичних знань, про свідоме ставлення до минулого, про уміння з'ясувати смисли історії крізь призму людських цінностей.

This article is about the education of the modern citizen with knowledge of history and historical education, about the past, about the sense of history, of universal human values.

Ключові слова: історія, смисл історії, гуманістичні цінності, громадянське суспільство.

Key words: history, sense of history, humanistic values, civil society.

Відомий англійський історик ХХ ст. Арнольд Джозеф Тойнбі у своїй фундаментальній праці «Осягнення історії», говорячи про історико-культурну динаміку людських цивілізацій, визначив, що вона задана простим механізмом: виклик – відповідь. Людські спільноти час від часу мають розв'язувати нагальні питання, тобто відповідати на виклики часу. Від адекватності відповіді залежить, чи розвиватимуться вони далі, чи приречені на загибель або втрату ідентичності.

Нині українське суспільство тримає складний екзамen на громадянськість. За нашу нетривалу добу незалежності ми робимо це вдруге. У листопаді 2004 р. на Майдані Незалежності у Києві розпочалася Помаранчева революція, спрямована проти фальсифікації народного волевиявлення, репресивної владної машини та олігархічного ладу – революція, яка потім була зраджена одними її лідерами і розтрачена на марноти іншими.

Майдан 2013–2014 рр., розпочатий як реакція на ошукування європейського вибору молодого покоління, переріс у загальне громадянське повстання людей проти державного механізму, який не виконував своїх функцій: де президент, замість реформатора, став інкасатором; де міліція з захисника перетворилась на рекетира; де суди, замість встановлення істини, продають виправдальні вердикти злочинцям; де прокуратура не розслідує, а за добро засуджує [1].

Зіткнувшись з революційною реальністю, коли біль помаранчевого розчарування відчутний, як фантом відсіченої правиці, суспільство знову актуалізує так званий гегелівський парадокс, чи вчить нас чомусь історія. Хоча, вкотре замислюючись над цим питанням, ми мали б ставити його інакше – чи ми вчимося в Історії, чи ми засвоюємо уроки історії. Кліо може оприявнюватися в різний спосіб. Вона може бути чарівним байкарем, як Геродот; може лякати, як Тацит; вміє виховувати, як Плутарх; нерідко іронізує, як Вольтер; захопливо переказує, як Ранке; національно ідентифікує, як Грушевський; виступає агітатором-пропагандистом, як Покровський. Історія може бути до невпізнанності різною, про одні й ті ж події розповідаючи по-різному. Її нерідко звинувачують у недостовірності, несправжності, ба навіть гостріше – у кон'юнктурності, у прислужництві, в несамостійності. Має рацію Поль Валері: «Історія є найнебезпечнішим продуктом, що його виробила хімія інтелекту. Її властивості добре відомі, вона снує марення, п'янить народи, вона творить для них хибні спогади, перебільшує їхні прагнення, роз'ятрує давні рани, дражнить сновидіннями, провадить до манії величі або до шалу переслідування, робить народи жовчаними, пихатими, нестерпними і зарозумілими. Історія виправдовує все, чого лиш захочеться» [2, с. 9].

Історіографічний поступ свідчить, що на кожному історичному етапі кожне суспільство має ту історію про минуле, якої потребує, яку запитує. Про це виразно і відверто висловився видатний французький анналіст Люсьєн Февр: «Кожна історія є донькою свого часу. Мало того, немає історії. Є історики» [3, с. 89]. Такої ж думки дотримувався англійський історіограф Робін Коллінгвуд, вважаючи, що кожне покоління переписує історію заново, так само як Ролан Барт говорив, що кожне покоління повинно наново перекладати класику на свою мову, бо «наука не зводиться до колекціонування вже пізаного і систематизації останнього згідно з тією чи іншою системою. Вона полягає у концентрації думки на чомусь такому, чого ми не знаємо, і у спробі його пізнати. ... Історія – це різновид дослідження або пошуку» [4, с. 43]. З огляду на це, погодимось з італійцем Бенедетто Кроче, що вся історія є сучасною, адже історик сам творить минуле, бо, апелюючи до джерел, шукає в них відповіді на питання сучасного йому світу» [5, с. 117]. Кожен історик дає собі раду, що «єдине можливе для нього знання минулого – опосередковане, вивідне, непряме знання» [4, с. 269], яке, втім, дозволяє йому вступити у діалог з минулим, запитати його про смисли, а не лише про факти, події, персони, явища. Вироблення смислів, продукування смислів – головне завдання історії та істориків. Смисли не знаходять, їх конструюють.

Радянська людина мала дуже мало можливостей розвинути систему цінностей і морального судження навіть настільки, щоби повірити, що таке судження може відіграти якусь роль. І ми досі бачимо ці наслідки. Незрілість окремої частини суспільства стосовно свого національного майбутнього зумовлена блокуванням аксіологічної мотивації в їх діях, натомість породжує агресивність, нетерпимість, категоричність тощо. Політолог Олексій Полегкий, аналізуючи травми посткомуністичного суспільства, виокремив п'ять симптомів такої травми: симптом недовіри; похмурий погляд на майбутнє – симптом культурної травми; політична апатія, високий електоральний абсентеїзм; прояви громадянської ініціативи рідкісні, самоврядування не розвинене, подавлене адміністративною бюрократією; посткомуністичні травми колективної пам'яті [6].

На сучасному етапі гостро йдеться про формування усвідомлених власних позицій. Вироблення цих позицій відбувається в тому числі й через усвідомлене ставлення до минулого. За тим стоїть певна така рваність української новочасної історії, сучасності. Коли не сформувалися ще національні канони, які мали би вже сформуватися

на підставі тих серйозних наукових досліджень про українську історію чи сьогодення. Не сформувалися і певні позитивістські концепції чи релігійні системи, які весь час змінюються у сучасному світі, але ж гуманізуються попри все – основні, домінантні. Ми відірвані від того світу в значній мірі. І попри всі наші досягнення, про які ми будемо говорити, це краплина в тому морі, яке потрібно. Треба орієнтуватися на те, що завдання, про які ми говоримо, – це завдання декількох поколінь, в які і ми входимо, і які вже будуть після нас.

Історія має відродити в людині потребу бути не лише об'єктом, а й суб'єктом її творення. Цілком за екзистенційним роздумом шекспірівського Гамлета: «Світ схибнувся, й найгірш за все, я народжений його відновити». Формування активної життєвої / громадянської позиції – одне з ключових завдань історичної освіти. На цьому шляху багато проблем і небезпек. У польського сатирика Станіслава Єжи Леца є така фраза: «...справжнє і дурень зрозуміє», яку він доточує: «...по-своєму». Для освіченої, культурної людини все зрозуміло, бо у неї сформувалася система світогляду, сприйняття світу. А той, який сформований давно на якихось сталіністських чи ксенофобських ідеях, він ті десять сторінок прочитає так, як він хоче. Тому ця проблема набагато більш глибинна – це звідки і як ми формуємо свій світогляд. Чого і чому ми навчаємося в школі і чому ми навчаємося всупереч школі. Йдеться не лише про початкову школу, а й школу життя. А ще інше, інше й інше. Це вміння вирізати себе серед інших, але не зневажаючи їх, не спростовуючи їх права бути собою. Це формування внутрішньої готовності до зовнішньої свободи і готовність захищати цю свободу від зазіхань ззовні, і від внутрішнього схилення, від перетворення свободи на всюдозволеність.

З огляду на це, завданням істориків (ширше – гуманітаріїв) є повернення до справжніх ціннісних орієнтирів, адже війна сьогодні йде якраз між інтелектуалами і політиками за міру усвідомлення суспільством того, що відбувається. *Роль інтелектуалів змінилася – сьогодні вона зовсім інша, ніж була ще 20 років тому.* Світ стає масовим, а інтелектуали живуть десь на околицях цього світу. Він став мас-медійним, перетворившись, за влучним висловом Г. Гессе, на газетну і телецивілізацію; світ стає телефонно-комп'ютерним, часто віртуальним, і адекватних місць для сучасних мислителів стає дедалі менше. *«Раніше інтелектуали були авангардом і вели суспільство за собою, – за оцінкою французького письменника, соціолога Олів'є Монжена, – а зараз це місце посіли так звані експерти, до яких прислухаються політичні діячі, і які згодом самі стають політиками. Ця роль розділилася між експертами та мас-медіа, які також претендують на інтелектуальне лідерство. Тому потрібно відродити, створити нового інтелектуала, який відповідатиме сучасному стану суспільства глобалізації»* [7, с. 124].

Коли інтелектуал працює на владу, якщо він виконує просто замовлення влади, все ж таки він трохи втрачає як інтелектуал. Чому? Це – як з університетом. От університет має своє головне завдання – ще Ньюмен писав – вільний пошук істини. Якщо він не вільний у цьому пошуку і використовується тільки як знаряддя влади – він робить це, але робить це погано. Так само й інтелектуал: якщо він служить – він втрачає у вільному пошуку істини, але коли влада здатна і може до нього дослухатись, інтелектуал може не просто опиратися владі, а й чинити такий конструктивний опір, що влада може на нього спиратися – тобто опір, конструктивний опір, перетворюється на точку опертя. І тут можна сприяти тому, що зростає загальна якість влади, якщо це є конструктивна критика [8]. Сучасний інтелектуал, очевидно, має сполучати в собі два типи мислителів (виділених свого часу Мартіном Бубером) – носія кризи всередині і носія культури в її спокійному стані – щоб постійно пильнувати нові виклики і виробляти адекватні відповіді суспільства на них. Як за образним міркуванням О. Забужко: «Це так у кожному суспільстві – завжди в періоди занепаду виходять Дон Кіхоти зі своїми паперовими щитами і своїм життям таки доводять і стверджують певні цінності. Нехай п'яна юрба, яка там у корчмі регоче і береться за животи, нехай вона регоче. Але Дон Кіхот своє робить – він міняє далі програму і ментальну матрицю наступним поколінням. ... Медведчук, либонь, досі вважає Стуса лохом! Але після Стуса залишається ментальна, духовна Україна – а що залишається після Медведчука?».

Література

1. Мостова Ю., Рахманін С. Згинаючись під ношею, ти збільшуєш її // Дзеркало тижня. 2014. 11 лют.
2. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.
3. Февр Л. Бои за историю ; пер. с фр. Москва : Наука, 1991. 120 с.
4. Коллингвуд Р. Уроки истории ; пер. с англ. Москва : Мысль, 1980. 360 с.
5. Кроче Б. Теория и история историографии ; пер. с итал. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1998. 192 с.
6. Полегкий О. Чи перетвориться «болото» на «теплий океан»? // Українська правда. 2014. 8 січня.
7. Монжен О. Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції / О. Монжен ; пер. з фр. Київ : Дух і літера, 2011. 360 с.
8. 500 сторінок густого інтелектуального бульйону... : інтерв'ю з Леонідом Фінбергом Уляни Глібчук. URL: <http://duh-i-litera.com/500-storinok/>

Творення Українського громадського архіву усних історій

А. Добошевська (м. Краків, Республіка Польща)

Стаття присвячена створенню та діяльності Українського громадського архіву усних історій і реалізації його проектів.

The article is devoted to creation and activity of the Ukrainian Public Archive of Oral Histories and implementation of its projects.

Ключові слова: громадські архіви, Український громадський архів усних історій, примусове переселення, Красне-Буськ, Бердичів.

Key words: public archives, Ukrainian Public Archive of Oral Histories, forced resettlement, Krasne-Busk, Berdychiv.

На початку своєї доповіді я хотіла би визначити, що я маю на увазі під терміном громадських архівів.

Громадські архіви, як правило, створюються в результаті цілеспрямованої громадської діяльності. Вони засновані неурядовими організаціями або органами місцевого самоврядування, існують на базі місцевих асоціацій та групах ентузіастів. Основною місією громадського архівування є активна діяльність щодо збереження та захисту культурної спадщини, а мета – це придбання, забезпечення, розробка та обмін матеріалами, що є частиною недержавного архівного ресурсу. Важливо, що творці громадських архівів роблять величезний внесок у залучення суспільства до роботи архівів – активне збирання матеріалів, активізація місцевої громади, освітні проекти на основі колекцій. Вони збирають фотографії, спогади, записані на відео чи диктофон інтерв'ю, документи суспільного життя. Громадські архіви часто торкаються тих моментів, які оминають увагою державні архіви, містять інформацію про повсякденне життя, місцеву історію, розповіді простих людей. Деякі з цих архівів, що існують протягом багатьох років, містять значні колекції. Часто цим займаються аматори, волонтери, які зрештою стають професіоналами.

У такому контексті, півроку тому, восени 2017 року, спільна ініціатива Фонду «Добра Воля» (Краків, Польща) та Української асоціації усної історії започаткувала створення Українського громадського архіву усних історій (<http://oralhistory.com.ua/au.html>). Це було наслідком низки проектів усної історії, що проводились в Україні Фондом «Добра Воля» у співпраці з багатьма неурядовими організаціями України. Сьогодні це перша така ініціатива в Україні. В рамках цієї ініціативи результати роботи багатьох неурядових організацій, які проводили різні проекти усної історії в різних частинах України, представлені на одній інтернет-платформі – на сайті УАУІ.

Ці проекти були спрямовані як на завершені історичні події (Друга світова війна, Сталінський час), так і на так званому «незакінченому минулому» (Революція гідності, війна на Сході України). Звичайно, їхні цілі не були доказати історію політичних рішень та їх реалізації, але повсякденного життя та виживання, досвіду та ставлення людей до минулого. Інтерв'ю було записано відеокамерою, а на завершальному етапі проектів їх результатом стали документальні фільми, які були публічно продемонстровані. На сьогоднішній день наш архів складається з документів з 10 проектів, а в Інтернеті вже виложено 5. Процес створення архіву все ще триває, те, що ви можете побачити зараз – це лише початкова частина роботи. Але це вже було представлено на міжнародному форумі в червні 2018 року під час XX Конференції міжнародної асоціації усної історії в місті Ювяскюля в Фінляндії. Спільно з Гелінадою Грінченко, головою Української асоціації усної історії, ми презентували наш архів там, а також мали можливість ознайомитись з досвідом представників інших організацій, що виконують архіви усної історії.

Головна особливість нашого архіву полягає в тому, що ми складаємо його як сукупність проектів. Це означає, що кожен фонд нашого архіву – це окремий проект, реалізований Фондом «Добра Воля» та Українською асоціацією усної історії. У майбутньому ми плануємо зібрати в нашому архіві усні історії з інших проектів, реалізованих неурядовими організаціями. Я хочу навести два приклади того, як результати наших проектів розміщуються в Інтернеті. Почнемо з їх загального опису.

Перший проект, під назвою «Красне – вузлова станція переселень», був зорієнтований на вивчення досвіду примусових переселень кінця Другої світової війни та перших років по її завершенні. Його результатом став документальний фільм: *Залізнична станція Красне-Буськ. Розповіді переселених жінок*. Проект був реалізований у 2012 році в Західній Україні, в містечках Буськ і Красне. Вони були населені з переважною більшістю етнічними українцями, а також представниками польських, єврейських та німецьких жителів. Під час війни частина польського населення була депортована до Сибіру у 1940 році, а після закінчення війни вони переїхали до західної Польщі. Євреї були винищені нацистським режимом, а німецьке населення після закінчення бойових дій втекло або було вивезене. У 1944–1946 рр. з території Польщі до УРСР було масово переселено українців, які жили на прикордонних територіях. В Красному і Буську оселилися українці, переселені зі східної Польщі.

Залізнична станція в Красному була основним пунктом, в якому перетиналися шляхи депортованих, переселених, переміщених, втікаючих сотень тисяч людей.

Більшість чоловіків під час цих подій билися в різних арміях, отже, переселенню підлягали у першу чергу жінки і діти. Тому основним завданням проекту було обрано дослідження пам'яті жінок в контексті повсякденного життя та вивчення специфіки історичного досвіду з ракурсу їхніх історій. Адже ці історії представляють унікальну і відмінну від чоловічого бачення перспективу, що фокусується на рутинних щоденних практиках, боротьбі за виживання, спільній долі, яка не залежить від національності та соціального походження.

Що ми збрали до архіву і що ми пропонуємо в Інтернеті? Тепер я опишу те, що ми даємо на нашій веб-сторінці.

Отже, на головній сторінці кожного проекту надається загальний опис та документальні фільми (якщо такі існують). Тоді на кожній сторінці з фрагментами інтерв'ю ми повідомляємо наших відвідувачів про те, що:

– всі інтерв'ю разом із згодами, протоколами та кодованими стенограмами зберігаються в Українському громадському архіві усних історій;

– архів надає можливість ознайомитись з основними темами інтерв'ю та кількома відеокліпами;

– транскриповані тексти та фрагменти відео передають особливості мови оповідача якомога більше;

– щоб отримати доступ до повної версії інтерв'ю, будь ласка, зв'яжіться з Українською асоціацією усної історії.

Після цієї інформації даються інексація – коди часу з основними темами інтерв'ю. Додатково і обов'язково для кожного інтерв'ю ми пропонуємо фрагменти відео з повним текстом.

Другий приклад того, що і як ми розміщуємо онлайн, є так званим «незакінченим минулим». Ми маємо тут на увазі нещодавні події, які незавершені, і ніхто не знає, коли вони закінчатимуться, для цих подій стабільних історичних пояснень не існує, що означає дуже широкий спектр для інтерпретації.

Наш проєкт у місті Бердичів був зосереджений на досвіді та особистому ставленні тих, хто був або продовжує бути активним учасником цивільного волонтерського руху. Весною 2016 року були опитані 19 осіб, як чоловіків, так і жінок. Як і в попередньому випадку, результатом цього проєкту став документальний фільм з назвою «Волонтери АТО».

Саме тут ми зіткнулися з особливими проблемами, пов'язаними з етикою, конфіденційністю та безпекою наших респондентів. Питання, про які ми говорили, дуже горячі, і вони стосуються, серед іншого, чисто військової теми, а отже, питань безпеки наших співбесідників та їхніх сімей. З одного боку, ми створюємо документи, які ніяким чином не повинні бути обмеженими або цензурованими. Але з іншого боку, ми розкриваємо особисте життя людей, які – і це дуже специфічно для цього та інших проєктів – тісно переплітаються з небезпекою, агресією та смертю.

Ці люди дуже відкриті і сповнені ентузіазму, вони відкрито розповідають про свою роботу, поїздки на передову і допомогу, яку надають. Проте в інтерв'ю згадують також про випадки негативного ставлення суспільства до своєї роботи і навіть появу так званого «тролінгу» у російських засобах масової інформації щодо їхньої волонтерської діяльності. Демонструючи обличчя і прізвища цих людей, надаючи детальну інформацію про їхню діяльність, хіба ми не відносимо цих людей і їх родини у групи ризику? Це особливо важливо в епоху домінування онлайн-форм спілкування. Звичайно, ми можемо сказати, що вони самі на це свідомо погоджуються, але хіба це зменшує нашу відповідальність, очищує нашу совість?

Іншим важливим питанням є питання про безпеку й зберігання даних та доступу до них сторонніх осіб. Дослідник-науковець, який проводить свої дослідження в індивідуальному порядку, бере на себе особисту відповідальність за зберігання зібраного матеріалу і сам вирішує, які з них призначені для розповсюдження, керуючись своєю професійною етикою. На противагу цьому, в неурядових організаціях відповідальність розпоршується. У проєктах, як правило, беруть участь принаймні кілька людей. Всі ці люди мають доступ до зібраного матеріалу.

Часто також використовуються для роботи над проєктом люди, не пов'язані з роботою організації, наприклад кінооператор або монтажер, а також добровольці. Навіть координатор проєкту іноді може бути сторонньою особою, зайнятою лише в організації конкретного проєкту. Потік людей в неурядових організаціях дуже великий, навіть якщо йдеться про правління. В крайньому випадку, це може статися так, що після кількох років реалізації проєкту усної історії в організації вже не буде ні одної людини, серед тих, хто його реалізував. Хто ж тоді буде піклуватися про зібраний матеріал? Чи має організація розроблені жорсткі правила поведінки, яких будуть триматися наступники? Чи підписання відповідних угод з тими, хто працює над проєктом, є достатньою гарантією проти неконтрольного використання чутливих матеріалів біографічних та персональних даних? Чи фізичні носії, на яких записані інтерв'ю, знаходяться в безпечному місці, не тільки від фізичних ушкоджень, а й від доступу сторонніх осіб? Кому і на яких умовах можна надавати зібрані матеріали, якщо приходять люди, які дізналися про наш проєкт і хочуть скористатися зібраним матеріалом?

А як з партнерами проєкту? Часто діяльність здійснюється у партнерстві з міжнародними або віддаленими партнерами. До того ж, навіть якщо ви з того ж самого міста, не завжди достатньо знаємо цих осіб. Навіть якщо йдеться про інституційних партнерів, які, здавалося б, стабільні й надійні, все це не завжди очевидно і зрозуміло. Мою увагу на це звернула Адріана Данекова, наша колега зі Словаччини, зайнята в Музеї ромської культури в місті Мартін, який був нашим партнером у проєкті. Коли ми говорили про проблему передачі партнерам зібраного матеріалу, вона сказала: «Я приїду до тебе і разом ми виберемо уривки з інтерв'ю, які можуть бути передані в музей. Не давайте всі інтерв'ю, тому що я не знаю, як довго я буду тут працювати, хто прийде на моє місце, і як він захоче використовувати цю інформацію».

Представлені мною теми не охоплюють всі етичні питання, пов'язані з використанням усної історії у діяльності неурядових організацій. Наші проєкти спрямовані на не політичну сторону досліджуваних подій – але як захистити наш матеріал від політичного та пропагандистського використання? Тут недостатньо інформації та обговорення на цю тему. Також у нашому фонді ми досить повільно знаходили відповіді на ці питання, враховуючи попередній власний досвід, часто роблячи помилки. Тому я вважаю, що на цю тему варто почати широку дискусію серед неурядових організацій, які працюють у проєктах з усною історією, щоби на основі їхнього досвіду напрацьовувати відповідні деякі стандарти і правила поведінки, як це вже зроблено щодо етичних норм у сфері наукових досліджень.

Материалы устной истории крымских татар, как важный источник этнографических исследований

У. О. Аблаева (м. Львів)

Статья посвящена устной истории крымских татар. Посредством интервьюирования раскрыто множество материальных и культурных аспектов традиционного периода в жизни крымскотатарского народа (условно до 1940-х гг.). В данной публикации помещены биографические воспоминания одного поколения респондентов (12 женщин и 6 мужчин), рожденных в период с 1913 по 1930-й гг., представителей всех (трех) субэтнических групп народа.

Материал в краткой форме репрезентирует живые свидетельства памяти конкретных личностей на фоне ключевых исторических событий XX в. Среди зафиксированных культурно-маркированных ситуаций и явлений: полиэтничность крымского социума, социальная дифференциация, характерные черты национального характера, народная обрядность, традиционный костюм, фольклор, кухня и др.

The article is devoted to the oral history of the Crimean Tatars. Through interviewing, many material and cultural aspects of the traditional period in the life of the Crimean Tatar people were discovered (conditionally up to the 1940s). This publication contains biographical memoirs of one generation of respondents (12 women and 6 men) born in the period from 1913 to 1930, representatives of all (three) sub-ethnic groups of the people.

The material in a concise form represents the living evidence of the memory of specific personalities against the background of key historical events of the twentieth century. Among the recorded culturally marked situations and phenomena are: polyethnicity of the Crimean society, social differentiation, characteristic features of the national character, folk ritual, traditional costume, folklore, cuisine, etc.

Ключевые слова: крымские татары, Крым, устная история, воспоминания, обряд, голод, репрессия, война.

Key words: Crimean Tatars, Crimea, oral history, memories, rite, famine, repression, war.

История крымских татар, несмотря на исключительное богатство и самобытность материальной и духовной культуры, до настоящего времени не является объектом научного изучения, изобилуя многочисленными лакунами и низкими инсинуациями. Ее системное изучение, не принимая во внимание разрозненных разведок ученых царской России, укладывается в неполное десятилетие с 1923 до начала 1930-х годов, когда был разработан и принят политический концепт СССР о «нацменьшинах», получивший в Крыму название «татаризации» [1, с. 74–77]. В русле этой политики Бахчисарайский дворец-музей тюрко-татарской культуры (sic!) становится центром востоковедческих и крымоведческих исследований, а в задачи организованных Всесоюзной и Всеукраинской научных Ассоциаций востоковедения (1926–1930 гг.) входит, в том числе, изучение крымскотатарской этнографии [2, с. 206–214]. В этот короткий промежуток времени была осуществлена первая и единственная масштабная этнографическая экспедиция (25.06–16.10.1925 г.) во главе с первым директором Бахчисарайского музея У. Боданинским. К сожалению, был обследован только северо-восточный регион Крыма.

Вскоре, с принятием новой доктрины (по борьбе с «буржуазным национализмом в СССР»), Бахчисарайский дворец-музей, Центральный музей Тавриды и Ялтинский Восточный музей закрываются, Российское общество по изучению Крыма, Таврическое общество истории, археологии и этнографии ликвидируются, все исследования в области общественных наук прекращаются [3, с. 74–77].

Подлинной национальной трагедией 1930-х годов является уничтожение всей плеяды крымскотатарской интеллигенции, 1940-х – гибель практически половины народа вследствие депортации и этноцида, 1960–1975 годов – вывоз из крымских музеев и распыление национальных артефактов. Драматическую картину событий XX в. дополняют муссирование крайне негативных стереотипов и мифологем, немногочисленная объективная историография, но что более печально, отсутствие национальной исторической школы до настоящего времени.

В этой ситуации по личной инициативе отдельных специалистов, автора статьи в том числе, проводятся своеобразные этнографические разведки, которые можно квалифицировать как сбор «oral history» [4]. Наши изыскания соответствуют тезису С. Шмидта, что под устной историей надо понимать зафиксированные свидетельства с целью получения и сохранения исторической информации и взгляду Н. Пушкаревой, что устная история – это одновременно способ сбора данных и метод реконструкции прошлого [5, с. 314; 6, с. 39–50]. В нашем случае мотивацией по сбору устной истории является исключительная важность воспоминаний участников и очевидцев событий, пока естественный процесс замещения поколений, в данном случае рожденных до конца 1920-х гг., не сменился реминисценциями или «трансляцией» чужих воспоминаний, достоверность и корректность которых намного ниже. Под фиксацией сведений названного поколения мы имеем в виду крымских татар, рожденных в Крыму, в условиях сохранявшейся в той или иной степени традиционной культуры.

Таким образом, целью нашего исследования является желание узнать, как исторические события отразились в судьбах конкретных представителей крымскотатарского народа, а задачей – воссоздание важных социальных явлений, о которых нет или недостаточно информации в письменных источниках.

Все представленные интервью являются отрывками или имеют значительные купюры с минимально введенной этнической лексикой, которая необходима для создания этнического фона исследования, репрезентации диалектных форм и / или локальных идиом, и / или устойчивых терминов, которые наиболее ярко характеризует описываемое явление. Национальные лексемы выделены курсивом, в большинстве случаев их перевод с крымскотатарского языка является контекстным, ситуативным (заклучен в круглые скобки). Имеются также авторские пояснения [в квадратных скобках]. Большинство воспоминаний имеют короткую преамбулу, раскрывающей контекст личности информантов.

Методика работы автора состояла в свободной беседе, которая больше напоминала монолог интервьюируемого с редким тактичным возвратом к интересующей проблеме. Иногда случалось, что заданная тема по каким-либо причинам была не интересна собеседнику. В этом случае записывалось то, что считал важным и мог / желал рассказать сам информант. Подавляющее большинство интервью очень интересны благодаря тому, что респонденты не были связаны узами вопросника. Как показывает опыт, такой способ работы приносит зачастую более значимые результаты, чем ответы на регламентированные вопросы, когда велика опасность упустить причинно-следственные связи отдельных сюжетов. Интервью, как правило, собирались в несколько визитов, что позволяло уточнить / расширить / углубить нарративные материалы.

Собранные материалы, через фокус прожитой жизни конкретных индивидов, отражают наиболее сложные, трагичные и противоречивые события XX в. Детские и юношеские годы наших респондентов пришлись на период коллективизации, раскулачивания, голода 1921–1922 гг., спецоперации «Торгсин»; юность и взросление – на фашистскую оккупацию [ноябрь 1941– апрель 1944 гг.] и депортацию [май – июнь 1944 г.]. Большая часть жизни информантов прошла на чужбине [преимущественно в Узбекистане с 1944 по нач. 1990-х гг.], а в старости им пришлось со многими невзгодами обустраиваться на Родине.

Автором были проинтервьюированы более сотни соотечественников, из которых были отобраны: С. Сеиту-мер-эфенди кызы, 1913 г.р. (из с. Байдар); З. Г-ова, 1916 г.р., З. У-ова, 1922 г.р. (обе из с. Биюк Яны-кой); А. А-ева, 1919 г.р. (из с. Скеля); Х. Э-ская, 1919 г.р. (из с. Костель); Э. А-нская, 1919 г.р. (из г. Кефе); Г. А-ева, 1922 г.р. (из с. Албат); Ф. К-ч, 1921 г.р., У. О-ов, 1921 г.р. (оба из с. Ускут); Д. К-ова, 1924 г.р., Ш. Ф-ов, 1925 г.р. (оба из с. Къуру-Узень); Н. Х-ов, 1925 г.р. (из с. Гавр); Ш. М-ова, 1926 г.р. (из с. Ворун); А. А-ева, 1926 г.р. (из с. Таракташ); Э. А-ева, 1928 г.р. (из г. Кезлев); А. Асанов, 1928 г.р. (из г. Бахчисарай); Р. А-ов, 1930 г.р. (из с. Джурчи); Ш. И-аев, 1930 г.р. (из с. Фоти-сала). В данном списке представлена лишь небольшая часть надежных респондентов, которых отличала хорошая память и отсутствие заинтересованности в интерпретации излагаемых событий. Достоверность материалов верифицирована контент-анализом, сопоставлением с рассказами других респондентов на сходные темы, архивными документами. [7, с. 5–37]. Необходимо упомянуть, что подавляющее большинство информантов в процессе общения и записи акцентировали внимание на греховности обмана выражением «Алдатмакъ олмас!» («Обманывать нельзя!») и просили прощения, если не могли чего-либо точно вспомнить. Кстати, данная черта национального характера отмечалась большинством авторов – крымоведедов. [Честность, как национальную черту характера отмечали практически все авторы XVIII–XIX вв., в частности И. Тунманн, Г. Радде, Е. Марков, С. Васюков и др.].

Считаем важным отметить, что история крымскотатарского народа за последнее столетие имела минимум светлых отрезков и длительные периоды жесточайшего и изощренного прессинга со стороны тоталитарной советской системы, из-за чего феномен национальной памяти можно охарактеризовать, как «коллективную травму». Табуированные в пределах официальной истории события, явления и факты сохранялись только благодаря неформальным институтам «коммуникативной памяти», когда ужасы депортации длительное время были основной темой или фоном общения всего народа, также, как и идеализированные образы Родины. Нельзя не согласиться с утверждением О. Кись, что травма меняет природу памяти, поскольку делает воспоминания особенно выразительными, навязчивыми и устойчивыми [8, с. 174].

Итак, предоставим конкретным «...людям, делавшим и переживавшим историю, центральное место в ней, давая им возможность заговорить в полный голос» [9, с. 15].

Самый преклонный возраст из наших информантов имела бабушка Селиме, на момент записи интервью ей было 98 лет. На жизнелюбие и силу этой хрупкой женщины указывал такой факт. Она любила свою многочисленную семью и часто сама ездила в гости к детям, внукам, правнукам. Ездила она обычно на мопеде, пристроившись за спину праправнука. На первую просьбу назвать свое имя она ответила согласно национальной культурной традиции – «Селиме Сеит Умер-эфенди кызы». Даная формула обозначает принадлежность к уважаемому роду *Сеитов* и то, что ее отец [*кызы* – дочь] был учителем / ученым, на что указывает формант «эфенди». В семь лет она самостоятельно читала Коран, с десяти делала пятикратный намаз. «В 1929 г., когда мне было 16 лет, нашу семью раскулачили и выслали на Урал, где через два года мои родители умерли. После их смерти я вышла замуж, только чтобы выжить. Вскоре мы с мужем тайком бежали. Нам очень повезло, мы сумели вернуться в Крым». Бабушка Селиме раскрыла многие неизвестные детали традиционного женского костюма. Выяснилось, что один из важнейших элементов платья, вышитые манжеты, обязательно опускались на руки. «*Антер къапакларыны намаз къылгъанда йибермек керек*» (во время молитвы манжеты нужно опускать). Семантика данного действия, по словам информанта, обозначает доказательство истинности веры молящейся женщины.

Зевиде Г-ова после смерти родителей до своего замужества [в 16 лет] воспитывалась в двух приемных семьях. Недолгую жизнь в первой семье считала самым счастливым временем всей своей жизни. «Во время сильного голода 1921 года, мой отец Асан Хаджибаба-огълу, как-то увидел, что в тарелку шатающегося от голода человека налили воду, в которой плавало только пять *нохутов* (нут). Он сильно возмутился и сказал, что если кормите, то кормите по-человечески, а воду можно набрать и из *чешме* (фонтан). Наутро весь *кой* (село) был окружен. *Аскеры* (солдаты) с ружьями окружили наш дом, несколько человек поднялись на крыльцо и убили папу прямо на террасе... на моих глазах... А во время войны наше село сожгли немцы. Это они сделали из-за партизан, которые иногда приходили в свои семьи за продуктами. Но перед этим они [оккупанты] дали машины и сами помогали грузить домашние вещи и сами всех вывезли из села в Симферополь... А незадолго до этого они расстреляли всех *чингене* (цыган), которые жили у нас в *Юхары-маале* [верхняя часть села Биюк Яны-кой]». Уникальным является приведенное описание обряда *дестур*, который сама информант метафорически определила как «получение диплома». Смысл ритуала заключался в рукоположении мастера с благословением на занятия какой-либо деятельностью. В описываемом случае ее *хайнана* (свекровь) передала ремесло лекарки своей невестке. По словам З. Г-вой, свекровь-знахарка с успехом лечила мастопатию, рожистое воспаление, золотуху, а однажды даже выпрямила горбатость у одной русской девочки. К сожалению, многие названия болезней идентифицировать не удалось.

Зера У-ова родом из того же села, что и предыдущий автор устной истории. «Помню, что отец сильно болел, мучился из-за болей в желудке. В городах и крупных селах тогда открылись магазины Торгсин, в которых продукты обменивали только на золото, серебро. Отцу кто-то посоветовал *тирничашамакъ* [рисовую диету], поэтому он отнес *анамын алтынларыны* (мамины украшения) в этот Торгсин. Взамен принес мешочек риса. Людей всячески вынуждали покупать все в Торгсине, потому что в других магазинах почти ничего не было. Кто не сделал этого,

всех раскулачили и сослали в Сибирь... Перед самым началом войны я закончила мед. техникум в Ялте, где училась на фармацевта, и т. к. была военнообязанной, то сразу была отправлена на фронт, в Севастополь. С освобождением Крыма в 1944 я приехала к своей *тизе* (тетя со стороны матери) и в ночь на 18 мая была выселена вместе с ее семьей. Я показывала офицеру свой военный билет, но меня вытолкали из дому вместе со всеми».

В информации Дилияры К-вой одним из наиболее эмоциональных сюжетов была тема Великого голода. «До моего рождения у моих родителей было пять сыновей. Все мои братья умерли в 1921 году. *Ачлыкъ* (голод) начался после бегства Врангеля, с приходом большевиков. Тогда все деньги в один миг обесценились. Однажды *койдеи* (односельчанин), желая помочь, собрал восемь деревенских мальчиков и повел их берегом моря из нашего села [Къуру-Узень] в Алушту, где он слышал, принимали голодающих детей. Дети шли медленно, поэтому очень долго, обдаваемые холодными волнами. Когда, наконец, они нашли в городе приют, оказалось, что он переполнен и их не приняли. Этот взрослый и обессиленные дети повернули назад. Два мальчика не выдержали и умерли на каменистом берегу моря, на полдороге от села. Взрослый не смог их взять, он тоже был очень истощен и оставил детей там, где они упали. Утром вместе с отцами оставленных мальчиков он поспешил назад, но там нашли наполовину обглоданные трупы. Один из этих мальчиков был моим самым старшим братом, которого я никогда не видела, как и остальных четырех... Следующий голод был в 1932 году, но никто не умер, т.к. в селе было уже две большие лодки. Мужчины добывали *юнус балыгы* (дельфинов) и распределяли [их] между всеми жителями села. Мясо дельфинов похоже на свиное, слой мяса и большой слой сала, очень вонючее, но его жарили и ели. *Нахадар беля чектик, Аллах косьтермесин!* [Сколько бед мы пережили, не приведи Господь!]».

Благодаря рассказу Д. К-вой об односельчанине стал известен ученый-физик Ибраим Факидов, которому вскоре установили на малой родине памятник. «Колхоз в нашем селе сначала назывался «Къызыл Куреш (Красная борьба)», но после плавания челюскинцев и подвига нашего Ибраима, который спас Шмита [начальника экспедиции Отто Юльевича Шмидта], его переименовали в Челюскин». Сведения Д. К-вой верифицировали информацию второго респондента об обряде «дестур». По ее словам, это был особый ритуал по передаче знаний другим поколениям. Она также привела много локальных слов и сравнила их с диалектными формами лексики из соседнего села Кучук-Узень [современное название – Малореченское является прямой калькой крымскотатарского названия села].

Устная история Шевкета Ф-ова была записана позже интервью Д. К-овой, поэтому была возможность проверить некоторые сюжеты, он был родом из того же села. Выяснилось, что герой-челюскинец Ибраим Факидов был родным дядей информанта, который уточнил некоторые детали биографии ученого. А спасителем голодающих сельчан из Къуру-Узенья был его собственный отец, Усеин Факидов, старший брат ученого. Отец информанта был владельцем *гемии* (катер, корабль?) водоизмещением 7 т, который по его заказу был сделан в 1920 г. на верфи в Стамбуле.

Следующим сюжетом Ш. Ф-ова была история формирования печально известных татарских добровольческих батальонов. «После прихода немцев, я слышал, очень многих наших ребят собрали в гезлевской Джума-джамии [самая крупная мечеть Евпатории] и после разъяснительной работы стали спрашивать: «Кто записывается первым?». Все молчали. Одного парня, который стоял с краю и не очень хорошо понимал по-русски, избili до смерти на глазах у всех, а потом выволокли наружу. После такой разъяснительной работы уже никого больше не спрашивали, просто всех переписали и все».

Эдие А-ева жила в доме (небольшие комнатки и застекленная веранда), который построила сама в поселке «Исмаил-бей» на окраине г. Евпатории. Самостоятельно строить дом она начала в 63-летнем возрасте. Сначала выстроила одну комнатку, потом присоединила к ней другую, третью. По ее словам, она пригласила мастеров, только чтобы накрыли крышу, и они долго мучились, потому что не могли свести углы дома. Домик бабушки отличался необыкновенной чистотой и порядком. «В Крыму мы жили очень хорошо, у отца было два собственных магазина. С приходом большевиков их отобрали, родителей выслали. Они бежали сначала в Батум, потом в Гагры, потом в Гянджу, потом вернулись, жили в Ялте. Через некоторое время пришлось снова все оставить и перебраться в Кезлев [совр. г. Евпатория], потому что моя мама была отсюда родом. Жили мы на улице Огородной, дом 39. Отсюда нас и выслали... У моих родителей было 8 детей, когда привезли нас в Голодную степь [пустыня в Узбекистане] четверо из них и отец очень скоро умерли... Впервые в Крым мы с мужем и пятью детьми вернулись в 1968 году. Страшно мучились без работы и без жилья, потому что татар не прописывали, а без прописки не брали на работу. Через пять лет мучений вернулись назад [в Узбекистан]. В 1982 году снова переехали в Крым, в Карасу-базар [совр. г. Белогорск]. Здесь случилось самое большое горе... умерла дочь. Она пять дней лежала в доме, потому что во всей округе мы не могли найти *мезарлых* (кладбище). Только через пять дней нашлось заброшенное кладбище в Аджи-Атман, там и похоронили... Когда я сказала мужу, что хочу жить в родном Кезлеве, он сказал, что больше никуда переезжать не будет, хватит, очень устал. Но я все равно стала ездить в Кезлев, стоять на пикетах, чтобы добиться участка [земельного]. Долго ездила... потом, когда получила, начала потихоньку строиться. Муж не верил, что я смогу это сделать одна и все ждал, когда я одумаюсь. Но я очень хотела жить на Родине... *Аллах ярдым берды!* [С Божьей помощью я справилась!]».

Эмине А-нская, по матери Булгакова [фамилия матери информантки указывает на аристократическое происхождение из мурз], до войны была единственной профессиональной художницей среди крымских татар. Она в 1940 г. закончила Художественное училище [совр. «Крымское Художественное училище им. Н. С. Самокиша»] в Симферополе. Была прекрасным знатоком национального фольклора. «Нашими соседями в Кефе [совр. г. Феодосия], где я родилась, были караимы [немногочисленная тюркская народность, исповедовавшая караимизм], все сплошь высокие, худощавые, красивые, они специализировались на шитье шапок. Крымчаки [немногочисленная тюркоязычная группа, исповедовавшая талмудический иудаизм] были ниже ростом, смуглые, полные, кругло-

лицы, они в основном были сапожниками, еще были греки, армяне, русские... общим языком для всех был татарский, *пек мабет яшар эдик* (мы жили очень дружно)... Когда мы были детьми, то для забавы шили себе кукол из тканей, набивали их шерстью и разрисовывали им лица, шили для них разные красивые одежды... Обычно на утро после брачной ночи *куев* (жених) приносил молодой жене *сини устюнехавалты* (завтрак на большое подносе) и говорил: *Бугун мен сана ихтибар этейим, сонра сен мана этеджексин!* (Сегодня я тебе угождаю, потом ты мне должна угождать!)... Женщины и девушки у нас босиком никогда не ходили. Летом всегда носили обувь деревянную типа сабо, они назывались *такина* или *табалдурух*. Это была вырезанная из легкого дерева подошва, к которой прибывался кожаный ремешок, а чтобы ноге было удобно, ее еще оббивали тонкой кожей».

Разносторонне одаренный и любознательный Риза А-ов происходил из субэтнической группы *ногай*. По словам информанта, в их среде бытовала стойкая легенда о закопанной лошади из чистого золота в одном из степных курганов. Вероятно, в связи с этим воспоминанием информант привел древние сказания о «методике» нахождения кладов. На протяжении нескольких встреч сообщил уникальные сведения по локальному костюму, в частности, о налобной вышитой повязке *манълай-къапакъ*. «Отец мой преподавал в Зынджырлы медресе [учебное заведение в Бахчисарае с 1500 г.] до самого его закрытия. С 1926 до 1933 года отца три раза ссылали на Урал, а он сбегал и снова возвращался домой. Чтобы скрыться от преследований, это было уже после третьей ссылки, семья перебралась в маленькое село в степной части Крыма. Я помню своего деда, который за 17 км приходил пешком из другого села, чтобы поиграть со мной, а потом возвращался обратно. Он умер в 1935 году в возрасте 105 лет. Дед мой был богатым... Он своими руками отвел в колхоз больше двухсот овец и лошадей. Наверное, за это его и не раскулачили».

Алиме А-ева одна из немногих, кто смог вернуться и обустроиться в родном селе, но, безусловно, не в свой дом, в котором жило уже второе поколение переселенцев. «Дед мой по матери был знаменитый *курешчи* (борец по традиционной борьбе на поясах) Куртсент Сейдалиев, 1868 года рождения. Это он научил Ивана Поддубного мастерству и тонкостям борьбы, за что тот стал знаменитым на весь мир. А мой дед *джемаатчи олгъанындан* [социально активный человек] все деньги, которые выигрывал на поединках, раздавал бедным людям... Недалеко от нас случилась трагедия, которую Шамиль Алядин [известный крымскотатарский прозаик] описал в одном из своих рассказов. Это было так. Богач из Копюрлю-кой [название села] нанял своих односельчан собрать *фындыкъ* (лещина), но когда они принесли мешки с орехами, он не заплатил людям за работу. Бедняки подняли бунт против такой несправедливости *таш яхдырлар* (закидали камнями), но он сбежал, а наутро явился в село с урядником и казаками. Что сделали казаки? Они привязывали большое бревно к балкам двух близлежащих домов и раскачивали до тех пор, пока не срывали крышу. Как только крыша сорвана, стены начинали сыпаться. Все жители села, виноватые и не виноватые, в одночасье остались без крыши над головой и навсегда покинули Копюрлю-кой».

Хатидже Э-ская родилась в с. Айыргуль, но с пятилетнего возраста проживала в Байгельды, в родовом селении деда по материнской линии, Асан-бия Яшлавского [один из самых старинных и знаменитых аристократических родов], а позже в с. Костель. По словам Х. Э-ской, частые переезды и смена жительства были вызваны желанием избежать большевистских репрессий. «Согласно мусульманским обычаям женщина после замужества волосы свои должна была прятать. На голове всегда носить платок. Они [платки] были разные: легкие, газтовые, шелковые, цветастые, с бахромой, с блестками. *Хишча, дюльбен, явлух, чеMBER* [национальные названия платков] были квадратными, но все завязывались в форме косынки. Фески были бархатные, коричневого цвета, сверху имели украшение *алтын тепелик* [круглое золотое навершие на донце шапочки фес]. Девушки носили множество мелких косичек, а после замужества волосы заплетали в одну или две косы».

Наиболее интересными среди сведений Шевхие М-вой были рассказанные легенды, отражающие мировоззрение народа, юмористический фольклор, подтверждение бытования левирата. «У нас в селе был случай, когда у молодой девушки, вышедшей замуж и родившей ребенка, умер муж. Она вернулась в родительский дом, прожила три года, а потом снова вышла замуж, в этот раз за младшего брата покойного мужа. На этом настояли родители погибшего, чтобы их внук, их кровь, воспитывался в своем роду». Среди множества фольклорных сюжетов наиболее анекдотичным является «*Кёр гелинмасалы*» («Сказка о слепой невесте»). «Было это или не было, но как-то одному парню просватали девушку, которую он прежде никогда не видел. Когда он стал *нишанлы* (засватанным), то уже имел право *пенджерее вармах* [идиома, дословно «ходить к окну», т.е. санкционированные встречи и общение между засватанными, обычно происходившие ночью через окно]. Близкий друг парня вызвался идти вместе с ним, уж очень хотелось ему на невесту посмотреть. Вот стоят они у окна, и понять не могут, она что совсем ничего не видит? Чтобы развеять сомнения, друг советует: «Повернись, сними штаны и попроси поцеловать». *Нишанлы* так и делает))) А девушка говорит: Ой, ты извини, но ты мне не понравился, у тебя очень широкое лицо и *агъзын пек сасых* (рот вонючий)».

Асие А-ева родилась в высокогорном селе Скеля. По ее сведениям, население села состояло приблизительно поровну из татар и урумов. Было также несколько приезжих русских. На просьбу охарактеризовать межэтнические отношения, респондент не припомнила ни одного случая противостояний на основе этнических или конфессиональных разногласий. Несмотря на идентичные язык и материальную культуру урумов и татар, браки между ними были табуированы, т.к. первые были православными христианами, в селе у них была церковь (диал. *клисе*)... «*Олмазойле шаха этмеге!* (Нельзя так шутить), они наши братья!» Такой была бурная реакция на народную песенку «*Елда булдум бир къабакъ, ичи толу дангалакъ*», в которой высмываются урумы. «Мы жили дружно, потому что относились с уважением друг к другу. Только девушек им не давали и их девушек не брали. Мы их поздравляли с Пасхой, а они к нам обязательно на Хурбан и Ораза байрам [главные мусульманские праздники] приходили *фулту, бурма кетирип* (приходили с пирогами). Всегда ходили друг к другу в гости, все у нас было одинаково, только каждый в свою сторону молился... А во-время большого голода [1921 г.] отец все мамини

украшения обменял в Торгсине на продукты, чтобы спасти наши жизни, но все равно голодали сильно. *Ситирке урлугъу кызыартып ашар эдик* (мы ели обжаренные семена от веников [веничное сорго]).

Неджми Х-ов: «Я до сих пор помню, как в 1938 г. вернулись мои родители с годового колхозного собрания. Мать вместе с отцом за год заработали 1200 трудодней, но ничего не получили! Ничего! Наоборот, остались должны колхозу 64 рубля! Это из-за того, что семья не смогла сдать государственной обязательный продналог. Каждая семья ежегодно была обязана сдать в колхоз 50 кг мяса, 20 кг топленого [сливочного] масла и 100 яиц. А нас в семье шестеро, четверо детей. Мама очень долго плакала, каким образом рассчитаться с колхозом и как дальше жить? Отец мучился, ничего не мог сделать, тогда страшное было время. *Ойле беляя огърадых, Аллах сахласын бирден ойле шей кормеге* [Страшно бедствовали, на дай Бог такое еще раз пережить]».

Фатиме К-ич из высокогорного села Ускут была одним из лучших знатоков традиционной обрядности и материальной культуры, многое рассказала о разновидностях локального костюма. «У нас в селе так говорили: хорошая, трудолюбивая, красивая девушка *койден чыхмаз* (не выйдет из деревни [в смысле, семью создаст в раннем возрасте с местным уроженцем]). А если и выдавали за чужого, то только в ближайшие три деревни. Дальше никуда не отдавали местных девушек. Перед свадьбой *гелин* (невеста) готовила не только будущему мужу, но и свекрови, и свекру, каждому отдельно, *докъузлама* [название ритуального подарочного набора из девяти предметов]. Перед выходом из своего дома на нее [невесту] надевали *дувах*. Это была красивая, плотная, часто из парчи, ткань длиной около трех метров. Она накидывалась, чтобы никто не видел ее во время переезда. Это покрывало мог снять с нее только жених и за это дарил ей золотой».

Усеин О-нов: «Молодежь моего поколения звали сталинскими соколами, а моя фронтовая кличка была Корчагин. Я был в молодости очень отчаянный... родился я в Ускуте, наше село было одним из самых больших в Крыму, проживало там больше двух тысяч семей. В нашем колхозе было садоводство и табаководство... У каждого колхозника был свой номер, номер моего отца был 342... Раньше девушки выходили замуж в 17–18 лет, а мужчины могли жениться и в 40, потому что мужчина должен был [до женитьбы] построить собственный дом. Свадьбы начинались еще затемно, могли начать и в шесть утра. Музыканты поднимались на крышу дома и начинали играть. У кого в доме первым играла музыка, к тому все и шли, потому что одновременно в селе могли справлять несколько свадеб. Свадьбы начинались обычно *Пакравадан сонра* [после 14 октября]. Продолжалась свадьба три дня, в последний день ехали за невестой, было не менее десяти всадников. С собой обязательно брали *халач* [круглый пирог с начинкой], *бойнузлу эчки* (рогатую козу), на рожки которой накалывали яблоки, а на шею повязывали *явлух* (платок) и другие вещи... Был еще такой обычай, какая хозяйка топила *фурун* [хлебная печь во дворе дома], к ней приходили соседки, и перед тем как поставить хлеб, сначала пекли тонкие лепешки с фаршем и луком *фырнапта*».

Вероятно, это была повсеместно распространенная практика, т.к. по свидетельству Шукри И-ева, у них в с. Фоти-сала [Бахчисарайский р-н] существовало аналогичное блюдо. «До того, как поставить в печь хлеб, сначала пекли *фурун пите*. Это была большая лепешка, приблизительно 30 на 40 см, начинка ее была из мясного фарша с луком и укропом. Лепешку ставили на большой капустный лист вместо противня, а потом в печь. Из-за того, что она была тонкая, выпекалась очень быстро. Это было очень вкусно!». Ш. И-ев являлся участником Национального движения [за возвращение на Родину], дважды был осужден. В первый раз в возрасте 19 лет. По воспоминаниям информанта, во время первого суда судья [Куртаков?] ему сказал: «Мы Вас судим не как преступника, а как крымского татарина!». Из последнего интервью: «Однажды наш поезд остановился в казахской степи. Открыли тяжелые двери вагона, люди стали прыгать на землю, кто в туалет, кто в надежде что-нибудь приготовить. Моей бабушке, ей был 101 год, помогли спуститься. Она хотела *аптез алмая* (совершить омовение). Совершенно неожиданно состав тронулся, люди в панике... в спешке бегут, их хватают за руки... втягивают в вагоны... а наша бабушка там... осталась одна, в голой степи...». Мужчина, прозвищем которого было «Хорху бильмез Шукри (Бесстрашный Шукри)», вспоминая о произошедшей 70 лет назад трагедии, плакал.

Крымское горное село Албат, где родилась Гульсум А-ева, насчитывало до 1941 г., по словам респондента, около 1500 семей, из них несколько были русскими. Одна из школьных учителей была гречанка Мария, которую звали Мерьем-оджапче [ласкательная форма «учительница Мария»], вышедшая замуж за крымского татарина. По сведениям информанта, всех русских [мужчин] звали Ванюш-агъа, т.е. дядя Ваня [традиционный вокатив русских]. В 1940 году Гульсум с отличием окончила школу, поступила на химико-биологический факультет Симферопольского института, однако учиться не пришлось. «Во время оккупации у нас в доме жило 12 немецких солдат, запомнилось, что они меняли шоколад на картошку. Как немцев выгнали, в апреле [1944 г.] в дом поселили трех русских офицеров и военврачей, мужа с женой. Они также заняли наши комнаты, а мы всей семьей снова жили в кухне. Вечером 17 мая [1944 г.] мы на радостях [прошел только месяц с освобождения Крыма от фашистских оккупантов] пошли смотреть в клуб новое кино «Чкалов». Врачиху тоже пригласили с собой. Вернувшись, долго что-то обсуждали, поздно ужинали и поздно легли спать. А через несколько часов в двери стали громко стучать, кричать, выламывать. Когда мама открыла, вошли трое, два солдата и офицер, который быстро прочитал что-то с листа и вышел, оставив одного вооруженного солдата за дверью. Приказ... выселение... Все заспанные, стоят в жуткой растерянности, никто ничего не понимает... тут из «своей» комнаты быстро выходит один из офицеров и громко говорит, прямо кричит: «Быстро, быстро! Не стойте! Собирайтесь! Одевайтесь теплее! Вас всех увозят очень далеко, берите все, что может пригодиться в дальней дороге!». Видя, что мы продолжаем находиться в оцепенении, он стал сам быстро собирать наши вещи и складывать в узлы. Он хотел взять еще что-нибудь из той комнаты, где спала врачиха с мужем. Он постучал в комнату, а она ему: « Попрошу меня не беспокоить!». Тогда он ударом плеча распахнул дверь и собирал все, что посчитал нужным. А мы все в это время просто метались из угла в угол, не взяли с собой ни еды, ни посуды... До этого дня, намного раньше, вокруг села появилось много

новеньких студебеккеров, на эти машины нас и погрузили. Доехав до станции Сюйрень [узловая станция в Крыму, на которой формировались составы], сидели там сутки голодные, потом нас погрузили в товарняки. В вагонах ехали сидя, лечь возможности не было, потому что было очень много народу. Только 16 июня нас выгрузили в Узбекистане, на мосту через реку Сырдарья. Потом погрузили на арбы, привезли к реке, загнали на паром, оттуда перегрузили на машины и привезли в кишлак. Вокруг везде хлопковые поля. Мы попали в совхоз, в котором уже жили высланные раньше нас чеченцы. Они нам в первые дни очень помогали. Помню одна чеченка принесла нам металлическую тарелку, потому что у нас не было никакой посуды. Полковник собрал нам только простыни, половички, одеяла. Мама моя всю жизнь за него *дуа* (молитвы) читала».

Айдер Асанов, популярный герой множества научных публикаций, газетных и журнальных материалов [10, с. 318–325; 11, с. 146–147; 12, с. 107–113; 13]. С одной стороны талант, с другой – трагические обстоятельства, сделали этого невероятно скромного человека довольно знаменитым. Несколько печально знаменитым, потому что он единственный из оставшихся в живых потомственных ювелиров. Благодаря ему возрождена ажурная филигрань, одна из основных техник традиционного ювелирного искусства крымских татар. А до возрождения в его биографии присутствовали раскулачивание и ссылки родственников, прессинг семьи со стороны карательных органов, высылка и смерть близких. Талантливый ювелир более 40 лет слесарничал на заводе в Узбекистане. Затем было тяжелое возвращение на Родину, напряженное обустройство в степной части Крыма. Счастливый случай помог, наконец, вернуться 72-летнему мастеру в родной город, создать ювелирную мастерскую и заняться любимым делом в окружении учеников. «Родился я в Бахчисарае, отец и особенно дядя были известными *кбуйум-джы* (ювелирами). Я, по традиции, с 9 лет стал помогать отцу в артели, а в 13 сделал свою первую филигранную работу. Отцу постеснялся показать, показал матери. Украшение ей очень понравилось и она рассказала отцу. Он посмотрел и не поверил, что это я самостоятельно сделал, потому что я делал его втайне от всех. Когда я ему все объяснил, он был очень доволен и сказал, что смогу через несколько лет претендовать на звание *уста* (мастера)... После душного вагона нас выгрузили и привезли в колхоз «Эмбекчи», это в Голодной степи на границе Казахстана и Узбекистана. Абсолютно негде было спрятаться от палящего солнца. Очень много народу умерло, а копать могилы ни у кого нет сил... шакалы разрывали слегка присыпанные холмики... Когда мы наконец вернулись в 1989 году в Крым, прописаться в Бахчисарае нам не разрешили. Устроились в селе Красногорка Ленинского района. Где-то через десять лет в Бахчисарае организовали курсы по возрождению национальных ремесел. Там собрались обучать нашей национальной вышивке, гончарному ремеслу, ювелирному делу. Я каждое воскресенье на своей старенькой машине стал ездить в Бахчисарай [за 200 км], очень хотелось, чтобы не пропало мое ремесло. *Аллагъа шукур, этиштирдым!* [Слава Богу, успел!]

Заключение. Исследование устной истории крымских татар, в хронологических границах 1918–1990-е гг. на основе биографических воспоминаний, демонстрирует сложность и многогранность национального социума. Материалы «коллективной памяти» репрезентируют полиэтничность крымского социума и межэтнические взаимоотношения, субэтническую принадлежность, социальную дифференциацию, характерные черты национального характера, традиционные обрядность, фольклор, кухню, костюм на фоне ключевых исторических событий XX в. Сокращенные интервью воспроизводят наиболее характерные реалии прошлого века через восприятие конкретных людей, рожденных в промежутке 1913–1930 гг. На значимость отдельных событий в жизни информантов указывает тождественность некоторых мотивов. В то же время в материале присутствуют совершенно уникальные сведения, обнаруженные впервые (при этом за границами публикации осталось собранного материала).

Последнее интервью среди названных респондентов [А. Асанов, 85 лет, г. Бахчисарай, запись от 25.05.2013 г.] констатирует, что вследствие этноцида [физическая гибель, деструкция межпоколенных связей и др.] были утрачены, в том числе, уникальные технологии и секреты традиционного ювелирного искусства.

В процессе сбора устных историй были обратные ситуации, когда пожилые соотечественники не хотели давать интервью. Нежелание делиться воспоминаниями выразилось в форме: «Я уже ничего не помню», «Это было давно, все позабывал/а» и другие причины, вплоть до жалоб на здоровье в данный момент. Подобная «забывчивость» в подавляющем большинстве случаев свидетельствовала не о потере памяти, а в неосознанном стремлении уйти от глубокой психологической травмы. В этом случае респонденту предлагалось рассказать о национальной кухне / традиционном костюме / легендах / сказках, что они с удовольствием и делали, компенсируя предыдущий отказ.

Контент-анализ отдельных сюжетов продемонстрировал стремительные трансформации, происходившие в национальном обществе на протяжении всего одного десятилетия. Это репрезентирует бытовавший запрет на межконфессиональные браки [интервью А. А-вой] и форсирование запрета [интервью Г. А-вой]. Одновременно с этим наблюдается сохранение древних патриархальных традиций [сюжет с левиратом, интервью Ш. М-вой].

Этническая лексика, намеренно поданная в исходной форме записанного интервью, свидетельствует о начавшейся языковой эрозии, примером чего служит наименование одного традиционного блюда [искаженное *фыр-нанта* от первичного *фурун ните*].

Многие этнографические реалии, о которых идет речь, могут быть непонятны читателю. Например, зачем свадебные музыканты забирались на крышу дома? Между тем, это было обычной практикой в горных селениях, где традиционные плоские крыши домов использовались в качестве дополнительной свободной площади при ярусной застройке. Второй причиной, по объяснениям респондентов, была лучшая акустика, а также желание избежать побоев от чересчур активных танцоров. Однако в границах одной статьи невозможно раскрыть все многообразие традиционной культуры и региональной специфики. Это требует отдельного многотомного издания.

Основным выводом исследования является факт невосполнимой потери в генофонде, истории, культуре крымскотатарского народа вследствие тотальной деструкции базовых ценностей и социальных связей на фоне тайной системной дискриминации и официального равнодушия, и необходимость продолжения сбора «oral history».

Список использованной литературы

1. **Кондратюк, Г.** Народознавчі дослідження в Кримській АРСР у 1920-х роках / Г. Кондратюк // Матеріали до української етнології. – Київ, 2007. – Вип. 6. – С. 74–77.
2. **Мусаева, У.** Всесоюзная научная ассоциация востоковедение и изучение Крыма в 1920-х годах / У. Мусаева // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. тр. – Киев ; Симферополь, 2000. – Вып. 2. – С. 206–214.
3. **Кондратюк, Г.** Народознавчі дослідження в Кримській АРСР у 1920-х роках / Г. Кондратюк // Матеріали до української етнології. – Київ, 2007. – Вип. 6. – С. 74–77.
4. **Среди** таких энтузиастов – Гирей Баиров, по специальности стоматолог, в течение многих лет занимающийся сбором устной истории крымских татар.
5. **Пушкарёва, Н.** Устная история: гендерный аспект / Н. Пушкарёва // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод, джерело : наук. зб. / Укр. асоц. усної історії, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 39–50.
6. **Мироненко, Н. П.** Деятельность Археографической комиссии в 1989 году / М. П. Мироненко // Археографич. ежегодник за 1989 год. – Москва, 1990.
7. **Культура** крымских татар. Конец XVIII века – первая половина XX века : справочник-указатель архив. док. / Гос. архив в Автономной Республике Крым. – Симферополь, [2011?]. – 38 с.
8. **Кісь, О.** Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / О. Кісь // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод, джерело : наук. зб. / Укр. асоц. усної історії, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; за ред.: Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 171–191.
9. **Томпсон, П.** Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – Москва : Весь мир, 2003. – 368 с.
10. **Старченко, Е.** Мастер из квартала «Кьюнджы» / Е. Старченко // Музейні читання : матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, 2014. – С. 318–325.
11. **Сластникова, Л.** Традиции в творчестве современных крымских ювелиров / Л. Сластников // Лавровский сборник : материалы XXXIV и XXXV среднеазиатско-кавказских чтений, 2010–2011 гг. : этнология, история, археология, культурология. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 146–148.
12. **Черкезова, Э.** Джоюлгъан аэнклик ве уйгъунлыкъ изинден. В поисках утраченной гармонии / Э. Черкезова. – Акъмесджит, 2009. – С. 107–113.
13. **Тарина, А.** Крымская филигрань Айдера Асанова [Электронный ресурс] / А. Тарина, М. Шевелев // «Бизнес и Культура» : [портал журн.]. – Электрон. данные и программы. – Режим доступа: <http://bkjournal.org/krymskaya-filigran-aydera-asanova/> (дата обращения: 06.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.

Проблема устной истории

М. Р. Арпентьева (м. Калуга, Российская Федерация)

Для того, чтобы писать свои воспоминания, не надо быть ни великим мужем, ни знаменитым злодеем, ни известным артистом, ни государственным человеком, – для этого достаточно быть просто человеком, иметь что-нибудь для рассказа и не только хотеть, но и сколько-нибудь уметь рассказывать...

А. И. Герцен, «Былое и думы»

Очерчено термин, предысторию «устной истории», особенности устных исторических источников в устной истории.

The term, the prehistory of «oral history», the features of oral historical sources in oral history are outlined.

Ключевые слова: устная история, источник, проблемы.

Keywords: oral history, source, problems.

Устная история (oral history) как новое научное направление, интенсивно развивающееся со второй половины XX в., по определению С. Шмидта, «практика научно организованной устной информации участников или очевидцев событий, зафиксированной специалистами» [22; 23]. Это научная дисциплина, в рамках которой с помощью интервью производится фиксация субъективного знания отдельной личности о прошлом. А. Драбкин пишет, что «Устная история – это сознательно выстроенный исходно предназначенный для записи разговор двух людей о различных аспектах прошлого, имеющий (в понимании обеих сторон) историческое значение».

Термин «устная история» был введен еще в 1852 году Б. д'Оревилли, но однако получил распространение во второй половине XX в. после работ А. Невинса в 1948 и др. годах [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 38; 39; 40].

«Устная история – социальная технология исследования истории общества и конкретного человека (собеседника) сквозь призму биографического рассказа (беседу), сознательно зафиксированного заинтересованным и профессиональным слушателем (ведущим) с помощью технических средств. Устная история дисциплинарно оформилась, получила известность и область применения во второй половине XX века», – пишет Дм. Споров [1; 14].

Разнообразие устных исторических источников включает три группы данных [10; 11; 12; 13; 20; 25; 26; 39]:

1) отражающие индивидуальную историческую память – это свидетельства конкретных участников и современников событий, их ближайших потомков;

2) отражающие групповую коллективную память – это семейные предания и легенды, городские слухи;

3) отражающие общественную, общенародную память – это героический эпос, исторические песни.

Устная история как особый формат работы с прошлым – важнейший источник знаний о событиях и культуре, который дополняет или полемизирует с официальными данными из науки и образования. Такая практика и наука появилась в Америке 1940-х годов благодаря усилиям А. Невинса, Дж. Гулда, П. Томпсона, В. В. Дувакина, Дм. Спорова, М. Найденкина [1; 14; 16; 37 и др.]. В устной истории отражаются моменты, часто «запрещенные» или игнорируемые в официальных версиях истории [18; 19; 21; 24; 27; 28; 32; 33]: по словам Т. Гунчака: «Проблемы Второй мировой войны с исторической точки зрения... являются такими сложными, что попытки свести их до простой формулы добра и зла, друзей и врагов... было бы чрезвычайным упрощением. Остается много белых пятен, понятия которых можно достигнуть лишь стараниями и честными исследованиями всех существующих фактов». Если не трогать эти «пятна», то, как показывают работы самого Т. Гунчака, заполнить их можно чем угодно [3, с. 225–246]. Многочисленные современные исследования отечественных и зарубежных авторов в этом контексте – попытка исследовать запрещенное, забытое, маргинальное и т.д. (войны, особенно история «непопулярных войн» и локальных конфликтов; революций и политических репрессий и социальной борьбы, история тюрем, психиатрических клиник и иных репрессивных институтов, история неофициальных политических и религиозных течений, сект, история коллапсов и кризисов сообществ и организаций, гендерная и т.д. история и история частной жизни; история сельских социумов, а также малых народов, а также маргинальных слоев общества, не владеющих письменной культурой и не оставляющих собственных письменных источников (например, беспризорников, мигрантов, кочевников и т.д.) [15; 16; 17; 29; 30; 31; 34; 35; 36]. А. Драбкин отмечает, что «Первоначально сфокусированные на элите общества, интервью все больше стали специализироваться на записывании голосов «исторически молчащих» – этнических меньшинств, необразованных, а также тех, кто считает, что ему нечего сказать, и т.д.» [4, с. 3–4; 5, с. 1].

При этом особенностями устных исторических источников в устной истории выступают [3; 6; 7; 9]:

– выраженная субъективность, связанная с мировоззренческими особенностями рассказчиков, их социальным опытом, степенью и типом их участия в описываемом историческом событии, принадлежностью к определенной этнической группе, конфессии, полу, возрасту и иным группам и факторами. Но если устные исторические источники выступают базой осмысления (ре)конструированной в сознании очевидцев (участников, их потомков и окружения) понимания исторического события, то изучающему их нужно учитывать особенности и механизм трансформации индивидуальным сознанием исторической реальности, поэтому субъективность устного исторического источника выступает его достоинством («живая жизнь»);

– вопрос достоверности возникает если устные источники применяются для реконструкции прошлого – деятельности, переживаний, мыслей людей в конкретный исторический момент. Но если предметом внимания ученых становятся индивидуальные или коллективные образы (интерпретации) истории, то проблема достоверности устных свидетельств и описаний не имеет смысла /значения;

– информационно-смысловая «многослойность» (паралингвистические и экстралингвистические данные, сопровождающие устное изложение, не только значительно дополняют историческую информацию, но и сами выступают источниками информации об отношении говорящего к предмету своего высказывания;

– двойная природа интервью в «устной истории». Устный источник рождается в результате диалога двух лиц: очевидца-рассказчика и человека, фиксирующего его воспоминание, который активно влияет на процесс припоминания, возникает, например, проблема авторства документа, получающегося в результате транскрибирования интервью; – проблема так называемых «матричных текстов» – когда респондент выдает за свое мнение, переживание или личное свидетельство стандартный, чуть ли не официальный текст, особенно если им владеет менторское настроение, стремление «поучить» современников.

Литература

1. **Бонч-Осмоловская, Н.** Императив Виктора Дувакина / Н. Бонч-Осмоловская // Московский Университет. – 2007. – Май (№ 16). – С. 3. – Электрон. версия. – Режим доступа: <http://getmedia.msu.ru/newspaper/newspaper/4207/all/litsa.htm> (дата обращения: 06.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
2. **Бутько, В. Н.** Устная история как новое направление в исторической регионалистике / В. Н. Бутько // В мире науч. открытий. – 2010. – № 4/3 (10). – С. 42–44.
3. **Гунчак, Т.** Україна: перша половина ХХ століття : нариси політ. історії / Т. Гунчак. – Київ : Либідь, 1993. – 286 с., 1 л. портр.
4. **Драбкин, А.** Несколько слов о предмете «устная история» / А. Драбкин // Я Помню : [веб-сайт]. – Электрон. данные и программы. – Режим доступа: <https://iremember.ru/materials/artem-drabkin-neskolko-slov-o-predmete-ustnaya-istoriya> (дата обращения: 10.05.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
5. **Драбкин, А. В.** Предисловие / А. Драбкин // Я дрался на Т-34 / сост. А. В. Драбкин. – Москва, 2008. – Кн. 2. – С. 3–4.
6. **Кринко, Е. Ф.** Устная история, ее проблемы и возможности / Е. Ф. Кринко // Вопр. теории и методологии истории : сб. науч. тр. – Майкоп, 2001. – Вып. 3. – С. 37–48.
7. **Кротов, Н. И.** Устная история, или Доктор память / Н. И. Кротов, А. П. Липаев. – Москва : Экономич. летопись, 2016. – 105 с.
8. **Лаврикова, И. Н.** Осмысля феномен устной истории / И. Н. Лаврикова // Свобод. мысль. – 2013. – № 5. – С. 121–130.
9. **Мокрова, М. В.** Устная история науки: от историографических традиций к комплексному источниковедению : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / М. В. Мокрова ; Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова РАН. – Москва, 2004. – 253 с.
10. **Никитина, Д.** Проблемы устной истории : на VII междунар. конф. / Д. Никитина // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 210–216.
11. **Никитина, С. Е.** Устная народная культура и языковое сознание / С. Е. Никитина. – Москва : Наука, 1993. – 188 с.

12. Орлов, И. Б. Устная история: генезис и перспективы развития / И. Б. Орлов // Рос. история. – 2006. – № 2. – С. 136–148.
13. Степанова, В. С. Генезис понятия «Устная история» / В. С. Степанова // Вестн. Краснояр. гос. пед. ун-та им. В. П. Астафьева. – 2012. – № 4. – С. 392–395.
14. Споров, Д. «Мы очеловечиваем прошлое»: как работает проект «Устная история» / Д. Споров // Theory&Practice = Теории и практики : [веб-сайт]. – Электрон. данные и программы. – Режим доступа: <https://special.theoryandpractice.ru/oral-history> (дата обращения: 10.05.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
15. Теория и методология истории : учеб. для вузов / отв. ред. В. В. Алексеев. – Волгоград : Учитель, 2014. – 558 с. – Из содерж.: Гл. 17 : Устная история. – С. 335–355.
16. Томпсон, П. Устная история: голос прошлого / П. Томпсон. – Москва : Весь мир, 2003. – 366 с.
17. Урсу, Д. П. Методологические проблемы устной истории / Д. П. Урсу // Источниковедение отечественной истории : сб. ст. / отв. ред. В. А. Кучкин. – Москва, 1989. – С. 3–32.
18. Устная история (Oral History): теория и практика : материалы Всерос. науч. семинара (Барнаул, 25–26 сент. 2006 г.) / сост. и науч. ред. Т. К. Щеглова. – Барнаул : Барнаул. гос. пед. ун-т, 2007. – 371 с.
19. Хлынина, Т. П. Устная история и ее возможности в решении задач современного гуманитарного знания / Т. П. Хлынина // Былые годы : рос. ист. журн. – 2011. – № 4. – С. 53–58.
20. Хмелевская, Ю. Ю. О меморизации истории и историзации памяти / Ю. Ю. Хмелевская // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым : сб. ст. – Челябинск, 2004. – С. 7–21.
21. Хубова, Д. Н. Устная история и архивы: зарубеж. концепции и опыт : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Д. Н. Хубова ; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – Москва, 1992. – 20 с.
22. Шмидт, С. О. «Устная история» в системе источниковедения исторических знаний // Путь историка : избр. тр. по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – Москва, 1997. – С. 106–114.
23. Шмидт, С. О. Путь историка : избр. тр. по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – Москва : РГГУ, 1997. – 612 с.
24. Щеглова, Т. К. Устная история / Т. К. Щеглова. – Барнаул : АлтГПА, 2010. – 363 с.
25. Brooks, M. World War Z: An Oral History of the Zombie War / M. Brooks. – Crown Publishers, 2006. – 242 p.
26. Freund, A. Oral History and Photography / A. Freund, Thomson A. (eds.). – Palgrave : Macmillan US, 2011. – 261 p.
27. Gheith, J. M. Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / J. M. Gheith. – Palgrave : Macmillan, 2010. – 276 p.
28. Grele, R. Envelopes of Sound: The Art of Oral History / R. Grele. – New York : Praeger, 1991. – 312 p.
29. Kisseloff, Jeff. Generation on Fire: Voices of Protest from the 1960s, An Oral History / Jeff Kisseloff. – Lexington : University Press of Kentucky, 2006. – 296 p.
30. McNeil, L. The Other Hollywood: The Uncensored Oral History of the Porn Film Industry / L. McNeil, J. Osborne, P. Pavia. – Harper : Collins, 2005. – 620 p.
31. Messana, P. Soviet communal living. An oral history of the kommunalka / P. Messana. – Palgrave : Macmillan, New-York, 2011. – xvi+168 p.
32. Nyhan, J. Computation and the Humanities : Towards an Oral History of Digital Humanities / J. Nyhan, A. Flinn. – Springer, 2016. – 285 p.
33. Perks, R., Thomson A. (eds.). The oral history reader / R. Perks, A. Thomson (eds.). – London ; New York : Routledge, 2003. – 494 p.
34. Raleigh, D. J. Soviet Baby Boomers: An Oral History of Russias Cold War Generation / D. J. Raleigh. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – 436 p.
35. Ritchie, D. Doing oral history. A practical guide / D. Ritchie. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 321 p.
36. Sommer, B. M. The oral history manual (AASLH) / B. Sommer, M. Quinlan. – 2nd ed. – New-York : Altamira Press, 2009. – 130 p.
37. Thompson, P. The voice of the Past. Oral history / P. Thompson. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 368 p.
38. Thomson, A. Four Paradigm Transformations in Oral History / A. Thomson // The Oral History Review. – 2006 – Vol. 34, Issue 1 – P. 49–70.
39. Treuer, Anton. Living Our Language: Ojibwe Tales & Oral Histories / Anton Treuer. – Minnesota : Historical Society Press, 2001. – 340 p.
40. Yow, V. R. Recording oral history. A guide for the humanities and social studies / V. R. Yow. – 2nd ed. – Altamira press, 2005. – 414 p.

Теоретико-методологічні засади усноїсторичних досліджень

Н. І. Морозова (м. Вінниця)

У статті подано теоретичні і методологічні основи усноїсторичних досліджень.

The article presents theoretical and methodological foundations of oral historiographical research.

Ключові слова: *усна історія, інтерв'ю, нарративи, опитування, питальники, процес усної передачі, запис спогадів.*

Key words: *oral history, interviews, narratives, questionnaires, questionnaires, oral process, recording of memoirs.*

Значення усноїсторичних досліджень неопіненне, адже живе слово, спогад з точки зору власного бачення людиною тієї чи іншої події є важливою складовою створення справжньої історії конкретного населеного пункту, регіону та й країни в цілому. Не викликає сьогодні сумнівів ні у відомих науковців, ні пересічних дослідників і

краєзнавців-аматорів значення усної історичної досліджень, як важливого джерела створення «живої історії», яка органічно доповнює офіційні історичні джерела.

Діти, онуки, правнуки тих, хто постраждав від соціальних потрясінь ХХ ст., несуть у собі біль і пам'ять минулих поколінь, навіть якщо нічого не знають про них. Адже люди, що пережили війну, передають цю травму в спадок [1].

Дослідники вважають, що багато негативних процесів у сучасному суспільстві пов'язано саме з небажанням визнати та усвідомити такий жакливий історичний досвід. Вони вказують на те, що в Україні історична пам'ять про минулу війну активно трансформується, еволюціонує, але ще докорінно не змінилася [2, с. 44–54]. Так відбувається, передусім, тому, що пам'ять про війну, хоча і визнається духовно-історичним надбанням нашого народу, є надзвичайно складним, суперечливим, багато в чому навіть парадоксальним феноменом, який «важко досягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити» [3, с. 3–16].

Ми знаємо, що надмірне звеличення значення тих чи інших історичних постатей будь-якого періоду історії – нерідко, як бачимо, посередніх і обмежених – спричиняло недооцінку, а інколи й приниження ролі простих людей у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоналізувався. В історичних працях людей згадували переважно в описах героїчних вчинків і до того ж у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо.

Таким чином зараз постає необхідність запровадження новітніх дослідницьких технологій у вивченні малих історій української історії та війн зокрема, які б допомогли написати історію народу, а не історію держави.

Як свідчить досвід, жодні дослідницькі технології та методики, навіть сучасні, не можуть бути універсальними і не вичерпують всієї багатомірності й складності історичного явища. Аналіз останніх матеріалів щодо окресленої проблематики свідчить про те, що останнім часом як самостійна наукова дисципліна все більше прибічників завойовує «усна історія». Це один з напрямків історичних досліджень новітнього часу, що динамічно розвивається. Дослідники вважають, що усна історія відкриває великі можливості, особливо у дослідженні масових процесів, у досягненні об'єктивної оцінки історичних подій. Це новий напрямок, який набув розвитку за кордоном і означає вивчення новітньої історії за допомогою нового типу джерел.

Усна історія – це науковий напрям, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. Термін «усна історія» був запроваджений ще Барбе д'Оревіллі (1852), проте отримав поширення після робіт професора Колумбійського університету Аллана Невінса [4, с. 3–16].

Сучасне трактування терміна «усна історія» – це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю, і в цьому він близький за своєю специфікою до інших наук: соціології, психології, етнографії, етнології, культурної антропології. Хоча складовою поняття є слово «історія», все ж усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами [6, с. 7–24].

Актуальним на сьогодні є звернення дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Ще донедавна до цієї теми історики не проявляли цікавості, вважаючи його недостовірним джерелом, оскільки в ньому не відбувалося нічого надзвичайного.

Усна історія є одним із найдавніших засобів історичного дослідження, що передував писемності. Разом з тим одним з найсучасніших досліджень, адже в усній історичній дослідженні використовуються цифрові технології ХХІ століття.

Саме так інтерпретує Асоціація усної історії (США) та один із провідних інститутів усної історії термін та сенс усної історії. «Термін «усна історія» стосується якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень» [5, с. 10–15]. Таким чином, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і всі різноманітні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел.

Загалом метод усної історії найбільш успішно застосовується зарубіжними істориками передусім у дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей або вони жодним чином не відображені в традиційних писемних джерелах – у політичній історії, соціальній історії повсякденного життя, антропологічних дослідженнях, для вивчення історії суспільств, які не володіють писемністю тощо. Усній історичній дослідженні останнього часу свідчать, що усна історія важлива не лише з точки зору пошуку історичної правди або як засіб політичної діяльності, а й як цінне джерело інформації про шляхи формування соціальної пам'яті [7, с. 7–21].

Сьогодні історики самі зробили солідний внесок у теорію, методику та політику квалітативного дослідження завдяки своїм інтердисциплінарним рефлексіям щодо відносин під час проведення інтерв'ю, інтерпретації та використання записаних спогадів. Нині розроблено різноманітні підходи до запису інтерв'ю. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

Наративне інтерв'ю (narrative – оповідь, розповідь) – вільне інтерв'ю, яке має вигляд розповіді про своє життя без втручання інтерв'юера, котрий задає лише загальну спрямованість оповіді, що очікується. Передбачається, що під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно впливають у першу чергу ті епізоди і моменти, котрі мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дає змогу виявити смислотворчі моменти конструювання його біографічної оповіді.

Напівструктуроване інтерв'ю – інтерв'ю, яке складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію.

Біографічне інтерв'ю є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, де тематичні блоки відповідають послідовності життєвих циклів індивіда: «дитинство», «школа», «одруження», «робота» тощо.

Лейтмотивне інтерв'ю – різновид напівструктурованого інтерв'ю, орієнтує розмову на вивчення одного й того ж аспекту життєдіяльності особистості впродовж її життєвого шляху. Фокусоване інтерв'ю є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, зосереджує увагу на одній життєвій ситуації з метою якомога більше довідатися в інформанта про певний період його життя.

Діалогове інтерв'ю, або вільна бесіда – інтерв'ю проводиться у формі рівноправного діалогу «дослідник – інформант», під час якого обидва вільно висловлюють свої думки стосовно досліджуваної теми.

У методичних рекомендаціях з усної історії Г. Грінченко представлено поділ типів інтерв'ю з позиції історичних досліджень [9].

Залежно від кількості осіб, що інтерв'юються одночасно, вирізняють одноосібне й групове інтерв'ю. Останнє, в свою чергу, може бути дискусією фокус-групи й інтерв'ю спільноти.

За тематичною спрямованістю й інформаційним потенціалом інтерв'ю поділяються на:

1) біографічні, що також мають назву «історії життя» чи «розповіді про життя» і орієнтовані на вивчення суб'єктивного, особистісного сприйняття минулого в межах цілісного біографічного досвіду;

2) проблемні, або тематичні, сфокусовані – інтерв'ю, спрямовані на вивчення «переживання» людиною окремої історичної події, ситуації чи явища;

3) генеалогічні, які найчастіше використовуються в дослідженнях, присвячених історії родини чи вивченню певних довгострокових тенденцій, механізмів і каналів трансляції історичної пам'яті тощо (як правило, такому типу інтерв'ю передують біографічна нарація оповідача, в ході якої виникає необхідність поширити її змістовий потенціал за рахунок переказу інформантом біографій членів своєї родини).

Залежно від наявності стандартного для всіх інформантів запитальника, що містить конкретні (не наративні) запитання, і біографічні, й проблемні інтерв'ю бувають:

1) структурованими (якщо вони спрямовані лише на відповіді запитальника);

2) напівструктурованими (якщо вони містять відкриту фазу вільного оповідання);

3) неструктурованими, або наративними (вільна фаза охоплює все інтерв'ю загалом, додаткові запитання дослідника є наративними, а не конкретними, й «прив'язані» до нарації респондента).

Слід зауважити, що відомий англійський спеціаліст з усної історії Пол Томпсон подає значно простіший поділ інтерв'ю на типи за формою опитування, на крайніх полюсах якого стоять структуровані за запитальниками інтерв'ю і вільні наративні інтерв'ю без використання чіткого переліку обов'язкових питань. Розташовані між цими «полюсами» різноманітні за тематичною спрямованістю і формою опитування інтерв'ю, які використовують у своїх дослідженнях учені, П. Томпсон чітко не розподіляє. Натомість він на конкретних прикладах показує дискусійність проблеми вибору форми опитування й манери розмови «інтерв'юер – інформант», яка цілком залежить від дослідника. Якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного джерела, і відповідно успіх усього дослідження.

Очевидно, що зміст, форма і обсяг біографічної оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, хто є слухачем. «З одного боку, інтерв'юер репрезентує певну суспільну інституцію (університет, громадську організацію, дослідницький проект тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру, і, відтак, оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які допоможуть оповідачеві «розкритися» та сприятимуть плинності і повноті оповіді» [6, с. 7–24].

Таким чином при проведенні усної історичних досліджень слід враховувати: «Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася усно, з вуст в уста... Усі в той чи той спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменності та розмаїтих засобів зв'язку більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими...» – слушно стверджує Роналд Гріл, один з теоретиків усної історії [10].

Отже, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і різні форми новостворених історичних документів, а також їх подальший аналіз. Засадничим постулатом усної історії є твердження, що історія не є «минулим-у-собі», вона є продуктом осмислення історичною свідомістю сучасних людей їхнього історичного минулого.

Від самого початку становлення усної історії об'єктом гострої критики з боку традиційно орієнтованих істориків була проблема ненадійності усних свідчень. Те, що дослідник оперує індивідуальними спогадами, записаними інколи через багато років після того, як відбулися описувані події, ставить під сумнів повноту, неупередженість, точність, правдивість отриманих у такий спосіб даних.

Дослідження психологічних особливостей функціонування людської пам'яті лише підкріпили сумніви щодо надійності усної історичних джерел. Складно назвати бодай одну ґрунтовну працю з усної історії, яка б не містила коментарів з цього приводу. Чільні теоретики усної історії – від її засновників до сучасних вчених – сходяться на тому, що беззастережно і цілковито покладатися на самі лише спогади недоцільно.

Натомість «дослідник має перевірити свідчення в усної історичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему» [10].

Останнім часом ми спостерігаємо активізацію збору, збереження та популяризації свідчень учасників та очевидців тих чи інших подій, виникнення професійних і громадських організацій, які займаються питаннями усної історії та влаштовують навчання з методики проведення усної історичних досліджень.

У науковому обігові все частіше трапляються взаємопов'язані між собою терміни «соціальна пам'ять», «суспільна пам'ять», «публічна пам'ять», «колективна пам'ять», що містять цілий пласт різноманітних досліджень, отримання, збереження їх результатів та передачі наступним поколінням.

Список використаних джерел

1. Задорожна, Л. В. Теоретичні основи дослідження «усної історії» українців про Другу світову війну [Електронний ресурс] / Л. В. Задорожна // Основа : сайт. – Режим доступу: http://journal.osnova.com.ua/article/35255-Теоретичні_основи_дослідження_«усної_історії»_українців_про_Дру (дата звернення: 06.11.2018). – Назва з екрана.
2. Симоненко, І. М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І. М. Симоненко // Стратегіч. пріоритети. – 2008. – № 4. – С. 44–54.
3. Лисенко, О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
4. Пастушенко, Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.
5. Томсон, А. Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід/Захід : іст.-культур. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Харків, 2008. – Вип. 11/12 : Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 7–24.
6. Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 7–21.
7. Тош, Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош ; пер. с англ. – Москва : Весь Мир, 2000. – 296 с.
8. Грінченко, Г. Усна історія: метод. рек. з орг. дослідж. : для студентів і аспірантів. – Харків, 2007. – 28 с.
9. Кісь, О. Усна історія: концептуальні засади / О. Кісь // Наук. зап. Серія : Історія / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – Вип. 2, ч. 3. – С. 212–220. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Kis_ON_theory.pdf (дата звернення: 22.03.2018), вільний. – Назва з екрана.
10. Грінченко, Г. Усна історія примусу до праці : метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків : НТМТ, 2012. – 304 с.

Вербатім як вид документального театру в контексті історико-етнографічних студій

Н. В. Жмуд (м. Вінниця)

У статті зроблено спробу виразити актуальність методики вербатім як різновиду документального театру на тлі «антропологізації» сучасної історичної науки і показати місце та роль цього методу в контексті історико-етнографічних студій на факультеті історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

The article attempts to reveal the relevance of the method of verbatim as a kind of documentary theater against the background of «anthropologization» of modern historical science and to show the place and role of this method in the context of historical and ethnographic studies at the Faculty of History, Ethnology and Law of the Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynsky.

Ключові слова: вербатім, документальний театр, антропологізація, історико-етнографічні студії.

Key words: verbatim, documentary theater, anthropologization, historical and ethnographic studios.

Сьогодні масова культура пропонує людині вторинну реальність, тобто підміну справжнього життя пафосом, міфами, симулякрами (копія/удавана дійсність/спотворення дійсності). Протиставленням ескапічному суспільству, що характеризується так званою «втечею від реальності» і конструюється згідно з консюмеристськими запитами (споживацьким), є так звана пошукова, дослідницька культура. Саме остання спонукає вивчати реальне життя через включення у повсякденність, через безпосередню присутність у ньому та вироблення стратегії співучасті.

У науці ще у другій половині ХХ ст. з розвалом колоніального світу це відбувається, зокрема, через процес «антропологізації». Наукова експансія антропології позначилася й на історичній науці, запропонувавши історико-антропологічний підхід до вивчення історичної дійсності, тобто вектор предмета дослідження історичної науки спрямувався в бік людини. Історія соціально-економічних та політичних систем перетворюється на історію людини. Це відкриває шлях до пошуків нових зв'язків з філософією, психологією, теологією, культурологією тощо [1]. Вона все більш трактується як міждисциплінарна галузь, у якій про історію говорять як про процес становлення людини й намагаються зрозуміти та обґрунтувати, що сталося з «людською природою» за тисячоліття історичного розвитку. Головною метою історичної антропології, на думку передових антропологів (К. Гірц, Ж. Ле Гофф, В. Феллер та ін.), повинно стати дослідження шляхів розвитку історичної свідомості людини, віднайдення її когнітивних (мислительних) джерел.

«Антропологізація» стала базовою методологією багатьох перспективних наукових напрямків – усної історії, історії повсякдення, історії пам'яті, міської історії, гендерної історії, соціокультурної антропології тощо.

У цьому контексті, як би це не парадоксально звучало на першій погляд, паралельно спостерігаємо підвищений інтерес до документа. Адже така зацікавленість є проявом і станом інформаційного ринку в ХХ столітті, де інформація виявляється «дорожча» за аналітику. Але на протигагу зменшенню цінності документа як копії реальності в промислових обсягах зростає увага якраз до одиничного документа, за яким стоять звичайні люди, їх життя.

Тому саме на тлі унікальності окремишнього документа як шляху пізнання світу та самопізнання і увиразнилась методика документального театру. «Фіксація себе» у гетерогенному соціокультурному просторі стала дуже популярною естетикою і технологією. «Оживлення» документа стало істотним інструментом у історико-краєзнавчих, етнографічних та соціологічних студіях.

Різновидами документального театру є театр документа (в якому предметом сценічного вивчення стає документ, вже існуючий у реальності, це, як правило, документ історичного змісту); театр свідків – форма документального театру, де «документом» є сама людина, яка через монолог знайомить із собою [2] та вербатім.

Вербатім (від лат. *verbatim* – дослівно), або документальний театр – вид театральної вистави, який отримав певну популярність на рубежі ХХ–ХХІ століть. Типологічно відповідає літературі нон-фікшн. Вистави театру вербатім цілком складаються з реальних монологів або діалогів звичайних людей, які переповідаються акторами [3]. Тобто це – методика створення театральної постановки, яка працює за алгоритмом «відінтерв'ю – до тексту» [4].

Нагальні зміни методологічно-методичних підходів у викладанні історичних дисциплін диктує не лише світова тенденція «антропологізації» безпосередньо історичної науки. Мова йде і про актуальність національного питання в контексті глобалізації, і про питання цілісності України та ряд важливих політичних, соціально-економічних та культурних питань етнічного, релігійно-конфесійного характеру. Увиразнилась потреба крізь призму історичного документа впритул наблизитись до людини, до її потреб і запитів, зрозуміти не те, як її позиціонують, а якою вона сама себе мислить насправді. Застосування методу вербатім уможливило краще розуміння глобальних історичних процесів та явищ через оптику життя окремих людей. Актуальність методики вербатім пояснюється ще й тенденцією суспільства до візуалізації як нової світоглядної парадигми. Тому для сучасного учня/студента стає зрозумілішим той матеріал, який можна почути, побачити і «прожити» на емоційно-рефлексивному рівні.

На факультеті історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (далі – ВДПУ) цю методику застосовують як у контексті навчальних дисциплін, так і в площині науково-дослідницької та громадської роботи. Вона зарекомендувала себе як дієва та перспективна й чимдалі набуває популярності серед студентства та професорсько-викладацького складу.

Вербатім як метод включає в себе збір матеріалу, його обробку і втілення. Постановка-вербатім не обов'язково грається з декораціями і в костюмах. Головним є зміст, тобто інтерв'ю. Важлива максимальна автентичність вербального та невербального текстів: мова, жести, міміка, артикуляція, манера мовлення, поведінкові стереотипи, побутові особливості та ін. Тому обов'язково під час збору матеріалу застосовується метод візуальної антропології – деталізоване аудіовізуальне пізнання культурно-історичної дійсності.

У викладанні українознавчих дисциплін, які читаються на спеціалізації «українознавство та туристично-краєзнавча діяльність», цей метод активно втілюють етнологи кафедри української та зарубіжної культури. Так, к.і.н., доц. В. А. Косаківський (навчальна дисципліна – «Етнографія України») на основі студентських польових матеріалів, зібраних шляхом інтерв'ювання у процесі індивідуальних та колективних експедицій, на семінарах дослівно відтворює через театралізовану форму автентичні тексти родинної та календарної обрядовості Східного Поділля.

За допомогою методу вербатім робить тематичні реконструкції фольклорно-етнографічний колектив «Душі криниця». В основі них також покладено матеріали інтерв'ювань щорічних студентських літніх етнографічних практик.

Методику вербатім застосовує к.і.н., доц. Н. В. Жмуд на «Методиці навчання українознавства». Зміст цієї навчальної дисципліни, окрім збору, обробки та втілення матеріалу, передбачає ще й озброєння студентів методичним інструментарієм наочності цієї методики школярів. Має місце вербатім і в розрізі такої прикладної навчальної дисципліни як «Експурсійна робота» з метою зміни стратегії проведення екскурсій – з репродуктивного на інтерактивний формат.

До цієї методики систематично звертається завідувачка кафедри історії та культури України, д.і.н., проф. О. А. Коляструк у контексті спецкурсу для магістрів «Історія повсякденності» під час реконструкцій повсякденного життя українців, важливих історичних періодів («Голоси Євромайдану», «Друга світова очима дітей війни» та ін.). Вербатім як прийом проф. Коляструк майстерно використовує під час роботи гуртка з української і світової художньої культури, який вже вийшов за межі університету на широкий загал – міський креативний центр «Артинов» (м. Вінниця). Вербатім як методика мав неодноразово місце під час презентацій студентських дослідницьких платформ на Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з історії радянської повсякденності (2015, 2016, 2017 рр.), авторкою ідеї, організаторкою і модераторкою якого є теж проф. О. А. Коляструк.

З міжнародним досвідом застосування методики документального театру загалом та, зокрема, вербатім мали змогу ознайомитися викладачі та студенти факультету історії, етнології і права ВДПУ під час українсько-німецького культурного обміну «Забуті жертви II Світової війни» (Німеччина, 2017 р.). Ця поїздка стала можливою завдяки гранту «Повернення в колективну пам'ять суспільства забутих жертв Другої світової війни» у контексті програми дослідницької роботи над проектом «Створення переносної виставки про забутих жертви нацизму: знищені пацієнти психіатричної лікарні у Вінниці та військовополонені Шталагу 329» (декан факультету історії, етнології і права, к.і.н., доц., Ю. А. Зінько, завідувач кафедри всесвітньої історії, д.і.н., проф. О. А. Мельничук, к.і.н., доц. П. М. Кравченко).

Методика вербатім була успішно застосована під час роботи літньої школи історичного спрямування для учнівсько-студентської молоді «Долаючи радянське: трансформація культурної пам'яті на пострадянському просторі» (3–8 липня 2018 р.), проведеної викладачами факультету історії, етнології і права за ініціативи громадської організації «Подільська спадщина» [5].

Важливим на шляху «антропологізації» історії став майстер-клас к.і.н., доц. Кравченка П. М. та к.і.н., доц. В. А. Войнаровського «Джерела для прочитання радянського», де учасники школи ознайомилися із методикою

документального театру. З метою ознайомлення та театралізації як завдання вони отримали тексти архівних документів (копії судових справ по розкуркулених та репресованих на Вінниччині).

У процесі театральної реконструкції вдалося застосувати і методику вербатім, адже деякі з них містили стенограми допитів. Такий креативний підхід допоміг «оживити» документ, цим самим наблизивши розуміння тоталітарного режиму крізь призму долі окремих людей та їх родин. Продемонструвати методику вдалося й на прикладі раніше зібраних студентських польових етнографічних матеріалів щодо цієї тематики.

Під час проведення майстер-класу з усної історії «Шукаючи радянське «в полі»» (к.і.н., доц. Н. В. Жмуд, к.і.н., доц. І. М. Батирева) слухачі літньої школи також збагатили свої знання із методики вербатім. Ознайомившись із методикою польового опитування, спробували себе в ролі безпосередніх дослідників-інтерв'юєрів, працюючи із запитальником з теми «Повсякденне життя українців в 1980–90-ті рр. (кризові явища)». Тобто покроково проробили шлях «від інтерв'ю – до тексту».

Безпосередня робота із «реальними» текстами від збору до втілення уможливила глибше зрозуміти, як і чому «спільне» минуле СРСР так по-різному відбилося в культурній пам'яті сучасних українців і росіян, як це радянське минуле використовується ідеологами і політиками для впливу на свідомість.

Застосування вербатім допомогло учнівській та студентській молоді спробувати краще зрозуміти: чи справді радянське живе і чому не стало остаточно перегорнутою сторінкою минулого; як і завдяки чому радянське увійшло в життя українців, як воно запанувало в ньому, чому зберігається ґрунт для його збереження і відтворення навіть у поколіннях незалежності, чи усвідомлюємо ми небезпеку його неподоланості? Завдяки роботі із автентичними текстами молодь увиразнила для себе різницю між «радянським» і «совком» у нашій спадщині, щоб збагнути феномен туги і ностальгії за ним у людей старшого покоління і водночас спробувати викрити його міфологічну і міфологізовану приналежність.

Цінність методу вербатім полягає насамперед в тому, що «емпативний» прийом дозволяє як акторам, так і глядачам «зануритися» у тексти на емоційно-рефлексивному рівні, відчуті інтонацію діалогу із реальністю: побачити у повсякденному житті важливий матеріал, зуміти його зафіксувати, обробити, «прожити» запропоновані життєві сценарії та провести підсумкову аналітику. Тобто ця методика краще мотивує студентську молодь та викладачів на всіх етапах дослідницько-пошукової роботи, а також є ефективним шляхом соціалізації.

Джерела та література

1. **Антропологізація** сучасної науки [Електронний ресурс] // Хелпикс.Орг : [веб-сайт]. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <https://helpiks.org/1-78788.html> (дата звернення: 06.11.2018), вільний. – Назва з екрана.
2. **Руднев, П.** Етика документального театру. «Публицистика – тоже искусство» / П. Руднев // Знамя. – 2018. – № 2. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://znamlit.ru/publication.php?id=6836> (дата звернення: 06.11.2018), свободний. – Заглавие с екрана.
3. **Что** такое «verbatim» [Електронний ресурс] // ТЕАТР. DOC : [веб-сайт]. – Електрон. данные и программы. – Режим доступу: <http://www.teatrdoc.ru/stat.php?page=verbatim> (дата звернення: 06.11.2018), свободний. – Заглавие с екрана.
4. **Ясинская, М.** Документальный театр: история, методы и цели [Електронний ресурс] / М. Ясинская // Wisdom of Art : [веб-сайт]. – Електрон. данные и программы. – Режим доступу: <http://wisdomofart.com.ua/dokumentalnyj-teatr-istoriya-metody-i-celi/> (дата звернення: 06.11.2018), свободний. – Заглавие с екрана.
5. **Кравченко, П.** Долаючи радянське: трансформація культурної пам'яті на пострадянському просторі: сторінками історичної літньої школи [Електронний ресурс] / П. Кравченко, Н. Жмуд // Україна модерна : міжнар. інтелектуал. часоп. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/event/zhmud-kravchenko-summer-school> (дата звернення: 06.11.2018). – Опубліковано 18.07.2018. – Назва з екрана.

Усноісторичні дослідження як складова бібліотечного краєзнавства (на прикладі проекту «Голоси живої історії»)

Г. М. Слотюк (м. Вінниця)

У статті подано інформацію про проект «Голоси живої історії», що передбачає участь бібліотечних працівників Вінниччини у зборі усноісторичних свідчень.

The article provides information on the project «Voices of Living History», which involves the participation of library workers of the Vinnytsia region in the collection of oral historical evidence.

Ключові слова: усна історія, усноісторичні дослідження, бібліотеки, фонд усних свідчень.

Key words: oral history, oral historical research, libraries, fund of oral evidence.

Одним із напрямів сучасних наукових досліджень, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. є усноісторичні дослідження. Вони базуються на зборі та аналізі історичних фактів у вигляді усних свідчень, що дозволяє розглядати історичне минуле не тільки з точки зору подій, здебільшого політичних, але й піддавати науковому аналізу величезний пласт повсякденного життя людей, який донедавна сприймався як другорядний.

Останнім часом спостерігається зростання інтересу науковців до свідчень тих, чиє життя переповнене спогадами, які важко документально підтвердити, але які є не менш важливими для осмислення минулого і того, що відбувається сьогодні. Особливий інтерес до цієї проблеми проявляють професійні та громадські організації, що займаються питаннями усної історії, влаштовуючи різноманітні тренінги, реалізуючи навчальні програми, розробляючи методику усноісторичних досліджень.

Долучаються до цієї роботи й бібліотечні працівники, які систематизують, зберігають результати досліджень, забезпечують їх видимість у віртуальному просторі й таким чином створюють можливості використання їх у різноманітних дослідницьких та освітніх проектах. Це важливий елемент, який підвищує роль бібліотеки в сучасному інформаційному середовищі, актуалізуючи наукову складову в її діяльності.

Бібліотеки Вінниччини набули певного досвіду в здійсненні усноїсторичних досліджень у процесі документування, систематизації та зберігання історичної інформації, яка суттєво допомагає розкрити характер подій, що є важливими для об'єктивного висвітлення минулого й розуміння причин, що формували його специфіку. Для прикладу, на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у 2014 році було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності». У 2016 році відбулася конференція «Усноісторичні дослідження: сучасні тенденції, напрямки та перспективи», де було розглянуто теоретичні засади усноїсторичних досліджень та практичні здобутки науковців, бібліотечних працівників, фахівців з архівної та музейної справи. Однак це є тільки початком. На сьогодні існує досить багато питань щодо організації якісного й оперативного збору, зберігання та надання публічного доступу до усноїсторичної інформації. Стосуються вони насамперед технічного забезпечення цього процесу. Крім того, впродовж останніх років було організовано низку тренінгів «Усна історія: від теорії до практики» для бібліотекарів області за участю професійних істориків, які займаються усноїсторичними дослідженнями. Зокрема, історик, член громадської організації «Зерна» О. І. Романюк ознайомила учасників тренінгів з теоретичними засадами усноїсторичних досліджень як одного з методів вивчення історії та розповіла про інструменти проведення збору усних свідчень.

Важливість даної роботи особливо стала зрозумілою після революційних подій 2013–2014 рр., що сколихнули не тільки українське суспільство, але й увесь світ. Анексія Криму і війна на Донбасі поставили перед нами завдання прискорити роботу щодо збору свідчень учасників та очевидців цих подій. Отримана від них інформація досить часто є більш об'єктивною, ніж офіційні повідомлення, які в умовах гібридного протистояння досить часто не відображають реальної картини того, що відбувається. У Вінницькій області з тих осіб, які перебували в зоні АТО (антитерористичної операції, з 2018 – ООС (операції Об'єднаних сил)), статус учасника бойових дій отримали понад 12 тис. На кінець 2017 р. в області проживало 12 145 осіб, які були переселені з окупованих територій, з них 770 осіб з АР Крим та 11 375 осіб зі Сходу України [1]. Ці люди є важливим джерелом інформації, яку нам необхідно зафіксувати. Саме тому й виникла ідея підготовки проекту «Голоси живої історії», яку реалізує громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини». Його метою є збір особистих свідчень, що стали частиною життєвих історій громадян і мають важливе значення для розуміння історичних подій. Серед основних завдань цього проекту – організація збору бібліотечними працівниками інформації, яку запам'ятали ці люди і яка вже стала частинкою нашої історичної пам'яті.

Бібліотекарі, маючи попередній досвід збору усних свідчень, активно долучилися до проекту. Разом з правовими аспектами (укладання договору з респондентами, згода на обробку персональних даних тощо) у процесі збору усних свідчень довелося зіштовхнутися з морально-етичними особливостями даного виду джерела. Діяльність дослідника, який займається усною історією, суттєво відрізняється від іншого роду досліджень, адже це безпосередній контакт з людьми. Крім володіння методикою опитування, дослідник має бути комунікабельним, до певної міри психологом; до того ж необхідне вміння підтримувати розмову, спрямовувати її в потрібне русло.

Написанню проекту передувала участь у семінарах, де відбулося ознайомлення з теоретичними знаннями й виконання практичних завдань.

Проводилася значна робота з підготовки питальників. Основну канву питань розробляли науковці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, але в процесі роботи та після консультацій з експертами, безпосередніми учасниками тих чи інших подій і з психологами було підготовлено окремі питальники: для учасників АТО (ООС), учасників Революції гідності та подій на Майдані; вимушених переселенців і волонтерів. Респонденти, окрім відповідей на підібрані питання, також мали можливість вільно розповісти про свої враження від подій, ділитися своїми спогадами. Один із респондентів, учасник АТО, після запитання «Чи потрібна реабілітація воїнам АТО?» зазначив, що сам процес опитування для нього й став певною реабілітацією, адже він зміг поділитися своїми спогадами й думками.

У рамках проекту на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва створено Фонд усних свідчень вінничан і не тільки, які були не лише очевидцями історичних подій, але й учасниками повсякденних життєвих практик, породжених цими подіями. На основі зібраного матеріалу буде проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Усна історія: теорія, метод, джерело», на яку плануємо запросити науковців-істориків з різних регіонів України та з-за кордону. Для цього активно співпрацюємо з науковцями Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Державного архіву Вінницької області, обласною організацією Національної спілки краєзнавців України та тими, хто зацікавився дослідженнями усної історії, вважаючи їх важливими й актуальними. Проводилися польові дослідження в Жмеринському, Літинському, Калинівському та Погребищенському районах. Крім вищезазначених, найбільш активними зі збору усних свідчень були бібліотекарі з Вінницького, Крижопільського, Тростянецького, Шаргородського районів Вінницької області.

У результаті реалізації проекту «Голоси живої історії» зібрано понад 100 записів: інтерв'ю, спогади, розповіді, які суттєво доповняють розуміння подій сучасності та причин тих проблем, які потрібно вирішувати сьогодні. Нині в бібліотеці зберігається понад 60 записів свідчень учасників антитерористичної операції, близько 20 записів учасників Революції гідності та подій на Майдані. Записані свідчення понад 10 внутрішньо переміщених осіб з АР Крим, Донецької й Луганської областей. Також вдалося зафіксувати розповіді волонтерів, які поділилися своїми враженнями від спілкування з воїнами АТО (ООС) та жителями прифронтових населених пунктів.

Зібрані усноісторичні свідчення є цінним джерелом інформації щодо формування історичної пам'яті як регіону, так і країни загалом. Соціальна пам'ять будується під впливом політичних потреб, та іноді відрізняється від часто змінюваних версій минулого. Саме тому зібраний матеріал дозволить історикам розкрити процес розбіжностей і показати історичне мислення простих людей. Крім того, проект зі збору усних свідчень стане суттєвою складовою у формуванні електронної пам'яті України.

Список використаних джерел

1. Для призначення щомісячної адресної допомоги до органів соцзахисту Вінниччини звернулося 20 500 переселених громадян // Вінницька обласна державна адміністрація : офіц. веб-сайт. – Електрон. дані і програми. – Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyyny/4862-dlia-pryznachennia-shchomisiachnoi-adresnoi-dopomohy-do-orhaniv-sotszakhystu-vinnychchynu-zvernulosia-20-500-simei-pereselenykh-hromadian> (дата звернення: 22.05.2018), вільний. – Назва з екрана.
2. Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 7–21.
3. Коннертон, П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ : Ніка-Центр, 2013. – 183 с. – (Зміна парадигми).
4. Пастушенко, Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.
5. Томпсон, П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – Москва : Весь мир, 2003. – 368 с.
6. Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація / матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / [упоряд. Г. Грінченко]. – Харків, 2016. – 216 с.
7. Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. 21–22 жовт. 2014 р., м. Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2015. – 294 с. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://www.library.vn.ua/publications/2015/IV_mignarodna_konferentsiya.html (дата звернення: 22.03.2018), вільний. – Назва з екрана.

Внесок Климента Квітки до методики усних досліджень української етномузики

І. М. Валігура (м. Вінниця)

У публікації представлений аналіз важливого джерела з методики усномовного дослідження творчості та побуту українських народних музикантів та співаків, розробленого вітчизняним етнографом та фольклористом Климентом Квіткою в 20-х рр. XIX ст. Описані основні запитання, які характеризують новизну підходу вченого до вивчення українського народного музичного побуту.

The publication presents an analysis of an important source for the methodology of oral study of the creativity and life of Ukrainian folk musicians and singers, developed by the national ethnographer and folklorist Clement Kvitka in the 1920s. The main questions, which characterize the novelty of the scientist's approach to the study of Ukrainian folk music life, are described.

Ключові слова: *Квітка Климент, етномузикологія, етнографія, Кабінет музичної етнографії, методика усномовного дослідження, кобзарі, лірники, поводирі, співаки, народні артисти, народні музичні інструменти.*

Key words: *Kvitka Kliment, ethnomusicology, ethnography, the Department of Music Ethnography, the technique of oral history, kobzars, lyrists, guides, singers, folk artists, folk musical instruments.*

У фонді відділу рідкісних і цінних видань ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва зберігаються два примірники книги з наукового доробку Климента Васильовича Квітки «Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для досліду їх діяльності й побуту», яка була видана в 1924 р. історично-філологічним відділом Української академії наук. У роботі автор започаткував культурологічний напрямок в етномузикології та розробив нові принципи для усної дослідницької методики. Метою програми було залучити широке коло ентузіастів до збирання фольклорно-етнографічних матеріалів [3, с. 5].

К. В. Квітка (1880–1953) більшу частину життя провів у Києві, де закінчив гімназію, музичне училище з класу фортепіано, в 1902 р. – юридичний факультет, а також прослухав повний курс філологічного факультету в університеті Св. Володимира [7, с. 60]. З 1900-х рр. зайнявся вивченням і збиранням народних пісень, виїжджав у експедиції, записував пісні, в тому числі з голосу своєї дружини – геніальної поетеси Лесі Українки та Івана Франка. На поч. XX ст. видав збірку народних пісень, тоді ж з'явилися його перші наукові публікації. У 1920–1933 рр. працював в Академії наук Української РСР, де організував Кабінет музичної етнографії, одночасно займався викладацькою діяльністю в Київському вищому музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка, Київській консерваторії, Археологічному інституті [2, с. 7]. До речі, Кабінет музичної етнографії не мав власного приміщення і перебував на квартирі Квітки, яку він винаймав по вулиці Мала Підвальна [4, с. 30].

Київський період життя Квітки був надзвичайно плідним. Учений провадив велику педагогічну, організаційну, експедиційну і особливо науково-дослідницьку роботу. В ці роки він багато друкувався: опублікував близько 40 наукових статей, досліджень з фольклористики, ґрунтовних рецензій, безліч збірників народних пісень [7, с. 59]. У своїх спогадах музикознавець Л. Кулаковський писав: «Усім було відомо, що він [Квітка] – найбільший знавець і дослідник українських народних наспівів, який знав напам'ять буквально тисячі їх» [4, с. 43]. Але після арештів 1933–1934 рр. і принизливого зібрання на засіданні Етнографічної комісії ВУАН Квітка був звільнений з роботи. За допомогою знайомих влітку 1933 р. переїхав до Москви, де розпочав читання курсу музики народів СРСР в

Московській консерваторії. Цей період життя теж не був спокійним, а відзначився арештом та перебуванням у таборах ГУЛАГу в 1934–1936 рр. [6, с. 94]. Невдовзі після звільнення К. Квітка очолив фольклорну секцію Наукового-дослідного інституту при Московській консерваторії [4, с. 34]. З 1937 р. до 1945 р. і з 1949 р. до кінця життя – він науковий керівник заснованого ним Кабінету з вивчення музичної творчості народів СРСР (нині – Науковий центр народної музики ім. К. В. Квітки). Під час Другої світової війни залишався в Москві, зберігаючи фонди Кабінету, а з 1942 р. читав лекції, стаціонарно записував народних виконавців, продовжував займатися науково-дослідною роботою. Після війни підготував фундаментальну роботу «Наспиви календарних пісень як джерело вивчення історії музичної культури східних слов'ян» (1947 р.). Більшість наукових досліджень останніх років життя вченого не опубліковані, є чимало незакінчених праць. Помер 19 вересня 1953 р. в Москві [7, с. 60].

Климента Васильовича Квітку історики й теоретики етномузикознавства зараховують до вчених світового рівня, хоча себе він часто називав істориком культури [5, с. 8]. Добре розумів, що дослідження вікопомної культури (усної творчості), яке еволюційно розвивається разом з людиною і на відміну від авторської культури не залишає по собі майже ніяких матеріальних документів, вимагає принципово іншої методології вивчення [4, с. 88].

Важливим напрямком наукової діяльності К. Квітки було вивчення постатей кобзарів, лірників та інших народних музикантів. Для вченого постало питання створення багатогранної програми з дослідження життєвих шляхів та репертуарів артистів. Створена ним програма поклала початок новітнього соціологічного напрямку в усномовному дослідженні українського фольклору та етнографії.

Викладення програми усних методологічних досліджень у розглядуваній праці К. Квітки вирізняється новизною у сфері вивчення народного музичного побуту. В передмові та вступній частині автор зазначає, що давні стилі співу та гри народних артистів зникають недослідженими і цей процес не припиняється з часом [3, с. 5]. Тому, перш за все, потрібно опитувати старших з них за віком та тих, хто добре знав померлих артистів. Учений також радить, що відомості, добуті від кобзарів (лірників, старців-сліпців та ін.), потрібно передавати їхніми власними словами та виразами. Якщо живих кобзарів у досліджуваній місцевості не залишилось, то в людей, які їх пам'ятають, розпитати про кобзарських вдів, дітей та поводитирів. На думку автора, поводитир має більше знань про умови життя та діяльність кобзарів, пам'ятає тексти пісень та репертуар. Усні розповіді мають особливе значення у випадку, коли померлий кобзар не мав учнів. Наприклад, мелодію знаменитої історичної думи про Самійла Кішку дослідники записали в 1908 р. в Кобеляцькому повіті за лірником Іваном Скубієм, а через два десятиліття ніхто з кобзарів її не знав [3, с. 18]. Подільських лірників із сіл Дашківці, Мізяківські Хутори, Гушинці дослідив у XIX ст. місцевий учений-етнограф, археолог, статистик Боржковський Валеріан Васильович (1864–1919) [1, с. 267]. Матеріали його усних розвідок були оприлюднені у вересневому випуску 1889 р. часопису «Киевская старина».

К. Квітка звертає увагу дослідників, які мають зв'язки з колоніями українських переселенців у Туркменії, Сибіру, Поволжі та ін. Він зазначає, що в літературі трапляються згадки про кобзарів-переселенців і відшукувати та опитувати їх «діло важке, але не безнадійне». Також важливим фактором, що примушує поспішати із записом співів народних артистів, є шкідливий вплив інтелігенції та концертної естради, де кобзарі почали виступати. Є порада пильно досліджувати старців-співаків без інструментального супроводу, особливо старчих (жінок). Автор радить звертати увагу на репертуар співців – наявність жанрових пісень: дум, пісень релігійного і сатиричного змісту та ін.

Звичайно, усні етнографічні дослідження на відміну від інших, наприклад, історичних дисциплін, не послугують готовими документами (рукописи, стародруки), їх потрібно створити. Первісні матеріали збираються в експедиціях, їх рівень залежить від фахової підготовки, відповідальності збирача. Тому автор розробив більшість із 2 тис. питань, поставлених у програмі, для збирачів без спеціальних знань, але для їх поповнення рекомендує звертатись до конкретних праць Ф. Колесси, Е. Брауда, В. Ємця, О. Фаміцина та ін. К. Квітка відмінно володів західноєвропейськими мовами та латиною (є відомості про знання 20 мов [4, с. 32]), тому праці зарубіжних авторів подав мовою оригіналу і радив користуватись оригіналами творів, щоб уникнути непорозумінь, які він виявляв у перекладах. Його власні польові дослідження відзначаються переконливістю і точністю викладення спостережень. Як приклад – характеристика селянина-скрипаля: «Гравець був ставною, солідною людиною років 36–38, шанований працівник-землероб, що не мав часу для удосконалення в музичному мистецтві, але віддано закоханий в музику. Переважаючий вираз обличчя і манера триматися виявляли старанність, добropорядність як основні властивості його натури. Ця старанність не була догідливого типу, а поєднувалася з почуттям власної гідності. Його честь спиралася насамперед на усвідомлення, що він – хороший господар. У нього не було ніякого наміру удосконалюватися у грі на скрипці для того, щоб грати на весіллях під танці, у вигляді підсобно оплачуваної праці» [4, с. 83].

До загальних питань Квітка відносив зазначення району, в якому працює кореспондент, чи є на його території кобзарі, лірники, старці-співці, де саме вони проживають і в які райони мандрують з виступами. Обов'язково дізнатись, як називають у даній місцевості кобзаря (бандуриста, бандурник), лірника (лирвак, лірщик), професійних співців без інструменту (старець, старчиха, дід). Якщо їх не виявлено в даному районі, то з'ясувати – чи про них, їхні прізвища та побут пам'ятають нащадки, родичі, земляки. Якщо вони існують досі, тоді поставити запитання на порівняння – якими артисти були раніше і тепер, чи помітні зміни у зовнішньому вигляді і репертуарі, музичних інструментах. Важливо також, чи вони незрячі, чи вдають із себе таких, бравують своєю сліпотою чи соромляться її. Є низка запитань стосовно ставлення місцевої громади до народних артистів. Чи є воно однакове до всіх виконавців або до кожного окремого артиста відповідно до його обдарованості та особистих якостей. Як ставляться до артистів окремі верстви населення (селяни, духовенство, ремісники, службовці), представники різних конфесій (католики, старовіри, баптисти) і національностей (українці, поляки, росіяни, євреї). Квітка серед подібних запитань ставив також питання про матеріальну винагороду артистам.

Окремий блок запитань у програмі відводився артистичній діяльності, її формам та репертуару. До уваги бралися навіть артисти з прикордонних місцевостей, щоб з'ясувати, чи лірники, старці-співці заходять на польські або російські етнографічні території і навпаки. Чи переймають такі артисти один від одного репертуар, чи переобляють його, чи співають мовою оригіналу, чи переймають манеру гри на інструменті. Звісно, чимало запитань стосувалися набуття знань артистами і за яких обставин вони вирішували займатись артистичною діяльністю. Слід було виявити, в якому віці дитину (найстарший і наймолодший) віддавали батьки (опікуни) для навчання кобзарської майстерності, адже «кобзарська доля неспокійна». Якщо в дитини був нахил до музики, то як він виявлявся. Адже побутувала думка, що будь-яка дитина може навчитися музики. Далі з'ясувати: чи відмовлялись досвідчені артисти брати учнів або припиняти навчання, якщо останнім бракувало музичних здібностей. Цікавими питаннями були такі, що стосувалися відносин між учителем і учнем: як учень називав учителя (благочинний, дядько, хазяїн, пан-отець) і як ставився до нього; чи утримує вчитель своїм коштом учня, чиїм інструментом користується учень, чи є плата за навчання, як розподіляють заробіток; чи в курс навчання входили правила повсякденної поведінки, гарних навичок у побуті, навчання таємної професійної мови; як передавали техніку гри на інструменті або співу, яка кількість учителів була в учня, чи кобзар міг навчати кількох учнів одночасно.

Низка ретельно продуманих запитань розкривають взаємовідносини між артистами. Перелік розпочинається з питання про обізнаність кобзарів один про одного, як вони вітаються при зустрічі і яких вживають звернень (товариш, брат, пан-брат). Важливим є також усвідомлення кобзарів, лірників, старців-співаків того, що вони належать до окремого класу в суспільстві і які в них між собою стосунки. Чи існує в них організація з окремими членами, як проявляли субординацію, за якими принципами обирали очільника і що саме входило до його компетенції, чи існувала каса з внесками і як розподілялися кошти. Детально вчений розписав низку запитань стосовно вступу і перебування нових членів в організації, які іспити при вступі вони складали і хто мав право екзамінувати, коли і як проходив іспит. З питань зрозуміло, що, крім володіння інструментом і співом, іспити складали на знання молитов, дідівських звичаїв, таємної професійної мови. Обов'язковими в програмі були питання щодо екзаміну «майстра» і учня. Можливо, для даної місцевості вистачало свідчення вчителя про успішне закінчення навчання або які наслідки для учня наступали, коли той не склав іспит. Автор програми з власного досвіду очевидно знав, що іноді вчитель запрошував екзаменаторів до своєї хати, де учень складав іспит. Такий обряд мав назву «одклінщини». На його завершення учень припадав до ніг учителя, цілував йому руки і просив (в інших екзаменаторів теж) дозволу працювати самостійно. Таке зібрання, як правило, закінчувалось частуванням, на яке учень перед іспитом (з дозволу) заробляв кошти. До речі, такого збирача розпізнавали по торбі, яку він носив. З цього можна зробити висновок, що всі дії артистів були строго регламентовані, підзвітні і вимагали від членів організації суворої дисципліни.

Для збирачів були сформовані питання, які стосувалися світогляду та знань кобзарів. Наприклад, що їм відомо про героїв, яких оспівували; чи складали вони нові пісні про події свого часу; які знання вони мають з історії; чи розглядають себе «як посланців Божих», щоб нагадувати оточуючим про Бога і людські чесноти. В незрячих артистів слід було дізнатись, чи їм читали книги і які саме; в зрячих – розпитати чи вони письменні і що читали; як вплинули розмови з освіченими людьми на їхній власний світогляд.

Не менше уваги приділялося питанням зовнішнього вигляду кобзаря, співака, поводиря – одяг, палиця (чи є на ній спеціальні зарубки про кількість строф у пісні), як носили торбу(и) і як кобзу (футляр, мішок, під полою). Слід було розпитати про стан здоров'я – чи воно погіршилось від умов діяльності; ставлення до алкогольних напоїв; наскільки здоровими були предки і чи були вони талановитими; яким голосом (чистим, хриплим), тембром володіє артист і т. д. Стосовно інструмента артиста теж є ряд запитань – яка, наприклад, назва кобзи в даній місцевості; коли придбав; хто виготовив; чи артист удосконалював його (збільшував кількість струн для престижу чи гри); яка доля інструмента померлого артиста (родичі передавали учням, продавали, передавали за заповітом артиста, зберігали як родинну пам'ятку). Щодо особистого життя кобзаря, то цікавилися сімейним станом: якщо був неодружений, то в чому полягала причина (каліцтво, особисте рішення, згубні звички, майновий стан); як відбувалося весілля кобзаря і чи були відмінності від весілля селянина; ставлення оточуючих до дружини, чи мала вона хист до музики; як кобзар ставиться до своїх дітей, яку давав їм освіту, в т. ч. музичну. Також розпитували, чи вистачає кобзарських заробітків на прожиття; чи виступи добре оплачувались для того, щоб зробити перерву для відпочинку; де перебувають кобзарі при відсутності роботи, родини та власного господарства; як вони з чужими людьми розраховуються за притулок (грошима, продуктами, допомогою по господарству, навчанням дітей молитвам), чи дають притулок родичі та їх ставлення до артиста (сприймають як тягар, пишаться, шанують). Якщо в кобзаря є власне господарство, чи він сам справляється або за зароблені кошти винаймає робітника. Є питання з приводу додаткових заробітків кобзаря. Наприклад, рибальство, бондарство, вичинка шкір, мотузок та ін.

Звісно, що це далеко не повний перелік загальних запитань, що вмістив К. Квітка в програму дослідження. Інші розділи містять окремі специфічні питання щодо торбаністів, скрипалів, цимбалістів, троїстих музикантів, дударів. Є перелік запитань про музикантів-селян, які грали на інструментах, не зазначених у програмі, і навчалися музики на панських дворах або у військових оркестрах. Так само визначались питання щодо спогадів про артистів-селян та їх інструменти. Подавав автор також додаткову літературу на допомогу збирачам. Радив користуватись розвідками своїх колег з київського Всеукраїнського історичного музею, дослідників народного мистецтва Ф. Ернста і Д. Щербаківського, що були вміщені в українському часописі «Музика» за 1924 р.

Репрезентована праця Климентя Васильовича Квітки «Професіональні народні співці й музиканти на Україні. Програма для досліду їх діяльності й побуту» є прикладом створення методології дослідження народної музики в історичному аспекті, де автор започаткував культурологічний напрямок в етномузикології та реалізував критико-аналітичні принципи дослідницької методики. Вчений прагнув відпрацювати власний інструментарій, за

допомогою якого можливо було б охопити не лише дисципліни, дотичні до історії музики, але й історичні та етнографічні. Сучасники вченого за допомогою програми мали можливість обстежити прадавні, позбавлені писемних та матеріальних пам'яток, пласти української історії. Моделювання твору базувалося на талановитості вченого, новаторстві бачення досліджуваної проблеми, власних енциклопедичних знаннях, надзвичайно високому професіоналізмі та особистих людських якостях.

Для розуміння К. Квітки як людини цінними документальними джерелами є значна епістолярна спадщина вченого, Лесі Українки, Ф. Колесси та ін. Вона відтворює К. Квітку як велику особистість – із його самовідданістю науці, принциповістю, критичним талантом, зразковою етикою та винятковою інтелігентністю. Його глибока програма по усномовному вивченню української народної музики є видатним внеском у розвиток національної етнографії і заслуговує на вивчення й узагальнення сучасними дослідниками.

Джерела

1. **З-над** Божої ріки : літ. біобібліогр. слов. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А. М. Подолинного. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1998. – 408 с.
2. **Іваницький, А. І.** «Я відчував себе учасником спільної роботи над історичними проблемами» / А. І. Іваницький // Вибр. ст. / К. В. Квітка. – Київ, 1985. – Ч. 1. – С. 6–14.
3. **Квітка, Климент.** Професіональні народні співці й музиканти на Україні : Програма для дослідів їх діяльності та побуту / Климент Квітка. – Київ : З друк. У. А. Н., 1924. – 114 с. – (Праці Етнографічної комісії ; вип. 2).
4. **Сторожук, А.** Климент Квітка: (людина – педагог – вчений) : монографія / А. Сторожук. – Київ : Фенікс, 1998. – 100 с.
5. **Сторожук, А.** Музичний фольклор Східного Поділля: історичний аспект творення, регіональні особливості природи народного співу / Антоніна Сторожук. – Вінниця, 2007. – 608 с.
6. **Сторожук, А.** Розробка методів музикознавчого дослідження української народної пісні / Антоніна Сторожук // Нар. творчість та етнографія. – 2002. – № 1/2. – С. 94–97.
7. **Яківчук, Г. В.** Особистість – педагог – учений : (до 135-річчя від дня народж. Климента Квітки) / Г. В. Яківчук // Мистецтво та освіта. – 2015. – № 3. – С. 59–60.

РАДЯНСЬКА ТА ПОСТРАДЯНСЬКА ДОБА В УСНІЙ ІСТОРІЇ

Екзистенційні переживання людини в умовах тоталітаризму

(на основі інтерв'ю зі свідками історії)

О. Ференц (м. Краків, Республіка Польща)

Проаналізовано екзистенційні переживання свідків історії, які зазнали переслідувань з боку радянської тоталітарної системи. Показано, що вибір автентичного способу буття є способом протистояння знеособлюючому впливу репресивних органів.

The existential experiences of witnesses of history that have been persecuted by the Soviet totalitarian system have been analyzed. It is shown that the choice of the authentic way of being is a way of confronting the depersonalising influence of repressive organs.

Ключові слова: екзистенція, автентичне буття, вчинок, страх, свобода, відповідальність.

Key words: existential, authentic existence, act, fear, freedom, responsibility.

Усноісторичний підхід зорієнтований на визнання унікальності людини та цінності її індивідуального досвіду. Людина, розповідаючи про своє життя, не тільки дає свідчення про історичні події, а, насамперед, розкриває, як ці події визначили її світогляд, вплинули на її життєві рішення. На думку одного з відомих теоретиків усної історії Алесандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення. Усні джерела повідомлять нам не лише про те, що люди вчинили, але що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді вчинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили» [Цит. за: 1, с. 216]. Тому продуктивним є екзистенційний аналіз усноісторичних інтерв'ю. Адже екзистенційна філософія акцентує на неповторності людського існування, на тому, як людина переживає своє буття у світі в усій його невизначеності та таємничості, як вона співвідноситься з іншими екзистенціями. Екзистенція – це завжди екзистенція конкретної людини, яку не можна ніким замінити.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати екзистенційні переживання людей, які (або родини яких) зазнали репресій з боку радянської тоталітарної системи.

У статті за допомогою інструментарію екзистенційної філософії розглянуто інтерв'ю з Марією Шлянтою, Борисом Мірусом, Стефанією Горбань, Адріаною Огорчак. Усі інтерв'ю записані за методологією усної історії¹.

¹ *Інтерв'ю з вказаними особами записані для Українського громадського архіву усних історій. Індексція цих інтерв'ю і фрагменти з них згодом мають бути доступними на сайті Української Асоціації Усної Історії: <http://oralhistory.com.ua/aui.html>. Інтерв'ю з Марією Шлянтою записане мною у співпраці з В. Харечко. Інтерв'ю з Стефанією Горбань, Адріаною Огорчак і Борисом Мірусом записані мною особисто. А. Огорчак, Б. Мірус і М. Шлянта проживають у Львові. С. Горбань – у Львівській області. М. Шлянта походить з Лемківщини, а інші оповідачі з Галичини.*

Марія Шлянта (1921 р. н.) є переселенкою з Лемківщини та в'язнем ГУЛАГу. Борис Мірус (1928 р. н.) – в'язень ГУЛАГу. Стефанія Горбань (1927 р. н.) разом з родиною була вивезена на Сибір. Батько Адріани Огорчак (1937 р. н.) був закатований енкаведистами в липні 1941 року.

Досліджуючи біографічні наративи зазначених вище осіб, звернемося до теорій таких філософів, як М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, а також до праці українського дослідника А. Дахнія, який здійснив ґрунтовне концептуальне осмислення доробку екзистенційних мислителів.

Однією з фундаментальних характеристик людської екзистенції є її «закиненість» у світ, що виявляється через історичний вимір її існування. Тому особі доводиться враховувати час, в якому вона живе, і відповідати на виклики, які ставить перед нею її епоха. Оповідачам (записи інтерв'ю з якими є предметом мого дослідження) довелося жити в неймовірно жорстокий і складний час. Вони пережили війну, жахіття німецької та радянської окупацій, зазнали репресій і були свідками терору. Власне в цих екстремальних умовах, перед загрозою фізичної чи моральної загибелі, людина здатна наблизитися до межової ситуації, у якій її екзистенція може по-справжньому себе проявити.

Поняття межової ситуації у філософію ввів німецький мислитель К. Ясперс. Межова ситуація – це ситуація страждання, провини, втрати, смерті. Це ситуація руйнування звичного трибу життя і вимоги його переосмислення. Світ постає перед людиною в усій своїй ненадійності. Від того, як людина проходить випробування в цих умовах, залежить, якою вона стає. В межовій ситуації особа віднаходить шлях до свого автентичного буття. Як зазначає К. Ясперс: «В межових ситуаціях або проявляється ніщо, або стає відчутним те, що справжнє» [2, с. 25]. Перебуваючи в таких надзвичайних умовах, людина співвідноситься з такими феноменами людського буття, як страх, відчай, муки сумління, скінченність людського існування.

Важливим модусом людської екзистенції, до якого найчастіше звертаються оповідачі в своїх розповідях, є страх. М. Гайдеггер розрізняє два види страху: страх (Furcht), який стосується певних конкретних речей і пов'язаний з емпіричними небезпеками, та страх чи жах метафізичний (Angst). Метафізичний жах (Angst) не зумовлений якоюсь конкретною небезпекою. Тому «невизначеність того, перед чим і від чого охоплює нас цей жах, є не просто браком визначеності, а принциповою неможливістю щось визначити» [3, с. 32]. Як резюмує А. Дахній: «Жах – це завжди жах перед ніщо, перед втратою буття, перед зникненням опори. В кінцевому підсумку жах – це не що інше, як жах перед смертю» [4, с. 330].

Оповідачі говорять як про загальний стан страху серед населення в післявоєнні часи на Галичині, так і про конкретні вияви індивідуального страху.

Б. Мірус розповідає, як сприйняли на Галичині другий прихід советів в 1944 році.

«Дуже багато людей боялись, страдали, очікували якоїсь біди. Бо частина людей були в УПА, в партизанах, як тоді казали. Частина були при німцях в дивізії СС «Галичина».

А. Огорчак описує страх людей перед вивезенням на Сибір:

«Кожної ночі людей зі Львова вивозили. По ночах люди не спали. По ночах сиділи при виключеному світлі і слухали як їздять машини. А їздили вантажні машини. Як їде порожня машина, то її кузов так торохтить, бо порожній і торохтить. Як повна, то їде відносно тихо. І так, їде порожня, торохтить. Поїхала далі. Перехрестилися. Поїхали далі за кимось іншим. І найбільше страшно було, коли вона зупинялася. Повивозили наших сусідів. Але якось нас не зачепили».

С. Горбань (родина якої допомагала націоналістичному підпіллю і була постійно під загрозою вивезення) артикулює не на тому, що їх можуть вивезти, а на переживанні того, що можуть вивезти когось окремо, а не всю родину разом. Оповідачка висловлює парадоксальну фразу: «Нас вивозили, я була щаслива, що нас разом везуть».

Оповідачі називають і конкретні страхи, які їх тривожили, що пов'язані з турботою за інших – батьків, дітей.

Б. Мірус, перебуваючи в ГУЛАГу, переживав за долю рідних: «Я страшенно переживав, бо переважно було так, що хто арештований, а батьків обов'язково на Сибір. То я так цього боявся».

В післявоєнні сталінські роки люди ніде не могли почувати себе в безпеці. Вони йшли на роботу і не були певні, чи увечері повернуться додому. А. Огорчак розповідає про тривогу за маму:

«Після робочого часу роблять збори. На збори муситься піти, бо якщо не підеш, то політична справа. І всі йдуть на збори і ті збори могли тривати до десятої вечора. І бабуся зденерована. А чому зденерована? Бо завжди боїться, що можуть зі зборів прямо заарештувати. <...> То тривало до смерті Сталіна».

Відчуття страху стає повсюдним, проникаючи в усі сфери життя особи, і позначається на людських стосунках, зокрема, на спілкуванні між людьми. А. Огорчак згадує про страх спілкування з родичами, які перебували за кордоном.

«Мамина сестра була в Америці. <...> Мама боялася з нею переписуватися, і листи приходили до одної такої дуже старшої самотньої жінки. Мама боялася, щоб не пошкодити дітям і щоб не поспувати життя».

Люди бояться спілкуватися з друзями, ходити до них в гості через загрозу доносів, а як наслідок – звільнення з роботи, а то й арешту. А. Огорчак розповідає про історію з сином Стефаніком (який в цей час займав високу посаду), який був у них в гостях, коли хтось сказав «щось політичне». І він з дружиною пішов, не добувши візиту.

«А як хтось ляпнув політичне, а він то чув, то він мав донести. А як він не доніс, то до нього могли бути претензії. А він не мав впевненості, чи там не сидів хтось, хто би сказав, що була така розмова, а він не доніс <...> Він взагалі перестав приходити, так злякався».

Тут ще варто зацентувати, що хоч в радянські (чи вужче – сталінські) часи приватне було своєрідним сховком від системи. Але і там не йдеться про свободу від системи, бо люди навіть у сфері приватності самі себе обмежували у своєму спілкуванні, розриваючи родинні чи дружні взаємини.

Розглянемо ключові характеристики приватної сфери. Е. Гіденс [5] стверджує, що приватна сфера протистоїть публічній у двох аспектах: приватна сфера – простір, який опирається втручанням державного нагляду; опозиція

публічне/приватне виявляється в поділі на справи відкриті і закриті. На думку Ю. Туровського [6], приватність дефінують через такі устремління і види діяльності, які не підпадають під зовнішній контроль. Польський дослідник М. П'єхов'як характеризує приватну сферу «як сферу, у якій не керуються правилами, встановленими іншими, у якій інші не вирішують наших справ» [7, s. 45]. Тобто приватність постає як важлива складова ідеї індивідуальної свободи. Тому, підкреслює науковець, приватність особи порушують не тоді, коли хтось щось знає про неї; суть проблеми в тому, що інформацію про людину поширюють без її згоди на це. У такий спосіб людину як особу перетворюють на об'єкт, за якого вирішують інші. Отже, приватна сфера в умовах радянської тоталітарної системи не виконувала своїх функцій.

Життя в тоталітарному суспільстві, інфікованому страхом, загострює і питання довіри. Щоб вижити, потрібно мати людей, на яких ти можеш покластися. Феномен довіри актуалізується через опозицію Свої/Чужі.

Дослідники дотримуються різних позицій щодо визначення поняття Чужого. Дуже часто Чужого трактують негативно, тобто як не Свого, через його не-належність до певної групи, спільноти. Ще один підхід, що є вагомим в контексті мого дослідження, – це дефініція Чужого через просторовий критерій і аспект місця, яке він займає. На цьому акцентують Б. Вальденфельс [8] і Ю. Крістева [9]. Таким чином, Чуже – те, що лежить поза своєю цариною. Б. Вальденфельс наголошує, що «Чуже не можна помислити без певної форми Деінде» [8, с. 123]. Отже, Чужим стає той, хто не належить до конкретної просторової локації (його місце – «деінде»). Вагомим у визначенні Чужого є також аксіологічний чинник. Тобто те, чи стає для нас інша людина Чужою залежить від того, яку систему цінностей ми сповідуємо.

В розповідях свідків історії, коли йдеться про повоєнний Львів, Чужі – це ті, хто приїхав сюди зі східних областей України, «не-галичани». Інший аспект – ціннісний. Чужі – це ті, хто сповідує комуністичну ідеологію.

А. Огорчак згадує про настанову, яку отримала вдома: «Ми знали, що нічого не можна з хати виносити. То що в хаті говориться, то святе. Того не можна нікому говорити».

Оповідачка описує ставлення до вчителів зі сходу України, які працювали у них в школі. «Ми, будучи учнями, під наказом наших батьків, були повного недовір'я до тих наших вчителів, а ті наші вчителі були такі самі, як ми. <...> Але вони зовсім не були представниками комунізму і ідеології комунізму. Вони були нормальними людьми з так само покривдженими долями. Тільки, розуміється, спільної мови на то не могло бути». Як зазначає А. Огорчак, до цього усвідомлення вона прийшла значно пізніше.

В умовах тоталітарного суспільства люди з подібними життєвими історіями могли роками спілкуватися і не знати про спорідненість їх доль. Так, оповідачка довідалася про трагічну родинну історію своєї однокласниці вже в дорослому віці. Вона резюмує: «Ми то одно і то саме пам'ятаємо, а між собою тоді в школі ніколи ні слова. Вже тільки після розвалу Радянського союзу ми почали між собою чесно говорити».

Під жорстоким тиском тоталітарної системи одним зі способів збереження себе є зв'язання з голосом власного сумління. За М. Гайдегером, сумління належить до фундаментальних властивостей людської екзистенції. А. Дахній відзначає, що М. Гайдегер «веде мову про сумління як ту нашу якість, яка покликана стати визначальною у світі, що втратив звичні основи, відхилився від усталених орієнтирів» [4, с. 330]. Сумління вимагає чесності як перед собою, так і перед іншими; закликає діяти на основі тих критеріїв та еталонів поведінки, які воно сприймає як єдино прийнятні для себе.

Оповідачі, пояснюючи мотиви своїх вчинків, безпосередньо не покликаються на сумління, але говорять, що вчинити по-іншому не могли.

Б. Мірус розповідає, що зазнавав страшних побоїв через те, що не корився вимозі слідчого видавати людей.

«Ну а я настільки я не знаю чомусь... Таким вже вроджений, таким мене народили, що для мене то було страшний гріх на когось щось сказати, знаючи, що його чекає. Бо я то пережив і переживаю. Знаючи, що його чекає. Або взагалі назвати його прізвище і його приведуть сюди. Я переживав страшні побої. Оце били. Страшно били». «Я дуже страдав тим, що я ні на кого не сказав. Розумієте. Ото я на себе таке взяв оту таку ношу трудну».

М. Шлянта зі своїм майбутнім чоловіком познайомилася в ГУЛАГу. Він ще сидів рік після її звільнення. Вони переписувалися. Після звільнення він приїхав до неї.

«Постарілий, змучений. Я подивилася. Людину ту я мало знала. Подивилася. Боже, так постаріло, таке знищене. А відказати я не мала права. Бо я би вбила вже ту [людину]. Вже так пережило стільки».

Самоздійснення екзистенції завжди відбувається через вибір. Філософи-екзистенціалісти розглядають людину як проект. Людина сама себе вибирає і відповідальна за те, якою вона стає. Як зазначає французький екзистенціаліст Ж.-П. Сартр: «Вибирати себе так чи інакше означає одночасно утверджувати цінність того, що ми вибираємо» [10]. Таким чином, питання вибору завжди пов'язане з діалектикою свободи та відповідальності. З одного боку, людина як істота свободна здійснює себе у своїх діях; саме «дія є виявом свободи» [11, с. 604]. З другого боку, вона несе відповідальність за свій вибір. Як акцентує Ж.-П. Сартр: «Поки ви не живете своїм життям, воно нічого собою не представляє, ви самі маєте надати йому смислу, а цінністю є не що інше, як цей вибраний вами смисл» [10].

Оповідачі розповідають про свої вчинки та зроблені вибори в умовах ГУЛАГу, що засвідчують спротив каральній машині радянського тоталітаризму. Промовистою є оповідь М. Шлянти про те, як вона не підкорилася вимозі начальника підписати накладну. Розпочала вона її зі слів «Зараз я вам розкажу, як я з'їла начальника. Я!».

«Начальник був. То була підла людина. Підполковник. Думав, що я з Польщі. Не знаю російської мови. А вони пили. І визвав мене і каже: «Підпиши». Накладна велика. Новий полушубок, кожух, нові валянки, нові ватні брюки. <...> І всього написано було. Літня одежа, бо там комарі дуже. І каже: «Підпиши». Я кажу, що підписати. <...> Та я мушу подивитися, що підписувати. Я подивилася. То я кажу: «Я ходжу в такому подертому бушлаку, кажу. А тут стільки написано, де воно є?». <...> Положила ручку і пішла».

Після цього випадку їй зменшили норму хліба. За порадою знайомих оповідачка написала на нього скаргу. Через два тижні прийшла комісія. І на нього прийшли скаржитися інші жінки через сексуальні домагання з його боку. Його забрали. На його місце прислали іншого начальника – українця з Полтави, який добре до неї ставився.

М. Шлянта реалізувала свій вчинок в умовах не-свободи, перебуваючи в ГУЛАГу. Але навіть там вона мала вибір підкоритися вимозі начальника чи ні. Зроблений нею екзистенційний вибір пов'язаний з виходом за межі нівелюючого середовища тоталітарної системи. Навіть перебуваючи в лагері, вона змогла залишитися собою. Їй відповідальний вибір допоміг і іншим ув'язненим, які зазнавали насильства.

Тоталітарна система власне і прагнула знищити людину як особу, як неповторну екзистенцію; примусити її злитися з масою, прищепити рабську свідомість і перетворити на гвинтика самої системи. І протистояти цьому знеособлюючому впливу можна було не лише шляхом збройної боротьби чи відкритого виклику. Достатньо було мати мужність бути собою і зберегти власну автентичність. Показовим у цьому сенсі є випадок Б. Міруса. До цього він грав на сцені, в ГУЛАГу йому довелося грати в житті. Для нього буття собою означало буття актором, що виражалося також через гумор і сміх.

Оповідач розповів історію, як він писав свій лагерний номер на одязі. В лагері кожен в'язень мав свій номер і був зобов'язаний його писати на руці, на спині, на нозі.

«Були люди. Так здебільшого люди, де ті номери неохотно писали. А як писали, то так, знаєте, якоесь чуть-чуть, щоб воно було для форми, для надзирателів. Бо вони карали, ті надзирателі, чому немає нашивки. <...> Я думаю, а чого мені встидатися. І я вапном писав отакі во букви – від ший аж нижче пояса. <...> І звичайно, коли я приходив на вахту, де пропускали на роботу і згуртовували, то це було дуже смішно для надзирателів. Для тих посіпак. І вони страшенно сміялися, розумієте. Бо вони вважали, або трошки чоловік придуркуватий. Або навіть з того, як є. О, написав такий номер. Ну що. Та дурак і все. Так що я не повстидався бути дураком. Але я вигравав на цьому. Поки вони сміялися. Поки вони всіх пропускали, а мене тримали там, то я економив вже півгодини, а то й годину, що я вже мав бути на роботі».

Історія Б. Міруса з номерами засвідчує, що не кожного в'язня можна перетворити на номер, усуваючи його особистісне начало. Наглядачі сміялися з нього, але насправді це він сміявся над цілою системою тоталітарного нагляду. В умовах сибірських морозів вигадка Б. Міруса з номерами можливо, врятувала йому життя.

Таким чином, вибір автентичного способу буття, збереження власної ідентичності, виокремлення себе з маси і є справжнім екзистенційним покликанням кожної людини.

Однак вибір буття собою, вірності собі через співвіднесення з власними принципами та справжніми цінностями людині доводиться робити постійно. Згідно з Г. Марселем, вірність має творчий характер. З одного боку, бути вірним собі означає не зациклюватися на досягнутому, а відповідати на внутрішній поклик, постійно оновлюючись. Тобто постійно творити себе. З другого боку, вірність собі передбачає внутрішню ревізію життєвих принципів, які, «...якщо я хочу бути абсолютно щирим, я мушу піддавати постійній перевірці й періодично запитувати себе, чи вони завжди відповідають тому, що я думаю, і тому, в що я вірю» [12, с. 150]. Отже, вірність собі завжди пов'язана з випробуванням, коли потрібно засумніватися в усталених істинах і, не піддаючись тиску зовнішніх обставин, зберегти автентичний зв'язок із самим собою.

Б. Мірус згадує, що навіть після звільнення, коли він вже працював актором в театрі ім. Марії Заньковецької у Львові, до нього зверталися агенти КГБ з пропозицією співпраці.

«... Мене страшенно обіда взяла за то, що я пройшов той шлях... І думаю після цього всього, що ще така кара лізе до мене в мою душу. <...> І в мене десь таке навіть... Я так пригадую такий комок в горлі був. <...> І я вже йому почав мораль читати. <...> Кажу: «Де ваше серце? ...я стільки натерпівся, причому задарма, правда, ви мене тримали. І тепер ще ви мені пропонуєте в кінці дати підпис про таку ганебну справу, як з моєї сторони я це вважаю».

І Б. Мірусу знову доводилося підтверджувати свій вибір і засвідчувати цінності, які він сповідує.

В усіх інтерв'ю оповідачі розповідають, яку важливу роль у питанні їх виживання відігравали інші люди, які їм допомагали, або як вони допомагали іншим. Йдеться як про підтримку земляків, так і про турботу з боку людей інших національностей. Б. Мірус підкреслює, що після прибуття в лагерь йому дуже допомогли люди з Галичини, які були засуджені ще в 1944–1945 роках.

«І моє щастя, що я попав з першої години, з першої хвилини в їхні руки. Оце мені дало, що вони мені відкрили очі на то, що мене чекає. Вони мені і допомогли. І з роботою мені допомогли. Щоб я мав легшу роботу».

С. Горбань розповідає про взаємодопомогу вивезених на Сибір українців: «Українці так любилися, як брати».

М. Шлянта взяла під свою опіку австрійку, до якої було погане ставлення з боку засуджених євреїв. А їй самій допомагала росіянка, що працювала конюхом. Вона ділилася з М. Шлянтою вівсом, якого не додавала коням, «Бо було дуже голодно». Оповідачка резюмує: «Люди були добрі і там».

А. Огорчак згадує, як її бабуся (бабуся Кордубова – дружина Мирона Кордуби) підтримувала нужденних жінок, чоловіки яких були вивезені на Сибір чи загинули, допомагала їмостям (дружинам священиків), які приїздили до Львова у пошуках своїх чоловіків і дітей по львівських тюрмах.

Окрім модусу співжиття з іншими екзистенціями, для справжнього самоздійснення людини необхідним є її співвіднесення з трансценденцією. Представники релігійного екзистенціалізму (Г. Марсель, К. Ясперс) наголошували, що екзистенція людини скерована на осягнення трансценденції – Бога, що виявляється через акт віри.

У своїх розповідях оповідачі часто згадують, що поклалися на Божу поміч. На моє запитання, що йому допомогло вижити в ГУЛАГу, Б. Мірус відповів: «Віра в Бога і гумор». С. Горбань сказала, що допомогла Божя сила – «людина все витримає».

Якщо скористатися визначенням французького філософа П. Рікера «людини здатної» [13], тобто такої, яка, відповідаючи на запитання «хто?» (хто говорить? хто діє? хто розповідає? хто є відповідальним за свої вчинки?), стає собою, то можна констатувати, що оповідачі проявили себе в цих здатностях. В жорстоких умовах тоталі-

тарної системи вони вибрали автентичний спосіб буття, здолавши всі випробування, які випали на їх долю. Переживши жахіття, М. Шлянта, Б. Мірус, С. Горбань, А. Огорчак залишили чесні свідчення про своє життя. Борис Мірус, вже ставши народним артистом України, опублікував дві книги спогадів про свій життєвий і акторський шлях «Спогади артиста. Друзі про нього» і «Мої 70 заньківчанських літ». Марія Шлянта друкувала свої спогади у випусках «Львівського календаря». Адріана Огорчак зберегла і подарувала Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника архів свого славног дідуся – Мирона Кордуби і стала популяризаторкою проведення досліджень українських родоводів, провівши близько тридцяти родованих конференцій. Стефанія Горбань розповіла свою життєву історію на радіо «Свобода».

Люди, які не зрадили собі в умовах репресій, переслідувань і знущань, мають усвідомлене почуття гідності, бо вони знають, який шлях вони пройшли та що їм довелося пережити.

Список використаної літератури

1. Кісь, О. Усна історія: концептуальні засади / О. Кісь // Наук. зап. Серія : Історія / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – Вип. 2, ч. 3. – С. 212–220. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Kis_ON_theory.pdf (дата звернення: 22.03.2018), вільний. – Назва з екрана.
2. Ясперс, К. Введение в философию / К. Ясперс. – Минск : Пропилеи, 2000. – 192 с. – (Схолия).
3. Хайдеггер, М. Что такое метафизика? / М. Хайдеггер. – Москва : Акад. Проект, 2013. – 288 с.
4. Дахній, А. Нариси історії західної філософії XIX–XX століть : навч. посіб. / А. Дахній. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 488 с.
5. Giddens, A. Nowoczesność i tożsamość / A. Giddens. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. – 323 s.
6. Turowski, J. Dychotomia « Prywatności » i « publiczności » jako teoretyczna rama analizy społecznej / J. Turowski // Prywatność i życie publiczne w nowoczesnym społeczeństwie USA–Polska. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – S. 11–21.
7. Piechowiak, M. Co osobie po prywatności? / M. Piechowiak // Prywatność w dobie globalizacji. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Narodowy Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – S. 33–69.
8. Вальденфельс, Б. Топографія чужого. Студії щодо феноменології Чужого / В. Вальденфельс. – Київ : ППС–2002, 2004. – 206 с.
9. Кристева, Ю. Самі собі чужі / Ю. Кристева. – Київ : Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
10. Сартр, Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – Москва : Политиздат, 1989. – С. 319–344. – Электрон. версия. – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/sartr01/index.htm> (дата обращения: 3.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
11. Сартр, Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 854 с.
12. Марсель, Г. Послух і вірність / Г. Марсель // Homo viator. – Київ : KM Academia, Пульсари, 1999. – С. 144–154.
13. Рикёр, П. Человек способный / П. Рикёр // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – Москва : Мысль, 2010. – Т. 4. – С. 346–348. – Электрон. версия. – Режим доступу : <http://iph.ras.ru/elib/3377.html> (дата обращения: 3.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.

Дослідження періоду «Великого терору» методом усної історії

Ю. А. Литвиновська (м. Суми)

У статті аналізуються особливості дослідження періоду «великого терору» 1937–1938 років методом усної історії. Розглядається сутність, основні прийоми цього методу та найефективніші засоби його застосування для фіксації історичних даних; подаються теоретичні відомості й фрагменти розмов з очевидцями подій «великого терору».

The article analyzes the peculiarities of the study of the «Great Terror» period of 1937–1938 by the method of oral history. The essence, the basic techniques of this method and the most effective means of its application for fixing of historical data are considered; theoretical information and fragments of conversations with eyewitnesses of the events of «Great Terror» are presented.

Ключові слова: «великий терор», репресії, «єжовщина», усна історія, інтерв'ю.

Key words: «Great Terror», repressions, «Yezhovshchina», oral history, interviews.

Постановка проблеми та її значення. На сьогодні вже на державному рівні є визнаним явище страшних політичних репресій радянського режиму проти українського народу. Президентом України був підписаний закон щодо більш повних правил реабілітації жертв репресій. День пам'яті постраждалих є офіційною датою в календарі українців, проте це питання і зараз потребує більш повного дослідження та вивчення. Безцінним джерелом інформації є очевидці, учасники подій, бесіди з якими дають можливість повноцінно вивчати минуле. Тому саме метод використання живої історії є особливо актуальним при всебічному дослідженні і фіксації подій періоду сталінського терору.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Особливості становлення та застосування усної історії для дослідження подій минулого століття вже вивчали такі науковці, як Т. Величко, Т. Пастушенко, Г. Грінченко, М. Лоскутова [1, с. 7] та ін.

Виклад основного матеріалу. Сучасній історичній науці доступна величезна кількість методів та засобів вивчення минулого. На даному етапі поряд з традиційними історичними методами та новітніми технологіями дослідження особливе місце посідає метод усної історії, також його називають новим науковим напрямом, а деякі дослідники відносять усну історію до ряду повноцінних наукових дисциплін. Сам термін «усна історія» з'явився ще 1852 року завдяки Барба д'Оревіллі, але набув значного поширення лише у другій половині ХХ століття, після того як професор Колумбійського університету Аллан Невінс організував перше масштабне дослідження 1948 року з усної історії. З того часу цей напрям інтенсивно розвивається і отримує все більше розповсюдження, починаючи з шкільних та університетських досліджень і набуваючи рівня загальнонаціональних проектів. Головним методом дослідження усної історії є глибинні інтерв'ю, що мають біографічний характер, в ході таких досліджень, як правило, застосовуються аудіо- та відеотехніка для фіксування інформації, отриманої від кожного індивіда, що повідомляє факти та спогади про епоху, в якій він жив. Усну історію використовують як для висвітлення подій минулого, так і для запобігання подібних трагедій у майбутньому. Цей метод успішно використовується в багатьох країнах світу, наприклад існує проект «Пам'ять народу», мета якого – фіксація та висвітлення життєпису жертв комуністичного режиму. Це питання актуальне і для мільйонів жителів нашої країни, які протягом десятків років комуністичного панування на нашій землі підозрювались та були незаконно покарані за свої переконання, політичні та моральні погляди чи просто постраждали внаслідок свавілля пануючого режиму [1, с. 7].

5 травня цього року набув чинності закон, що передбачає вдосконалення процедури реабілітації жертв репресій тоталітарного режиму 1917–1991 років, протягом якого постраждали мільйони українців, остаточну кількість яких не вдалося підрахувати і донині. Проте жертв репресій прийнято поділяти на дві категорії: тих, хто станом на сьогодні живі; інша категорія – люди, які зазнали репресій різних форм і яких на сьогодні вже немає [2].

Чи не найстрашнішими для історії нашого народу прийнято вважати 1937–1938 роки, іменовані часом «великого терору» або «сжовщиною» від імені керівника Народного комісаріату внутрішніх справ Миколи Єжова, що розповсюдив «планові завдання» щодо виявлення та покарання так званих ворогів народу. Тільки за 1937–1938-го років було репресовано до таборів понад 200 тис. українців, з яких третину розстріляно. Особливими указами дозволялось виявляти та допитувати підозрюваних, не цураючись найжорстокіших засобів. Тисячі людей потерпали як підозрювані в тому, що вони «вороги народу» та «куркулі», деякі з них померли внаслідок фізичних розправ, тисячі були депортовані, і лише деяким «щасливцям» вдалося пережити ті жахи терору. На сьогодні таких людей лишилися вже одиниці, і вони є безцінним джерелом для усної історії. Саме їх болісні спогади дають нам можливість дізнатися істинну історію, незауважену політичною пропагандою. Тільки з уст людей, потерпілих від «більшовицького монстра», ми можемо отримати інформацію про методи «слідства», покарання, жакіття таборів та депортацій, допити з фізичними розправами, про те, як їм вдалося це пережити і як потерпали рідні та близькі так званих «ворогів» [3].

Навіть на сьогоднішній день, коли є певний доступ до архівних матеріалів, майже всі засоби масової інформації та журналісти ігнорують повне і всебічне висвітлення питання «великого терору» в широких масах. І лише нечисленні живі очевидці тих подій, болісно розказують, з яким страхом чекали виконання «лімітів», тобто планів на покарання громадян. Щоб прискорити цю процедуру, були сформовані так звані «трійки», «двійки», рішення яких не мало нічого спільного з законодавством, проте і оскарженню не підлягало.

Бабусина сусідка – Павленко Варвара, 1917 року народження, хоч самій і пощастило не стати жертвою репресій, та розповідала, яким жахом відобразились ці події в селі. З її слів, «куркулів», що володіли майном, яке підходило для опису вже не лишилось, проте в «начальства» були плани, за якими до відповідальності має бути притягнута певна кількість «соціальних шкідників» з області. Прийти з підозрами могли до будь-якої хати, та могли зловити «винних» і на вулиці. Деяким щастило, допитували, били, погрожували фізичною розправою над родичами, якщо не зізнаються, та в результаті, не отримавши необхідних зізнань, відпускали додому. Та були і такі, що, як говорила бабуся Варвара звинувачували в «соціальній шкідливості» односельчан, даючи відповідні свідчення. Жертв наклепу відвозили відразу, не даючи жодної інформації сім'ям. Один сусід, зі слів очевидців повернувся через вісім років, говорив, що був у таборі десь на Далекому Сході, про іншого «куркуля», в якого, за словами Варвари Прокопівни, була «одна корівчина, дюжина курей та шестеро дітей з жінкою й хворими батьками» прийшла звістка декількома роками по затриманню, що нібито помер від віспи, більше ніякої інформації родина так і не отримала. Проте за словами бабусі Варвари цій родині пощастило більше, ніж Сіренкам, в яких після арешту батька репресували всю сім'ю нібито за зв'язок з «ворогом народу», найменші діти були поміщені у спеціальні дитячі будинки для відповідних соціальних елементів. На жаль, спогади Варвари Прокопівни мають досить поверхневий характер, проте дають уявлення про ситуацію в одному маленькому селі на Путивльщині (Сумської області). Тисячі таких сіл і міст по всій Україні мають подібні болісні спогади. Тому фіксація історій очевидців має таке вагоме значення. Зрозуміло, що тут досить високий фактор суб'єктивізму та упередженості, постраждали люди в силу віку та підірваного здоров'я не завжди точно називають дати та власні назви, проте їхні історії заслуговують бути почутими, адже саме вони на прикладі однієї життєвої історії можуть відобразити світогляд поколінь цілої епохи минулого нашої держави.

Метод усної історії є максимально доступним для всіх бажаючих дослідників. Тому його використання досить популярне навіть у школах. Таким чином реалізація цього методу може передбачати індивідуально-дослідне завдання, інтерв'ю, підготовку проекту. Даний вид роботи не тільки сприяє загальнонавчальним цілям, але і дійсно активізує інтерес до вивчення історії та розвиває критичне мислення. А критичний підхід, дійсно дуже важливий в такого роду дослідженнях. Адже якщо деякі свідчення очевидців можна якось перевірити шляхом зіставлення інформації зі спогадами інших свідків, дослідженням документів і тому подібне [4], то деякі свідчення потребують особливо критичного підходу. Так, наприклад 97-річний житель села Лінове, на Путивльщині,

згадуючи період «терору» зазначав, що часом, особливо наприкінці місячних кварталів, забирали на допит майже кожного жителя села, деяких тримали до двох тижнів, якщо дуже необхідно було отримати зізнання, придумували оригінальні способи допитів, застосовували окріп, яким поливали окремі ділянки тіла «ворогів партії», різали обличчя, відділяли нігті перевірити ці відомості шляхом порівняння з подібною інформацією так і не вдалося через відсутність інших очевидців у цьому селі. Також Петро Геннадійович говорив про свого дядька Івана, який спочатку сам працював у поліційних органах, а потім за підозрою в державній зраді, за свідченнями Петра Геннадійовича, відбував покарання протягом 9 років в одному з таборів радянського режиму на Далекому Сході. Описуючи листи дядька, він говорив про нелюдські умови тримання ув'язнених, відсутність елементарних гігієнічних та санітарних умов, 14-годинний робочий день, годували, за його словами, двічі, зранку – шматком хліба, після робочого дня – рідким супом. За відсутності належної медичної допомоги постійно хтось помирав, хоронили тіла під парканом або вивозили до лісу, де були значні поховання, не рідкістю були і вбивства, нібито за спробу втечі.

Також з бесід з людьми, очевидцями досліджуваного періоду можна було почути, що чимало таких таборів було і на місцях. У місті Путивль до 1939 року функціонував табір-розподільник полонених. А з 1939 року став повноцінним табором, проте вже для військовополонених, детальнішої інформації про його внутрішній устрій очевидці не надали [5, с. 23].

Варто також зазначити, що на території України ще одним вістрям репресій було спрямування проти «буржуазних націоналістів». Від репресій спочатку потерпали представники свідомої інтелігенції, згодом військово-службовці, керівники підприємств, представники органів влади та навіть внутрішніх справ. У цю категорію записували навіть селян різних прошарків, в яких сталінський режим вбачав загрозу. Зі спогадів колишньої сільської вчительки можна зрозуміти, що під розправу потрапляли всі освічені, або ті хто некоректно висловився публічно відносно партійної влади, був навіть епізод з ув'язненням керівника одного з колгоспів, який нібито випадково загорнув їжу в газету з зображенням Сталіна, чим і виявив свою «ворожість до народу».

Багато людей, як відомо, постраждали внаслідок того, що Сталін вбачав ворогів у цілих народах, особливо недоброзичливим було його ставлення до поляків, ввійшли в історію під подібною егідою й так звані «румунська операція», «німецька операція» та «харбінська», де вирок було винесено суто за національною ознакою.

Лише у другій половині 1938 року «великий терор» пішов на спад. Припинялися проведення масових переселень і арештів та розгляд справ «трійками», з посади наркома по внутрішніх справах був звільнений Єжов. Та жак цих років назавжди перевернув життя мільйонам невинних людей [5, с. 164].

5 серпня в Україні прийнято згадувати та вшановувати пам'ять жертв терору. Звісно, тисячі людей, сімей яких так чи інакше торкнулась ця трагедія, бережуть в собі цю пам'ять і шану кожного дня, а не за окремо визначеною датою. Та все ж добре, що ми всі можемо пам'ятати навіть такі сторінки нашої історії, щоб запобігти повторенню подібного в майбутньому.

А поки ще є очевидці подій вже 80-річної давності, методи усної історії дають нам максимально ефективну можливість фіксації такої важливої інформації з подальшим її детальним вивченням та висвітленням. Як вже зазначалось, усна історія доступна не лише науковцям, це цікава складова дослідницької роботи студентів та навіть школярів. Взагалі кожна людина може ознайомитися з основними правилами фіксації інформації та взяти інтерв'ю у бабусі чи дідуся, сусідів чи просто знайомих, які несуть у собі спогади про певну історичну подію чи світогляд епохи в цілому.

Як зазначалося, фіксувати усну історію може кожен, але враховуючи, що таке інтерв'ю може стати в подальшому історичним документом, треба слідувати деяким вимогам. Основним є попередня підготовка, що передбачає ознайомлення з методикою проведення самого опитування, організацію зустрічі з очевидцем, бажано ще й попередньої домовленості щодо місця зберігання усної історії, теоретичну підготовку стосовно теми бесіди. Сам запис проводиться в тихому приміщенні, попередньо варто сказати вступ, в якому зазначити імена інтерв'юєра та оповідача, дату й місце проведення та тему. Також необхідно узгодити з оповідачем тривалість бесіди та, якщо є можливість, скласти угоду. У ході самого інтерв'ю не перебивати оповідача, не відволікатися, не влаштовувати допиту та закінчити бесіду на позитиві [2, с. 360].

Таким чином, нечисленні спогади очевидців, збережені ними фотокартки та документи, дають нам більш повну можливість отримати інформацію про минуле «терору». Адже саме спогади очевидців висвітлюють найрізноманітніші сторони процесів, що відбувалися. Фіксовані спогади черговий раз підтверджують жорстокість комуністичного режиму, відсутність справедливого суду, повне зневажання правами людини, засудження не за провину, а задля виконання «ліміту». Спілкування з очевидцями в якійсь мірі дає можливість досліднику опинитися в минулому і більш повно зрозуміти історичні події, осягнувши їх через призму власних почуттів. Та все ж необхідним є дотримання і методики проведення інтерв'ю, і врахування фактору суб'єктивізму, тому критичне мислення дослідника також має вагоме значення. Для максимально повного висвітлення питання бажано співставлення різних точок зору та, по можливості, наявних документів. Іноді єдиним джерелом інформації є дійсно лише один очевидець, який повною мірою передає свої знання про історичні події. Так і в дослідженні періоду «великого терору» саме бесіди з оповідачами дають часом навіть страшні знання, проте не завуальовані цензурою офіційних документів, і якою жорстокою не була б історія даного періоду, люди, які вимушені були це пережити заслуговують бути почутими.

Отже, жива історія – ефективний метод зробити власний внесок у написання історії, який є доступним для всіх бажаючих. Саме даний метод дає можливість писати історію країни з життя простих громадян, які є свідками нашого минулого і творцями майбутнього.

Література

1. Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 7–21.
2. Томпсон, П. Голос прошлого. Устная история / Пол Томпсон. – Москва : Весь Мир, 2003. – 368 с.
3. Нікольський, В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). : іст.-стат. дослідж. / В. М. Нікольський. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 624 с.
4. Пастушенко, Т. Метод усної історії: усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – Трав. (№ 17/18). – С. 10–15. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (дата звернення: 06.11.2018), вільний. – Назва з екрана.
5. Шаповал, Ю. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні : особи, факти, док. / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – Київ : Абрис, 1997. – 608 с.

Голодомор 1932–1933 рр. голосами живої історії (з досвіду роботи відділу краєзнавства ВОУНБ ім. К. А. Тимірязєва)

О. Ю. Антонюк (м. Вінниця)

У статті подано перелік письмових свідчень, спогадів свідків Голодомору 1932–1933 рр. з неопублікованих документів відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва.

The article contains the list of written testimonies of the memoirs, of the witnesses of the Holodomor of 1932–1933 from the unpublished documents of the local history department of the Vinnytsia Regional Universal Scientific Library named after K. A. Timiryazev.

Ключові слова: спогади, письмові свідчення, Голодомор 1932–1933 рр., архів.

Key words: memoirs, written testimonies, Holodomor of 1932–1933, archive.

Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тимірязєва володіє фондом видань, що висвітлюють історію України 30-х років ХХ століття, зокрема Голодомор 1932–1933 рр.

Збір свідчень з історії Голодомору 1932–1933 рр. в основному активізовано з 2007 року такими законодавчими актами: «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятий Верховною Радою України у листопаді 2006 року, Укази Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні», в якому найголовнішим завданням було оприлюднення невідомих фактів трагічних подій 1932–1933 рр., «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору», «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» (2016) та рядом інших документів.

Наявність значної кількості друкованих джерел дала змогу фахівцям книгозбірні у тісній співпраці з Державним архівом Вінницької області 2003 року підготувати та видати науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Трагедія голодомору на Вінниччині 1932–1933 рр.» (уклад. О. Ніколаєць; вступ. ст. В. Петренка). Це видання – спроба систематизувати літературу та документальні джерела архіву про найтрагічніші сторінки історії нашого краю. У вступній статті начальника відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Вінницької області, відмінника освіти України «Голодомор 1932–1934 років – геноцид народу України» розповідається про нелюдський апокаліпсис, спрямований на винищення українського селянства, подаються вражаючі факти, які мали місце на Поділлі і призвели до зникнення цілих поколінь селян.

До 85-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. у 2018 р. відділ краєзнавства готує бібліографічний покажчик «То пам'ять стоїть при свічі», де будуть представлені документи й матеріали, що розкривають трагічні сторінки історії Вінниччини, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр. Відкриває покажчик стаття доктора історичних наук, професора кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського Івана Мироновича Романюка «Голодомор – геноцид 1932–1933 років на Вінниччині», в якій розкрито раніше невідомі, замовчувані страшні сторінки в історії українського народу, спогади свідків голодомору.

У 2005 р. створено електронну базу даних «Голодомор», що вміщує інформацію з монографій, збірників матеріалів, періодичних видань про голодомор різних років на Вінниччині, де сьогодні є понад 1115 записів.

На Вінниччині й нині живуть тисячі людей, котрі зберігають пам'ять про жахливі події 85-річної давності, так би мовити, з перших рук, – тих, хто вижив під час голодомору і ще може донести унікальні свідчення до нинішнього та майбутнього поколінь. Часу на опрацювання «усної історії» залишилося обмаль, адже свідків з кожним роком меншає... І хоча й надалі триває збір свідчень, виходили їхні публікації, особливо на сторінках газет, однак фундаментальних збірників свідчень і досі обмаль.

Велику цінність для істориків, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України кінця 20-х початку 30-х рр. минулого століття, становлять неопубліковані матеріали – спогади очевидців. Бібліотечні працівники Вінниччини протягом останнього періоду провели значну пошукову роботу з виявлення мешканців своїх населених пунктів, які були свідками голоду 1932–1933 рр. та погодилися поділитися з ними своїми спогадами.

Роботу відділу краєзнавства зі свідченнями очевидців Голодомору 1932–1933 рр. можна розділити на два напрямки: збір свідчень з «усної історії» бібліографами, краєзнавцями районів Вінниччини та приймання на постійне зберігання матеріалів, свідчень. Відтак створено дві теки документів «усної історії» – «Спогади вінниччан – очевидців голодомору». 294 свідчень з таких районів Вінниччини: Вінницького, Калинівського, Кри-

жопільського, Липовецького, Мурованокуриловецького, Оратівського, Погребищенського, Теплицького, Тиврівського, Томашпільського, Чечельницького, Шаргородського. Кожне свідчення записано рукою або набрано на друкарській машинці, завізовано печаткою та підписом сільського голови того чи іншого населеного пункту, де власне записувалося свідчення. У свою чергу ці свідчення використовуються в дослідницькій роботі, підготовці видань, експонуванні виставок.

Саме ці напрацювання у питаннях збору, розповсюдження, донесення до сьогоденних і майбутніх поколінь правдивої інформації про страшний події Голодомору 1932–1933 рр. слугуватимуть відновленню історичної справедливості та утвердженню в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства.

Спогади свідків Голодомору

(перелік письмових свідчень з архіву відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва)

Вінницький район

Блаш Євгенія Явдокіївна, 1910 р.н., с. Великі Крушлинці; Бойко Фросина Олександрівна, 1925 р.н., с. Великі Крушлинці; Ковальська Марія Тимохтеївна, 1919 р.н., с. Великі Крушлинці; Кізь Петро Іванович, 1913 р.н., с. Вороновиця; Маковська Надія Іванівна, 1924 р.н., с. Вороновиця; Панасюк Тетяна Арсентіївна, 1908 р.н., с. Вороновиця; Подорожна Ганна Василівна, 1928 р.н., с. Вороновиця; Ситник Надія Володимирівна, 1924 р.н., с. Вороновиця; Сухань Горпина Сафронівна, 1919 р.н., с. Вороновиця; Тігохоть Мотря Тимофіївна, 1913 р.н., с. Вороновиця; Яременко Павло Никифорович, 1917 р.н., с. Вороновиця; Данілевич Розалія Петрівна, 1923 р.н., с. Гавришівка; Станіславчук Олександра Левківна, 1924 р.н., с. Гавришівка; Шиманська Ганна Іванівна, 1916 р.н., с. Гавришівка; Правдюк Андрій Панасович, 1922 р.н., с. Гуменне; Булаєнко Харитина Миколаївна, 1913 р.н., с. Комарів; Гой Надія Йосипівна, 1923 р.н., с. Комарів; Гуменюк Ганна Іванівна, 1912 р.н., с. Лисогора; Мельник Фросина Михайлівна, 1919 р.н., с. Лисогора; Поліщук Ксенія Омелянівна, 1917 р.н., с. Медвідка; Борячук Ганна Федотівна, 1920 р.н., с. Парпурівці; Вернигора Ганна Яківна, 1922 р.н., с. Побережне; Щупан Тетяна Нестерівна, 1922 р.н., с. Побережне; Яроменко Федора Григорівна, с. Побережне; Бабенко Килина Тодорівна, 1907 р.н., с. Сосонка; Трохимчук Ольга Петрівна, 1905 р.н., с. Сосонка; Турчик Євдокія Михайлівна, 1923 р.н., с. Сосонка; Багінська Наталя Василівна, 1921 р.н., с. Стадниця; Самойлюк Володимир Самойлович, 1926 р.н., с. Стадниця; Минько Тетяна Михайлівна, 1922 р.н., с. Степанівка; Панасюк Надія Андріївна, 1922 р.н., с. Стрижавка / записала Г. М. Чиж; Лірник Ганна Семенівна, 1915 р.н., с. Хижинці.

Калинівський район

Благодир Петро Григорович, 1921 р.н., с. Іванів (Янів); Клімишина Ніна Селефонівна, 1924 р.н., с. Іванів (Янів); Кондрацький Федір Сидорович, 1924 р.н., с. Іванів (Янів); Крижова Килина Федорівна, 1925 р.н., с. Іванів (Янів); Ланова Наталя Іванівна, 1929 р.н., с. Іванів (Янів); Левченко Ганна Павлівна, 1916 р.н., с. Іванів (Янів); Лісова Наталка Андріївна, 1903 р.н., с. Іванів (Янів); Лубчинський Казимір Ілович, 1907 р.н., с. Іванів (Янів); Підлуцька Параска Іванівна, 1924 р.н., с. Іванів (Янів); Івчук Ніна Матвіївна, 1912 р.н., с. Глинськ; Коваль Югіна Іванівна, 1923 р.н., с. Глинськ; Філімончук Тетяна Левківна, 1912 р.н., с. Люлинці; Тимошук Онисія Вікторівна, 1918 р.н., с. М. Кутиці.

Крижопільський район

Амбрусевич Наталя В'ячеславівна, 1913 р.н., с. Вербки; Тодорова Параска Ігнатівна, 1905 р.н., с. Вербки; Добровольська Антоніна Іванівна, 1921 р.н., с. Вигода / записала Л. М. Дацюк; Флора Олександра Павлівна, 1919 р.н., с. Вільшанка; Бак Іван Олександрович, 1919 р.н., с. Гарячківка; Гудзь Василь Онисійович, с. Гарячківка; Делікатний Іван Прокопович, с. Гарячківка; Кучковська Марія Григорівна, 1921 р.н., с. Голубече; Струк Марія Ахатівна, 1912 р.н., с. Голубече; Лейміч (Волошина) Анастасія Федорівна, 1924 р.н., с. Городківка; Очеретна Наталя Леонтіївна, 1921 р.н., с. Городківка; Липівська Меланія Миколаївна, 1915 р.н., с. Дахталія; Скрипник Марфа Феодосіївна, [1916] р.н., с. Джуґастра; Дерибало Фросина Порфиріївна, 1924 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Діхтяр Ольга Панасівна, 1921 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Дудник Марія Гнатівна, 1924 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Заведєя Віра Давидівна, 1921 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Лаєвська Надія Микитівна, 1932 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Лиса Тетяна Хомівна, 1916 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Недопитальський Андрій Дем'янович, 1922 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Ноґаль Порфирій, 1915 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Пастух Марфа Петрівна, 1927 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Столяр Тетяна Захарівна, 1912 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Ткачук Марія Мефодіївна, с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Трачук Марія Миколаївна, 1925 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Швець Марія Іванівна, 1925 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Шевчук Марія Амбросіївна, 1921 р.н., с. Жабокрич / записала Т. К. Чепіль; Задвірна Євдокія Фадеївна, 1909 р.н., с. Заболотне; Криворучко Ганна Порфирівна, 1916 р.н., с. Заболотне; Лозовська Фіврона Трофанівна, 1915 р.н., с. Зеленянка / записала Н. Е. Малютяк; Ковбасюк Палагна Петрівна, 1907 р.н., с. Кісниця; Лисак Параска Фотіївна, 1918 р.н., с. Кісниця; Ничи Одарка Іванівна, 1913 р.н., с. Кісниця; Кондратюк Маланка Михайлівна, 1919 р.н., с. Комарівка; Волощук Палагна Лук'янівна, 1908 р.н., с. Красносілка / записала Л. М. Дацюк; Жигалюк Ольга Марківна, 1916 р.н., с. Красносілка / записала Л. М. Дацюк; Гичак Корнило Томович, 1916 р.н., с. Крикливець; Іванюк Онисія Никифоровна, 1922 р.н., с. Крикливець; Малішевська Горпина Іванівна, 1914 р.н., с. Крикливець; Мартинюк Іван Петрович, 1911 р.н., с. Крикливець; Сміщук Григорій, с. Крикливець; Кучмаренко Ольга Сергіївна, 1918 р.н., с. Куниче; Брижук Ілля Михайлович, 1914 р.н., с. Левків; Красножон Ольга Макарівна, 1926 р.н., с. Левків; Степанчук Настасія Іванівна, 1915 р.н., с. М. Тернівка; Ткач Анастасія Дмитрівна, 1920 р.н., с. Павлівка; Іванюк Онисія Никифоровна, 1922 р.н., с. Савчине; Машталярчук Ніна Федорівна, 1925 р.н., с. Савчине; Раба М. В., с. Шарапанівка; Гуцал Матрона Мартинівна, 1915 р.н., с. Шевченкове; Максимчук Явдокія Костянтинівна, 1925 р.н., с. Шевченкове; Шестопалова Настасія Сафонівна, 1921 р.н., с. Янів.

Липовецький район

Довга Віра Захарівна, 1924 р.н., с. Вербівка; Кислощук Павліна Мусіївна, 1920 р.н., с. Вербівка; Безсмільна Текля Семєнівна, 1903 р.н., с. Зозів; Шевчук Феодосія Фоківна, 1908 р.н., с. Зозів; Шпак Ганна Денисівна, 1918 р.н., с. Зозів; Кривошея Параска Іванівна, 1924 р.н., смт Липовець; Андрейко Ликера Данилівна, 1921 р.н., с. Нападівка; Оніщук Ярина Назарівна, 1919 р.н., с. Попівка.

Мурованокуріловецький район

Близнюк Євгенія Саверівна, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Близнюк Марія Омелянівна, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Буледза Палагна Іванівна, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Васюкович Феодосія Федорівна, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Кагляк Ксенія Іванівна, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Покотило Олександр Микитович, с. Вищеольчедаїв / записала О. Й. Кагляк; Боднар Григорій Іванович, 1909 р.н., с. Роздолівка; Гоша Парасков'я Іванівна, 1918 р.н., с. Роздолівка; Яцюк Дарина Василівна, 1920 р.н., с. Роздолівка.

Оратівський район

Галанюк Фросина Микитівна, с. Гоноратка; Козачок Югіна Борисівна, с. Гоноратка; Скочко Марія Юосипівна, 1918 р.н., с. Гоноратка; Бурлаченко Іван Федорович, 1915 р.н., с. Заруддя / записала Н. С. Калашник; Вашківська Катерина Гнатівна, с. Каленівка; Дерепашук Ніна Семенівна, 1913 р.н., с. Медівка / записала А. В. Сосновська; Сплодитель Олександра Митрофанівна, с. Медівка / записала А. В. Сосновська; Богачук Марія Тимофіївна, 1923 р.н., с. Новоживотів; Яворська Афанасія Тимофіївна, 1923 р.н., с. Новоживотів; Бикова Анастасія Петрівна, 1919 р.н., смт Оратів; Босюк Зінаїда Харитонівна, 1913 р.н., смт Оратів; Дашевська Ірина Степанівна, 1901 р.н., смт Оратів; Лобода Марія Сидорівна, 1920 р.н., смт Оратів; Лобода Олександр Сидорович, 1923 р.н., смт Оратів; Глуха Анна Леонтіївна, 1924 р.н., Оратів. р-н; Голубенко Катерина Семенівна, Оратів. р-н; Ішук Ялина Ісаківна, 1923 р.н., Оратів. р-н; Мовчан Іван Оксентієвич, 1922 р.н., Оратів. р-н; Шарандак Єва Іванівна, 1930 р.н., Оратів. р-н; Лінчук Ялина Левківна, с. Рожична; Кучерява Мотря Євменівна, 1918 р.н., с. Сабарівка; Поліщук Ольга Олексіївна, 1918 р.н., с. Скала; Ярмолюк Катерина Андріївна, 1913 р.н., с. Скала; Соловиська Марія Митрофанівна, 1913 р.н., с. Стрижаків; Бондаренко Марфа Самійлівна, 1912 р.н., с. Якимівка / записала Я. П. Катрага; Вітранчук Палажка Митрофанівна, 1923 р.н., с. Якимівка / записала Я. П. Катрага; Волощук Агафія Пилипівна, 1918 р.н., с. Якимівка / записала Я. П. Катрага.

Погребищенський район

Бурлака Катерина Стратонівна, 1922 р.н., с. Ширмівка / записала Г. І. Саєнко; Гуменюк Клавдія Кіндратівна, 1913 р.н., с. Ширмівка / записала Г. І. Саєнко; Зареванська Оксана Кирилівна, 1917 р.н., с. Ширмівка / записала Г. І. Саєнко; Кравчук Явдокія Микитівна, 1917 р.н., с. Ширмівка / записала Г. І. Саєнко; Ясенчук Тетяна Юхимівна, 1912 р.н., с. Ширмівка / записала Г. І. Саєнко.

Теплицький район

Гуменюк Дарка Дмитрівна, 1914 р.н., с. Бджільна; Бойко Анна Митрофанівна, 1923 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Гедзюк Онися Митрофанівна, 1921 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Дошук Фросина Олександрівна, 1918 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Клапань Настя Савівна, 1914 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Кутузова Явдокія Макарівна, 1926 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Орлик Ксеня Давидівна, 1917 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Попик Гордій Васильович, 1917 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Приймасюк Михайло Семенович, 1925 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Трокаль Федора Терентіївна, 1920 р.н., с. Брідок / записала А. А. Костянюк; Романовська Меланія Іванівна, 1913 р.н., с. Важне; Токар Ганна Гордіївна, 1922 р.н., с. Важне; Кизлюк Ольга Григорівна, 1919 р.н., с. Веселівка; Сторожук Яков Михайлович, 1924 р.н., с. Залужжя; Паєвська Фросина Мефодіївна, 1909 р.н., с. Карабелівка; Гарматюк Петро Іванович, 1922 р.н., с. Кивачівка; Дишлок Неоніла Мартинівна, 1922 р.н., с. Кивачівка; Калуженко Палажка Андріївна, 1927 р.н., с. Костюківка / записала М. М. Кизлюк; Коломієць Лідія Василівна, 1924 р.н., с. Костюківка / записала М. М. Кизлюк; Кравчук Максим Васильович, 1923 р.н., с. Костюківка / записала М. М. Кизлюк; Сич Ганна Федорівна, 1912 р.н., с. Костюківка / записала М. М. Кизлюк; Тарнавська Ганна Степанівна, 1906 р.н., с. Костюківка / записала М. М. Кизлюк; Матвійчук Горпина Парфенівна, 1921 р.н., с. Лозовата / записала Т. М. Караїм; Мовчан Наталка Григорівна, 1916 р.н., с. Лозовата / записала Т. М. Караїм; Середюк Степан Іванович, 1929 р.н., с. Лозовата / записала Т. М. Караїм; Вовк Варвара Овсіївна, 1924 р.н., с. Марківка / записала М. М. Кизлюк; Заболотна Марія Пилипівна, 1922 р.н., с. Марківка; Задайчук Василь Васильович, 1916 р.н., с. Марківка; Курій Катерина Кузьмівна, 1916 р.н., с. Марківка / записала М. М. Кизлюк; Іващенко Олексій Іванович, 1921 р.н., с. Метанівка; Лапайко Макар Олександрович, 1922 р.н., с. Метанівка; Рогач Ликера Омелянівна, 1913 р.н., с. Метанівка; Кривошия Наталка Гаврилівна, 1912 р.н., с. Мишарівка / записала Г. Г. Бридун; Михальченко Варвара М., 1908 р.н., с. Мишарівка / записала Г. Г. Бридун; Ружило Параска Ісаківна, 1917 р.н., с. Мишарівка / записала Г. Г. Бридун; Гончар Лукія Захарівна, 1918 р.н., с. В. Мочулка; Балацько Марія Володимирівна, 1918 р.н., с. М. Мочулка; Поліщенко Ганна Федорівна, 1909 р.н., с. Орлівка / записала Н. Т. Решетник; Пустовіт Явдокія Петрівна, 1920 р.н., с. Орлівка / записала Н. Т. Решетник; Штогрин Явдокія Пантелеївна, 1920 р.н., с. Орлівка / записала Н. Т. Решетник; Гуцол Ілліна Андріївна, 1919 р.н., с. Погоріла; Костенко Ганна Федорівна, 1917 р.н., с. Погоріла; Машкевич Олександр Дмитрович, 1924 р.н., с. Погоріла; Олійниченко Горпина Антонівна, 1920 р.н., с. Погоріла; Кулик Лідія Т., 1918 р.н., с. Пологи; Черемха Зінаїда Петрівна, с. Пологи; Швець Ірина Гнатівна, 1920 р.н., с. Пологи; Гончарук Софія Ільківна, 1910 р.н., с. Росоша / записала Т. Й. Волошина; Максимчук Юстина Павлівна, 1915 р.н., с. Росоша / записала Т. Й. Волошина; Пламадій Данило Якович, 1922 р.н., с. Сокиряни; Пламадій Марія Михайлівна, 1918 р.н., с. Сокиряни; Погребняк Текля Юхремівна, 1914 р.н., с. Степанівка / записала Г. І. Пронь; Подолян Арсень Семенович, 1919 р.н., с. Стражгород; Барвінчук Олександра Архипівна, 1928 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Драч Надія Сафронівна, 1924 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Задніпенко Анастасія Явдокимівна, 1924 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Запорожець Ганна Філімонівна, 1926 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Козачинська Палагія Кирилівна, 1919 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Кучерява Варвара Данилівна, 1914 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Пастушенко Христя Миколаївна, 1905 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Поліковська Марія Тимофіївна, 1922 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Рижій Ольга Олександрівна, 1908 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Семенюк Надія Архипівна, 1925 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Сенчик Іван Явдокимович, 1919 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький; Сенчик (Мазур) Ксенія Максимівна, 1921 р.н., смт Теплик / записав Б. О. Чечельницький.

Тиврівський район

Мельник Ганна Іванівна, 1928 р.н., с. Гриженці; Штельмах Олександр Данилович, 1928 р.н., с. Гриженці; Бродзінська Франя Іванівна, 1921 р.н., смт Тиврів; Горбатюк Меланія Захарівна, смт Тиврів; Дем'янчук Василь Купріянович, смт Тиврів; Діденко Ганна Онуфріївна, смт Тиврів; Пасічник Настя Микитівна, смт Тиврів; Франко Володимир Іванович, смт Тиврів; Франко Зінаїда Петрівна, 1928 р.н., смт Тиврів; Холопова Ксенія Григорівна, смт Тиврів.

Томашпільський район

Павлов Григорій Якович, с. Антонівка; Подкопаєва Ганна Савівна, 1920 р.н., с. Антопіль; Вигодянський Антон Кирилович, 1919 р.н., смт Вапнярка; Гудзій Ольга Микитівна, 1910 р.н., смт Вапнярка; Гуйван Валентина Андріївна, 1915 р.н., смт Вапнярка; Дребенюк Ксенія Григорівна, 1912 р.н., смт Вапнярка; Кухаренко Микола Антонович, 1921 р.н., смт Вапнярка; Кушнір Мотрона Олексіївна, 1916 р.н., смт Вапнярка; Резуник Христіна Гнатівна, 1908 р.н., смт Вапнярка; Урсол Параска Іванівна, 1917 р.н., смт Вапнярка; Боровик Ганна Іванівна, с. Вила; Терлецька Ганна Василівна, с. Вила; Бабчинська Акуліна Порфирівна, 1920 р.н., с. Високе; Коваль Петро Каленьович, 1920 р.н., с. Високе; Кузик Олена Микитівна, 1919 р.н., с. Високе; Ременяк Анастасія Артемівна, 1922 р.н., с. Високе; Басараба Ганна Лук'янівна, 1923 р.н., с. Гнатків / записала Г. Кальмуцька; Джуринський Степан Прокопович, 1908 р.н., с. Гнатків / записала Г. Кальмуцька; Куцька Варвара Йосипівна, 1907 р.н., с. Гнатків / записала Г. Кальмуцька; Павлюк Ганна Прокопівна, 1915 р.н., с. Гнатків / записала Г. Кальмуцька; Мельничук Ірина Андріївна, 1923 р.н., с. Горишківка / записав М. К. Маленков; Колісник Тимофій Федорович, 1923 р.н., с. Калинка / записала В. П. Випаріна; Просянюк Тетяна Пантелеймонівна, 1918 р.н., с. Калинка / записала В. П. Випаріна; Чорний Іван Олександрович, 1926 р.н., с. Калинка / записала В. П. Випаріна; Барабан Марія Іванівна, 1910 р.н., с. Кислицьке / записала Н. А. Пшенична; Горобець Софія Захарівна, 1914 р.н., с. Кислицьке / записала Н. А. Пшенична; Павлига Мефодій Ірнейович, 1910 р.н., с. Кислицьке / записала Н. А. Пшенична; Чорна Килина Терентіївна, 1912 р.н., с. Кислицьке / записала Н. А. Пшенична; Загороднюк Катерина Федорівна, 1921 р.н., с. Комаргород; Каплун Фіврона Кирилівна, 1924 р.н., с. Липівка / записала В. І. Скрипник; П'яст Палагна Захарівна, 1920 р.н., с. Липівка / записала В. І. Скрипник; Чубатюк Ганна Блажівна, 1918 р.н., с. Липівка / записала В. І. Скрипник; Август Іван Степанович, 1924 р.н., с. Марківка / записала В. М. Косюк; Герусяк Васирина Андріївна, 1914 р.н., с. Марківка / записала В. М. Косюк; Марищева Віра Степанівна, 1926 р.н., с. Марківка / записала В. М. Косюк; Кернична Надія Гаврилівна, 1913 р.н., с. Олександрівка; Припиновська Юхима Яківна, 1906 р.н., с. Олександрівка; Пшеничнюк Петро Мойсейович, 1913 р.н., с. Олександрівка; Соловей Ганна Дем'янівна, 1925 р.н., с. Олександрівка; Хабло Танисія Юхтимівна, 1917 р.н., с. Олександрівка; Вознюк Марта Яківна, 1920 р.н., с. Пенківка; Клочевська Віра Григорівна, 1922 р.н., с. Пенківка; Мазур Ганна Терентіївна, 1921 р.н., с. Пилипи-Борівські; Макаренко Зінаїда Михайлівна, 1913 р.н., с. Пилипи-Борівські; Поцелуєв Єфим Дмитрович, 1923 р.н., с. Пилипи-Борівські; Кавка Софія Фомівна, 1909 р.н., с. Рожнятівка; Купчак Фросина Степанівна, 1908 р.н., с. Рожнятівка; Байдак Параска Федорівна, 1921 р.н., с. В. Русава; Фальщук Василь Микитович, 1921 р.н., с. В. Русава; Сідак Клавдія Гнатівна, 1905 р.н., с. Стіна; Федорова Зіна Євсейвна, 1925 р.н., с. Стіна; Кашук Віра Степанівна, 1919 р.н., с. Яришівка / записав В. І. Скрипник; Страшнюк Ганна Королівна, 1922 р.н., с. Яришівка / записав В. І. Скрипник.

Чечельницький район

Ситник Броніслава Карлівна, 1918 р.н., с. Білий Камінь / записала С. Химич; Ситник Станіслав Вікторович, 1908 р.н., с. Білий Камінь / записала С. Химич; Голікова Дарка Якимівна, 1918 р.н., с. Бондурівка / записала Т. Л. Саврей; Задверняк Григорій Олексійович, 1921 р.н., с. Бондурівка / записала Т. Л. Саврей; Козинський Василь Сидорович, 1922 р.н., с. Вербка; Бачинська Ірина Артемівна, 1914 р.н., с. Луги; Цекман Ганна Андріївна, с. Ольгопіль / записала Кифоренко; Могила Марія, с. Стратівка / записала Н. М. Безпалько; Багрій Ніна Кастанівна, 1922 р.н., с. Тартак / записала Г. Г. Журавель; Гуртова Галина Полікарпівна, 1927 р.н., с. Тартак / записала Г. Г. Журавель.

Шаргородський район

Набока Олена Авксентіївна, 1923 р.н., с. Лозова; Вертепна Ганна М., 1924 р.н., с. Носиківка; Лучко Марія Федорівна, 1927 р.н., с. Носиківка / записала С. Трошкова; Марчук Віра І., 1922 р.н., с. Носиківка; Мосьпан Ніна Іванівна, с. Носиківка / записала С. Трошкова; Прилуцька Ганна Степанівна, с. Носиківка / записала С. Трошкова; Свитко Марія Іванівна, с. Носиківка / записала С. Трошкова; Шевчук Григорій Гнатович, с. Носиківка / записала С. Трошкова; Ямчук Петро, 1923 р.н., с. Носиківка; Нагребецький А. Н., с. Плебанівка.

Джерела та інтернет-ресурс

Трагедія Голодомору на Вінниччині 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. / уклад. О. Ніколаєць. – Вінниця : Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2003. – 84 с. – Режим доступу: <http://www.library.vn.ua/publication/> (дата звернення: 3.10.2018). – Назва з екрана.

ЕБД «Голодомор» [Електронний ресурс] // Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва : вебсайт / ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Електрон. приклад. програми. – Режим доступу : <http://opac.library.vn.ua/>, вільний. – Назва з екрана.

Образ ворога в спогадах дітей – свідків подій Другої світової війни (на матеріалах Південної Бессарабії)

Л. Ф. Циганенко (м. Ізмаїл)

На підставі джерел особистого походження – спогадів бессарабських дітей – колишніх свідків військових подій в регіоні, проаналізовано історичну, соціокультурну та психологічну трансформацію «образу ворога» часів Другої світової війни. Доведено, що специфіка військово-політичного протистояння в Південній Бессарабії полягала в тому, що в образі «ворога» та «чужинця» тут тісно переплелися дві військові сили – німці і румуни. Спогади дають підстави чітко диференціювати «образ ворога», виділивши три підгрупи сприйняття «образу ворога»: негативну, нейтральну, позитивну. На тлі переважно негативного ставлення до німецьких та румун-

ських військових часів Другої світової війни серед спогадів респондентів зустрічаються випадки нейтральної та навіть позитивної пам'яті стосовно «образу ворога».

On the basis of sources of personal origin – memories of Bessarabian children – former witnesses of military events in the region, the historical, socio-cultural and psychological transformation of the «image of the enemy» during the Second World War is analyzed. It is proved that the specificity of the military-political confrontation in Southern Bessarabia was that in the form of «enemy» and «foreigner» two military forces – the Germans and the Romanians – were closely intertwined here. Memoirs give grounds to clearly differentiate the «image of the enemy», highlighting three subgroups of perception of «the image of the enemy»: negative, neutral, positive. Against the backdrop of a predominantly negative attitude towards the German and Romanian military years of the Second World War, among the memories of respondents there are cases of neutral and even positive memory in relation to «the image of the enemy».

Ключові слова: образ ворога, німці, румуни, діти, спогади, Південна Бессарабія.

Key words: enemy image, Germans, Romanians, children, memories, Southern Bessarabia.

Тема образу ворога в історичній літературі не настільки проста чи однозначна, як може здаватися на перший погляд. У кожної людини, яка волею чи неволею стала співучасником військового конфлікту, формується свій образ ворога. На думку дослідниці В. Попової, «образ ворога – це поняття дуже сильне і особисте, й для того, щоб саме так сприймати того, хто знаходиться по іншу сторону лінії фронту, потрібні певні обставини, яких за часи Другої світової війни було більше ніж достатньо» [1]. У більшості населення СРСР часів Другої світової образ ворога тісно був пов'язаний з поняттям «фашист», а особисте ставлення формувалось на підставі ідеологічно-пропагандистської доктрини та досвіду спілкування, який доволі часто закінчувався негативними наслідками (розстріли, вбивства, пограбування тощо).

В статті на підставі джерел особистого походження – спогадів бессарабських дітей – колишніх свідків військових подій в регіоні, аналізується історична, соціокультурна та психологічна трансформація «образу ворога» часів Другої світової війни.

Відповідно до енциклопедичного словника з психології та педагогіки, образ ворога – «це цілісна уява про опонента, яка інтегрує в собі спотворені та ілюзорні риси, що починають формуватися в ході латентного періоду конфлікту внаслідок сприйняття, детермінованого негативними оцінками. Поки немає протидії, поки загрози не реалізовані, образ ворога має опосередкований характер. В ході ескалації конфлікту образ ворога проявляється все більш виразно та поступово витісняє об'єктивний образ. Про те, що образ ворога стає домінуючим в інформаційній моделі конфлікту, свідчать недовіра, покладення провини на ворога, негативні очікування, отождолення зі злом, деіндивідуалізація, відмова у співчутті» [2].

Тема образу ворога не є дуже популярною в історичній літературі – зовсім незначна кількість праць присвячена даному питанню. Дещо більше публікацій зазначеного аспекту є в дослідженнях з військової пропаганди, психології. Серед останніх публікацій історичного спрямування потрібно назвати роботи О. Сенявської [3], І. Гасанова [4], С. Ушакової [5], А. Фатєєва [6], В. Кириченко [7], А. Яковлева [8], О. Маєвського [9] тощо. Є роботи регіональної спрямованості, в яких досліджуються питання «образу ворога» в сприйнятті дітей [10]. В цілому питання, пов'язані з трансформаціями «образу ворога», потребують подальшої уваги з боку істориків.

Будь-яка війна починається ще задовго до її оголошення. Як правило, війні передують ідеологічна та психологічна обробка населення з боку офіційної пропаганди. Кожна зі сторін майбутнього конфлікту намагається нав'язати своїм співвітчизникам думку про неминучість війни (зовнішня загроза) та активізувати в населення такі почуття, як патріотизм, національна гордість, справедливість цілей війни зі свого боку. Дуже влучним в цьому сенсі є спостереження колишнього командира взводу розвідки П. Бучумова, який заявляє: «Я знаю випадки, коли німці, потрапляючи в безвихідне становище, відстрілювалися до останнього патрона. ... За військовими мірками свої б назвали таких героями, а у нас для них було інше слово – головорізи». Психологія «свій – чужий» під час війни загострюється до найвищої межі, проходячи шлях від зарозуміло-зневажливого ставлення до повного неприйняття іншої культури, носієм якої є ворог [11, с. 62]. І якщо з дорослою людиною тут все більш-менш зрозуміло, сприйняття дитиною «образу ворога» має дещо іншу природу та певні відмінності.

Як правило, у дитини не встигає сформуватися різко негативне ставлення до поняття «ворог». В сприйнятті дитини ворог – це будь-яка доросла людина, що внесла негативні зміни в стале життя родини. І тут неважлива національна або державна приналежність ворога. Ворог – це той, хто зробив погано для життя родини. Пізніше на власні сприйняття накладаються розповіді та думки дорослих, які дозволяють дитині диференціювати «образ ворога», ідентифікувати його вже за якимись ознаками (національність, державна чи партійна приналежність) та виробити своє, особисте ставлення до ворога.

Джерельною базою нашого дослідження стали спогади (інтерв'ю) людей 1926–1938 років народження (зібрані в період 2014–2018 рр.), які під час Другої світової війни мешкали на території Південної Бессарабії (Ізмаїльський, Арцизький, Ренійський, Болградський, Кілійський райони). В рамках реалізації міжнародного наукового проекту «Україна-Молдова: спільна історична пам'ять, уроки та перспективи», що виконується науковцями Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Україна) та Кишинівського державного університету імені І. Крянге (Молдова) на базі ІДГУ було створено Центр усної історії, в рамках якого систематично проводиться анкетування мешканців регіону відповідного віку, присвячене різноманітним аспектам і подіям Другої світової війни на території краю та голоду 1946–1947 років. На сьогодні архів Центру нараховує понад 500 інтерв'ю, частина з яких використана для даної статті [12].

Для конкретно-історичного аналізу проблеми потрібно попередньо окреслити кордони дослідження. Кілька слів щодо історії Бессарабії в цілому та її південної частини зокрема.

Назва Бессарабія, як означення певного географічного регіону, з'явилася в офіційних документах на початку XIX ст. Бессарабські землі поділялися на три окремі частини. Перша – власне Бессарабія, або Буджацький степ, займав південну частину межиріччя Пруту і Дністра. Друга частина – це землі турецької райї*, розташовані біля регіональних фортець, як-то Бендерської, Хотинської тощо. Третя – північна та центральна частина, власне землі Молдавського князівства, які були заселені переважно молдавським населенням [13, с. 67–68].

Протягом XIX – першої половини XX ст. землі Південної Бессарабії (нині – південні регіони Одеської області, Україна) були змушені доволі часто змінювати свою державну приналежність. Перші зміни відбулися на початку XIX ст., коли зазначені території були виключені з володінь Османської імперії та передані під юрисдикцію Російської імперії, у складі якої регіон перебував до початку Кримської (Східної) війни (1854–1859 рр.). До 1878 р. бессарабські землі знаходилися в складі Румунської держави, однак за результатами російсько-турецької війни знову відійшли до Росії. Внаслідок Першої світової війни та державних змін в Російській імперії, з 1918 року бессарабські території увійшли до складу Румунського королівства, де знаходилися до 1940 року. Протягом нетривалого часу на початковому етапі Другої світової війни (1940–1941 рр.) Бессарабія входила до складу Радянського союзу – Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти були приєднані до УРСР. На іншій території Бессарабії була створена нова республіка – Молдавська РСР. З середини 1941 по середину 1944 рр. територія краю знаходилася в зоні державного управління Румунії. 10 лютого 1947 р. підписано радянсько-румунський договір, за яким до УРСР відходила Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто закріплювалися кордони, встановлені у 1940 р.

Південна Бессарабія являє собою строкатий поліетнічний регіон, в якому проживають представники багатьох етнічних груп, що оселилися на цих землях протягом останніх 300 років: молдавани та українці, росіяни та євреї, німці та болгары, поляки та албанці, гагаузи та греки, вірмени та роми – ось далеко не повний перелік народів, для яких землі межиріччя Дністра і Дунаю стали Батьківщиною. Таке розмаїття народів і вірувань також сприяло формуванню особливого, в більшою мірою толерантного ставлення до питання «свій – чужий».

На початку Другої світової війни більшість респондентів, чий інтерв'ю лягли в основу нашої статті, були дітьми у віці від 4 до 13 років. Як відбулися ці жакливі події в їх дитячій свідомості? Що вони відчували в той момент? Що запам'ятали? Наведемо по кілька рядків з інтерв'ю про початок війни:

– Навіть саме слово «війна» викликає в мене відчуття тривоги, неспокою, страху і болю. Війна забрала у нас дитинство, перетворивши його на суцільний жах. Ми, діти того часу, не схожі на звичайних дітей. Ми були змушені, мимоволі, швидко дорослішати... Хоча спочатку війни я не відчула суттєвих змін в нашому повсякденному житті. Мене дивували і хвилювали розмови дорослих, але, як і всяка дитина, я до кінця не розуміла змісту того, що відбувалося. Так було доти, доки трагедія не торкнулась безпосередньо нашої родини... Я пам'ятаю, як ми дізналися про початок війни. В той день щось гучно промовили по радіостанції і мама гірко заплакала від тих слів, – з інтерв'ю Лідії Маншиліної, якій в 1941 році виповнилося 7 років [14].

– По селу прокотилася звістка про початок війни. Ніхто з дітей не розумів, що це таке. Пояснення ми почули пізніше від батьків, – згадувала Єфімія Чепой, 1934 року народження [15].

– Мені було 6 років, коли почалася війна, тому я дуже сумно пам'ятаю події тих днів. Батьки були налякані... тривожні розмови в хаті... пригнічений стан дорослих. Пам'ятаю, як до нас постійно приходили люди у військової формі та постійно щось шукали в хаті (тоді я ще не розуміла, що вони шукали продовольство та зброю), – описувала свої відчуття Ганна Васильєва [16].

– Дуже страшно ставало, коли по радіо говорили про наближення ворога. Коли з'являлися чутки, що ворог в сусідньому селі, усіх дітей ховали в льохах. Іноді ми сиділи там цілими днями, очікуючи дорослих, – повідомляв Дмитро Генчевський [17].

– Це не передає словами, було дуже страшно!!! Про війну ми дізналися, коли німці заїхали до нас. Пам'ятаю це, як зараз: проходили ми з мамою біля порту та побачили невелике військове судно, на якому було багато чоловіків у військовій формі... вони розмовляли незрозумілою мовою... Мама швидко увела мене – я так і не зрозуміла, що відбувається. Дома всі були схвилювані, думали, що робити... Багато знайомих виїхали з міста, а нам прийшлося всі роки війни ховатися та жити в страху, – передає свої відчуття Олександра Коваленко, якій на момент подій виповнилося 13 років [18].

– Я була дуже мала, мені виповнилося лише 6 років. Коли ми почули про війну, мама відразу відвела нас до сусідів, у підвал. Всі навколо плакали і дуже хвилювалися, – розповіла в інтерв'ю Марія Самсонова [19].

– Мені було 4 роки, – згадує один з наймолодших респондентів, мешканець села Камишівка Ізмаїльського району Павло Кушнір, – однак я чітко пам'ятаю хвилювання батьків і бабусі в момент, коли по селу їхала машина та з гучномовця оповіщала всіх, що почалася війна. Тоді я, звісно, не міг оцінити всю серйозність ситуації й лише через кілька років я зміг усвідомити, що значить слово «війна» [20].

Таким чином, переважна кількість дітей абсолютно не була знайома навіть зі словом «війна», а відтак не могла реально уявити наслідки цих подій для своєї подальшої долі.

Специфіка військово-політичного протистояння в Південній Бессарабії полягала в тому, що тут в образі «ворога» та «чужинця» тісно переплелися дві військові сили – німці і румуни. Влітку 1941 року бессарабські землі Української та Молдовської союзних республік були окуповані румунськими та німецькими військами. Наступ на Бессарабію проводився силами 11-ї німецької та 3-ї і 4-ї румунських армій. Після відтиснення радянських військ на території регіону було створено Бессарабське губернаторство, а землі між Дністром та Південним Бугом увійшли до складу Трансністрії.

В спогадах наших респондентів є чітка диференціація образів ворогів, поділ на «ворог-німець» і «ворог румун», між якими є як спільні риси, так і відмінні. Усередині кожної категорії виділяються три основних підгрупи ставлення – сприйняття образу ворога: негативний, нейтральний, позитивний. Спробуємо виокремити та проаналізувати свідчення за цими ознаками.

Перша, найбільш масова, категорія образу «ворог-німець» в респондентів відноситься до *негативного* рівня сприйняття. Причому негативне ставлення підтверджується або кількома твердженнями, або розповідями з конкретними прикладами зі свого життєвого досвіду.

– Добре пам'ятаю, як у 1944 році до нашого села зайшли німці. Було дуже моторошно! Всі вони були верхи на конях та зі зброєю, що у дитячій уяві ще більше посилювало відчуття жаху. Батьки переховували своїх дітей. Та ми й самі ховалися від них, – Марія Борчану, 11 років на момент подій [21].

– Німці приходили в наші домівки та забирали все, що могли унести, – згадувала Парасківа Хинкул з с. Першотравневе Ізмаїльського району [22].

– Німці приходили до нас, додому. Забрали курей, свиней. Змушували збирати абрикос, вишню, сливу та віддавати їм... німець стояв над тобою – ось і віддавали... – так описала своє сприйняття німців Марія Самсонова, якій на той військовий час виповнилося 9 років [19].

Частіше респонденти давали більш розлогу розповідь або пояснення свого негативного ставлення до німців. Це була не просто констатація факту – позитив чи негатив, а своєрідні невеличкі оповідання з виправдовуванням свого негативного сприйняття ворога.

– Німці забирали у місцевого населення коней. Прийшли вони й до мого батька, попросили вивести коня. Батько вивів і поцікавився навіщо, на що отримав відповідь: «Для військових потреб». Коли офіцер підійшов, щоб забрати коня, батько ударив його в бік. Звісно, тварина втекла. Німець ледь не пристрелив батька, але, мабуть, його збентежила присутність дітей [23].

– Коли ж німці приходили, вони забирали курей, поросят, кіз, а восени – овочі та фрукти, сало. Я пам'ятаю випадки, коли німці приходили до села та забирали дівчат. Сховати їх було дуже важко, до того ж німці завжди знали, в кого є гарні дочки. Одного разу вони прийшли до нашої сусідки, в якій було четверо дочок. Жінка не стала їх ховати, а розпустила волосся і почала тонким жалісним голосом волати: «Тиф! Тиф!» та гірко плакати. Побачивши таке, німці розвернулися та швидко пішли з того двору [17].

– Про війну, яка розпочалася в 1939 році, ми лише чули. По-справжньому ми відчули її в 1941 році, коли мою сім'ю вигнали з рідного села німці... Наша велика родина змушена була оселитися в сусідньому селі – Камишівці. У дитинстві мати вчила нас грати в хованки. Вона просила нас схоронитися так, щоб ніхто не зміг знайти. Така забавка матері здавалася дуже дивною. Зараз я розумію, навіщо вона це робила! А ще німці підпалювали поля, населення не збирало залишків зерна [24].

– Моторошною подією в Арцизі був розстріл євреїв. 20 євреїв нашого селища зігнали до лікарні по вулиці Пушкіна і на очах у жителів розстріляли – це було страшним шоком для всього мирного населення. Трупі пролежали кілька днів. Їх не дозволяли ховати. А ми, діти, бігали і дивилися на них. Згодом, їх усіх поховали у дворі лікарні. ...Під час відступу німці поверталися... жалюгідними, голодними. Вони ходили по хатах і просили молока, хліба, а іноді безцеремонно вдиралися в будинки та їли все, що знаходили, а що могли, забирали з собою. Одного разу, коли німці вже відступали, зайшов до нас жалюгідного вигляду німець з гвинтівкою за спиною, нічого не питаючи, став шукати, що можна з'їсти. На кухні висіла полиця, на якій стояли глечики з молоком і сметаною, він схопив один глечик зі сметаною і став жадібно пити. Да так, що сметана потекла по його кітелю до самих чобіт. Він потім все це витирав руками, злизував... дуже бридкий тип... Було видно, що голод його здолав. Коли він випив сметану, задоволено посміхаючись пішов, нічого не сказавши [25].

– Німці хоча не проживали в нашому селі постійно, як на іншій окупованій території, однак, нам все одно доводилось часто з ними зустрічатися. Вони приїздили, щоб забрати хліб, врожай, м'ясо, в тих у кого була худоба – молоко, сметану, яйця. Іноді вони обмінювали на їжу одяг. Коли німці відступали, бувало таке, що наші солдати приходили несподівано, а німці, нічого не розуміючи, вибігали в одних підштаниках. Один з них намагався сховатися на горіщі одного з будинків, але стара жінка, що там жила, не дозволила йому це зробити та гнала його віником вздовж усього села [26].

– Німці зайняли будинки, а власники домівок були змушені спати в кухні або в коридорі. В нас відбирали продукти, різали курей, худобу, забирали яйця та молоко. Одного ранку ми прокинулися, а наша птиця вся порізана лежить у дворі. В нашій родині було багато діжок з вином, пам'ятаю, що німці пили його, як воду. Мама готувала для німців, пекла для них хліб для того, щоб врятувати нас від розстрілу. Нам з братом мама наказувала одразу ж ховатися, коли німці були рядом... Одним з найтяжчих споминів воєнних років стала вантажівка-полупортка з червоноармійцями, яка зверху була прикрита гіллям. Ми, діти, дивилися, як з неї капала кров і залишала по собі слід на дорозі. Навіть ми розуміли, що це везуть наших поранених та мертвих солдат. Я це запам'ятала на все життя [27].

– Найважчою була зима 1943-го року, коли до села увійшли німецькі загарбники, які забирали продукти харчування, жорстоко ставилися до людей, змушували працювати. Ми намагалися не потрапляти окупантам на очі. З часом знайшлась робота й для нас підлітків. Ми в Ізмаїльському порту носили ящики з патронами і снарядами, а більш дорослі хлопці рили окопи. Було, звичайно, важко, але й сперечатися з німецькими солдатами ніхто не наважувався [28].

В певному сенсі схожими були *негативні* характеристики, якими респонденти описували категорію «ворог – румун». Й хоча потрібно визнати, що кількість негативних спогадів щодо поведінки румунських військових під час війни є набагато меншою (порівняно з німцями), однак такі факти були присутні в інтерв'ю опитаних місцевих мешканців.

– Дуже добре пам'ятаю, як бігли румуни з нашого села. Я вийшла на вулицю, стала біля хвіртки, а неподалеку від мене вешталася маленьке цуценя: сіреньке та гарненьке. Не знаю, в кого цілився румунський солдат та вбив він саме цю маленьку тваринку. Вся в сльозах я побігла до матері. Розповіла, що сталося. А вона, давай мене лаяти: «Навіщо ти на вулицю вийшла! Війна ж!», – згадувала Парасковія Костишина (Сараневич) з села Ларжанка Ізмаїльського району [29].

– А ті румуни – дуже погані. Вони жорстоко відносилися до місцевих. Якщо завинив чимось – відразу били. Били сильно, в школі били. Поставлять на коліна, будеш стояти, а тебе можуть бити по руках лінійкою або батоном, – такими прикладами запам'яталася румунська дійсність часів Другої світової війни Івану Неню [30].

До другої, *нейтральної* категорії сприйняття бессарабськими дітьми «образу ворога», відносяться спогади, в яких відсутні негативні чи позитивні судження. Або навіть при наявності певного негативу, респондент намагається додати щось позитивного до опису ворога.

– Німці нікого не вбивали. Вони лише лякали, – зазначала Марія Борчану з болгарського села Богате Ізмаїльського району [21].

– Прийшли німці до бабусиної хати й почали вимагати харчі – яйця та курей. Отримавши продукти, роздяглися до поясу й посідали на призьбі. Бабуся завмерла! Що вони роблять? Виявилось, посідавши на сонечку, німецькі солдати почали вибивати на собі воші! – з інтерв'ю Парасковії Костишини (Сараневич) [29].

– Заходить німецький солдат у двір, протягує німецькі марки – мамка дала яйця. Нічого не відбирали... – дав досить лояльну характеристику німцям Іван Ненов [30].

– Під час війни ми залишилися у своєму рідному селі, яке було окуповане румунами. Одним з найважчих моментів було запровадження комендантської години (після 10 вечора з'являтися на вулицях було заборонено). З румунами ми зустрічалися щодня. Однак вони нас не ображали, а при відступі навіть ночували у нас, – розповідала Віра Михайлова мешканка українського села Саф'яни Ізмаїльського району [31].

І нарешті, ми виокремлюємо третю, умовно названу *позитивну* підгрупу сприйняття образу ворога серед бессарабських дітей – свідків подій Другої світової війни. Певні позитивні спогади, прояви людяності та доброти з боку окремих румунських або німецьких військових, що мали місце в реальному житті, сприяли збереженню позитивних характеристик навіть при суцільному негативному ставленні до ворога.

Як приклад наведемо кілька розповідей з інтерв'ю респондентів.

– В будинку в роки війни оселилися німці... Пригадую дивний вчинок одного німецького солдата. Одного разу, коли я з молодшим братом прийшла до дідуся по яблука, один з німців подарував братові олівець та міцно обійняв брата, – так описала свої враження Валентина Дукова з українського села Першотравневого Ізмаїльського району [32].

– Румуни та німці вважали, що наш край – це їх територія, тому особливої агресії до місцевого населення не проявляли, – зазначала мешканка молдавського села Долинське (Ренійського району) Зіновія Долапчи. Ми не страждали тут під час війни, тому що німці нам не загрожували, а румуни були господарями Бессарабії. Німці дружили з румунами, а нам від того було спокійніше. Німці і румуни нам нічого поганого не робили. По-сусідству знаходився німецький штаб, а в нашому будинку жив німецький офіцер. До нас вони ставилися добре. Навіть цукерками нас пригощав [33].

– Не було у нас війни. Ніхто не стріляв, як в інших містах. Одного разу в кукурудзяному полі висадилися радянські розвідники. Вони хотіли приземлитися в очереті, а сіли на поле. Наші односельці бачили їх. Серед тих, хто бачив, знайшовся зрадник – він доніс румунам. Всіх свідків заарештували та закрили в кошарі в сусідньому селі Десантному. Пообіцяли всіх розстріляти. На ранок всіх затриманих вивели в очерет, навіть місце підготували для розстрілу. Але їх спас румунський батюшка, владику. Він підійшов до солдат і попросив, щоб всіх відпустили. Його дуже поважали, і наших односельців відпустили... А нас румуни не чіпали. Ми їх не чіпали, а вони нас... Жили ми, як раніше, до війни... – згадувала мешканка липованського (старообрядницького) села Жебрияни (Приморське) Кілійського району Степанида Руська [34].

– Сильного військового контролю в нашому селі не було. В 1941 році прийшли румуни, – розповідав мешканець українського села Матроска Сергій Хевриченко, якому на цей час було 12 років. Пам'ятаю, як вони ходили по вулицях у шинелях та з автоматами, дивилися за порядком. До людей румуни ставилися добре: не били, не кривдили, не ображали нас. А жителі села, бувало, давали їм продукти. Люди так само, як і в мирні часи, працювали на полях, обробляли землю, висаджували зерно. Під окупацією румунських солдатів жити було не погано, але страшнувало [28].

Справедливості раді, потрібно додати, що, незважаючи на переважно позитивне ставлення до воїнів Червоної армії, у спогадах деяких бессарабських дітей тих воєнних часів присутні негативні згадки. Більшість з них були пов'язані з сексуальними домаганнями.

– Прихід Радянської Армії в 1944 році ознаменувався певними змінами у житті моєї родини. На той момент мені було вже 16 років. Нам з сестрою через брак хлопців довелося виконувати їх роботу – працювати на ремонті залізничних шляхів. Пам'ятаю, одного разу прийшов ешелон з червоноармійцями. Всіх дівчат-робітниць змушені були сховати подалі від цих «гостей». Офіцери дуже нервували! [35].

– Декілька днів, під час війни, у нас жило троє радянських солдат. Як-то раз один з них підійшов до мене і здавив мені до болю руку. Я закричала і плюнула йому в обличчя. Солдат, не довго думаючи, пішов за пістолетом! Тоді, його товариш по службі покликав мою матір і порадив сховати мене. Три дні я сиділа у погребі, поки солдати не виїхали на фронт. Ці були страшні три дні! [23].

Як відомо, в січні 1942 року В. Молотов оприлюднив інформацію, яка закінчувалась описом сексуальних злочинів солдатів вермахту на окупованих територіях. Проте, як зазначає дослідниця Олена Мещеркіна, факт по-

дібних злочинів на території Німеччини радянських солдат «вплив» лише на Берлінському кінофестивалі 1992 року в сюжеті документального фільму Хельке Зандерс [36, с. 255–258].

Підсумовуючи, ми погоджуємося з твердженням дослідника Віктора Кириченка, що будь-яке військове протистояння починається з процесів диференціації та групової поляризації, яка може виникати як у процесі цивілізаційного розвитку, так і у результаті штучного поділу спільноти на групи за певною ознакою. Основою процесів групової диференціації є поділ на «ми» та «вони» [7, с. 69, 72]. Протягом Другої світової війни образ ворога та ставлення до нього пройшли достатньо складну еволюцію, тому зрозуміло, що будь-який образ, сформований у свідомості людини – явище багатогранне та різновекторне. З одного боку, в момент війни проблема «чужого» або «ворога» набуває гіпертрофованих форм і обумовлена тим, що знищення, вбивства, тортури людини виходять за рамки моральних норм та етики, не підлягають виправданню в будь-якому випадку. З іншого боку, передісторія міждержавних та міжетнічних відносин, ступінь і характер участі кожної зі сторін супротивника у війні, поведінка солдатів на окупованій території – все це може стати підґрунтям до більш м'якого ставлення до ворога, особливо з боку дітей – учасників військових подій. Тому проведення усної історичної дослідження в напрямку записів інтерв'ю з тими, хто пережив лихоліття війни допоможе нашим сучасникам написати дійсно об'єктивну та неупереджену історію.

* *Райя* (араб. «ті, кого пасуть», піддані) – в XV–XVII ст. назва всього феодално залежного сільського населення Османської імперії. З XVIII ст. так почали називати лише підданих християн, що мешкали у містах або селах.

Список літератури

1. **Попова, В. В.** Изменение образа врага в сознании жителей Советского Союза в первые месяцы Великой отечественной войны [Электронный ресурс] / В. В. Попова // Universum: Общественные науки : электрон. науч. журн. – 2016. – № 11. – Режим доступа: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/3922> (дата обращения: 06.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
2. **Енциклопедичний** словник з психології та педагогіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://med.niv.ru/doc/dictionary/psychology-and-pedagogy/index.htm> (дата звернення: 06.11.2018), вільний. – Назва з екрана.
3. **Сенявская, Е. С.** Образ врага в сознании участников Первой мировой войны / Е. С. Сенявская // Вопр. истории. – 1997. – № 3. – С. 140–156; Психология войны в XX веке. Исторический опыт России. – Москва : Рос. полит. энциклопедия, 1999. – 383 с.; Противники России в войнах XX века: эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – Москва : Рос. полит. энциклопедия, 2006. – 288 с.
4. **Гасанов, И. Б.** Национальные стереотипы и «образ врага» [Электронный ресурс] / И. Б. Гасанов. – Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text9/15.htm#z_2_8 (дата обращения: 06.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
5. **Ушакова, С. Н.** Идеолого-пропагандистские кампании в практике функционирования сталинского режима: новые подходы и источники / С. Н. Ушакова. – Москва : РОССПЭН, 2013. – 213 с.
6. **Фатеев, А. В.** Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 : монография / А. В. Фатеев ; Ин-т рос. истории РАН. – Москва, 1999. – Электрон. версия. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm> (дата обращения: 06.11.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
7. **Кириченко, В. В.** Психология образа врага у массовой свідомості / В. В. Кириченко // Філософія, релігія та культура в глобалізованому світі : Всеукр. наук.-теорет. конф. з міжнар. участю, 23 листоп. 2015 р. – Житомир, 2015. – С. 69–74.
8. **Яковлев, А.** До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі [Електронний ресурс] / А. Яковлева // Нові сторінки історії Донбасу. – 2016. – Кн. 25. – С. 189–197. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsid_2016_25_17. (дата звернення: 06.11.2017), вільний. – Назва з екрана.
9. **Маевський, О.** Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР / О. Маевський // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / відп. ред. О. Є. Лисенко. – Київ, 2013. – Вип. 16. – С. 207–217.
10. **Каймаразов, Г.** Трансформация «образа врага» в сознании дагестанских детей в конце 30-х – 50-е годы / Г. Каймаразов, Л. Каймаразова, Л. Алыбекова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : вопросы теории и практики. – Тамбов, 2016. – № 9. – С. 68–73.
11. **Сенявская, Е. С.** Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – Москва : РОССПЭН, 2006. – 288 с.
12. **Центр** усної історії ІДГУ [Електронний ресурс] // Ізмаїльський державний гуманітарний університет : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://idgu.edu.ua/science#rорur-10209> (дата звернення: 06.11.2018), вільний. – Назва з екрана.
13. **Циганенко, Л. Ф.** Дворянство Півдня України (друга половина 18 ст. – 1917 рр.) : монографія / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2009. – 384 с.
14. **Інтерв'ю** : Маншиліна Лідія Михайлівна (07.11.1934 р. н., с. Саф'яни, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
15. **Інтерв'ю** : Чепой Єфимія Мартинівна (07.09.1934 р. н., с. Утконосівка, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
16. **Інтерв'ю** : Васильєва Ганна Савелівна (09.09.1935 р. н., с. Виноградівка, Арцизький р-н, Одес. обл.).
17. **Інтерв'ю** : Генчевський Дмитро Петрович (05.03.1932 р. н., смт. Суворово, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
18. **Інтерв'ю** : Коваленко Олександра Трохимівна (01.05.1928 р. н., с. Кислиця, Кілійський р-н, Одес. обл.).
19. **Інтерв'ю** : Самсонова Марія Родіонівна (12.02.1935 р. н., м. Ізмаїл, Одес. обл.).
20. **Інтерв'ю** : Кушнір Павло Харлампійович (02.06.1938 р. н., с. Камишівка, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
21. **Інтерв'ю** : Борчану Марія Георгіївна (22.09.1933 р. н., с. Богате, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
22. **Інтерв'ю** : Хинкул Парасківа Єрофеївна (16.10.1931 р. н., с. Пешотравневе, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
23. **Інтерв'ю** : Барбер Ганна Дмитрівна (12.11.1928 р.н., м. Рені, Одес. обл.).
24. **Інтерв'ю** : Омельченко (Мельниченко) Христина Павлівна (01.08.1929, с. Кислиця, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
25. **Інтерв'ю** : Шумлянська Наталія Степанівна (01.07.1931 р.н., м. Арциз, Одес. обл.).
26. **Інтерв'ю** : Коваленко Марія Петрівна (26.04.1931 н.р., с. Першотравневе, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
27. **Інтерв'ю** : Маломен-Логінова Марія Дмитрівна (15.08.1935 р.н., с. Банівка, Болградський р-н, Одес. обл.).
28. **Інтерв'ю** : Хевриченко Сергій Венедиктович (20.10.1929 р.н., с. Матроска, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
29. **Інтерв'ю** : Костішина (Сараневич) Парасковія Іванівна (17.09.1937 р.н., с. Ларжанка, Ізмаїльський р-н, Одес. обл.).
30. **Інтерв'ю** : Ненов Іван Васильович (31.10.1935 р.н., с. Островне, Арцизький р-н, Одес. обл.).
31. **Інтерв'ю** : Михайлова Віра Марківна (10.10.1937 р.н., с. Саф'яни, Ізмаїльський район, Одеська область).

32. **Інтерв'ю** : Друкова Валентина Кирилівна (05.05.1931 р.н., с. Першотравневе, Ізмаїльський район, Одеська область).
33. **Інтерв'ю** : Долапчи Зіновія Костянтинівна (21.07.1936 р.н., с. Долинське, Ренійський район, Одеська область).
34. **Інтерв'ю** : Руська Степанида Яківна (24.11.1936 р.н., с. Жебріани (Приморське), Кілійський район, Одеська область).
35. **Інтерв'ю** : Дукай Олена Василівна (12.03.1928 р.н., с. Новосельське, Ренійський р-н, Одес. обл.).
36. **Мещеркіна, Е.** Массовые изнасилования как часть военного этоса / Елена Мещеркіна // Гендер. исследования. – 2001. – № 6. – С. 255–258.

Спогади дітей Другої світової війни як джерело усної історії

О. Ю. Мизенко (м. Суми)

У статті розкривається роль та значення усної історії в новій соціальній історії. Описується період виникнення та становлення усної історії як повноцінного історичного джерела, згадуються дослідники, які зробили значний внесок у систематизацію та розвиток історичної методології. Наводяться приклади усної історії на основі розповідей конкретних людей, яких сьогодні називають «діти війни».

The article reveals the role and meaning of oral history in the new social history. It describes the period of origin and the formation of oral history as a complete historical source, mentions researchers who have made a significant contribution to the systematization and development of historical methodology. Examples of oral history are based on the stories of specific people, who are now called «children of war».

Ключові слова: усна історія, методологія досліджень усної історії, актуальність усної історії в Україні.

Key words: oral history, methodology of oral history research, relevance of oral history in Ukraine.

Усну історію можна розглядати як найпершу форму історичного дослідження, вона передусє, навіть, написаному слову. Проте, в якості конкретних зусиль, які були б визнані як історичні наукові дослідження, усна історія знаходить своє місце в більш пізній період розвитку історичної методології, зокрема, нової соціальної історії. Хоча усна традиція передачі інформації існувала задовго до цього, організовані методи написання й оформлення усного опитування як історичного джерела не розпочинались аж до двадцятого століття. Хоча прогресивні історики використовували усні джерела як додаткову інформацію до дослідження з використанням традиційних методів обробки інформації. Документи усної історії могли бути досить анекдотичними і не мати будь-якої стандартизації, щоб використовувати їх як законне історичне джерело. Усні історії, як повноцінні історичні джерела, які мають конкретну методологію дослідження можна віднести до того періоду, коли оформився перший Центр усної історії в США, а саме в Колумбійському університеті в 1948 році. Саме в цей післявоєнний період усна історія почала перетворюватись на серйозний і актуальний метод дослідження історичних подій, яким є сьогодні.

На початку свого становлення усна історія, як історичне дослідження, зазнавала критики. Хоча вона стала твердо сприйматися як законна історична практика в сучасній науці, на певному етапі розвитку суспільства були голоси протиріччя щодо її використання, які піддавали сумніву дійсність будь-якого такого історичного дослідження.

Для вирішення проблем усної історії мають значення слова Барбари Тухман, яка сказала, що питання усної історії – це не «матеріал», який лежить поза інтерв'ю, а інтерв'ю, яке є невід'ємною складовою процесу створення історії з самого початку.

Що є усна історія: повноцінне джерело, що доповнює та розширює події епохи, яка цікавить дослідника, чи суб'єктивна думка людини, яка жила в певний період бурхливих подій розвитку людства?

Напевно, і перше, і друге твердження буде правильним, якщо тлумачити усну історію, як галузь історичної науки. Адже всій офіційній, всім нам добре відомій історії людства притаманна суб'єктивність. Всі історичні джерела, речові й писемні, які дійшли до наших часів, створені людиною. Більше того, ми черпаємо інформацію з пам'яток минулої доби й пишемо історію для наступних поколінь, через своє власне бачення. Тобто власні переконання й принципи дослідника прямо пропорційно впливають на ту історію, яку ми залишимо нашим нащадкам.

Рон Грел, висвітлює проблеми, що стоять перед усною історією, але намагається розмістити дослідження методом усної історії в історіографічний контекст. Рон Грел вважає, що інтерпретація корисності та правдивості джерела, можливо, є однією з основних проблем, що стоять перед дослідником. Але він іде трохи далі, щоб стверджувати, що усні джерела – це специфічний продукт історичних знань, але не продукт минулої епохи, який має ризик навмисного чи сфальсифікованого створення. Тобто, співбесіду можна сприймати як твір, в якому оповідач у своєму нинішньому стані, який може вплинути на те, як він згадує минуле, готовий розповісти світові як історичний факт в його житті. Незалежно від можливих недоліків усної історії, вона має велике значення для подальшого прогресу нової соціальної історії, яка почала розвиватися наприкінці 70-х років XIX століття. Історики можуть використовувати усне інтерв'ю як історичний факт життя людини [2].

У площині усної історичної досліджень, за Алістером Томсоном, можемо говорити, принаймні, про чотири парадигми: зростання інтересу до пам'яті як джерела історіографії у післявоєнні роки; розвиток у 1970-х постпозитивістських підходів до вивчення пам'яті та суб'єктивності; зміни уявлень про роль і місце дослідника в процесі збору матеріалів та його подальшому аналізі у 1980-х та цифрову революцію 1990-х та початку XXI століття [4].

Із розвитком людства, зокрема змін в політичному й соціально-економічному житті країн Євразійського континенту, в кінці XX століття метод усної історії, як галузь суспільствознавчих дисциплін почав активно поширюватись і в нашій країні. Усна історія в Україні набирає обертів, як окрема галузь соціальних дисциплін. Таким чином змінюється погляд офіційної історії на людину як творця і учасника подій минулого.

Особливо актуальними для України є дослідження усної історії саме сьогодні. Період, який переживає наша держава нині, потребує активної роботи в галузі історичної науки й, зокрема, усної історії. Адже досить великий відсоток знань в історії України сьогодні доноситься до простого громадянина через спадок радянської епохи. Для України як держави, що розвивається й перебуває на шляху становлення самостійної держави, таке бачення історії є не просто неприпустимим, а й таким, що потребує термінового виправлення. Саме тому використання засобів і методів усної історії є важливою складовою державотворчих процесів як в країні, так і в людських головах.

Універсальністю методу усної історії є його відносна простота і доступність. Застосовувати дані методи дослідження можна в будь-якій галузі суспільних дисциплін. Пошук й проведення досліджень у галузі усної історії, будь-якої тематики чи направлення, вимагає поєднання всіх галузей історичної науки та певних знань.

Усна історія є зв'язком з минулим життям певної людини та її конкретної історії. Розповідь окремої людини доповнює й розширює, а, можливо, й дозволяє поглянути на конкретно історичні факти, які є загальновідомими, з зовсім іншого боку. Результати дослідження можуть вплинути на думку людини, яка проживає життя сьогодні, а можливо й кардинально її змінити.

При наявності великої кількості тем для дослідження, особливо актуальним для нас сьогодні залишається дослідження тоталітарного режиму часів СРСР та однієї з найбільших трагедій ХХ ст. – подій Другої світової війни.

За допомогою усної історії ми можемо дослідити й розглянути не лише загальновідомі події з іншого боку, а й вивчити переживання простої людини, яка пережила жахіття війни. У результаті це дасть нам змогу краще зрозуміти історію не лише конкретної людини, а й історію народу в цілому. Можливо саме в таких жаклих сторінках нашої історії нам потрібно шукати причини проблем сьогодення. Адже генетична пам'ять народу зберігає ці події й впливає на наш життєвий вибір сьогодні.

За спогадами моєї бабусі, Мизенко Варвари Григорівни, яка народилась 2 грудня 1936 року в селі Красне Чернігівської області УРСР, можна і нам сьогодні відтворити та уявити з її розповіді, що пережила звичайна дитина в роки Другої світової війни на окупованій території, а саме, в період 1941–1942 років.

Вона розповідає, що жахи війни назавжди увійшли в її пам'ять, незважаючи на те, що їй було всього 6 років. Але бабуся пам'ятає звірства й агресивну поведінку військових мадярів на території їхнього села. Також вона розповідає про нічні повітряні бомбардування, коли всі вони посеред ночі мали бігти й ховатись в льох. Паніка й страх охоплювали всіх мешканців звичайного українського села.

«...А ще одного разу ми звільняли одного нашого полоненого, якого німці зачинили в підсобному приміщенні колгоспу. Ми разом з сестрою та іншими дітьми грались неподалік від того приміщення, аж раптом почули голос, який просив зняти навісний замок, що був навішений на двері. Ми його прохання виконали. Цей чоловік кинувся навтьоки, й почав нам кричати, щоб ми теж тікали. Він переховувався на кладовищі, але як нам стало відомо пізніше, його все ж таки знайшли. І нам неймовірно пощастило, що ніхто не розповів, про те хто його випустив, адже тоді нас всіх могли вбити...»

А ще вона згадує таке: «У село прийшли німецькі війська. Одного разу до нашої хати ввійшли два німецьких солдати. Ми жили втрьох: наша мати та моя сестра. Наш батько був мобілізований і загинув у перші роки війни на невідомому фронті для нас і сьогодні. Жах і великий переляк ми відчули, коли побачили військового в себе в хаті. Мати якраз топила піч, а ми вдвох стояли на ослоні біля вікна. Німецький солдат почав показувати на нас і говорити: «Kinder». Потім один з них вийняв зі своєї торбинки шматок хліба, намастив його тушонкою і дав нам. Показавши, на мові жестів, оскільки він не знав нашої мови, а ми німецької, що в нього вдома теж лишилось дві дочки, за якими він дуже сумує. Й на тому наша зустріч закінчилась».

Мій дідусь, Мизенко Іван Єлисейович, якому на початок війни було 10 років, згадував про страшні наслідки бомбардування, коли одного хлопця поранило в живіт, і він просив допомоги у переляканих дітей, притримуючи рукою свої нутрощі. Але, на жаль, ніхто не зміг йому допомогти.

За спогадами іншої моєї бабусі, яка теж народилась 2 грудня 1936 року, Залеської Катерини Григорівни, можна по-новому поглянути на післявоєнні події в селі Красне Чернігівської області. Вона розповідає: «Після закінчення війни, жити нам втрьох було дуже важко. Їжі було недостатньо, але нам дуже пощастило, що в нас була корова. Аби не корова, то ми просто не вижили б. Адже їли хліб, який випікали з сушеного лушпиння картоплі. Збирали лободу й щавель, з яких варили борщ».

А ще вона розповідає: «Я пам'ятаю, що коли ми з сестрою ходили до дитячого садочку, а мати була на роботі, то нам треба було під час денного сну, коли всі діти сплять, йти додому, щоб погодувати худобу. Нам на той час було близько п'яти років, і одній виконати таку справу було досить важко. Ми вдвох піднімали важке відро і висипали його вміст у корито. Наші вихователі з садочка про це знали, тож відпускали нас. Виконавши роботу, ми з сестрою йшли назад до дитячого садочку...».

Отже ми бачимо, що історія, яку ми знаємо з підручників, про даний період часу має узагальнений характер, а, завдяки радянській пропаганді і часто і спотворений. Тому така історія не може в повному обсязі та об'єктивно розкрити і відтворити життя людей в ту епоху. Саме завдяки усній історії сьогодні можна зрозуміти й відчути пересічному громадянину ХХІ століття, які страшні й тяжкі події творились на наших землях лише сімдесят років тому. Це не так вже й багато.

Тож поки ми маємо живих свідків тих подій, нам необхідно якомога активніше впроваджувати польові методи дослідження усної історії. Необхідно робити це задля майбутніх поколінь. Адже сьогодні потрібно виправляти помилки минулого і написати достовірну й правдиву історію нашого багатостраждального, але такого талановитого й працелюбного народу. Хоча б для того, щоб не було більше війни на нашій землі.

Список використаних джерел

1. **Mariner, N.** Oral History : From Fact Finding to History Shaping / N. Mariner, 2013.
2. **Grele, R.** «Can Anyone Over Thirty Be Trusted», in Oral History Review / R. Grele, 1978.
3. **Кісь, О.** Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 7–21.
4. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід – Захід : іст.-культурол. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських. – Харків, 2008. – Вип. 11/12. – С. 7–24.

Роль «усної історії» у дослідженні повоєнного голоду 1946–1947 рр. на Вінниччині

І. М. Романюк, Б. І. Романюк (м. Вінниця, м. Київ)

У статті на основі «усної історії» (спогадів очевидців) висвітлюються особливості повсякденного життя населення Вінниччини у перші повоєнні роки, під час 1946–1947 рр. на Вінниччині, що стосується моделей поведінки, емоційного стану, одягу, їжі, побуту тощо.

On the basis of the «oral history» (eyewitness's memoirs) the article reveals the peculiarities of the everyday life of the population of Vinnytsya in the first post-war years, during the famine of 1946–1947 in the Vinnitsa region, concerning patterns of behavior, emotional state, clothes, food, life, etc.

Ключові слова: *Літинський р-н, м. Літин, с. Микулинці, с. Бірків, с. Лисогірка Жмеринського р-ну, с. Некрасове Вінницького р-ну, усна історія, історія, макроісторія, мікродослідження, події, дослідження, завдання, голодомор 1946–1947 рр., історія повсякденності, спогади очевидців.*

Key words: *Litynsky district, Lityn, Mykulyntsy village, Birkiv village, Lysohirka village of Zhmerynska district, Nekrasove village of Vinnitsa district, oral history, history, macro-history, micro-studies, events, research, tasks, famine of 1946–1947, the history of everyday life, the memories of eyewitnesses.*

У сучасних реаліях історичної науки спостерігається чітка тенденція до переорієнтації методів наукових досліджень. Означений процес пов'язаний насамперед зі зміною розуміння ролі людини в історії, зі сприйняттям її особистісного досвіду як невід'ємного чинника історичної пам'яті народу.

Саме перехід від рівня макроісторії до напрямку мікродосліджень, історії повсякденності, соціальної історії дозволяє побачити багатомірність і неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд та альтернатив [3, с. 54].

Соціальна історія як наукова галузь формувалась у результаті об'єднання на теоретико-методологічному рівні історії та соціології. Цей дослідницький напрям, котрий вивчає історичний процес у соціальній і соціокультурній проекції, останнім часом набуває все більшої популярності. При вивченні проблематики новітньої історії активно залучається такий напрям соціально-гуманітарних досліджень, як усна історія.

Сучасне визначення усної історії, якщо узагальнити основні її характеристики, включає такі компоненти як процес безпосередньої передачі та запису спогадів, оповідей чи автобіографічних нарацій; створення в результаті цього процесу нових історичних джерел; реконструктивний чи наративний (текстуальний) аналіз отриманих джерел, а також різноманітні форми оприлюднення результатів досліджень, проведених на основі методу усної історії. Найчастіше саме варіативність презентацій результатів таких проектів дає найкращі можливості для аналізу «усноісторичної ситуації» в тому чи іншому регіоні чи країні загалом, оскільки дозволяє судити як про загальну методику проведеного дослідження і створені завдяки цій методиці джерела, так і про теоретико-методологічні пріоритети, використані під час аналізу усних історій або їх добору і композиції [4, с. 86].

До найактуальніших тем новітнього періоду української історії відносимо голод 1946–1947 рр., який в історичному контексті отримав назву «третього радянського». Дослідниця О. Кісь наголошує, що використання усноісторичних методів дозволяє впровадити індивідуальний історичний досвід пересічних громадян у поле наукового аналізу, надаючи історичним студіям виразного людського виміру [5, с. 385]. Крім того, не викликає заперечень теза щодо унікальності усноісторичних досліджень, адже дослідник не лише інтерпретує відповідні джерела, але й безпосередньо бере участь в їхньому творенні [6, с. 13].

Основним прийомом усноісторичних досліджень є інтерв'ю як специфічна форма взаємодії дослідника й оповідача, котра потребує ретельної підготовки та продуманої реалізації.

Вивченню різних аспектів соціальної історії, зокрема за допомогою усноісторичних ресурсів, присвячено чимало праць сучасних науковців – В. Борисенко [1], О. Веселової [2], Н. Гончарової [3], А. Дорошевої [4], О. Кісь [5, 6] та ін. Однак дана проблема в контексті матеріалів про голод 1946–1947 рр. на території Вінниччини досліджена недостатньо.

Мета дослідження: за допомогою «усної історії» (спогадів очевидців) з'ясувати особливості повсякденного життя населення Вінниччини у перші повоєнні роки, що стосується моделей поведінки, емоційного стану, одягу, їжі, побуту тощо.

За часів радянської влади про голод не згадували, померлих не поминали, пам'ятних знаків, хрестів не встановлювали. Їх досі немає у більшості сіл України, хоча починаючи із 1990-х рр. в окремих селах з'явилися символічні хрести, пам'ятники. Але хіба ми маємо право забути про такий страшний, свідомо спланований злочин сталінського режиму проти українських селян? Про це повинен знати весь світ, помолитися за ті сотні тисяч, мільйони невинно убієнних душ [1, с. 65].

Тривале замовчування масштабів і наслідків післявоєнного лиха криється перш за все, у тоталітарному, закритому характері тогочасної радянської держави. Тому на сьогоднішній день свідчення очевидців тих подій є одним з елементів розкриття справжньої історії голоду 1946–1947 рр.

Справжній громадянин світу, людина з великої літери, американець за походженням, великий українець Джеймс Мейс у 1984 році розпочав роботу над проектом «Усна історія очевидців про Голодомор в Україні». Він добре розумів, що цей метод історичного дослідження є складним, може бути не зовсім точним, досконалим. Але вчені дійшли висновку, що «усна історія» є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів [1, с. 27].

Особливого значення набуває метод усної історії в умовах тоталітарних режимів, коли правдива інформація замовчувалася і фальсифікувалася. У проекті усної історії Дж. Мейс поставив за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім обсягом інформації [1, с. 27].

Нині найактуальнішим завданням є запис свідчень людей, які самі пережили голод і були очевидцями мученицької смерті односельців, своїх рідних. З кожним днем таких свідків, які тоді мали 10–15 років і ті часи ніколи не зможуть забути, стає дедалі менше. Але тоді ми втратимо дуже цінну інформацію, яку дає усна історія.

За тематичною спрямованістю й інформаційним потенціалом інтерв'ю поділяються на: біографічні, проблемні, генеалогічні, щоденникові. Найбільш поширеними й інформаційно насиченими прийнято вважати: 1) біографічне інтерв'ю, яке також має назву «історія життя», чи «розповіді про життя» та є орієнтованим на вивчення суб'єктивного, особистісного сприйняття минулого в межах цілісного біографічного досвіду; 2) проблемне (тематичне, сфокусоване) інтерв'ю, спрямоване на вивчення «переживання» людиною окремої історичної події, ситуації та явища [3, с. 55].

Основу статті склали спогади про повоєнний голодомор жителів сіл Микулинець і Ріжка Літинського району Вінницької області, які були зібрані автором у далекому 1988 році. Всі вони уже пішли з життя, але їхні свідчення, пам'ять про пережите як очевидців є ще одним доказом страшних 1946–1947 рр. у подільському селі.

Так, Слободянюк Ганна Михайлівна яка пережила голод згадувала: «Багато часу жінки і чоловіки проводили на полі, а дома на них чекали голодні діти. Додому взяти нічого не дозволяли, а хто брав, того ловили і відправляли до Літина на покарання... Люди, щоб прогудувати себе і своїх дітей збирали на полях колоски, гнилу картоплю, з якої пекли млинці. Трохи легше було жити тим, у кого була корова...».

Савяк Ганна Михайлівна, Підкалюк Настасія Семенівна, Олійник Параска Василівна, Заболотна Ганна Михайлівна розповідали, що «у 1946 році колгоспникам нічого не платили, ми харчувалися гнилою бараболею, пекли млинці на воскові. А в колгоспі що вродило, то все здали державі, а нам тільки дали в кінці року по 15 кг проса зі сміттям».

Голярчук Марія Давидівна, Підкалюк Наталка Омельянівна пригадували: «Дуже важко страждали, особливо діти, плакали, що хочуть їсти, а в хаті не було кусочка хліба щоб дати їм у руки. Бо все, що вродило здавали державі».

Щоб було що їсти, селяни ходили по полю і збирали все, що знайдеться. Так, Рудковська Ганна Іванівна, котра також мешкала в с. Микулинцях пригадує: «У 1947 році був дуже хороший урожай, а куди його поділи я не знаю. Старі люди які мали дорослих дітей, то ще якимось виживали, а в яких не було нікого, то в основному помирали. В Ільчука Микити була дочка з дитиною і жінка, які померли від голоду, Скиба Палажка та її син, багато людей. Люди, щоб якимось вижити збирали в колгоспі колоски, пекли млинці зі змерзлої картоплі, варили кропиву...».

А Ховтірко Явдокія Семенівна, жителька с. Микулинець, яка під час голодомору проживала в селі Бірків Літинського району розповідала, «наша сім'я дуже голодувала, щоб вижити їли все, що бачили – листя, лободу, гнилу картоплю, щавель. Багато людей помирало. Діти пухли від голоду. 1947-й був найважчим, люди вже забули запах хліба, виживали як могли. В окремих не було навіть сил викопати могили батькам, дітям...».

Клаповшак Ганна Василівна, жителька с. Ріжок, котра мешкала в с. Некрасово Вінницького району згадувала: «У селі, де я мешкала померло від голоду близько 20 чоловіків і жінок, а також 10 дітей, які після війни залишилися сиротами. У 1947 році врожай був. Я дуже важко пережила голод. Мати була хворою, а батько був репресований і нас трьох дітей мати не могла прогудувати. Таких як наша сім'я в Юзвині (Некрасово) було дуже багато, я всіх не пам'ятаю, але знаю Яблонську Юлію і її сім'ю, яка жила поблизу нас. У неї було 6 дітей, чоловік політично репресований. Щоб вижити, ми варили різні бур'яни, щоб хоч трішки заспокоїти голод».

Шумська Ганна Юстимівна, жителька с. Ріжок, пережила повоєнний голод у с. Лисогірка, Жмеринського району, пригадувала: «У нас була велика сім'я – п'ятеро дітей. Батько загинув на фронті. Я із сестрами ходила на поле і збирала гнилу картоплю, деякі колоски, ми їх також збирали і мололи на жорнах, а потім пекли підпалок. У нас була корова, молока вона багато не давала, але нас усіх це рятувало. Недалеко від нас жила сім'я Григорія Юстимовича Старовіра, в нього було 11 дітей. Найменшому було лише два рочки, а старшому – 15. Григорій із старшими синами і дочкою ходив по селі, наймаючись на будь-яку роботу за харчі, щоб лише вижити. Але в роки голодомору в нього померли троє дітей і дружина. Голод у селі забрав Брика Миколу, Старовір Марію, Кобилянську Ганну, Коломійця Олександра, Тарасюк Надію, Шпанарського Захарія та багато інших, яких вже і не пам'ятаю».

Відомий дослідник голодоморів, професор Василь Марочко підкреслює: «Три голодомори, як близнюки мають спільне політико-економічне походження. Основна причина Голодомору в СРСР – це запровадження більшовицької моделі соціалізму, теоретично недолугої, антигуманної та злочинної за своєю суттю. Голодне лихоліття, у вирі якого згинули мільйони українських селян, – закономірний наслідок запровадження більшовицької моделі соціалізму, апробованої на живих людях» [8, с. 31].

Отже, усноісторична методика є багатокomпонентним процесом, який складається з безпосередньої передачі й запису спогадів чи автобіографічних оповідань, отриманих в результаті цієї діяльності новостворених історичних джерел, а також їх подальшого реконструктивного чи наративного (текстуального) аналізу.

Роберт Конквест, автор книги «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор», писав, що «найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на довіру» [7, с. 6].

Вивчення проблеми голодомору 1946–1947 рр. на регіональному рівні є нагальним завданням науковців. Необхідно виявляти й вивчати документи місцевих архівів, записувати спогади – свідчення людей, які самі пережили це лихо чи були його свідками, на цій основі створювати збірники документів і матеріалів про голод у селах, селищах, районах, містах, областях України, за можливості, скласти поминальні списки жертв голодоморів, створювати й видавати книги пам'яті.

Отже, документи і свідчення усної історії підтверджують сплановане масове вбивство більшовицькою владою українських селян – убивство блокадою, насиллям, штучним голодом. Розум відмовляється усвідомлювати таку нечувану жорстокість [1, с. 65].

Література

1. **Борисенко, В.** Свіча пам'яті : Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / В. Борисенко. – Київ : Стило, 2007. – 288 с.
2. **Веселова, О.** До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. / О. Веселова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2008. – Вип. 13. – С. 108–128.
3. **Гончарова, Н.** Методичні засади реалізації соціальних аспектів усної історичної досліджень / Н. Гончарова // III Дунайські наукові читання : Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (18–19 трав., 2017 р.). – Ізмаїл, 2017. – С. 54–58.
4. **Дорошева, А.** «Усна історія» у дослідженні повоєнного життя населення Півдня України / А. Дорошева // III Дунайські наукові читання : Голод 1946–1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (18–19 трав., 2017 р.). – Ізмаїл, 2017. – С. 86–89.
5. **Кісь, О.** Усна історія в Україні : до практики польових досліджень / О. Кісь // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 385–390.
6. **Кісь, О.** Усна історія : становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 7–21.
7. **Конквест, Р.** Жнива скорботи : радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – Київ : Либідь, 1993. – 384 с.
8. **Сюндюков, У.** Третій Голодомор / У. Сюндюков // День. – 2018. – 2–3 берез. – С. 31.

Очіма очевидців. Спогади про «загублені» села Чигиринщини та процес переселення з чаші Кременчуцького «моря»

Н. В. Чигирик (м. Чигирин)

В статті зібрані спогади жителів придніпровських сіл Чигиринщини, що потрапили в зону затоплення Кременчуцького водосховища в кінці 50-х рр. ХХ ст. За допомогою цих матеріалів можна прослідкувати процес переселення, будівництво нових сіл, відтворити повсякденне життя жителів затоплених територій середини ХХ ст. Оцінка цих подій в історії нашого краю є неоднозначною, але переважна більшість респондентів сприймають її як трагедію.

In the article, the memories of the inhabitants of the Dnieper villages of Chyhyrynshchyna, who got into the flood zone of the Kremenchug reservoir in the late 50's of the twentieth century, were collected. With these materials you can follow the process of resettlement, the construction of new villages, recreate the daily lives of inhabitants of flooded territories in the middle of the twentieth century. The assessment of these events in the history of our region is ambiguous, but the overwhelming majority of respondents perceive it as a tragedy.

Ключові слова: Кременчуцька ГЕС, водосховище, переселення, придніпровські села.

Keywords: Kremenchug hydroelectric power station, reservoir, resettlement, villages of the Dnieper zone.

Порівнявши карту Чигиринського району 50-х рр. ХХ ст. з сучасною, можна помітити різку зміну – зникнення великої кількості населених пунктів. Однією з головних причин цього стало будівництво Кременчуцької ГЕС та водосховища на р. Дніпро в кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. З Черкаської, Кіровоградської та Полтавської областей під воду відійшло більше ніж двісті населених пунктів [1]. Було затоплено сотні тисяч гектарів землі з природними багатствами, мальовничими селами, людськими долями, історією, могилами пращурів, які обробляли і захищали ту землю. Тільки з території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження було відведено 25362,1 га землі [2]. Це територія таких придніпровських сіл: Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Стецівка, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, Гуцівка. Натомість побудовано лише чотири села: Топилівка, Боровиця, Тіньки, Рацеве. Близько четвертої частини району опинилося під водою. Жителі цих сіл приклали чимало зусиль і праці, щоб відбудувати свої і колгоспні господарства в тяжкі повоєнні роки. Ніхто тоді і не міг подумати, що все те прийдеться руйнувати [3].

По кількості дворів та населення придніпровські села значно поменшали. Оскільки в часи «пересилки» багато виїхало в інші населені пункти та за межі Чигиринського району і навіть Черкаської області. Наприклад, з с. Боровиця виїхало мешканців 270 господарств [4].

За свідченням переселенців, в середині і наприкінці 60-х рр. ХХ ст. частина родин, що не прижилася на нових місцях, повернулася на Чигиринщину. Багато горя вони тоді пережили. Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а тут ще і «пересилка». Ті події значно змінили звичний порядок, що склався в житті і побуті колгоспників [5].

Найбільше за чим шкодують переселенці – це природа і її багатства: луки, заплави, садки, ріки, природні джерела з чистою цілющою водою. «Зараз такого ніде не знайдеш». На щастя, деякі назви «загублених» сіл вживаються і зараз. Вони увічнілися у назвах вулиць. Так, в с. Рацеве це вулиці Адамівська, Калантаївська, Рацівська. Збереглася і традиція відзначати храмовий день. У Кожарки знайомі і родичі ходять «храмувати» на осіннього Михайла (21 листопада), Адамівський храм на Покрову (14 жовтня), а Рацівський – на другу Пречисту (21 вересня) [6].

В ті часи накази «зверху» не обговорювалися, а приймалися до неухильного виконання. Інтереси простого, пересічного громадянина не враховувалися. В архівних джерелах та історичній літературі подаються рішення державного керівництва і не висвітлюється виконання цих рішень та ставлення до них населення – самих переселенців. Матеріали дослідження дають змогу розкрити подію з іншого боку та врахувати людський фактор.

Спогади **Тапенко Варвари Афанасіївни**, 1921 р.н., жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записано в грудні 2007 р.

Я народилася в с. Шабельники. В нас було дуже гарне село. Попід горою було болото і ріс очерет, риби було дуже багато. Криниці були не глибокі, можна було воду відром черпати, а взимку вода не замерзала. Джерел було багато. Навпроти кожного двору копали копанки і там прали одяг. Землі були переважно піщані, а до Дніпра ще більше піску. Великі сінокоси для худоби. Фруктове дерево в ціні було тому, що росло не скрізь. Місцями траплялася жорства. У мого дядька дуже гарний садок був, тільки два роки як родив, то просив як почалася пересилка, щоб не корчували, щоб достигло. Десять років як закінчилася війна, люди обжилися, розбагатіли колгоспи і все довелося руйнувати.

Хати будували на підвищеннях, щоб весною не топило. Вулиць в селі не було. На кожний двір державою накладался податок. Потрібно було здавати молоко, м'ясо, яйця, сметану, смалець, шкіру із свині (смалити забороняли, потрібно було зрізати) та інше. По ліву сторону Дніпра нижче, то вони садили в червні городи. Як ми йдемо у город по картоплю так вони ходили по рибу.

В пересилку в кого старі хати були, то валяли і на дрова, людям платили більше компенсації. Переселятися дозволяли куди хто хотів, багатші люди купували собі хати і не будувалися. Одиноким і вдовам хати купувала держава. Але більшість будували з нуля. У кого велика сім'я була тому легше, викопали криницю на новому місці і є глина, є чим мазати хату. Перевозили майно і хати вдень і вночі. Ще й в колгоспі працювали. Що не перевезли то палили. Багато допомагав колгосп. Заставляли хати будувати із фундаментом, бо дерев'яні стовпи згниють. Ми купили забір з каменя, розібрали і виклали фундамент під хату. Об'єднувалися в великі компанії і ходили один до одного хату будувати. Городи з весни посадили, а вже восени вода стала підступати.

На низу корчували і вирубували дерева. Кладовища переносили, але не всі, багато могил залишилося, а ще були скотомогильники. Гробокопачі наймалися копати, їм платили гроші. Всі вони були приїжджі. Ми розкопували самі. Відкрили домовину тітки, подивилися і поховали в іншому місці. Тому коли зразу затопили вода була не хороша і запах неприємний.

Не всі села були у воді коли затопили. Ми весною, коли води було ще не багато, ходили дивитися на старі села. Все розвалено, розкидано, страшно, як після війни. Острови на Дніпрі були великі, також туди плавали. А зараз все розмито водою. Води у водосховищі зразу було набагато більше, вона доходила до середини кручі, а зараз і круч тих не має, все обвалилося.

У Шабельниках був один чоловік, що не вірив, що затоплять, не переселявся. Він в колгоспі не робив, жив окремо на горі, але все одно як пішла вода то затопило все. А собаки, хоча на низу вже нікого не було, верталися на старі місця. Мабуть тонули, бо нашій не повернувся. Хоч-не-хоч, а переселялися всі. Заставляла сама обстановка.

На краю Чигирини оселилися переселенці з старого села Тіньок – це Гончаренки, Чубенки, Романенки, Прудкі, Кулиничі та інші. З Полтавської області сюди переселилися Симоненки, Педюри, Стеблівські та інші. Погано зробили, зараз вода цвіте, смердить.

Спогади **Панченко Ольги Макарівни**, 1937 р. н., жительки с. Боровиця Чигиринського району Черкаської області. Записано в листопаді 2007 р.

Село наше було велике і колгосп був багатий. Всі там працювали, 10 ланок по 15-20 чоловік. Сапи і корзини з їжею в руки і полоти. Грошей не вистачало, їхали заробляти в інші радгоспи, йшли у найми пасти корів. У колгоспі потрібно було відробити трудовні, в рік 180-220 днів. За це давали пшеницю, жито, а потім стали платити по 30-40 копійок в день. В селі був клуб, з с. Красносілля до нас приходили на танці. Кіно коштувало 2 крб.

Брава природа була, сосни, болота, очерет, луги. До млина на човнах возили зерно молоти, бувало і по два дні в черзі сиділи. На горі був ще й вітряк. Гора висока, зараз там хвилі моря підмивають. Там колись було кладовище, то як тільки затопили кістки вимивало. Зразу не вірили, що буде переселення, бо хат багато, колгоспи, ліси, землі. А потім дуже швидко все почалося. Номерки тягли, де чия хата буде стояти. На степу вже були забиті пакільці, поділені садиби. Деревя корчували, вивозили, кожна родина своє вирубувала. Хто жив сам, то колгосп рубав.

Перевозили возами, машинами. Будувалися в неділю. В нас хата була нова, ми її розібрали, перевезли і побудували нову. Завезли 15 машин глини, бочку з водою і кликали людей. Хату робили із фундаментом.

Деякі старі люди сиділи і не переселялися, поки нікого не залишилося. Їх забирали примусово. Хто не хотів переселятися тим присилали попередження. У 1955-1957 рр. було будівництво на степу, а в 1960 р. вже вийшли на степ. Стали по селу проводити світло, тепер було видно і в ночі, гарно так. Потім почали купувати телевізори. Діти дуже раділи, а старіші плакали. Намагалися селитися разом з родичами чи як жили на степу. Кладовища переносили, хто самі, а були ще гробокопачі. Зачіпали крюком бо платили за голову.

Вже пізніше було так, що вода спала і по піску ходили туди де колись була наша хата.

Спогади **Кириченко Віри Григорівни**, 1944 р. н., жительки с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області. Записано в січні 2008 р.

Я жила в с. Адамівка, а переселяли нас на степ разом з селами Рацеве, Кожарки, Гушівка, Калантаїв. Село Адамівка складалося з кутків. Місцевість була болотиста і піщана, були великі сіножаті, огорожина дуже гарно росла. Садити буряк, тютюн, коноплі, а на степу вже сіяли зернові. Хати будували на кучугурах, а спереду робили тік, щоб молотити зерно.

Нове село назвали Рацеве тому, що голова сільради Софія Артемівна Турик була родом із Рацеве і запропонувала залишити цю назву, то так і проголосували. Зараз назви вулиць в новому селі так і збереглися: Адамівська, Калантаївська, Кожарська, Рацівська. Ми, 37 сімей, добровільно вирішили переселитися в Кіровоградську область. Виходу не було, батько хворий, розбирати і будувати не було кому. Все спродали і виїхали. Там, біля станції Цибулеве, є хутір Ясеново, нам виділили землі прямо на пшеничному полі, пшеницю викосили тільки під майбутні хати. І так ми почали будувати глиняну хату, грошей із компенсації не вистачило. Батько був хворий, а в колгоспі потрібно було працювати. Тому будувалися по неділях. Але довго там не жили. Назад повернулися в Чигиринський район.

Спогади **Чигирика Петра Васильовича**, 1944 р. н., жителя с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області. Записано в січні 2008 р.

Я народився і виріс в с. Адамівка. Зараз в нас у селі вулиця Адамівська тільки залишилася. Пересилка почалася в 1957 р. Перевозили на степ хто чим міг – волами, кіньми, машинами. Вказували місця де селитися. Хату перенесли і поки будували нову жили у другій. Знизу ходили будуватися на степ. Під час літніх канікул діти пасли корів, можна було заробити 50 крб. за місяць. Мазати ходили один до одного взамін, толокою.

Як пустили воду, то в Адамівці було зіткнення двох потоків. Вода пішла по старому руслу і попід кручею. Тоді затопило ферму. Корови стояли два дні по черево у воді, поки у колгоспі не зробили човни. Але як відкрили огорожу то всі корови ринули на стару дорогу, а все ж у воді, багато потонуло. Частину човнами перевезли.

В Адамівці «на низу» залишилося чотири душі, не захотіли переселятися. Їх приїхали машинами і насильно вивезли.

Спогади **Дмитренко Ольги Кузьмівни**, 1931 р. н., жительки с. Рацеве Чигиринського району Черкаської області. Записано в березні 2008 р.

В 1954 р. в Адамівці почали говорити про переселення і почали рубати ліс, а ліс великий був. У 1954 р. пропонували переселятися до Черкаської і Кіровоградської областей. Люди хто куди хотів, туди й переселялися. У 1947–1948 рр. із Кіровоградської, Херсонської та Миколаївської областей гнали в Адамівку в ліс пасти худобу. Тому, що посуха тоді страшенна була і трави всі вигоріли, то корови діставали і їли листки в лісі.

У 1956 р. на степу вже були зроблені хати, а в 1957 р. почали селитися. В 1959 р. на степ вже виїхали всі. А в 1960 р. весною вже почала надходити вода і стало топити Адамівку.

На низу, в Адамівці були великі болота, сінокоси, острови, природа була гарна, зараз такого не побачиш. Між болотами острови, а вода в колодязях чиста і смачна і взимку не замерзала, бо були такі сильні джерела. Воду вибирають і вибирають, а вона підходить і підходить. Дуже шкода всього.

За низові хати платили гроші. Де старіші хати, то виплачували більше грошей. Спеціальні люди ходили обміряли хати і питали скільки років хаті. Ліс пиляли чужі люди і вивозили. На степу хати стали робити вже на фундаментах. Спочатку в селі електрики не було, а через 2-3 роки після пересилки була електрика. А до цього світили каганцями. Стало видно, браво.

Спогади **Кириченко Василя Григоровича**, 1931 р. н., жителя м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записано в березні 2008 р.

Народився і виріс в старому с. Адамівка. В 1957 р. почалася висилка. Ліс почали рубати в 1956 р., починаючи від Самусівки. Перевозили все майно. Хто чим міг. Хату в новому с. Рацеве будували вночі і у неділю, тому що потрібно було ходити в колгосп відробляти трудовні. Працювали із ентузіазмом, дітей народжували, зараз так не працюють. У 1959 р. вже жили в новій хаті. За хату, садок, що були на старому подвір'ї держава виплачувала гроші. У нас садок був великий, тому отримали гарні гроші. Більше ніж за хату. Жили дуже скромно, та тоді всі так жили.

На переселенні працював весь автопарк і колгосп був на переселенні. Багато допомагали. В новому селі наділяли по 25 соток на садибу, з них 18 – орної. На старому місці було набагато більше.

Спогади **Каплухої Ганни Василівни**, 1923 р. н., жительки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Записано в листопаді 2010 р.

Я народилася в с. Гушівка, як розповідали старі люди його назва сягає давніх часів, коли турки і татари ловили людей і забирали у неволю, тому потрібно було ховатися. Люди шукали недоступні місця, а наше село як раз і було захищене з одного боку густим лісом, а з іншого – болотистою заплавою р. Тясмин, що поросла чагарниками. Люди сюди стали тікати і будувати невеликі намети, а згодом стали тут оселятися. Їх поселення стали називати Гушівкою – поселення в гушавині, в чагарниках, схованка в лісі.

Село Гушівку переселяли в останню чергу, вже майже закінчилася пересилка прибережних сіл і пустили воду. Тому що, довго стояло питання чи потрібно переселяти гушівчан. До кінця не було досліджено, як наповнятимуть море до якого рівня дійде вода. Тому на всякий випадок, як виникнуть непередбачувані обставини (потоп, несправність) було вирішено виселити і Гушівку. Місце нового проживання дозволяли вибирати самим, в Черкаській чи Кіровоградській областях, нового села для переселенців не передбачалося.

Всім переселенцям не хотілося кидати свої домівки, тому що, вони там народилися, вирости, бігали босими ногами. Але був такий закон, що треба виселити всі прибережні села по ліву і праву сторону Дніпра і створити штучне «море». Тому селяни з цим змирилися і почали готуватися до цієї визначної події. Влада стала заспокоювати селян, наприклад, казали, що на переселення будуть давати гроші, будівельні матеріали, автомашини. Дійсно

так і було. Селили на степу, спочатку отримали гроші – певна сума кожному, колгосп давав транспорт, у ліс їздили отримувати дерево.

Дуже сумно було дивитися, як селяни прощалися із своїми рідними місцями. Хату готували як людину готують до похорону, в останню путь – білували хату знадвору та зсередини, двір прибирали і готували так, щоб він залишився як в найкращому стані. Хоча вони розуміли, що все одно трактором розгорнуть їх дворище і нічого не залишать.

Всіх, хто жив ближче до заплави р. Тясмин, також переселяли на випадок підтоплення. Їм не виплачували компенсацію, тому що, це була остання черга переселення, це жителі таких сіл як Стецівка, Галаганівка, Зам'ятниця, Новоселиця, Суботів. Після цього русло р. Тясмин було вирівняно і побудовано шлюзи, для регулювання води в дощові і посушливі роки.

Хоч, як не хотілося переселятися, а виходу не було. Переселення придніпровських сіл йшло дуже активно. Кожна сім'я звозила матеріал і готувалася до будівництва. Всі допомагали один одному, а на толоку сходилося багато людей, «і мале і старе», по 40–70 чоловік. В колгоспі на толоку виписували продукти харчування, в кожному дворі була корова, а значить і молоко, сир, сметана і так готували обід. Якщо багато людей зійдеться на толоку, то встигали за день побудувати хату і сарай. Існувала взаємодопомога.

Спогади **Гненної Ганни Степанівни**, 1938 р. н., жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записано в лютому 2010 р.

Я жила в старому с. Тіньки, а називалося село так, бо знаходилося в балці, а поряд гора висока і дерева, село завжди в тіні було. Наше село було дуже гарне, багате, в центрі знаходилася школа, сільська рада. В клубі електрики не було, світили лампами. В суботу танці до упаду, а в неділю кіно крутили. Взагалі молодь гуляла кутками (Бессарабівка, Кутти та ін.). Виходимо, співаємо, хоч і працювали важко. Жили тоді дуже скромно. Я була одна в батьків, то мені купили плюшеву шубку. Але я її так і не носила. Зі мною ніхто не хотів дружити, дівчата тікали, бо ні в кого такої не було.

В 50-х рр. тінківський колгосп «ім. Сталіна» був одним з найбільшим в області, колгосп-мільйонер, була велика свиноферма, тракторний стан. Весело було, люди роботящі були. Зараз так не роблять.

Ще після війни почали говорити про пересилку, затоплення, але ніхто тоді не вірив. Як можна було затопити стільки земель, а люду скільки. У травні 1958 р. в мене було весілля, то хати вже були повалені і вже частина села була затоплена водою. В кого хати були на підвищеннях той ще жив. Більше грошей платили за дореволюційні хати. А батько мій тільки в 1948 році построїв нову хату, тому дали компенсації мало. Можна було розібрати хату і побудувати нову. Ми були заможні, тому самі не розбирали. Продали все під будівельні матеріали і купили хату.

Будинки на низу були глиняні, криті очеретом чи околотом. Діл мазали глиною з кіз'яком, трусилу осокою, соломкою. Тоді вже такі хазяйки були, що на кожне свято вимазували хату, прибирали рушниками, ряднами. Коноплі садили, полотно пряли і шили вручну одяг. Корова була в кожному дворі, бо як немає корови в дворі то вже не хазяйка. Стара баба і та корову тримала. А коли вийшли на степ змушені були віддавати скот в колгосп бо не було де пасти, голий степ і землі багато не давали. Дерев не має, пасти не має де.

Важко було переселятися, тому що, пережили війну, голод, трішки розбагатіли, відбудувалися, а тут все довелося знову руйнувати. Дехто тільки хату побудував і в 1956 р. отримав повідомлення про переселення. Дуже важко робили.

Спогади **Романенка Миколи Миколайовича**, 1946 р. н., жителя м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записано в жовтні 2010 р.

Я народився у старому с. Тіньки після війни, а в 1953 р. пішов до школи, в мене були одні полотняні штани і сорочка тому що, після війни жилося важко. Одяг виготовляли із конопель, їх сіяли кожен сам собі. Коноплі вимочували, тіпали, робили нитки і ткали, інколи фарбували у бузині. Були в мене ще й парусові туфлі – підощва резинова, а верх із тканини. Тільки спробуй їх замазати, то батько зразу наб'є, тому знімав і йшов босий у школу, а там вже одягав. Книги у школі не давали, батькам доводилося їх купувати.

В 1956 р. була прийнята постанова про будівництво ГЕС і створена комісія, яка описала всі будівлі у селах: Тіньки, Тарасівка, Шабельники, Бужин – це була одна Тінківська сільська рада. Всі ці села переселили в одне – Тіньки. В 1957 р. кожна сім'я отримала певну суму грошей – компенсацію. За нашу хату виплатили 25 тис. крб. Були виділені ділянки на степу і розмішували по кварталах, квартал бужинян, тінчан, шабельничан і почалося будівництво. Були такі ентузіасти, що швидко будувалися.

Велика заслуга у будівництві нового с. Тіньки Скринька Луки Петровича – голови колгоспу, бо не давав будувати хати без фундаментів. Хто будувався без фундаментів заставляли валяти і заново будувати з фундаментом.

Хати робили литі – до фундаменту робили опалубку, сипали солону і заливали рідкою глиною і по периметру ходили люди і так топтали до верху. Раніше саман ще не робили. За один день робили стіни. Сьогодні ніде не побачиш такого ентузіазму, як тоді. Люди цілісний день робили в колгоспі, ввечері грузили глину і будувалися. Був складений графік і ходили робити по черзі один до одного. Держава виділяла всім придніпровським селам автотранспорт (Чигиринська автоколона), ліс, шифер, вікна, двері – все отримали від держави. Перекрити кришу коштувало 700 крб. Працювали разом, самогонку варили, а як без могоричу. Вже після затоплення вимило на берег бутель горілки, ото була знахідка.

Багато суперечок, чи правильно зробили? Я вважаю, що правильно, бо треба було робити індустріалізацію країни. Якщо одна доярка в день доїла 15 корів – три рази в день, 180 раз потягати дійки і носилками виносити гній і тачками навозити зерно. У новому с. Тіньки в 1961 р. загорілася лампочка Ілліча. А то була лампа керосинова – восьмий номер. При таких умовах вчили уроки, жінки вишивали. В школи, на ферми прийшло світло, село було електрифіковано.

Що стосовно земель? Я як агроном кажу, що вони не мали ніякої цінності. Не має за чим жалкувати: ліс, пісок. Тарасівка – піщана, Бужин – кращі землі, Шабельники – кращі землі і піщані. В нове село було завезено саджанці дерев (груші, яблуні, абрикоси, липа, тополя та інші) і кожному роздавали по садибах безкоштовно. Як тільки виїхали на степ стояло два вітряки і водокачка, а потім, в 1960-х рр. провели водопостачання по всьому селі, до кожного двору.

Чого шкода, так це природи. На «низу» була гарна природа: болота, річечки (щуки, карасі, лини). Острова були на Дніпрі, тому з Красносілля, Розсошенців, Трушівець приганяли худобу. Вона перебувала там із весни до зими, а доярки на човнах плавали доїти. Сіна заготовляли багато. Ліси соснові. Кучугури піску, а до Дніпра кращі землі. На Чигиринщині існував порт Бужин, він має дуже давню історію. В 50-х роках ХХ ст. порт використовували для перевезення зерна. По Дніпру ходили двоповерхові параходи, аж до Дніпропетровська чигиринці возили картоплю на продаж. В Бужині був великий заготівельний пункт, а після переселення «Заготзерно» побудували неподалік сучасного порту Адамівка. Назву порту дали через те, що його збудували на землях затопленого с. Адамівка, поблизу с. Тіньки. Одночасно стали будувати і лінії, які йшли аж до берега Дніпра. Після затоплення приблизно третя частина Чигиринського району опинилася під водою.

Спогади **Мангілей Раїси Григорівни**, 1938 р. н., жительки села Суботів Чигиринського району Черкаської області. Записано в липні 2011 р.

Народилася в старому селі Рацеве в 1938 році. Через двадцять років (в 1958–1959 рр.) сім'ю було виселено на степ. Дуже довго мама ходила на толоки – відробляти за допомогу при будівництві хати.

Старе с. Рацеве було розкидане на 3–4 км, тому що будували хати і жили там де кращі землі. Через село проходило болото, велике, довге, а за селом було ще одне. Вулиць в селі не було, жили кутками по одну і другу сторону болота. Назви кутків: Григорівка, Лукки, Шабашівка, Бірківка (багато жило родин Бірків) та інші. Центр села був не великий – магазин, школа і кілька хат.

Землі не скрізь були родючі, переважно піщані. В селі були великі присадибні ділянки, по 70 соток. Переважно сіяли жито, рідше пшеницю. Грунт піщаний і нічого більше не росло. Садили ще картоплю, городину. Тік робили перед кожною хатою, щоб молотити жито. Якщо копати вглиб землю, то йде жорстка, чорна і тверда земля, така спресована, що як копаш, аж іскри летять. Тому фруктове дерево не росло. Із сусідніх сіл привозили вишні, абрикоси, сливи, груші.

В селі був ще великий ставок та ліс. До села з кручі йшли через узвози, а саме село знаходилося в низині. Колодязі були не глибокі, води підходили близько. Дніпро від села проходив далеко.

Майже в кожному дворі була корова. Пасти було де, ганяли також в череду. Школа в с. Рацеве була 7-річна, центральне приміщення знаходилося в центрі, а були ще й початкові класи по кутках. Дітей було не багато. В школу ходити потрібно було далеко (до 3 км). Влітку і взимку ходили навпростець – через болото, тому, що пересихало. Весною потрібно було далеко обходити.

Перша вулиця нового с. Рацеве – будинки самих вдів, для них перших почали будувати будівлі на кошти держави. Люди болісно сприймали переселення, а коли вже значна кількість споруд була зведена, то й раділи, землі кращі, рівні.

Навпроти старого с. Рацеве, за болотом, знаходилося с. Вітово його також було перенесено на «гору». Коли в інших селах переселенців об'єднували з різних сіл, то у с. Вітове будувалися самі вітвчани.

В с. Бужин був невеликий порт, ходили катера, баржі. Пасажирських перевезень менше, в основному возили зерно, будівельні матеріали – камінь, цемент та інше.

Кладовище знаходилося на «горі», багато могил перенесли, а багато і залишилися. На перенесення братських могил кошти виділяла держава. І зараз всі жителі в поминальні дні ходять до братської могили, залишають милостиню. До наших днів в Черепичному Яру знаходять людські рештки, там Дніпро мие кладовище.

Спогади **Сашко Ольги Яківни**, 1950 р. н., жительки села Топилівка Чигиринського району Черкаської області. Записано у вересні 2012 р.

Я народилася в старому с. Топилівка, а мати моя з старого с. Мудрівка. У 1958–1959 рр. я навчалася в першому класі в старій школі, на низу, її тоді ще не перенесли. Школа розміщувалася в колишній попівській садибі. Священника було виселено в 30-х рр. на Донбас. Пам'ятаю, як до нас у клас прийшли кореспонденти і стали питати дітей, що ми знаємо про переселення і будівництво нових сіл. Ми раділи, що буде нова школа, світло, а не «керосинка», рівне село. Старі люди плакали. Хоча пересилка всіх сіл почалася в 1957 р., але нове с. Топилівка почали будувати тільки з 1959 р. Вода вже прибувала, але до села ще не доходила. У 1959–1960 рр. дуже швидко проводили переселення, але багато залишилося нерозібране. Велику частину кладовища не перенесли, гроби виглядали, коли розмило. Всі спішили хати будувати. Були «наддніпряни», а стали степовики.

Село Сагунівка відійшло до Черкаського району і Чигиринський район втратив землі. Тому, в 1954 р. як ділили землі на степу, для переселенців з Топилівки і Мудрівки не відвели землі. Частина жителів в приказному порядку переселили на Кубань, Далекий Схід і в Кіровоградську область. Приїжджало в село начальство і казало, як не послухаєте то поїдете до білих ведмедів, на північ. Був мудрівського походження прокурор в Чигирині, приїхав в село і каже, йдїть вище, в Київ. І ті що залишилися, стали їхати в Київ і добилися, щоб відвели землі під нове село для топильчан і мудрівчан. Тому переселення почалося тільки в 1959 р. і були значні відставання. Спочатку люди дуже лялися, що нове село назвали Топилівка, а назва Мудрівка не збереглася. Ми, що якісь утопленики чи що. Навіть діти в школі сварилися через це. Зараз всі вже про це і забули, люди вже ті вимерли.

Хто не хотів переселятися насильно вивозили, за руки за ноги, хату розвалили і все.

Природа на низу була дуже гарна, луки, трави, птиця, риба, вода. А зараз проблема із водою. Із самої примхливої і вибагливої Франції приїздили купувати молоко, екологічно чисте. Корів випасали на лікарських травах (вале-

ріана, шавлія, лепеха, айр, меліса, різак). Тому і молоко було корисним. В селі багато дерев росло: дуби, осокори, явори, за віком як дуб М. Залізняка. Між Топилівкою і Сагунівкою були плантації конвалії.

Спогади **Чигирик Ганни Панасівни**, 1941 р. н., жительки села Топилівка Чигиринського району Черкаської області. Записано в жовтні 2007 р.

Народилася в с. Мудрівка, що зараз на дні моря. В селі була р. Боровичка – від Боровиці до Сагунівки, поряд невелике болото, там ловили рибу, ятері ставили.

В часи переселення за хати давали гроші, але не всім. Багато не хотіло виселятися і майже затоплювали вже село, а хати не всі забрали. Ми також не встигли розібрати хату, зняли тільки кришу, тому що, довго не давали гроші із компенсації. Зняли, щоб швидше дали гроші, а самі спали під відкритим небом. Інколи приїжджали купці і викупляли будівельний матеріал.

Всі «одноосібники» не хотіли переселятися і жили до останнього. Наш дід був комуністом, самий перший віддав все майно в колгосп і самий перший переселявся. Велика частина жителів переселилася в Боровицю і Медведівку.

Багато людей тонуло через ями, колодязі і погребя, не закопані залишилися. Кладовище хто встиг той і переніс, а те все залишилося.

Спогади **Стеблівської Ганни Іванівни**, 1942 р. н., жительки м. Чигирин Чигиринського району Черкаської області. Записано в березні 2008 р.

Я переселенка з с. Ялинці, Полтавської області, зараз їх не має. Нові Ялинці за 7 км від Кременчука. Всім нам сказали їхати в Херсонську область. Тоді дадуть ліс, будівельні матеріали безплатно, інакше переселятися за свої гроші. Ми все спродали і переселилися в Чигирин. На краю Чигирини були ферми, землю поділили на квартали. Ями силосні закидали і будувалися.

Кожен повинен був «на низу» розібрати хату і весь годний матеріал перевезти. Держава платила гроші, враховували рік хати. До 1959 р. треба було переїхати. Були такі люди, що не хотіли переселятися, бувало таке, що трактором насильно ламали хату. Вирубували ліс – дуб, клен, сосновий затопило. Лісоруби працювали чужі.

Місцевість була дуже гарна, риби ловили багато, як малі були то рибу ловили руками. Весною коли розливалися Дніпро і річки, все заливало водою, печі падають, кури плавають. В школу плавали на човнах. У червні вода сходила і все дуже швидко росло, гарно родило. В кожному дворі було по 2 корови, за літо по 5-6 раз пасли скот. Пасту було де. Колгосп багатий був, корови, вівці, свині, коні, воли.

Переносили кладовище, а скотомогильники ні, так залишили. Вода йшла поступово. Старі люди не хотіли переселятися. У кожного були садиби гарні, по 50–70 соток. Хто не ледачий, той працював, корови, бички, бджоли. Якби повернутися туди зараз то всі були б «куркулями». Зараз такої природи ніде не побачиш.

Досить цікавими є спогади жителя с. Тіньки Конопка Дмитра Юхимовича, що були надані автору його донькою Тетяною Дмитрівною. Дмитро Юхимович з 1948 р. працював агрономом в селах Чигиринщини – Тарасівці, Шабельниках, Тіньках. Ось як він згадує про ті події. У 1956 р. керівництвом СРСР було прийнято рішення побудувати на р. Дніпро Кременчуцьку ГЕС. Для накопичення необхідної кількості води вирішено було створити штучне водосховище від Кременчука до Черкас. Почалося переселення на степ-рівнину всіх жителів на Правобережжі. Держава відшкодувала всім жителям сіл вартість будівель, крім колодязів. Водонапірну башту і водопровід в новому селі було збудовано за державні кошти.

Село забудовувалося за генеральним планом, якого чітко і суворо дотримувались. Багато людей, отримавши гроші, виїжджали в Кіровоградську, Херсонську, Миколаївську і Одеську області. Там купували собі житло або будувалися й приживалися на новому місці. Одночасно з переселенням людей на «низ» розвалювали будівлі колгоспів і будували на степу нові господарські та тваринні ферми. Всі люди працювали вдень і вночі. Потрібно було розвалити старі будівлі, перевезти все на нове місце, копати котловани, погребі, зводити хати, сараї, заготовляти камінь, цеглу, глину, пісок.

Протягом 1956–58 рр. була зроблена титанічна робота по переселенню. Під час цього не один гектар орної землі не «гуляв», земля оброблялася і врожаї збільшувалися. Взимку 1957–58 рр. на степу в новому селі вже зимувало три сім'ї: Конопка та дві Швиденків.

Спочатку держпланом передбачалось будівництво на новому місці трьох сіл (Бужин, Тарасівка, Тіньки), а жителів с. Шабельники мали переселити в Кіровоградську область на вільні землі. Основна частина не дала згоди на це, тоді їх приєднали до с. Тіньки.

Були випадки, коли деякі люди почали будувати хати на так званих «слупах» (стовпах), що головою колгоспу було категорично заборонено. Тоді таке будівництво силою припиняли, розвалювали і заставляли йти заготовляти камінь й будувати хату на фундаменті.

В час переселення був належний громадський порядок, рідкісним явищем було хуліганство, хоча і пили багато горілки на будівництвах.

Особливо важко було жінкам, яким доводилося виконувати хатню роботу, польові роботи (пололи сапами), доглядати за тваринами, мазати хати і настеляти стелю, народжувати і виховувати дітей.

Всі ці спогади залишилися в пам'яті переселенців та на старих пожовклих світлинах. В кожному новоствореному селі в навчальних закладах є музейні кімнати, де також зберігаються ці матеріали.

Джерела та література

1. **Калінін, М.** Затоплені доли / М. Калінін // Вечірні Черкаси. – 2007. – 19 верес. – С. 24.
2. **Архівний** відділ Чигиринської РДА. – Ф. 4192, опис 1, спр. 390, арк. 69–70.
3. **МПДА.** – Записано від Романенка Миколи Миколайовича (1946 р. н.), який проживає в м. Чигирин Черкаської обл., жовт. 2010 р.

4. ДАЧО. – Р. 4178, опис 1, спр. 539, арк. 66–67.

5. МПДА. – Записано від Ботьбот Світлани (1953 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., листоп. 2007р.

6. МПДА. – Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., берез. 2008 р.

Зйомки фільму Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» за матеріалами польових досліджень, зібраних на Чигиринщині

Ю. В. Барвінок (м. Чигирин)

Стаття присвячена зйомкам фільму «Криниця для спраглих» (реж. Ю. Ілленко) в с. Трушівці Чигиринського району (1965 р.), що був заборонений, оскільки відображав реальну радянську дійсність українського села 60-х років ХХ ст.

The article is devoted to the shooting of the film «The Well for the Wished» (directed by Y. Illienko) in the village of Trushivtsi, Chyhyryn district (1965), which was banned because it reflected the real Soviet reality of the Ukrainian village of the 1960s.

Ключові слова: Ю. Ілленко, фільм «Криниця для спраглих», село Трушівці, спогади.

Key words: Y. Illienko, film «The Well for the Thirsty», village of Trushivtsi, memories.

Замовчувані, приховані, перекручені факти подій радянської доби: Української революції 1917–1921 рр., голодомору, Другої світової війни – є предметом дослідження багатьох сучасних науковців. За умови відсутності або недоступності для дослідника письмових джерел, усна історія дає можливість пізнати невідомі та нерідко трагічні сторінки в вітчизняній історії. Усна історія фіксує перебіг багатьох суспільних процесів, відображає особливості кожного окремого регіону країни. З моменту появи кінематографія стає потужним фактором впливу на культурно-естетичну сферу життя людини.

У 70-х роках ХХ ст. українське кіномистецтво було одним із засобів радянської ідеологічної пропаганди так званого «соціалістичного реалізму», суть якого полягала в «створенні нового образу позитивного героя – борця. Герой мав утверджувати віру в перемогу комуністичних ідей, не дивлячись на окремі поразки та втрати» [10, с. 414–415]. Це був досить ефективний інструмент впливу на суспільство, адже враження, отримані через наочно-чуттєву форму, мову художніх образів впливали на підсвідомість, формували духовно-моральні цінності і відкладались у свідомості людей на все життя. Опозиціонерами до радянського тоталітарного державного режиму виступили «шістдесятники» – нова генерація інтелігенції, що з'явилась у період хрущовської «відлиги». Саме вони виступали на захист національної мови і культури, свободи художньої творчості. Так були зроблені певні кроки і у кіномистецтві, спрямовані на збереження духовних цінностей українського народу.

Одним із перших, хто зробив виклик радянській ідеології на кінематографічній мові, був Юрій Ілленко – кінооператор, режисер, сценарист, письменник, актор, педагог, громадський діяч [7]. Дебютною роботою Ю. Ілленка як режисера була кінокартина «Криниця для спраглих» (1965 р.), основою сюжету якої став перший твір-сценарій видатного поета, перекладача, кіносценариста, драматурга – Івана Драча [4]. Недосвідчений режисер для фільму-притчі обрав нестандартний жанр візуального вираження – поетичний, і не помилився. Адже, подолавши складний шлях до глядача, попри всі обмеження, нав'язування стереотипів та штампів, кінокартина «Криниця для спраглих» Ю. Ілленка, саме як українське поетичне кіно, привернула увагу світової кінематографічної спільноти. Її було високо оцінено на численних міжнародних кінофестивалях, зокрема на першому фестивалі українського кіно в Канаді (1988 р.). У Мюнхені ця стрічка на фестивалі одержала диплом. Західна преса оцінила чорно-білу картину не тільки з точки зору художньої якості, а й з боку філософського звучання. Присутні знайшли в ній і експресіонізм, і сюрреалізм, а ще – просто документальний реалізм. Під час презентації кінострічки на міжнародному кінофестивалі у Сан-Франциско (1988 р.), зал (200 діячів світового кіно) аплодував фільму стоячи. До речі, після цього показу кінофільму, в одному з поважних американських кіновидань з'явився схвальний відгук, у якому, зокрема, були такі слова: «Це абстрактний візуальний твір, і він не для пересічного кіноглядача, проте має колосальний скарб для тих, хто цінує величну силу простоти. Це проста алегорія про абсолютність людської праги. Ілленкові кадри також прості, і їхня сила може губитися для сучасної аудиторії, звиклої до високотехнологічних спецефектів» [2].

Кінокартина «Криниця для спраглих» входить до золотого фонду українського кіно, належить до класики світового кінематографа. Сьогодні постійно відбуваються ретроспективні покази даного кінофільму як в Україні, так і далеко за її межами – як приклад високого вітчизняного кіномистецтва [14].

Творчий доробок Ю. Ілленка в історії розвитку українського поетичного кіно другої половини ХХ ст. вивчали вітчизняні науковці Л. Брюховецька, Л. Вороніна, С. Тримбач, О. Мусієнко, Г. Погребняк, В. Скуратівський, О. Безручко, та зарубіжні. Зокрема, американський історик Джошуа Ферст, британська дослідниця Джей Джей Гурга. Це також підтверджує той факт, що українське поетичне кіно сьогодні є об'єктом академічного дослідження.

2006 року, в одному з інтерв'ю Ю. Ілленко відзначав значимість фільму «Криниця для спраглих» особисто для себе: «Коли мені було 26 років, я зняв фільм «Криниця для спраглих» за сценарієм І. Драча. Він міг «зірвати дах» світового кінематографа. (Це я можу тепер спокійно говорити, бо мені 70 років, мене вже не хвилює ні питання слави, ні питання грошей). Цей фільм буквально спалили. Мені вдалося вкрати одну копію. І ось я зробив таку річ, а її забрали.

Я шукав пістолет, бо вішатися не хотів – неестетично. Коли зрозумів, що не можу покінчити з життям, але і жити не годен, сказав собі: «Ти здоровий, сильний хлоп, у тебе таланту вистачить на десять життів. Почни з чистого аркуша, забудь усе. Фільму не було». Це було самонавіювання. І я справді почав усе з нуля.

Не раз мені казали: «Ти невчасно фільм зробив». 40 років минуло від виходу фільму «Криниця для спраглих». Його недавно показували в Будинку кіно, він живий. У ньому така енергетика, що вона й нині діє на людей» [11]. Юрій Ілленко був режисером, фільми якого випереджали час [8].

Успіх кінострічки «Криниця для спраглих» полягає у синтезі режисерської, операторської і художньої майстерності, музиці, акторського виконання. Зібравши біля себе команду творчих однодумців – автора сценарію Івана Драча, операторів Вадима Ілленка (брат режисера – прим. авт.), Володимира Давидова, художників Петра Максименка, Володимира Мамонтова, композитора Леоніда Грабовського, акторів Дмитра Мілютенка, Ларису Кадочникову (на 1965р. – дружина режисера – прим. авт.), Ніну Алісову, Джемму Фірсову, Івана Костюченка та ін., в 1965 році розпочав роботу над першою повнометражною картиною «Криниця для спраглих» [9].

За задумом режисера, фільм створено чорно-білим свідомо, щоб кольори не відволікали глядача. Фільм, відзнятий Київською кіностудією художніх фільмів ім. О.Довженка на плівку «Нікрон», тривалістю 71 хв. має одне з найбільш контрастних зображень в історії українського кіно.

Режисер фільму Юрій Ілленко розумів, що кінострічка буде вдалою лише тоді, коли зйомки не будуть обмежені закритим простором кіностудії, і відповідна «автентична» атмосфера можлива там, де цей фільм було відзнято: серед простих людей, з реального села центральної України – Трушівці, Черкаської області. Роботу було розпочато навесні 1965 року, і тривала вона аж до глибокої осені. Знімали переважно у Трушівцях на кутках Рокиті та Дубіївці, але були зйомки і в Розсошинцях, сусідньому селі. *«Багато кадрів знімали біля млинів: у селі на той час їх було два, на обох кінцях села»,* – розповідає місцева жителька, Анастасія Демиденко [17].

Місце зйомок не було випадковим, адже Юрій Ілленко народився на Черкащині. Сім'я через війну виїхала в сибірське село, але влітку Юра їздив до бабусі в Черкаси, відповідно тут і формувався світогляд майбутнього генія українського поетичного кіно [12]. Юрій мав приязні стосунки з своїм дідом (по материній лінії), він звик прислухатися до його порад. Саме за його рекомендацією Юрій відшукав ексклюзивне, унікальне село Трушівці неподалік Черкас, незвичність якого полягала у пустинних піщаних краєвидах, абсолютно нетипових для «квітучої» України. Адже українське село завжди оспівувалося у народних піснях, картинах, як осередок краси [13].

Режисер сфокусував увагу на міграції молоді, котра їде до міста у пошуках кращого, легшого життя. Це саме відбувається і сьогодні, у цьому і полягає актуальність даного твору кіномистецтва.

Варто зауважити, що кінострічка Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», суттєво відрізняється від одноіменної кіноповісті І. Драча [3, с. 480], це свідчить про те, що режисер мав власне бачення твору, унікальну чуттєвість.

За свідченнями очевидців, це була досить знакова подія в житті села. Громада села брала активну участь у зйомках. Режисера насамперед приваблював сільський «типаж» акторів, а їхня справжність надавала кінострічці це більшої переконливості, правдивості. Самобутність українського села, ніби ролі людей – це їхні власні обличчя, їхні емоції, їхнє життя. Це наповнює фільм глибинним змістом, наштовхує на роздуми про вічне і скороминуче: *«Згадую, як нас з чоловіком запрошували на масові зйомки, звичайно ми запитували, чи будуть нас переодягати, гримувати, на що режисер сказав, щоб ми вдяглися у звичний для нас одяг, адже ми у фільмі маємо бути самими собою»,* – згадує учасниця зйомок Тарануха Катерина [27].

Жителів села залучали до створення декорацій: *«Колодязь цей був несправжній, маленькі деревця спеціально саджали у пісок, ніби це сад. Ми ще тоді були малими, але допомагали робити цвіт з паперу на ті яблуньки, бо тоді була рання весна, і дерева були ще голі»,* – розповідає Кононенко Анастасія [18].

Місцева краснавиця Тарануха Катерина (по вуличному Зборничка – прим. автора) пригадує: *«Я добре пам'ятаю, коли приїхала кіностудія до нас у село. Були з перервами майже півроку. Мій син, як і всі сільські підлітки, не відходив від артистів. Мій батько, Іван Нечипорович, був столяром, тому робив ту саму криницю, яку показують у фільмі. Справжньої криниці там не було. Навколо один пісок, яка там криниця. Вулиці, на якій стояла хата, теж немає. Майже всі хати побудовані у 80-х роках, після того, як повінь 1980 року зруйнувала старі. Але деякі – уціліли. Біля вітряка ставили пам'ятник солдату (дод. 1, фото1). Пам'ятник привозили з Червоної Слободи. Щоб проїхати до вітряка машинами та краном через городи та двори, господарям платили по 80 карбованців.*

Мати часто варила артистам вечерю. З хати повіддавали лампадки, посуд, рушники, фотографії. Жінки й дівчата робили цвіт яблуні, груші з лампочок та фарбували їх, листки чіпляли на дереві, зносили кошениат. Словом всі дружньо допомагали, чим могли» [28].

П'ятинда Валентина теж наводить цікаві факти: *«Яблуню з яблуками викопали в колгоспному садку, мій чоловік обережно перевіз її вантажною машиною на Рокиту. Ми ще ту яблуню поливали, щоб вона не пропала. А ще й наша коза була «актрисою», її теж знімали в кіно. Коза так звикла до акторів, що згодом сама заскакувала в машину кіношників»* [26].

Юрій Ілленко був досить дисциплінованою та зібраною людиною, відповідно вимагав, щоб на знімальному майданчику теж був порядок: *«Всі знали, що у нас в селі знімають кіно, мені тоді було 7 років, – пригадує Панченко Лариса, – і ми тоді бігали весь час до місця зйомок, нам було дуже цікаво. Але нас весь час «ганяли» звідти, щоб ми не завжали»* [24].

«Я тоді навчався у 8 класі, пам'ятаю, що в пісках, тоді ж як такого лісу не було, викопали яму, і туди посадили велике дерево – яблуню, ніби вона там росте. Знімали переважно біля млина, на Рокиті, і біля вишки – ближче до села Погорільці, і у березі річки Тясмин – там колись було старе село Ясківці. Учнів трьох класів запросили на зйомки. Нас підвезли автобусом, напередодні сказали одягти старенькі сорочки, і за вказівкою режисера ми всі гуртом мали тричі пройти по колу. По закінченню зйомок, касир по черзі видав нам по 3 карбованці, це були великі гроші. Головний актор, Дмитро Мілютенко, іноді приходив на шкільне футбольне поле і дивився як ми грали у футбол. Він був мовчазним чоловіком», – згадує Бойко Іван [15].

Багато відзнятого матеріалу, де брали участь місцеві жителі, було вирізано під час монтажу кінострічки: *«Нам обіцяли, що незабаром покажуть фільм, та побачили ми його аж у кінці 80-х років, і на жаль, ті кадри, де ми знімались, не ввійшли до фільму»*, – ділився Бойко Іван [15]. Про ці подробиці розповідала також Бойко Катерина: *«На момент зйомок мені було 14 років, пам'ятаю, що нас, школярів старших класів, теж запросили на зйомки. Всі дівчата були одягнені однаково: у біленьких сорочечках і чорненьких спідничках. Треба було щоб ми йшли великим натовпом з торбинками на плечах. Того дня стояла страшенна спека. Нам за зйомки заплатили по 3 карбованці, і ми були дуже щасливі. Я бачила цей фільм лише двічі по телевізору, вже аж після розпаду СРСР, та кадру, де були ми, там не ає. Очевидно, вирізали»* [16]. *«Мою сестру, Тарануху Світлану теж знімали: кидали в криницю, але ця сцена не ввійшла до фільму»*, – пригадує Пальонна Надія [23].

Цінними спогадами поділилась Лещенко Ольга: *«В центрі села, де був дитячий садок розміщувалась база знімальної групи, там вони зберігали своє обладнання, декорації. Мого батька взяли сторожем, охороняв майно кіностудії. На місці нової школи (нині це приміщення Трушівської сільської ради та клубу – прим. автора) була шкільна їдальня. Моя мати там працювала. Там актори харчувались. У вихідні дні батько організовував їм рибалку. Потім варили юшку»* [19].

Місцева вчителька Темна Галина, повідомила про те, що коли демонстрували фільм в місцевому клубі, в 1987 році, батьки однієї дівчини, яка брала участь у зйомках (епізод, де дівчата роблять заміс глини (дод. 1, фото 2), приходили щодня дивитись фільм, щоб побачити свою доньку, котра рано померла. Під час перегляду, вони весь час плакали [30].

Так склалося, що фільм не встигли відзняти на Україні до холодів, тому зйомки продовжили в Узбекистані – «наздоганяли літо». Саме там сталась жахлива подія – помер головний актор Дмитро Мілютенко [5].

Коли в селі дізналися про передчасну смерть Д. Мілютенка, літні люди пов'язували це з поганою прикметою: лягати живим у домовину, як робив це актор під час зйомок фільму не можна.

До речі, присутність літніх жінок на похоронах була традиційною на селі, їх запрошували для так званого «голосіння» – це надавало більшій трагічності події. Епізоди таких голосінь присутні у фільмі, зокрема, Панченко Марія Купріянівна 1909 р. н. (в селі її називали Марія Чорна – прим. автора) голосила на початку фільму: *«Ой, на кого ж ти мене покинув...»*. Навчила її цього мати – Пестина Антоненко. *«Вона вміла багато чого: і роди приймала, і пороблять могла, і травами лікувала, також знала замовляння від «бешихи» (коли щось на тілі напухне, почервоніє), «пристріту», «соєшиниці»»*, – згадує Демиденко Анастасія [17].

Взагалі, фільм містить багато етнографічного матеріалу: народні пісні, прокльони тієї ж баби Маройки. Не можна залишити поза увагою її екранний образ, котрий розкриває бабця з села Боровиця, Чигиринського району, Федосія Литвиненко, вона демонструє лайку на адресу Левка Сердюка (актор Дмитро Мілютенко) мовою місцевого діалекту – це і є справжній фольклор, народна творчість. За місцевими переказами, операторська група довго не могла знайти акторку на цю роль, трушівчани порадили їм їхати у сусіднє село – Боровицю, де є бабця, котра б підійшла на роль Маройки. Варто згадати, що Федосія Литвиненко мала «непростий» характер, і коли режисер запропонував їй знятися у фільмі, бабця щирослівно відмовила колоритною лайкою. Тоді ні в кого не виникло сумнівів, що вона якнайкраще підходить на цю роль, після довгих вмовлянь вона таки погодилась взяти участь у зйомках. В титрах фільму її ім'я згадується першим після головного героя Дмитра Мілютенка, поряд з визначними акторами [31].

Сільська бабуса, Павліченко Меланія, зі сльозами на очах, розповідає: *«Моя мама, Литвин Тетяна Миронівна, 1892 р.н., знала багато старовинних пісень і виконувала у фільмі пісню «Усі гори зеленіють»»*. Уривок з неї звучить в епізоді про те, як діти на цвинтарі шукають могилу матері. Також у фільмі можна почути пісню *«Ой, горе, горе, з такою годиною, прокляла мати малою дитиною»*. *«Це дуже давня пісня, яку співали у нашому селі, зараз її мало хто знає»*, – продовжує жінка (дод. 4) [22].

У стрічці добре видно краєвиди села – піски (дод. 3, фото 3), вітряк – який, на жаль, до цього часу не зберігся. На сільських хатах, можна розгледіти елементи декоративного оздоблення вікон, на подвір'ї – паркани з очерету, шелюгу, які в селі називають «ліси». Ще можна побачити багато цікавих предметів, котрі сьогодні майже не використовують у побуті: коромисло, гасницю, стільці з верби, традиційний довгий стіл, для чималої сільської сім'ї, гончарний круг, дерев'яну бочку – якою возили воду на поле селянам, що працювали на землі; «рептух» – носилки для перенесення трави, сіна, кукурудзиння; «кучку» – плетений з лози віз, який слугував дитячим візочком (дод. 3, фото 4), дерев'яні колеса до возу, домоткані, та ін. Приміщення, де зберігали господарчий інструмент, в селі називають «повітка». Вона теж є фільмі. Викликає інтерес і повсякденний одяг сільських жителів, що брали участь у масових зйомках: жінки одягнені у «плюшки» та «ватянки» – верхній жіночий одяг, рясні спідниці; всі, від дитини до літньої жінки запнуті хустками; чоловіки ж одягнені в «куфайки», штани «голіфе», обов'язковим був картуз [9]. Про те, що потрібно зібрати сільську громаду на місці зйомок, повідомляли по місцевому радіо.

Досить детально в кінострічці продемонстрована забута нині побутова традиція: взаємодопомога сільської громади під час будівництва – толока. Лещенко Ольга пригадує цей момент: *«У фільмі є епізод, де мажуть хату. Ми з дівчатами місимо глину. Це я, Кузьменко Ніна, Михно Ніна, Мироненко Катя. Сцену знімали на Дубіївці. Було це восени. Хоч воду в заміс лили теплу, але ноги в нас мерзли і помічники режисера Юрій і Юлій розтирали нам їх спиртом, щоб ми не захворіли»* [19].

Впродовж зйомок фільму «Криниця для спраглих», трушівчани товаришували з кіношниками: *«Мені мати розповідала, що вечорами гості зі столиці іноді ходили селом, відпочивали з місцевими жителями, тут на Саламонівській горі, там де шлях на берег, на Дубіївці: співали пісень, танцювали, грала гармонь. Веселіше тоді було жити, хоч і нелегкі часи були»*, – посміхаючись, розповідає Марченко Любов [20].

Жителі села досить гостинно приймали у своїх домівках учасників знімальної групи: *«У нас жила актриса Ніна Алісова, мати Лариси Кадочникової. Це була надзвичайна людина, дуже людяна, добра, вона на час зйомок*

стала членом нашої родини. У нас склалися дуже гарні відносини», – ділиться спогадами Пальонна Надія [23]. Головний герой фільму Дмитро Мілютенко жив у Яремаків, Івана (1934 р.н.) та Валі. Про це він повідомив у своєму листі, адресованому дружині Наталії Мілютенко, написаному під час зйомок в с. Трушівці (дод. 5).

За спогадами Таранухи Миколи Михайловича, уродженця с. Трушівці, під час зйомок фільму «Криниця для спраглих» у них «на квартирі» жив художник-гример Київської кіностудії ім. О. П. Довженка – Грінберг Яків Львович, євреї за походженням, дуже хороша та доброзичлива людина, котрий відзначав щиру гостинність трушівчан, зокрема сім'ї Таранух. Навіть після закінчення зйомок, Яків Грінберг неодноразово запрошував їх сім'ю до себе в Київ. В 70-х роках телевизорів в домівках селяни переважно не мали, тому, все що було пов'язано з кіно, здавалося далеким. На той час, сім'я Таранух вже придбала телевизор і вечорами, біля «блакитного екрана», в них збирались односельчани та чи не вся знімальна група. Разом вони переглядали телепередачі, спілкувались. Часто був присутній головний актор фільму – Дмитро Мілютенко. «Пам'ятаю, як до нас у школу, а я тоді навчався у першому класі, завітали гості з київської кіностудії, і з-поміж хлопців відібрали 4 осіб для участі в зйомках фільму. Я теж знімався в декількох кадрах, за це нам добре платили – кожному по 3 карбованці за кадр. Я був щасливий, коли дізнався, що в нас житиме гример Яків Грінберг, з яким ми згодом дуже потоваришували», – згадує Микола Тарануха.

«Завгоспом був Ваню, грузин за походженням, котрий забезпечував знімальну групу всім необхідним. Серед них був мій однокласник Володимир Федченко. Згадую кумедний випадок, коли для кадру потрібна була домашня ковбаса, а місцевий хлопець Євген Тарануха, молодший за мене, відзнявшись у кадрі, захотів її з'їсти. Йому дозволили. Згодом, він нам про це з гордістю розповідав. Взагалі, у мене залишилися лише приємні спогади про той час, адже нам всім було дуже цікаво дізнатись яке воно, справжнє кіно», – продовжує Микола Тарануха [29].

У фільмі є кадри, де на стінах оселі головного героя, розміщені світлини членів його родини, оздоблені рамкою. Варто відмітити, що в 60-х роках це було досить поширеним явищем, адже в багатьох сільських хатах можна було зустріти такі своєрідні колажі. В такий спосіб сім'я бережно зберігала спогади важливих подій свого життя: народження, одруження, поховання. «Знаю, що Хтодось Котенко, з Погорілець, на прохання режисера збирав фотокартки для фільму. Тоді було так «модьно», щоб у хаті вони були», – пригадує Приходько Оксана [25].

У фотографічних композиціях, котрі присутні у фільмі, фіксуються обличчя місцевих жителів (дод. 3, фото 5). Таким чином режисер фокусує кожного з них як окрему особистість. Так, на одному з таких кадрів, присутній прапрадід автора повідомлення – Кононенко Андрій (дод. 3, фото 6), тому фільм є близьким і для нього, адже завдяки цим зйомкам він мав можливість поповнити цим фото свій сімейний фотоархів. Мати автора, Любов Михно, розповідає: «Добре пам'ятаю, як прадіда Андрія забирали знімати у фільмі. За ним приїздив автомобіль, після зйомок ми з нетерпінням чекали на діда, він завжди привозив гроші, і роздавав нам, ми купували різні солодоці. А це у нас був собака Жучок, який весь час наздоганяв діда, і бувало, що його не раз повертали додому – щоб не заважав знімальному процесу. А ще, ми босоніж бігали по розпеченому сонцем піску на Рокиту, щоб хоча б одним оком глянути на акторів» [21].

У кожного, хто дивився цей фільм і знаходив знайомі обличчя, це викликало велике захоплення, відчуття особистої причетності до кіномистецтва. На думку автора, близькість глядача з героями кінострічок, і є запорукою успіху українського кіно в майбутньому.

В ході даного дослідження було опитано близько 30 осіб, котрі в 1965 році проживали в с. Трушівці, та с. Худоліївка Чигиринського району. Збираючи спогади щодо подробиць зйомок фільму, автор був приємно вражений відкритістю та щирістю людей, котрі позитивно згадували ці події, адже більшість з них єдиний раз в житті були учасниками кінопроцесу. Вже минуло більш ніж 50 років з моменту зйомок, багато очевидців вже немає в живих.

Дана кінокартина яскраво демонструє зубожіле життя через скромний сільський побут, через посічені глибокими зморшками обличчя, важкі натружені руки. Ці люди пережили війну, яка безумовно, залишила свій слід в їх житті. Саме в цих образних формах закодована реальність, самобутність українського села, котра так вдало зображена на екрані режисером.

Правда «радянського» села, показана у фільмі, виявилась страшною для влади, суперечила ідеологічним принципам комуністичної партії. За дорученням керівника ЦК КПУ Шелеста П.Ю. взимку 1965–1966 рр. була проведена перевірка роботи кіностудії ім. О. Довженка, за результатами якої, фільм отримав негативну оцінку. На засіданні художньої ради кіностудії ім. О. Довженка (від 29.01.1966 р.) дебютна режисерська робота Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» активно обговорювалась [1, с. 59]. Згодом Постановою ЦК Компартії України від 30.06. 1966 р. «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській студії ім. О. Довженка» було заборонено показ фільму на всіх кіноекранах країни на цілих 22 роки. Основним мотивом була наявність ідейно-художніх вад: «Да, неопытность режиссера Ю. Ильенко привела к тому, что в фильме «Родник для жаждущих» были допущены идейные извращения, вследствие чего фильм не было выпущено на экран, а расходы в сумме 268,0 тыс. руб. списаны на убытки» [32].

Перший прем'єрний показ відбувся лише в 1987 році. Фільм отримав лише схвальні відгуки у вітчизняних та світових кінокритиків.

Фільм «Криниця для спраглих» було відновлено цифровим способом в рамках Державної програми відновлення та збереження кінематографічної спадщини Юрія Ілленка, і на сьогодні дана картина доступна широкому колу глядачів у якісних копіях.

Завдяки тісній та плідній співпраці режисера Ю.Ілленка, акторів та жителів с. Трушівці Чигиринського району, кінофільм став суспільним надбанням українського народу.

Використовуючи матеріали усної історії, зібрані на Чигиринщині методом польових досліджень, ми маємо можливість розкривати замовчану тему щодо заборони фільмів, які відображали реальну радянську дійсність у житті, культурі та побуті українського села в 60-х рр. ХХ ст.

Література

1. Поетичне кіно: заборонена школа : зб. ст. і матеріалів / [упоряд. Л. Брюховецька]. – Київ : АртЕк, 2001. – С. 59.
2. Войтенко, В. Вночі з 24 на 25 травня на «1+1» в «Аргументі-Кіно» – «Криниця для спраглих» Юрія Ілленка [Електронний ресурс] // Нац. спілка кінематографістів України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrkino.com.ua/news/?id=2086> (дата звернення: 23.01.2017), вільний. – Назва з екрана.
3. Драч, Іван. Криниця для спраглих / Іван Драч. – Київ : Мистецтво. – 2010. – С. 480.
4. Драч Іван Федорович [Електронний ресурс] // Національна академія мистецтв України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://academia.gov.ua/sites/Drach/Drach.htm> (дата звернення: 17.10.2016), вільний. – Назва з екрана.
5. Жук, О. Остання доповідна Юрія Ілленка / О. Жук // Україна молода. – 2010. – 16 черв. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1675/164/59142/> (дата звернення: 02.04.2017), вільний. – Назва з екрана.
6. Іванов, С. Український художній фільм 1960-х років / Святослав Іванов // Поетичне кіно: заборонена школа : [збірник] / [упоряд. Л. Брюховецька]. – Київ : АртЕк, 2001. – С. 230.
7. Ілленко, Ю. Г. [Електронний ресурс] // Національна академія мистецтв України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://academia.gov.ua/sites/Ilenko/Ilenko.htm> (дата звернення: 17.10.2016), вільний. – Назва з екрана.
8. Костюк, С. Людина, що випередила свій час / С. Костюк // Всеукраїнське об'єднання Свобода. – 2016. – 12–18 трав. (№ 357). – С. 5.
9. Криниця для спраглих : [кінофільм] : 5 ч. / реж. Ю. Ілленко. – Кіностудія ім. О. Довженко, 1965.
10. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова. – Москва : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 414–415.
11. Мельник, О. Юрій Ілленко : « Я опанував українську методологію виживання через «не могу» і «так не буває» // Персонал-Плюс. – 2006 р. – 10–16 трав. (№ 19). – Електрон. версія. – Режим доступу: www.personal-plus.net/170/ (дата звернення: 05.04.2017), вільний. – Назва з екрана.
12. П'єцтух, М. Людмила Єфименко: Юра не зміг би зняти гарне кіно без України / М. П'єцтух // Україна Молода. – 2010. – 24 лип. – Електрон. версія. – Режим доступу: academia.gov.ua/sites/Ilenko/Ilenko.htm (дата звернення: 02.04.2017), вільний. – Назва з екрана.
13. Іван Драч. Література. Кінематограф. Політика : біобібліогр. покажч. / ДЗ «Нац. парлам. б-ка України» ; упоряд.: Г. В. Волянська, Л. А. Кухар ; авт. нарисів Л. Б. Тарнашинська. – Київ : Основа, 2011. – 532 с.
14. 25 лютого 2017 року у Гельсінкі демонструвався фільм «Криниця для спраглих» [Електронний ресурс] // Посольство України в Фінляндській Республіці та Республіці Ісландія (за сумісництвом) : офіц. сайт. – Електрон. текстові дані. – Режим доступу: <http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/55157-25-lyutogo-2017-roku-u-gelysinki-demonstruvavsya-filym-krinicya-dlya-spraglih> (дата звернення: 05.04.2017), вільний. – Назва з екрана.
15. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Спогади Бойка Івана Терентійовича 1951 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 26.01.17 р. м. Чигирин).
16. МПДА. – Спогади Бойко Катерини Семенівни 1951 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 15.03.17 р. м. Чигирин).
17. МПДА. – Спогади Демиденко Анастасії Василівни 1941 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 16.03.17 р. с. Трушівці).
18. МПДА. – Спогади Кононенко Анастасії Іванівни 1950 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 13.06.16 р. с. Худоліївка).
19. МПДА. – Спогади Лещенко Ольги Андріївни, 1952 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).
20. МПДА. – Спогади Марченко Любові Миколаївни, 1965 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 16.03.17 р. с. Трушівці).
21. МПДА. – Спогади Михно Любові Василівни, 1956 р.н., уродж. с. Худоліївка Чигиринського р-ну (записано 04.06.12 р. м. Чигирин).
22. МПДА. – Спогади Павліченко Меланії Яківни, 1929 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).
23. МПДА. – Спогади Пальонної Надії Миколаївни, 1954 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 13.06.16 р. с. Трушівці).
24. МПДА. – Спогади Панченко Лариси Василівни, 1958 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 16.03.17 р. с. Трушівці).
25. МПДА. – Спогади Приходько Оксани Дмитрівни, 1925 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 16.03.17 р. с. Трушівці).
26. МПДА. – Спогади П'ятинди Валентини Михайлівни, 1943 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).
27. МПДА. – Спогади Таранухи Катерини Денисівни, 1951 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 30.08.16 р. м. Чигирин).
28. МПДА. – Спогади Таранухи Катерини Іванівни, 1935 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 16.03.17 р. с. Трушівці).
29. МПДА. – Спогади Таранухи Миколи Михайловича, 1958 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 13.05.16 р. м. Черкаси).
30. МПДА. – Спогади Темної Галини Василівни, 1953 р.н., уродж. с. Трушівці Чигиринського р-ну (записано 25.10.16 р. с. Трушівці).
31. МПДА. – Спогади Шмиголь Ганни Платонівни, 1942 р.н., уродж. с. Боровиця Чигиринського р-ну (записано 19.04.17 р. м. Чигирин).
32. Родник для жаждущих / Криниця для спраглих [Електронний ресурс] : поетическое кино, кинопритча // Феникс : онлайн-киноклуб. – Режим доступу: <http://fenixclub.com/index.php?showtopic=137660> (дата звернення: 05.04.2017), вільний. – Назва з екрана.

Дитинство під контролем КДБ: діти інакодумців як інструмент тиску (досвід родин учасників дисидентського руху в Україні 1960–1980-х рр.)

І. В. Єзерська (м. Львів)

У статті на основі спогадів прослідковується, як радянські репресивні органи, використовуючи надчутливу емоційну сферу родинних зв'язків, чинили тиск на інакодумців – людей, котрі наважувалися думати і діяти всупереч офіційній лінії партії, з метою їхньої дискредитації, моральної дезорієнтації, схилення до співпраці, психологічного ламання та знешкодження.

In the article, on the basis of memoirs, it is observed that Soviet repressive organs, using the sensitive emotional sphere of family ties, exerted pressure on dissenters-people who dared to think and act contrary to the official line of the party, with a view to their discrediting, moral disorientation, bending to cooperation, psychological breakdown and neutralization.

Ключові слова: дисидентство, дисидентський рух, інакодумці, спогади.

Key words: dissident, dissident movement, dissent, memories.

Суспільно-політичне явище, відоме в історіографії, як дисидентство, було породжене лицемірством радянської пропаганди, неподоланною прірвою між декларованими принципами та реальністю, демократичними загровами партійних лідерів і швидким згортанням так званої хрущовської «відлиги», брежнєвським «застоем» та рядом інших світоглядних конфліктів у середині радянського суспільства.

Молода інтелігенція, часто ідейно натхненна старшим поколінням опозиційних до системи інтелектуалів та митців, стає виразником ідеї більшої свободи в творчості, громадському житті, науковій, культурній, релігійній сферах, питанні національного самовизначення. Характерною рисою дисидентів із деяких союзних республік – грузинів, вірменів, литовців, латвійців, естонців, а також українців, стає питання державної самостійності, реалізація права на вихід республік із складу СРСР, що гарантувалося Конституцією СРСР.

Ідеологічна сфера та робота карально-репресивних органів є одними з визначальних підвалин функціонування тоталітарної системи. Держава, позбавлена de facto будь-яких ознак демократичності, пильно і жорстко контролювала найменші прояви інакодумства. Для боротьби з дисидентством в арсеналі радянських органів держбезпеки був цілий арсенал методів та інструментів.

Хронологічно дане дослідження охоплює пізній радянський період, який характеризується певним пом'якшенням роботи карально-репресивної системи. Держава відмовляється від відвертого фізичного тиску на своїх непокірних громадян, однак ті методи морального та психологічного, які залишаються в арсеналі органів держбезпеки, – не менш жорсткі, а іноді навіть нещадніші щодо осіб, до котрих їх застосовували.

Актуальність даного дослідження у наш час окреслюється намаганнями подалати тоталітарне минуле. Декомунізація та необхідність вироблення ментальної стійкості вимагають від нас знання методів фізичного, морального чи психологічного тиску, які використовувалися радянською системою, нехай навіть в її пом'якшеному варіанті 1960–1980-х рр., у боротьбі з інакодумцями. Це є необхідною запорукою запобігання можливим повторенням у майбутньому порушення фундаментальних прав людини державним механізмом.

Одним з особливо цинічних методів роботи радянських карально-репресивних органів було використання почуттєвої сфери життя людини, коли бажаючи вплинути на опонента, під загрозу ставили благополуччя, безпеку, здоров'я чи навіть життя близьких опонента. Хоч в СРСР офіційно побутував ще з 1930-х років сталінський парадокс старозавітньої тези про те, що син за батька не відповідає, однак приклади людей, розповіді котрих стали джерелом даного дослідження, стверджують протилежне.

Дослідження побудовано на основі спогадів Андрія Григоренка, Звенислави Мамчур-Калинець, Оксани Гель, Ірини Волицької, Роксолани Лемик, Ольги Олесюк-Босечко, Миколи Гориня. Їхні батьки – відомі діячі дисидентського, правозахисного руху, політичні в'язні, в'язні сумління. Це радянський генерал Петро Григоренко, який еволюціонував у своїх поглядах від переконаного комуніста, котрий вимагав повернення до ленінських принципів в організації усіх сфер радянського життя, до активної антирадянської позиції; опозиційний журналіст, інтелектуал та правозахисник В'ячеслав Чорновіл; поети, прозаїки Ігор та Ірина Калинці; видавці та розповсюджувачі самвидаву Іван Гель та Ярослав Лемик; психолог та багатолітній політв'язень Михайло Горинь, а також релігійний дисидент, пастор Церкви християн віри євангельської Василь Босечко.

Дане дослідження має за мету прослідкувати, як радянські репресивні органи, використовуючи надчутливу емоційну сферу родинних зв'язків, чинили тиск на інакодумців – людей, котрі наважувалися думати і діяти всупереч офіційній лінії партії, з метою їхньої дискредитації, моральної дезорієнтації, схилення до співпраці, психологічного ламання та знешкодження.

Аналіз зібраного матеріалу дозволяє побачити певні закономірності в життєвому досвіді людей, котрі в дитинстві та юному віці стали знаряддям тиску на їх батьків. Ці закономірності простежуються в певних аспектах.

1. Виховання в сім'ї/вплив родини.

- Спільні риси сімейного виховання дітей опонентів радянської системи;
- Критичне ставлення до сумнівних, заідеологізованих радянських цінностей;
- Високий поріг опірності до радянської пропаганди;
- Виховання в атмосфері дотримання та збереження національних, культурних, релігійних, родинних цінностей;
- Збереження історичної пам'яті, особистої та національної;
- Самоідентифікації;

- Почуття гордості за своїх батьків;

- Залучення до підпільної роботи (друк самвидаву, конспіративна робота, участь у публічних акціях протесту).

Діти, батьки котрих обрали шлях протистояння радянській дійсності, згадують, що з раннього віку їх виховання відрізнялося від виховання типової радянської дитини. В сім'ї їм не боялися розповідати про замовчувані факти з історії та культури, забуті імена історичних осіб, національні символи, небезпечні на той момент інтерпретації певних подій та явищ. У сім'ях інакодумців дотримувалися та дбали про збереження національних та релігійних традицій, а також плекали чітку національну самоідентифікацію своїх дітей.

Оксана Гель, Звенислава Калинець, Тарас Чорновіл, Валентин Мороз-молодий, Тарас Осадчий, Оксана Горинь брали активну участь разом із своїми батьками у різдвяних вертепах, котрі організовувалися від середини 1960-х і до арештів 1972 р. щорічно перед Новим роком. У домі другої дружини В'ячеслава Чорновола Олени Антонів відбувалися репетиції колядувань, у Великодній період збиралися дорослі і діти для святкувань та ведення гаївок. Також її помешкання відвідував підпільний греко-католицький священник для відправлення служб.

Часто певні речі говорилися без спеціального акценту, для цих людей вони були очевидними і такими ж ставали для їхніх дітей. Усі, без винятку, оповідачі згадують, що розповідаючи про речі, які різнилися від офіційної радянської версії, батьки найчастіше не акцентували на їх крамольності й спеціально не вимагали нерозголошення поза домом. Однак, виростаючи в атмосфері інакодумства в сім'ї та агресивної пропаганди в усіх інших ділянках життя та маючи практичний досвід переслідувань їхніх родин та родин батьківських однодумців, діти дисидентів були свідомі можливих наслідків. Звідси чітке знання, про що не слід говорити публічно.

Домашнє виховання, вибудоване на національних засадах, йшло врозріз з офіційним, вибудованим на радянських догмах. Зокрема, Роксолана Лемик в 4 класі на два питання, яке місто є столицею її батьківщини і яке місто є столицею України, двічі назвала Київ. За свою відповідь дівчинка отримала трійку, що для відмінниці було тяжким ударом, сповненим нерозуміння такої несправедливості. Адже від батьків вона засвоїла, що її Батьківщина – Україна, столиця якої місто Київ [1].

Попри все діти залишалися дітьми і пояснювали собі дійсність за своїми дитячими уявленнями. Часто їх цікавила не так ідеологічна складова, як можливість занурення у світ дорослих та здобуття нового досвіду (перше куштування кави, участь у Вертепі). Багато речей сприймалося у формі гри (конспіративність, нові знання, оригінальність своєї родини та близького оточення).

Наймолодший син Петра та Зінаїди Григоренків Андрій, дитинство і юність котрого проминули в Москві, сприймав українську мову, як особливу секретну мову спілкування між ним і батьком. При тому, що українська була першою мовою, якою він навчився читати ще в дошкільному віці. Перші дві книжечки з українськими казками йому подарувала матір, людина російської культури. Генерал Петро Григоренко своєму наймолодшому сину ненав'язливо, але послідовно прищеплював українську ідентичність. З ним він говорив українською, знайомив з українською культурою, возив на екскурсії в Україну. Зокрема під час однієї з батькових відпусток шести- чи семирічний Андрій Григоренко вперше побував у Львові на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі [2].

Маючи тверде переконання у правильності позиції своїх батьків, діти інакодумців у різний час і різними способами самі долучалися до підпільної роботи.

Приблизно в 12-річному віці Оксана Гель допомагала матері, дядькові та татовому другові – дисиденту Зеновію Красівському – розшифровувати та друкувати працю свого батька «Грані культури», написану 1976 року в таборі як відповідь на «Грані кристала» Івана Дзюби. Поліетиленову капсулу із текстом книги, написаному дуже дрібними літерами олівцем на трансформаторному папері, Марія Гель зуміла вивезти після побачення з чоловіком із Мордовії; за допомогою доньки, брата, чоловікових друзів розчитати, передрукувати і передати фотокопії закордон, де праця вийшла у Лондоні в 1984 році під псевдонімом автора «Степан Говерля» [3].

Вже в дорослому віці в часи демократичного піднесення кінця 1980– поч. 1990-х рр. Оксана Гель долучила до підпільної діяльності й свого чоловіка. Разом вони допомагали батькові видавати та розповсюджувати релігійний часопис «Християнський голос» та різноманітні самвидавні матеріали [4].

Після повернення батьків із ув'язнення та заслання Звенислава Калинець та її чоловік теж активно долучилися до роботи, спрямованої на культурне відродження та демократичні зміни у суспільстві [5].

Діти єпископа Василя Боечка допомагали батькові у виготовленні недоступної в СРСР самвидавної релігійної літератури, а також залучалися до таємних спільних молитов та богослужінь на спеціальних квартирах [6].

Роксолана Лемик, котра відвідувала перші демократичні мітинги у Львові, була першою серед своїх однокурсників, хто в травні 1989 р. принесла до школи синьо-жовтий прапор і зініціювала його винесення на лінійку замість радянського. За такий вчинок директорка школи погрожувала тодішній восьмикласниці, що школу вона при ній не закінчить [7].

Андрій Григоренко на початку 1960-х років, будучи студентом Московського енергетичного інституту, разом з друзями створив підпільну організацію, що боролася за «повернення до ленінських принципів». Слід зазначити, що двоє його старших братів, котрі були офіцерами, як і батько, теж зі своїми друзями-військовими створили підпільні організації, що виступали з критикою радянської дійсності. Антирадянська позиція Андрія Григоренка сформувалася ще у дитинстві на основі любові до книжок, а підкріплення своє знайшла, як це не парадоксально, у працях В. Леніна. Спеціального впливу Петра Григоренка на політичну діяльність синів не було [8].

Перебуваючи у тюрмах та таборах, вимушено розлучені на багато років із сім'єю, батьки прагнули долучатися до виховання своїх дітей. Єдиною можливою формою для цього стало листування. Листи Ігоря Калинця до доньки є своєрідним підручником з літератури та мистецтва. Батько виховував у Звенислави витончений літературний смак, навчав особливостей різних мистецьких стилів і напрямів, навіть не особливо толерованих у СРСР, прищепив любов до ботаніки [9].

Іван Гель заохочував свою доньку до вивчення іноземних мов, розвивав та сприяв лексичному збагаченню її української, давав домашні завдання, котрі вона мала робити у листах до нього, та перелік обов'язкової літератури для читання. Із табору замовляв для неї поштою книжки, в тому числі й доступну англійську класику мовою оригіналу. [10]

Зважаючи на принциповість і послідовність батьків, з одного боку, та очевидне лицемірство системи, з іншого, дітям інакодумців вдалося уникнути світоглядного конфлікту. Вони з власного досвіду мали змогу пересвідчитися, що, окрім нав'язуваного пропагандою, є інший інший бік Країни Рад, де переслідують за слова та думки, де є заграбовані вікна тюремних камер, табори, обгороджені колючим дротом, конвоїри із собаками, табірні голодування, цькування у школі, осудливі погляди оточення на інакшість, сфабриковані кримінальні справи та несправедливі вироки, примусове лікування у спеціалізованих психіатричних лікарнях. А ще розуміли, що потрактовані системою «особливо небезпечними рецидивістами», їхні батьки та друзі батьків насправді не є злочинцями.

Вигляд табору, де утримували її батька і куди вони з мамою щороку, долаючи дві тисячі кілометрів, їхали впродовж чотирьох діб, щоб отримати двогодинне побачення з ним, остаточно сформував антирадянську позицію О. Гель: «Було враження, що це сюрреалізм якийсь. Це зараз в мене така паралель. А тоді дитяче сприйняття було від того, що я побачила... По телевізору я іноді дивилася фільми про війну: гестапо, концтабори з собаками, колючим дротом. Тільки тут це все було реальним: той височезний паркан, зверху колючий дріт, вежі, де стояли солдати з автоматами, зі зброєю і собаками. Дійсно, коли ми проходили біля тих парканів, там постійно було чути гавкіт собак. Наглядачі ходили з ними. Коли ми приходили, нам відкривали ті страшні брами залізні, кільканадцять їх було: в одну заходили, другу, третю, поки потрапляли на побачення. Це справжня зона, як у «Сталкері» Тарковського.

Тоді вчителі були страшенно проти. Маму викликали постійно кагебісти на бесіди і погрожували, щоб вона мене не брала на побачення тому, що я там бачила наочні факти. Мені вже не треба було жодного виховання. Не треба було вже нічого в мені виховувати, пояснювати чи говорити. Це все була наочна агітація. Я бачила, що радянська система нічим не відрізняється від нацистської» [11].

1. Перше зіткнення з системою у школі (дитинстві, підлітковість).

Школа для багатьох дітей інакодумців ставала першим досвідом соціалізації. Для системи школа, вчительський та учнівський колективи були засобами тиску на дітей з родин, котрі не вписувалися в типову радянську картину. Заради справедливості, варто відзначити, що не завжди цькування у школі за інакшість були санкціоновані спецорганами, дуже часто ініціатива виходила від дирекції та педагогічного колективу, від яких значною мірою залежала загальна атмосфера в школі й особливий мікроклімат у середовищі учнів. Причиною такої позиції вчителів були не лише страх за свою кар'єру чи бажання прислужитися системі, а й радянська ідейна свідомість.

Ініціаторами булінгу проти Ольги Олесюк (Боечко) у львівській школі № 21 була класна керівниця, ідейна комуністка. Вона розпитувала дівчину про родину, заняття, інтереси, погрожувала їй відсутністю перспектив на майбутнє, публічно принижувала, а найгірше – нацьковувала проти неї однокласників: «Класна керівниця кликала мене і розпитувала, чи є у нас радіоточка, телевізор, куди я ходжу з батьками, чим займаюся. Спочатку я щиро про все розповідала, бо не все ще розуміла. Згодом вона почала мені говорити, що в мене немає майбутнього: я не вийду заміж, не вивчуся, буду доживати віку в певних закритих закладах. Вона приходила до нас додому...

...Мені влаштовували різні акції протесту. Дівчата в середніх класах бувають жорстокі. В один з днів я приходила до школи, а вони усі зі мною не розмовляють. Це було за напучуванням вчительки. Вона їм розповідала, що мій батько має справу з закордонними службами, займається валютними махінаціями. І про релігійну діяльність говорили, але обертали на політичний бік» [12].

Класна керівниця всіляко виділяла та виокремлювала Ольгу в колективі, а також часто відверто ігнорувала та підкреслювала її зайвість. Ще один педагог – вчитель історії придумав для дівчини та її подруги – онучки підпільного греко-католицького священика образливі прізвиська, які швидко підхопили однокласники. Сам він чинив на неї психологічний тиск при виставлянні оцінки в щоденник: спочатку підписувався, ставив в графі для оцінки спочатку літеру свого прізвища, «З», що нагадувала цифру «3», а лише згодом, витримавши паузу, – заслужену Ольгою відмінну оцінку. Те, що з нею відбувалося в школі, сама жінка називає «культурним терором».

На момент, коли Ольга закінчувала 8 кл., її батько уже був під арештом. В школі, щоб уникнути зайвих клопотів, намагалися швидше позбутися доньки політичного в'язня. Комунікабельна і товариська дівчина боляче переживала через те, якими рисами її наділили в шкільній характеристиці: замкнутість, відлюдкуватість, скритність [13].

Дитина політв'язня була під особливо пильним наглядом. Оксана Гель згадує: «Звичайно, було до мене особливе ставлення, і мені час від часу про це нагадували. Нагадували тим, що, наприклад, могли мені занижувати несправедливо оцінки. Можливо, таке буває у будь-якій школі, але тоді я сприймала це як особливе ставлення. По-друге, я ж їздила до тата на побачення. Відлучалася на тиждень, а то й десять днів. То класна керівниця та інші вчителі страшенно шантажували і піддавали пресингу мою маму, що не треба це робити, не треба брати дитину на побачення. А потім і мені забороняли розповідати, де була і що я там бачила. Проводили зі мною профілактичні розмови» [14]. Загалом матері Оксани не раз погрожували позбавленням батьківських прав за те, що їздить з донькою у Мордовію на побачення з батьком і не виховує її в радянському дусі. Про заниження оцінок говорить і Ольга Олесюк (Боечко), котрій завжди ставили одну або дві четвірки, щоб вона не була відмінницею.

У восьмому класі Оксану Гель не прийняли до комсомолу разом з усіма: «У восьмому класі всіх автоматично приймали. І тільки мене одну не прийняли. Я тим сильно не переймалася, бо й не хотіла. А потім, вже мабуть, в класі десятому, мене почали агітувати вступати. Мабуть, для статистики, або так було задумано: що я свідомо з власної ініціативи хочу бути комсомолкою. Але я відмовилася» [15].

Найбільше зі школою пощастило Дзвінці Калинець, котра після арешту батьків, знайшла розуміння та співчуття в школі. Вчителі не боялися морально підтримувати дівчинку, що залишилася без батьківської опіки, та

навіть передавали їм вітання. Згодом до цієї львівської школи № 28 перевівся з попередньої, де зазнавав цькувань, і Тарас Чорновіл [16].

2. Оточення.

Для людини – істоти соціальної, велике значення мають вплив (моральний та практичний) та реакції оточення. Морально і фізично виживати дисидентським родинам допомагало близьке оточення – коло однодумців, котре найчастіше розділяло непросту долю переслідуваних системою інакодумців. Про велику взаємну підтримку родин політв'язнів згадують Оксана Гель, Звенислава Калинець, Ірина Волицька. Зокрема остання, назавжди запам'ятала вчинок літературознавчині-шістдесятниці Михайлини Коцюбинської, котра після затримання її матері, Атени Пашко, пообіцяла морально виснаженій невдачами при вступі до Київського університету та переслідуваннями їх сім'ї 18-річній дівчині, замінити тій матір на випадок засудження на тривалий термін її рідної. З тих пір і до сьогодні Ірина Волицька називає цю приятельку своєї родини, активну учасницю руху шістдесятників «мамою Михайлиною» [17].

Згадка про арешт батька в серпні 1972 р. у Звенислави Калинець-Мамчур тісно переплітається зі спогадом про велосипед, який їй подарував батьків друг художник Богдан Сорока. Цей чоловік, син учасників визвольного руху 1940–1950-х рр. Катерини Зарицької та Михайла Сороки, народився у 1940 р. в одній з тюрем Львова, знаній в народі, як «Бригідки». Він не з чуток знав, що таке виростати сиротою при живих батьках. Богдана Сороку виховували бабуся і дідусь по материній лінії, в той час, як батьки відбували свої 25-літні терміни в радянських таборях. Цим подарунком він намагався підбадьорити маленьку доньку своїх друзів, яка також залишилася на багато років без опіки обох батьків [18].

Однак жити доводилося серед великого загалу людей, найчастіше звичайних радянських обивателів, котрим політичні ідеї були далекими і часто не зовсім зрозумілими. Вони хотіли комфортного та спокійного життя. Загальний страх сковувала їхні вчинки, примушуючи уникати публічного виявлення свого справжнього ставлення до дійсності. Страх, з одного боку, крайня заідеологізованість, вплив пропаганди – з другого, а також свідомий меркантилізм чи кар'єризм – ще з іншого, були тими чинниками, які визначали моделі поведінки та ставлення радянських людей з різних сфер діяльності щодо дисидентів.

Людський фактор відіграв важливу річ, оскільки людина завжди могла обрати певну модель поведінки: асвідомо зашкодити, або допомогти в можливий для себе спосіб. Про великий вплив людського фактору згадують Микола Горинь та Ольга Олесюк (Боечко). Якщо перший із вдячністю згадує про допомогу часто випадкових і малознайомих «добрих людей», котрі, незважаючи на пропагандистські навіювання, не раз допомагали йому в надскладних ситуаціях, то жінка досі з жахом пам'ятає «культурний терор», за її особистим визначенням, який їй влаштувало оточення, насамперед шкільні друзі за ініціативи вчителів. Її єдиною вірною шкільною подругою, котра не погодилася шпигувати і доносити на Ольгу й не брала участі в її цькуваннях, була Мар'яна Гуглевич, онучка підпільного греко-католицького священика, котра з власного досвіду добре знала, що таке жити в країні войовничого атеїзму з відсутністю свободи совісті, а тим паче належати до забороненої конфесії.

Ірина Волицька згадує, що для неї, людини з гарним іміджем у школі, публічні збори для її засудження і виключення з комсомолу були болючими насамперед через те, що друзі голосували проти неї. Тому особливо важливою для неї була підтримка двох однокласників, котрі відмовилися голосувати за позбавлення її комсомольського квитка і потім до закінчення школи опікувалися нею, а також вчительки української мови та літератури, котра єдина з усього педагогічного колективу підтримала її після цього публічного приниження. За умови повсюдних перешкод, велике значення мала допомога декана факультету в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії в отриманні так званого «вільного» диплому, що допоміг уникнути скерування на роботу у віддалені райони СРСР і дав змогу повернутися до Львова. Знову ж таки завдяки тому, що були люди, котрі, будучи переконаними комуністами, як от директор Інституту етнографії та художнього промислу, куди Ірина Волицька влаштувалася після закінчення інституту, не чинили психологічного тиску, не перешкоджали в науковій роботі та кар'єрному зростанні особам, погляди котрих різнилися від офіційних [19].

Навколо сімей дисидентів штучно створювалася гнітюча атмосфера. Профілактичні розмови і вербування проходили не лише з дорослими, а й з дітьми, друзями дітей. Їх заохочували до шпигування та доносів. Водночас, друзів і однокласників переконували, що робиться це виключно задля добра дитини з неблагонадійної родини, котра ніби зазнає згубного впливу своїх батьків.

Разом з тим, батьки, боячись можливих наслідків для своїх дітей, часто забороняли їм товаришувати з дітьми, сім'я котрих, була під особливим контролем спеціальних органів.

Оксана Гель була надзвичайно вражена, коли близькі друзі, колишні однокласники, не запросили її на своє весілля. Згодом дізналася, що її подругу та її родину шантажували працівники КДБ, змушуючи надавати інформацію про дочку Івана Геля. Ця дівчина теж не одразу поступила до поліграфічного інституту. Відчувши тиск, вона вирішила порвати будь-які стосунки з Оксаною Гель, щоб уникнути необхідності доносити на неї без негативних наслідків для себе.

Коли Оксана зустріла свого теперішнього чоловіка, його теж вербували до співпраці з органами. Після відмови повідомляти інформацію про родину Гелів, йому почали погрожувати. Валерій, професійний спортсмен, тенісист, викладав у одному з технікумів Львова, провадив секцію з тенісу. Після частих відвідин працівників КДБ, тиску з їхнього боку, дирекція змусила його звільнитися, оскільки «ідейно нестійка» людина не могла працювати з радянськими дітьми [20].

Щодо національної чи професійної приналежності тих осіб, котрі старанно виконували вказівки спецслужб, не можна однозначно сказати, що це були лише представники певної національності чи вихідці з певних регіонів регіонів. Попри побутуючі стереотипи, часто до таких завдань більш лояльними були, власне, корінні галича-

ни, а етнічні росіяни проявляли більше співчуття та розуміння. Зокрема, один з двох однокласників, котрий не проголосував за виключення з комсомолу Ірини Волицької та всіляко морально підтримував її, був хлопець з російськомовної сім'ї. Оксана Гель, Микола Горинь згадують про підтримку й допомогу, відповідно двох осіб єврейської національності: професорки Львівського медінституту та декана факультету автоматики Політехнічного інституту. Ці люди не побоюлися проявити розуміння ситуації, у котрій опинилися молоді люди з переслідуваних за «український буржуазний націоналізм» родин, попри те, що самі з ідейної та політичної точки зору були вразливими в країні, де побутували антисемітські настрої.

3. Здобуття освіти/кар'єрні можливості.

Батьки Оксани Гель, передбачаючи майбутні труднощі для їх доньки у здобутті вищої освіти, заздалегідь подбали про її майбутнє. Її матір – Марія Гель – походила з неблагонадійної для влади сім'ї, свого часу теж не змогла поступити до Львівського університету попри численні спроби, змушена була працювати на фабриці. Батько – Іван Гель, син політв'язня – через родинні зв'язки теж не зміг здобути юридичну освіту. Згодом, вже за власну антирадянську позицію, був арештований й відрахований з 5 курсу історичного факультету Львівського університету. Подружжя Гелів дбало про освіту своєї доньки, заохочуючи її до читання, вивчення іноземних мов. Справжнім таланом Оксана Гель вважає те, що її прийняли до елітарної тоді львівської школи №4 з поглибленим вивченням іноземних мов. Специфікою цієї школи було те, що після її закінчення випускники отримували сертифікат технічного перекладача. Попри численні перешкоди, Оксана отримала цей сертифікат і він допоміг їй у працевлаштуванні, оскільки подальші п'ять спроб продовжити навчання на надмірно ідеологізованих гуманітарних факультетах не були успішними. Факультет іноземних мов чи українська філологія Львівського університету для неї були неприступними. Коли дівчина не пройшла навіть невеликого конкурсу на філософський факультет Ленінградського університету, то на деякий час взагалі відмовилася від подальших спроб. Продовжити навчання змогла вже в часи так званої горбачовської «перебудови» на російській філології в Педагогічному інституті провінційного Дрогобича у Львівській області [21].

Старші діти пастора Василя Боечка не змогли здобути бажаної освіти. Найстарий син поступив до залізнодорожного технікуму лише після наполегливих клопотань батька і навіть поїздки до Москви. Другий син, розуміючи безперспективність справи, навіть не пробував здобути вищу освіту. Тим більше, що після арешту батька потрібно було допомагати матері в утриманні багатодітної сім'ї. Старша з доньок – Ольга – мріяла поступити до Львівського політехнічного інституту на технологічний факультет (спеціальність харчова промисловість). Однак через погану характеристику для неї було закрито навіть кулінарне училище [22].

Для 16-літньої Ірини Волицької новий шлюб матері з опозиційним до радянської влади журналістом, правозахисником та одним з найактивніших українських шістдесятників В'ячеславом Чорноволом перетворився на справжнє цькування в школі. У випускному класі їй влаштували публічне судилище, на котрому присутніми були весь клас та педагогічний колектив. Дівчина, на відміну від дітей інших львівських друзів своїх батьків, була дорослішою, тому її використали не для погроз інтернатом і позбавленням батьківства, а зробили об'єктом колективного публічного ostracismu. Адже в суспільстві, яке будувало комунізм, цькування інакодумців могло бути теж тільки колективним.

Виключення з комсомолу не було великою світоглядною трагедією для Ірини Волицької, однак мало негативні наслідки в її подальших спробах здобути освіту, навіть попри атестат з високими оцінками. Один абзац узагалом позитивній характеристиці, яку вона отримала після закінчення школи, став визначальним для творення її іміджу неблагонадійної: «Виключена з комсомолу за розповсюдження націоналістичних віршів, яке здійснювала за вказівкою своєї матері» [23].

Упродовж наступних декількох років Ірина пробувала вступити до низки навчальних закладів СРСР. З дитинства дівчина мріяла стати акторкою, тому першою її спробою було славетне Щукінське училище у Москві. Вона вдало пройшла усі творчі конкурси, однак, коли подала свої документи, то їй відмовили «через помітний польський акцент, який важко піддається виправленню».

Сім'я Ірини Волицької не мала ілюзій щодо її можливостей здобути освіту в Києві та Львові. Тому наступною спробою після Москви був Донбас – Горлівський педагогічний інститут іноземних мов. Однак зі зрозумілих причин, попри досконале володіння французькою, стати філологом Ірині не вдалося. Невдалими були спроби поступити на факультет іноземних мов Київського університету, а також до Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Через високий суспільний резонанс, громадську увагу та інтерес за кордоном до справи В. Чорновола та його родини, Ірині Волицькій жодного разу не озвучили справжню причину її невдачі при вступі. Несправедливо занижені оцінки на іспитах були прикриттям для приймальної комісії і позбавляли абітурієнтку та її рідних можливостей до обурення і апеляції. Хоч у Горлівці проректор інституту, а в Київському університеті – присутній на екзамені з історії представник спецслужб, натякали Волицькій на її націоналістичні переконання та опозиційність до радянської влади.

Пропрацювавши три роки на заводі електровимірвальних приладів на звичайній робітничій посаді Ірина Волицька й тут відчула контроль КДБ. Спецслужба тиснула на керівника заводу, що прийняв на роботу 17-літню доньку дисидентів. Однак активна боротьба В'ячеслава Чорновола в ув'язненні за право для Ірини на здобуття вищої освіти, резонанс цього питання у світі та підтримка радянських і світових правозахисників посприяли позитивному вирішенню цього питання. Чорновіл навіть розробив план укладення фіктивного шлюбу між Іриною та його табірним товаришем, радянським дисидентом єврейського походження, що передбачав їхній спільний виїзд закордон, де вона зможе продовжити навчання у Сорбонні. Звідти їй вислали запрошення, яке перехопили співробітники спецорганів. Щоб уникнути подальшої публічності цієї справи, в першу чергу за кордоном, КДБ пішло на поступки і запропонувало Ірині навчання в одному з вузів Новосибірська – подалі від України,

впливу рідні та друзів-однодумців, а також від Москви та російських дисидентів. Довелося досягнути компромісу, і таким чином В. Чорновіл та А. Пашко таки домоглися права для доньки здобути гуманітарну освіту в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії на театрознавчому факультеті. За нею був закріплений спеціальний куратор з КДБ, котрий впродовж п'яти років її навчання наглядав за нею, проводив виховні бесіди [24].

Микола Горинь на момент першого арешту його старших братів у 1965 р. – психолога Михайла та мистецтвознавця Богдана, був студентом факультету автоматики Львівського політехнічного інституту. Тоді йому влада створювала такі умови, щоб він припинив навчання. Його змушували змінити спеціальність і перейти на хімічний або нафтовий факультет. «Давалося два місяці на дозвання екзамінів. Уявіть собі, що електроніка, електрика і хімія чи нафта, то є цілком різні речі. Тим більше, що я не мав жодної симпатії до хімії, особливо органічної. Це означало, що, якщо я погоджуся, то цілком нормальним способом через те, що не здав екзамінів, не знав, – не перейду. То була така ширма, щоб поставити мені бар'єр в освіті».

Закінчивши військову кафедру в інституті Микола Горинь тоді не отримав офіцерського звання. Труднощі були й з працевлаштуванням. Однак тут спрацював людський фактор і знайшовся керівник підприємства, котрий не побоявся взяти хлопця з неблагонадійної родини під свою відповідальність [25].

Діти генерала Петра Григоренка поплавилися не лише за відступництво батька, а й за власну позицію. «А найстарший брат розплатився за нашу організацію, хоч не належав до неї. Його не викинули з армії. Він залишився, але його загнали за Урал, у ведмежий куток кудись. Він ще декілька років залишався в армії у тому ж ранзі, не діставав вищих звань. Його спочатку навіть арештували, але потім відпустили». Два інших брати теж були заарештовані, їх звільнили з військової служби та позбавили звань.

Після першого арешту на початку 1964 р. Андрія виключили з комсомолу та першого курсу Московського енергетичного інституту. Тоді, на початку 1960-х років синів Петра Григоренка не засудили. Як стверджує Андрій Григоренко: «Батько нас захистив. Його визнали невідповідним і божевільним, а нам сказали, що ми потрапили під його вплив». Однак наймолодший син виявився найзапеклішим «антисоветчиком» і не полишав правозахисну діяльність. Не раз брав участь у демонстраціях на захист права кримських татарів повернутися до Криму, євреїв – на виїзд з СРСР, боровся з порушенням прав людини в СРСР. Щоправда, перепон у навчанні йому не чинили. Андрій Григоренко зміг поступити на вечірнє відділення Московського інженерно-будівельного інституту. Можливо, через те, що обирав технічні виші, можливо через загалом м'якшу ідеологічну атмосферу в столиці СРСР. Однак 1975 р., за два роки до позбавлення громадянства самого генерала Григоренка, його наймолодшого сина змусили до еміграції. Спочатку до ФРН, згодом він переїхав до США, де живе й сьогодні [26].

5. Осмислення свого становища (почуття гордості, жалю, образи, відчуття інакшості); рефлексії з перспективи часу.

Щодо осмислення та рефлексій свого становища, то слід наголосити на наступні моменти: тодішню оцінку свого становища і ставлення до вибору батьків (гордість чи образа, жаль), а також переосмислення цих речей з перспективи часу і життєвого досвіду. Окремо слід окреслити оцінку тепер уже дорослих дітей інакшумців ролі оточення, а також його вибору моделей поведінки у ставлення до переслідуваних.

Ірина Волицька, попри усі негаразди, яких зазнала в юному віці, стверджує: «Так, це були великі переслідування. Але ще хочу вам сказати. Я це завжди говорю, щоб не думали, що ми почувалися дуже нещасними. Вони хотіли, щоб ми почувалися нещасними. Ми ніколи нещасними не почувалися! І пригнобленими. Ми почувалися гордими. Знаєте, не тому, що були молодими, а тому, що ми відчували. Ну, принаймні я. Не буду за всіх розписуватися. От мені так здається, ми відчували власну причетність до чогось справжнього, до чогось високого і великого. І ми відчували себе вищими від загалу. Тому, що нам було дано щось таке знати і таке розуміти, чого отой загал, який ходить, який не розуміє, котрий «рожденный ползать летать не может». А ми літали. Моїм своєрідним девізом тоді були слова радянського письменника, але дуже гарного письменника. В нього дуже гарний стиль. Юрій Яновський. Це у «Вершниках» у нього така фраза: «Наше життя мене несло, високо піднявши на руках». Не дивлячись на те, що це було про інше сказане. Але я завжди казала, що наше життя мене несло, високо піднявши на руках. Тому це не було жодне страждання. Так, батьки переживали. Мама страшенно переживала, бабуся переживала, всі переживали. Скільки під час тих обшуків довелося пережити» [27].

В Ірини склалися теплі та довірливі стосунки з другим чоловіком матері: «В'ячеслав Чорновіл – це вітчим (сміється – І. Є.). Я його дуже шанувала. Він мене донею називав. В нас були дуже теплі стосунки. І я завжди так була горда, бо в мене два батьки таких – один і другий, хоч і вітчим, але донею називає. Я така духовно багата чулася. Так, що це якнайкраще. Потім, коли синочок в мене народився, то він дуже так його... В'ячеслав Максимович приїжджав, то коли мій Василько плакав, то ні я не могла його заколисати, ні чоловік, ні мама. А коли брав В'ячеслав Максимович, то він йому отак голівку на плече клав і затихав одразу.

... Так, що в нас дуже-дуже гарні були стосунки, дуже теплі, з любов'ю все було і з великою повагою. Взагалі з В'ячеславом Максимовичем дуже цікаво було. З ним дуже цікаво було бути поруч. Це ж постійно феєрверк якихось думок, якихось ідей. Це просто фонтанувало. Це така особистість, яка мусіла мати постійно безпосередній контакт з людьми» [28].

Маленька Оксана Гель ототожнювала свою тодішню ситуацію з казковим сюжетом, а тата з казковими героями: «Я розуміла, що він в тюрмі і це дуже погано, і що я його, мабуть, вже довгий час не побачу. Але мама пояснювала мені це так, що тато був для мене героєм. Я вважала, що мій тато герой, який бореться зі злом. Як в казках, як Котигорошко, котрий бореться з драконами, зміями і злом всесвітнім (сміється – І. Є.). І оті всі дядьки, котрі нас оточували, були моїми ворогами і поганями. А тато був героєм. І кожна зустріч з татом для мене була святом» [29].

Коли уже дорослі діти та родичі радянських дисидентів згадують про своє дитинство, то самі часто дивуються, як могли витримати весь той тиск, що чинився на них. Однак, жоден з них не вважає саме свою тодішню долю такою трагічною, здебільшого стверджуючи, що були люди з набагато сумнішим досвідом.

Усі, без винятку респонденти, стверджують, що завжди гордилися своїми батьками, розуміли і підтримували їхній вибір. Ніколи не шкодували через втрачені можливості, бо розуміли, що це необхідна жертва. У певні моменти життя, найчастіше в дорослому віці, в деякого з них проступав жаль за втраченим часом і браком уваги в дитинстві. Однак це не позначилося фундаментально на їхньому сприйнятті й оцінці ситуації.

У засланні в Ундіно-Посельї Читинської області Ірина та Ігор Калинці отримали трохи більше свободи і можливостей контактувати з донькою. «Вони вже могли мені щодня писати листи, скільки завгодно. І от вони вислали мені «Посельські вісті» – такі журнальчики робили. Це був 1979 р., я вчилася в 9 класі. І вони доганяли те дитинство, а я вже виросла. Мені було цікаво, але десь той етап вже був втрачений. На жаль, тоді вони не могли робити цього. А в 9-10 класах в мене в голові були вже якісь серйозніші речі: вступ до вищого навчального закладу, переживання за майбутнє. Так, що от такі спогади. І так проходило виховання. І найголовніші речі, які були, були тільки в епістолярній спадщині» [30].

Іван Гель повернувся після другого терміну ув'язнення, коли його дочка вже була дорослою і мала власну сім'ю. «Не знаю чому, але не можу навіть пригадати, щоб в мене була образа чи жаль на тата. Це вже з'явилося набагато-набагато пізніше, коли вже тато з мамою повернулися із заслання. А я вже була цілком доросла і в мене була своя сім'я. Тато теж розумів, що вже не може зі мною так, як з дитиною поводитися. Але попри те мені все одно ще того бракувало. Він тоді намагався тим займатися, компенсувати. І я розуміла, що він мусить тим займатися, але тоді мені вже хотілося по-дорослому поділитися своїми проблемами, сімейними навіть. Але в нього тоді вже не було на це часу, бо займався активною громадською роботою. Він думав, що я вже доросла і маю своє сімейне життя і, може, вже не потребую. А я прямо йому того не висловлювала, але хотіла того» [31].

Загалом із розумінням і навіть своєрідним співчуттям ставляться тепер уже дорослі діти політв'язнів до тих людей, що чинили їм перепони та ініціювали гоніння. Вибачили і підтримують добрі стосунки з тими друзями та однокласниками, котрі піддалися на провокації репресивного органу: «Було по-різному. Але – всі боялися, я це усвідомлювала, тому що машина КДБ могла полатати долю кожному» [32].

6. Психологічні наслідки.

Ірина Волицька років двадцять після публічного голосування у школі за її виключення з комсомолу не могла знову прийти до школи, в якій вчилася [33]. Звенислава Калинець впродовж майже сорока років боялася людей у формі – від обшуків і арешту матері в 1972 р. і аж до часів Революції Гідності, коли змогла перебороти свій страх [34].

Так само назавжди залишилися у пам'яті З. Калинець, О. Гель та І. Волицької приміщення слідчого відділу та слідчого ізолятора Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській області, звичайно, з негативною асоціацією. Молодші за віком О. Гель та З. Калинець приходили сюди на зустріч з батьком та матір'ю, відповідно, слугуючи своєрідними кур'єрами, передавали новини з волі. Старша за віком І. Волицька приходила сюди примусово на виховні та профілактичні бесіди з відповідними працівниками радянської держбезпеки.

Крім морального тиску спецоргани часто вдавалися до фізичного насильства, щоб залякати свого противника. У період пізньої радянської доби це не були прямі акти агресії працівників КДБ чи міліції, а інсценовані напади, в яких часто використовували кримінальні елементи. Про погрози фізичного характеру згадує Ольга Олесюк (Бочко), однак далі перехоплень на вулиці її брата невідомими особами, написами коло дверей їхньої квартири справа не пішла. Трагічно закінчився спланований напад на сина Михайла Осадчого Тараса. Перенесений стрес позначився на психічному здоров'ї тодішнього студента Івано-Франківського медінституту, від наслідків він так і не зміг оговтатися [35].

Окрім цього сумного прикладу, долі більшості дітей інакодумців склалися щасливо. Перепони не завадили їм досягнути успіху в обраній життєвій сфері й навіть зміцнили їхні переконання та виробили стійкість до зовнішніх негативних впливів.

Таким чином, проаналізувавши зібраний матеріал, можемо стверджувати, що радянська система через свої карально-репресивні органи у боротьбі з дійсними та потенційними ворогами радянської влади в 1960–1980-х роках вдавалася до жорстких методів тиску. Одним із особливо підступних та цинічних методів було маніпулювання інтимною сферою родинних стосунків. Діти – найбільш беззахисні члени суспільства, тим паче такого, у якому порушуються права людини, ставали сприятливим засобом для тиску на їхніх батьків.

Серед методів використання КДБ батьківсько-дитячого фактору можна назвати наступні:

- Цькування дітей в школі (підбурювання однокласників);
- Перешкоди у здобутті освіти;
- Моральний тиск на дітей через привселюдні шельмування, зневажливе підкреслення їхньої інакшості;
- Фізичний тиск;
- Профілактична обробка близького кола спілкування (спонукання до доносів, сексотства друзів);
- Налаштування дітей проти батьків, порушення внутрішньосімейних стосунків;
- Погрози позбавлення батьківських прав, відправлення дитини до інтернату.

Про те, що в боротьбі з противником радянські карально-репресивні органи тиснули на усі можливі больові точки, свідчить приклад В'ячеслава Чорновола. Намагаючись вплинути на нього, змушуючи поступитися його непохитною принциповістю, співробітники КДБ в різний спосіб тиснули на усіх членів його родини – батьків, сестру, дружину, сина й навіть доньку від першого шлюбу третьої дружини Атени Пашко Ірину Волицьку.

Дзвінці Калинець було 9 років, коли арештували її батьків – 12 січня 1972 р. матір та 11 серпня того ж року батька. Малолітня дитина залишилася, практично, без опіки. Це дало підстави спецорганам використати цей момент з метою тиску на Ірину та Ігоря Калинців, щоб змусити їх визнати свою вину та покаятися. Хоч прохання матері у касаційній скаргі до Верховного суду УРСР від 9 серпня 1972 р. не розлучати її несправедливо з донькою аж на 9 років (6 років позбавлення волі, 3 роки заслання), а також лист-прохання матері Ірини – Анни Стасів – до

Верховного суду УРСР з проханням зменшити термін доньці задля дитини, котру не може виховувати сама через вік та поганий стан здоров'я, ніяк на вирок не вплинули [36]. Родині з обох сторін довелося докласти чималих зусиль, щоб отримати дозвіл опіки над дівчинкою. Погрозами позбавлення батьківських прав та відправленням дитини до інтернату Ірину та Ігоря Калинців схилили до покаяння, тобто визнання своєї провини перед партією та державою.

Готуючи черговий арешт інакодумця КДБ, вдавалися до провокацій і використовували найменші зачіпки для дискредитації противника.

Микола Горинь згадує про випадок, що стався з його малолітнім племінником Тарасом незадовго перед новим арештом брата Михайла. 7-літній першокласник за підбурюваннями старших хлопців заліз через вікно в залізничне училище і виніс звідти для них макет бронепоезда. Можливо, до іншої дитини в такій ситуації поставилися б поблажливіше. Але сина дисидента поставили на облік в міліції, повідомили в школі як про «малолітнього злочинця», котрий посягнув на «символ революції». Гірше того, звичайному дитячому хуліганству, вчиненому за намовляннями старших дітей, дали публічний розголос з метою дискредитації всієї родини. Замовні пасквілі з шельмуванням родини Горинів писав львівський поет Григорій Книш.

Таким чином, плануючи арешт Михайла Гориня, КДБ формував публічну думку щодо такої ситуації, вдаючись до послуг певних осіб творчих професій, котрі з ідейних, прагматичних, корисливих міркувань чи страху виконували непривабливу роботу із витворення негативного образу ворога радянської держави. У такий спосіб створювали певний психологічний клімат у суспільстві, громадськість готували до чергового «виявлення та знешкодження» зрадника, іноземного шпигуна.

Про неоднозначність так званої горбачовської «перебудови» другої половини 1980-х років ще раз промовляє той факт, що ставлення до політв'язнів і їх трактування змінилося мало. Микола Горинь згадує про моральний терор, якого зазнала їхня родина, насамперед старенька матір, котру, маніпулюючи материнським почуттями, змушували написати прохання про звільнення сина Михайла, який переніс на той час два інфаркти. Особливість цього випадку в тому, що це було у 1987 р., коли уже існувала домовленість між Р. Рейганом та М. Горбачовим, що багатьох політв'язнів буде звільнено, а серед них і Михайла Гориня, котрий попри критичний стан відмовлявся писати прохання про звільнення, що означало б фактичне визнання своєї провини. Саме такий доказ антирадянської діяльності дисидента намагалися спецоргани залишити у себе, тиснувши на матір Гориня Стефанію, молодшого брата Миколу і зовсім молоду ще доньку Оксану [37].

Родини дисидентів перебували під постійним контролем. У боротьбі з своїми ідейними противниками система не гребувала жодними методами. Тиск не припинявся упродовж життя. Дорослішання дітей, набуття ними різних соціальних ролей, а також необхідність здобуття ними фаху та входження у певну професійну сферу, створювали додаткові умови для тиску. Край йому покрав лише розпад СРСР.

Розуміючи наслідки політичного інакодумства, дисиденти були готовими самі та морально готували своїх близьких до можливих труднощів. Окрім того, обравши правозахист одним з головних в своїй діяльності, вони послідовно та наполегливо відстоювали свої права. Влада інформаційно ізольованої країни, відгородженої від світу «залізною завісою» боялася найменшого розголосу. Опоненти режиму, розуміючи велике значення прориву інформаційної блокади, докладали колосальних зусиль, щоб усі факти порушення прав людини в СРСР були оприлюднені. Навіть в ув'язненні не припинялася активна робота та були налагоджені канали передавання інформації із зони закордон. Часто саме реакція світової громадськості впливала на позитивне вирішення конфлікту між інакодумцем та системою та навіть рятувала життя ворогам радянського ладу.

Однак варто відзначити, що попри цільові і чітко спрямовані заходи спеціальних органів на боротьбу з інакодумством, їм на заваді ставав людський фактор. Вчителі, викладачі, керівники навчальних закладів чи місць праці, друзі, знайомі, колеги, однокласники, однокурсники завжди могли обрати певну модель поведінки. Навіть в умовах тотального тиску, не маючи змоги підтримати переслідуваного, завжди можна обрати позицію нейтралітету. Хоча було чимало сміливих людей, котрі не піддалися пропагандистським настроям і перспективам прислужитися партії та КДБ, ставали на захист, надавали моральну та практичну підтримку тим, кого цькували. Ці люди, в міру своїх можливостей, намагалися допомогти дітям, батьки котрих були переслідувані за політичне інакодумство. Такі приклади свідчать про те, що навіть у суспільстві, наскрізь просякнутому комуністичною ідеологією, завжди існує людське ставлення, совість, мораль, емпатія та певний відсоток людей з різним рівнем опірності до пропаганди.

Записи спогадів

- [1] **Запис** спогадів Роксолани Ярославівни Лемик 1974 р.н. (м. Львів, 21.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [2] **Запис** спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р.н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.
- [3] **Гель, І. А.** Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. А. Гель ; ред. та упоряд. І. В. Єзерська. – Львів : Часопис, 2013. – С. 25–28.
- [4] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р.н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [5] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [6] **Запис** спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боєчко) 1970 р.н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.
- [7] **Запис** спогадів Роксолани Ярославівни Лемик 1974 р.н. (м. Львів, 21.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [8] **Запис** спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р.н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.
- [9] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [10] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [11] **Там** само.
- [12] **Запис** спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боєчко) 1970 р.н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.

- [13] Там само.
- [14] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р.н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [15] Там само.
- [16] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [17] **Запис** спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р.н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [18] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [19] **Запис** спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р.н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [20] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [21] Там само.
- [22] **Запис** спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боечко) 1970 р.н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.
- [23] **Запис** спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р.н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [24] Там само.
- [25] **Запис** спогадів Гориня Миколи Миколайовича 1945 р.н. (м. Львів, 7.11.2017) // Особистий архів авторки.
- [26] **Запис** спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р.н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.
- [27] **Запис** спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р.н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [28] Там само.
- [29] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р.н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [30] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [31] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р.н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [32] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [33] **Запис** спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р.н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
- [34] **Запис** спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р.н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
- [35] **Запис** спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р.н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
- [36] **Галузевий** державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 75513. Оп. 57273. Спр. П-19483. – Т. 5. Арк. 169–193, 205, 228.
- [37] **Запис** спогадів Гориня Миколи Миколайовича 1945 р.н. (м. Львів, 7.11.2017) // Особистий архів авторки.

Спогади воїнів-«афганців» як джерело вивчення повсякдення радянських бійців в Афганістані 1979–1989-х рр.

Д. А. Островик (м. Переяслав-Хмельницький)

У статті проаналізовано інформативні можливості спогадів воїнів-«афганців», а також усного нарративу в розрізі вивчення питання повсякдення військових Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. Зокрема, з допомогою зазначених джерел вдалося висвітлити побут і дозвілля радянських бійців у ході збройного протистояння. Встановлено, що усні свідчення та джерела особового походження дають можливість розглянути питання облаштування побуту військовослужбовців, санітарно-гігієнічні умови проживання, майнове забезпечення, форми дозвілля тощо. Залучення такого нарративу є важливою складовою новітніх підходів при вивченні історії повсякдення, висвітленні становища бійців у ході воєнних дій.

The article analyzes the informative possibilities of the memoirs of the soldiers of «Afghan», as well as the oral narrative in the context of studying the issue of the Limited contingent of Soviet troops in Afghanistan. In particular, with the help of these sources, it was possible to highlight the life and leisure of Soviet soldiers during the armed confrontation. It has been established that oral testimonies and sources of personal origin give an opportunity to consider the issues of the arrangement of the life of servicemen, sanitary and hygienic living conditions, property security, forms of leisure, etc. Involvement of such a narrative is an important part of the latest approaches in studying the history of everyday life, illuminating the situation of fighters during hostilities.

Ключові слова: Афганістан, війна, воїни-«афганці», спогади, усні свідчення.

Keywords: Afghanistan, war, soldiers, soldiers of «Afghan», memoirs, verbal evidence.

В історіографії «афганської» війни 1979–1989 рр. значне місце займає висвітлення політичної та воєнної складової, що визначається її значимістю у контексті геополітичного розвитку світу в умовах «холодної» війни. Натомість бракує досліджень, пов'язаних із вивченням соціогуманітарного сегменту, серед якого повсякдення військових Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (далі – ОКРВ), їх побут і дозвілля становить вагомому частку. Адже аксіомою є твердження, що повсякденне життя воїнів та бойові дії тісно переплітаються, а фізичний, «моральний» і психологічний стан бійців залежить від забезпечення відповідними потребами та належними умовами утримання. Тому питання, пов'язані з різними аспектами повсякдення радянських бійців у ході згаданого збройного протистояння, потребують ретельного вивчення.

Прослідкувати «людський вимір» війни видається можливим лише з допомогою залучення до аналізу цілого комплексу джерел. Зокрема, тут чільне місце посідають джерела особистого походження (листи, щоденники, спогади), а також усні свідчення учасників бойових дій, що виступають цінним емпіричним матеріалом для дослідників. Адже «афганці», пройшовши випробування, відчули на собі усі складнощі військової служби, у тому числі й ті, що стосувалися житлово-побутових умов утримання в гірсько-пустельній місцевості Афганістану при специфічному кліматичному та температурному режимах, за відсутності належної санітарії тощо. Разом із цим, важливим видається питання емоційно-психологічного становища радянських бійців у ході війни, шляхів «емо-

ційного виходу» та «розрядки» окремо взятого бійця або ж колективу в цілому. Особливо, – коли навколо йшли бойові дії, були втрати серед товаришів, давалась взнаки монотонність служби та «елементарна» нестача у задоволенні потреб того ж побуту. В контексті зазначеного вважаємо, що для вітчизняної історичної науки подібні дослідження мають практичну значимість та актуальність. Оскільки українські військові боронять суверенітет та незалежність в умовах бойових дій на Сході нашої держави, поряд із цим ведуться записи усної історії вже цієї війни. Відтак, дана метода потребує розвитку, а усні свідчення воїнів-«афганців», їх спогади та життєвий досвід можуть слугувати для збагачення знань у напрацюваннях щодо підняття рівня якісного показника розвитку нашого війська. Тому, обравши у якості об'єкту дослідження зазначений наратив, окреслюємо коло його інформаційних можливостей та перспективи застосування методу усної історії у дослідженнях зазначеної проблематики.

Дослідження з використанням усного наративу та спогадів присутні як у зарубіжній, так і в українській історіографії. Серед зарубіжної характерними є роботи Д. Гая та В. Снегирьова [1], О. Сенявської [2]. Значний сегмент усного наративу з даної проблематики присутній у наукових публікаціях вітчизняних дослідників: М. Бривка [3], А. Білокінь [4], В. Сіропола та Д. Островика [5].

Ведучи мову про повсякдення радянських військових в Афганістані, у першу чергу вказуємо на теоретичні розробки. Виокремлюємо напрацювання О. Сенявської, котра, на прикладі «великих» та «малих» воєн ХХ століття, учасниками яких були російська, радянська армії, дала визначення «фронтовому побуту» або укладу повсякденного життя у бойовій обстановці. Це – «заповнення часу службовими обов'язками (несення вартової служби, обслуговування бойової техніки, догляд за особистою зброєю та інші види робіт, які властиві родам військ та військових професій і т. п.), а також час відпочинку та дозвілля, у тому числі й організованого, тобто все те, що складає розпорядок дня» [6, с. 66]. Разом із цим, до структури фронтового побуту дослідниця відносила бойове постачання та технічне забезпечення військ (зброєю, боєприпасами, засобами захисту), житло, побутове постачання (продуктами харчування та обмундируванням), санітарно-гігієнічні умови та медичне обслуговування, грошове забезпечення, а також зв'язок із тилом (листування із домом, шефська допомога, відпустки) [7, с. 67]. Варто розуміти й те, що «афганська» війна тривала більше дев'яти років. Об'єктивно, різнилося житлово-побутові умови радянських військ упродовж війни. Тут слід взяти до уваги слова О. Кісь щодо методології досліджень з використанням усного наративу. Дослідниця, посилаючись на Р. Грілла, писала, що для діалогу між дослідником та очевидцем повинен існувати «спеціальний контекст». Тоді історик «завдяки здатності сформулювати загальне бачення історичного процесу може досягнути сенсу того, що сказано» [8, с. 6]. Разом із цим, у праці О. Кісь зустрічаємо думку, що беззастережно покладатись лише на спогади не доцільно; дослідник має перевіряти свідчення в усноісторичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему [9, с. 8–9].

Очевидно, що побут у процесі облаштування підрозділів формується самими бійцями. Однак, для забезпечення їх усім необхідним існують відповідні структури. В розрізі цього ми звернули увагу на облаштування радянських підрозділів з моменту їх «перекидання» на територію Афганістану. Так, в українській історіографії відмічається, що в питаннях відмобілізування з'єднань і частин 40-ї Армії у ході підготовки до введення військ в Афганістан існувала низка недоліків: нестача на складських приміщеннях палива, предметів речового майна, палаток для розгортання пунктів прийому і місць розміщення особового складу, необхідного асортименту продуктів харчування. Хлібопекарне обладнання було застарілих зразків (1950-х рр. випуску), «не забезпечувало проектного виробництва та після двох-трьох тижнів роботи виходило з ладу». Військові частини не були забезпечені відповідними нормами спецтранспорту для зберігання продуктів харчування [10, с. 192]. Причини цього – предмет окремого дослідження. Однак вказані недоліки знаходять підтвердження у самих радянських військовослужбовців – воїнів-«афганців». Генерал О. Ляховський писав, що солдати, які входили в Афганістан у складі перших частин, відчули на собі сповна всі труднощі війни: військовим медикам доводилось робити складні операції в палатках у лютий мороз чи у сорокаградусну спеку, після чого вони втрачали свідомість; облаштовуючи місця для життя, солдати, часто на «голому» камінні або снігу, ставили свої палатки. «Рухаючись на південь, ставали гарнізонами серед пустель, в оазисах, у долинах рік і т.п. ...Провозили із собою їжу, питну воду. Через те, що підготовка до вводу військ проходила поспіхом, війська в багатьох аспектах не були готові не лише до війни, а й до афганської зими. Облаштування військ та побут не відповідав самим елементарним вимогам» [11, с. 164].

На окремі проблеми майнового забезпечення радянських військ з початку війни, коли сили контингенту ставали на пункти своїх дислокацій, указував військовослужбовець 70 Окремої мотострілкової бригади. «Першочергово, треба сказати, в той час лише підрозділи мотострілкових батальйонів мали свої табірні палатки, з якими вони увійшли, з якими відразу «окопались», – встановили і жили. Решта особового складу Бригади розміщувалась хто де. В основному, – по техніці. В кабінах спали водії. Ну от ми, офіцери і прапорщики нашої роти... у нас, благо, була нова авторемонтна майстерня МТО АТ (майстерня технічного обслуговування) з кунгом, у якому було два «гамакі», стелажі якісь були, столи; на матрацах там розміщувались. Але через деякий час – початок березня, несподівано пройшов сильний ливень з грозою, небо палахкотіло не стихаючи. На ранок було шикування Бригади і вийшовши туди, ми побачили картину: солдати і сержанти мотострілкових батальйонів з води дістають каски свої, інші речі. Треба було щось робити, вживати заходів... І вже, близьким часом, колона організована із нашої роти, можливо, й з інших підрозділів, відправилась на Кушку і звідти були завезені перші палатки УСБ (уніфікована санітарно-барачна) та УСТ (уніфікована санітарно-технічна), які ми встановили табором» [12, с. 14–15].

Питання облаштування побуту радянських підрозділів «з перших днів війни» знаходимо у свідченнях «афганця» С. Червонописького. Командир парашутно-десантного взводу, роти, підрозділ якого опинився на афганській землі в числі перших, про побут бійців говорив: «Ми були перші. Тому наш побут і уклад повсякденний, як то кажуть, починався з нуля. Або навіть із мінуса. Тому що, уяви собі, висадились десантні підрозділи, ми ж з собою

не брали ніяких, власне, побутових речей. Єдине, що з нами було – це польові кухні. Я не пригадую, чи палатки там видали, чи місцеві були... Спочатку, перші дні, взагалі спали в бойових машинах, нічого не було окрім зимового десантного обмундирування. Потім з'являлись палатки, великі – УСБ... Розповідаю з рівня командира взводу, роти. Уяві так: вся рота лягала спати, при мінусовій температурі, не роздягаючись. Стелили тент від бойової машини, лягали на цей тент, а другим тентом усі вкривались. Офіцери, солдати, всі лягали... всі на одному боці лежимо, на інший бік повернутись – це всім прокинутись, повернутись на другий бік. Зранку «труба – «Підйом!»», а ми не могли встати, – продовжував офіцер. Тому що рідина в суглобах так застигала, що треба було «розігрітись»: спочатку ворушити руками і ногами, потім тільки була можливість встати – такі важкі умови були. Потім нам підвезли польові «пічки-полариси» («поларис» – труба, знизу заварена, по бокам отвори пробиті, всередину заливається дизпаливо, яке горить, труба нагрівається) [13].

Зі слів респондента ми прослідкували і «санітарно-гігієнічні» умови в підрозділі та шляхи їх «покрашень» бійцями. Офіцер із цього приводу продовжував: «Це ж так ми тижні три-чотири не мились, білизну не міняли, – з'явилась «воша». Тоді вже «поларис» виконував ще одну роль – «вошебійки»: «розжарювали» шомпол в «пічці», знімали «тільняшки» і проводили по швам. Воші тріщали. Така побутова «ізіюминка» – у боротьбі із вошима. Потім тилові служби працювали: підвезли стаціонарні «пічки-крапельниці»), «підтягнули» машини-«вошебійки», у які закладалась білизна. Там усе «прожарювалось» і звідти вже виймали чисті речі. Цю «вошебійку» можна було використовувати як «парилку»: туди залазили, накривались, потіли, вискакували, обливались водою і виходив такий ефект, як «парилки». Була вже польова баня, де можна було помитись із милом [14].

Усні свідчення щодо облаштування підрозділу радянських військ на початковому етапі перебування ОКРВ в Афганістані нам надав інший респондент – П. Карпюк. Спочатку боєць ніс службу у відділенні «трубачів» (трубопроводні війська). Щодо умов проживання зазначав, що периметр їх «точки» становив собою «квадрат землі», близько десять на десять, де військові відділеннями (у їх випадку – по сім чоловік) «окопувались» близько тижня часу. Жили бійці у двох, вкопаних у землю палатках. Спали на матрацах. «Ще за тиждень, наше відділення підкріпили відділенням мотострілків із Бойовою машиною піхоти. Наші підрозділи стояли через п'ять-сім кілометрів відділення від відділення. Рота «протягнулась» на шістьдесят кілометрів вздовж дороги. Навколо нас – траса, гори і кишлак», – говорив респондент [15, с. 32]. Так, наведені свідчення допомагають поглянути на житлово-побутові умови радянських військових (у даному випадку – на початку війни) та вказати на їхні проблеми. Зокрема – санітарно-гігієнічного характеру.

Досліджуючи умови побуту радянських військовослужбовців в Афганістані за матеріалами спогадів та усних свідчень, ми звертали увагу, що він відрізнявся у плані наявних у тих чи інших підрозділах побутових «зручностей» [16, с. 87]. Аналіз усного нарративу, отриманого від безпосередніх учасників досліджуваних подій, а також опублікованих «афганцями» даних з цієї тематики (у збірниках спогадів бійців або ж – спогадів про окремі радянські підрозділи в Афганістані, де, з-поміж інших питань, підіймались умови проживання) дозволяє стверджувати про те, що побут військових різнився через саму специфіку збройного протистояння. Об'єктивно, зрозуміло, що не можна було забезпечити рівні умови проживання бійцям на рівні пункту постійної дислокації певної військової частини та військовим тієї ж частини, що несли службу, наприклад, уздовж доріг серед пустельної місцевості або ж – в умовах високогір'я. Адже, окрім великих армійських баз, на яких розташовувались сили радянського контингенту, як пригадував «афганець» А. Рамазанов, «приватними випадками» розміщення підрозділів була дислокація у придорожній чайхані, на асфальтовому заводі (очевидно, що довоєнному), провінційному аеровокзалі, віллах, глинобитних «фортецях» [17].

У Р. Брейтвейта зустрічаємо інформацію щодо 860-го мотострілецького полку, який дислокувався на північному сході Афганістану: «...База стояла за 5 кілометрів від Файзабада, в долині серед гір та пагорбів. На базі була «лікарня», крамниця, пекарня, пральня... Офіцери жили у модулях. Солдати – в наметах, де могли поміститися шістьдесят людей, які взимку грілися теплом двох грубок. Хороші намети були тришаровими: перший – водостійкий брезент, далі – товстий шар утеплювального матеріалу, а всередині була легка тканина. Мешканці наметів часто робили в них дощані стіни з ящиків для боєприпасів. Тоді намет виглядав затишнішим, був стійкішим до вітру, а взимку не було протягів» [18, с. 212–213]. Поряд із цією інформацією зустрічаємо характеристику щодо житлово-побутових умов першого батальйону цього ж полку. Він розташовувався за 40 кілометрів від Файзабаду, у гірській долині, де протікали три річки, на берегах яких росли вишні. «Батальйон жив у старому афганському форту площею сімдесят квадратних метрів, на кожному розі стояла сторожова вежа. Вартових виставляли з п'ятої години ранку до десятої вечора. Спали в кімнатах, де три стіни були з глини, а четверта – понад метр завтовшки й три з половиною метри заввишки. Дахи були пласкі, зроблені з гілок і глини: влітку під ними було прохолодно, взимку тепло. Вікна були вкриті пластиком і виходили на «галерею» у внутрішньому дворі. Навколо території біля форту солдати звели ще один невисокий мур [19, с. 214]. В описах бійців батальйону присутні згадки про покращення умов проживання військових: у «хатах» зробили дерев'яні стелі, «щоб тріски і пісок не падали на голови», побілили стіни, збудували цегляні «грубки» [20, с. 214]. Отож, такі умови бійцям вдавалося створити при наявності будівель, які вони з часом облаштовували у плані побутових «зручностей».

Повертаючись до питання проживання бійців у наметах, маємо можливість навести дані, котрі ми отримали від «афганця» О. Морозюка – бійця саперного підрозділу Кандагарської бригади. Про один із мотострілкових батальйонів, який стояв серед пустелі, «афганець» говорив, що бійці жили в палатках по 40 чоловік, ліжка встановлювались у два яруси. Бійці пристосовували свої житла до добових температур повітря. Зокрема, «обшивали» ящиками з-під боєприпасів внутрішні частини палаток (дошки для «обшивання» просили у танкістів або артилеристів; ці дошки, для краси, могли обпалювати порохом). У такий спосіб розраховували ще і на захист від «афганця», – вітру, який гнав «суцільний пісок... можна сказати, три метри нічого не бачиш, задуває куди завгодно, і у

що завгодно». Разом із цим, солдати «набивали» у віконні отвори «верблужу колючку» та зволожували її водою, чим домагались того, що потоки холодного повітря потрапляли в середину. Вітер, у таких випадках, «гнали» старі акумулятори та двигуни [21, с. 89].

Щодо проживання бійців в умовах «палаткового містечка» ми зустріли в спогадах іншого бійця цієї ж військової частини – А. Кадигриба. «Афганець» писав, що вечори у палатках запам'яталися «пануванням напівморозу від «коптилок» (у консервних банках горіло паливо і «освітлювало» палатки, в яких жили солдати) та важко вирішуваним питанням «заготівлі дров» для опалення. «Де тільки ми їх не знаходили: і на звалищах, і в ариках, обшукували всю територію в пошуках «без господарських» запасів. Іноді не гребували відвертим «грабунком» у таких, як і ми безправних «чижиків» (за армійським лексиконом – «каста» солдат). Вживали, як могли, але щовечора наші «буржуйки» потріскували від палаючих уламків ящиків, віддертих з сусідніх наметів дощок, упаковок з-під боєприпасів. А іноді нам вдавалося роздобути велику колоду або уламок дерева, які примудрялися порубати підручними інструментами. Скільки б ми не заготовили дров, протопити намет було неможливо, і вночі в ній завжди було прохолодно» [22].

Серед спогадів «афганців» зустрічаємо і про облаштування так званих сторожових застав, – пунктів охорони й оборони військових, господарських об'єктів, комунікацій, що також розташовувались як на гірських вершинах, так і серед афганських пустель. Інформацію з приводу облаштування десантниками застав на вершинах Панджшеру віднайшли у спогадах заступника командира десантного полку Ю. Лапшина. Офіцер писав, що зусилля з облаштування побуту підрозділів на гірських висотах величезні. Зазначав, що бійцями використовувався увесь підручний матеріал. Із каміння, гільз від артилерійських боєприпасів, «запчастин» з підбитої військової техніки будувалися житлові та захисні «спорудження», у гірській породі видобувались місця для їхнього «зведення» [23]. Ознайомившись із матеріалом його «Афганського щоденника», ми звернули увагу на лист, у якому офіцер писав: «...зусилля в облаштуванні угруповання і постів для війни та побуту вкладені величезні. Зроблені окопи повного профілю. Перекриті щілини та бліндажі для особового складу та складів. Будматеріалів не вистачає і у справу йде все, що під рукою, аж до гільз від боєприпасів з-під гаубиць. За розповідями, до мене, три місяці йшли дощі, розвалились глиняні стіни та дахи. Зараз наповну йде їх відновлення. Цікаво, що намагаємось робити за афганськими «рецептами», але якісно не виходить. Та ж глина, те ж сіно, але у них під дощем стоїть, а у нас розпливається. Віковий досвід» [24]. Або ж, як писав офіцер, функціонували і такі застави, на яких були лише окопи, певний час житлові та підсобні приміщення тільки «зводились». «Довбуть і підривають гори зранку до вечора. Вся увага обороні, побут – потім, і це зрозуміло», – зазначав офіцер [25].

Інформацію щодо облаштування житла на одній зі сторожових застав, однак на суходолі, ми отримали від нашого респондента Ю. Літвінчука – бійця артилерійської батареї згаданої 70-ї Бригади. «Афганець» говорив, що спочатку із «молодими» (солдатами молодшого призову) жили у палатці. «Умови проживання ускладнювалися через погодні умови: розпочався сезон дощів. Палатка була вже напівзруйнованою, протікала і дуже паршивим було її опалення. Там, разом з усіма «молодими» солдати жили близько місяця часу, паралельно будували «будівлю» типу бліндажу. З приводу цього Ю. Літвінчук говорив: «З матеріалом проблем у нас не було, тому що ми служили в гаубичній артилерії... і ще на нашій батареї було прикомандировані системи «Град». І, звичайно, в нас були ящики з-під боєприпасів (такі солідні – сантиметрів сімдесят в довжину... ніхто їх нікуди не здавав (підзвітно). Ящики перегороджували на три частини, в кожен клали глиняний «розчин» і виходили такі ніби «блоки». Потім їх викладали один на один в стіну і глиною її штукатурили, окультурювали» [26, с. 26]. За словами «афганця», збудований «бліндаж» становив напівпідвальне приміщення, половина якого знаходилась в землі, половина – зверху; трішки пооббивали стіни ящиками і перейшли. Попервах, як згадував респондент, ліжок у них, молодих, ще не було, солдати старшого призову спали на ліжках, а вони – на свого роду нарах, які були прибитими пів метра від землі та на яких були постелені матраци. Спальне приміщення, за словами артилериста, «було перекрыте рамами від машин, на їх ставили ящики з-під боєприпасів з піском і, зверху – ще клялись гільзи. Гільзи кляли на випадок попадання ворожого снаряду по приміщенню в розрахунок, що вони затримуватимуть пробивання снаряду». Однак і це спальне приміщення в період дощів протікало – «часом прийдеш з чергування, а матрац мокрий», – говорив респондент [27, с. 26]. Так, подані спогади та усні розповіді «афганців» розкривають особливості облаштування житлово-побутових умов бійців під час їхньої служби в Афганістані, а також демонструють, що, дійсно, як зазначав учасник бойових дій І. Кацан, «насправді війна – це чорна солдатська праця з лишком на всіх» [28].

Важливим залишалось забезпечення частин та підрозділів водою як для пиття, так і для «господарських» потреб радянських військовослужбовців. Згаданий респондент, десантник С. Червонописький, на прикладі свого підрозділу розповідав, як вирішувалось питання миття особового складу роти. Офіцер пригадував, як, будучи комендантом аеропорту (у Кабулі, з початку перебування на афганській території), його бійці їздили для миття в аеропорт, де був встановлений електричний бойлер: «Свій взвод «помив», потім всю роту «перевозив» на машині, вночі. Була «Ніч миття» – хлопці мились, голились. Потім «командуванням ставилось завдання робити умивальники (з підручних засобів). Коли я вже пішов з аеропорту, умивальник в роті треба було зробити... взяли з вертольоту Мі-8 бак (915 літрів). Дістали труби, краники, – зробили, «скрутили» і у нас в роті був перший, більш-менш, стаціонарний умивальник, можна було умиватись. Воду возили «водовозкою» (місцевість – грязюка непролазна, то «самохідка» СУ-85 (Самохідна артилерійська установка) їздила і тягнула «водовозку»). Пізніше, як все розвивалось, робили для себе «душ». Підвісні баки від «МіГів» фарбували в чорну фарбу, вони нагрівались і вода була гарячою (це літом). Цікаво, що при тих температурах і за умов відсутності вологості, коли виходиш з-під гарячого душу, то через декілька секунд тебе починає «колотити», – інтенсивно йде випаровування з тіла і ти замерзаєш буквально. Тебе трусить від холоду. Тому навіть старались митись ввечері, не на сонці, коли жарко,

бо «замерзали». Тому всі ці побутові моменти тримались на солдатській «смикалці» [29]. Про «імпробізовані умивальники», у вигляді поставлених на труби металевих бочок, писав А. Кадигриб; зазначаючи, що зимою її намагались підігрівати на вогнищах, або – використовуючи для підігріву дизпаливо [30]. Однак складніше було із цим питанням бійцям в умовах застав, постів на гірських хребтах. Свою увагу на забезпеченні заставами, в тому числі й водою, на яких служили десантники 345-го полку, звертав згаданий офіцер Ю. Лапшин. Він писав, що більше половини постів визначались командуванням як «безводні», оскільки стояли настільки високо та далеко, що самі гарнізони носити воду із ріки, арика не могли. Вся надія покладалась на вертольотчиків, котрі із різним ступенем регулярності доставляли вантажі на вершини. Іноді через негоду вертольоти довго не могли вилетіти й тоді, відрізані від світу пости, починали економити на всьому. Берегли комплекти акумуляторних батарей для радіостанцій, та й так воду використовували скудно. А для постів, котрі мали можливість посилати групи за водою вниз, це перетворювалось у важку, а часто і небезпечну роботу [31].

Аналіз спогадів «афганців» щодо питання побуту радянських військових засвідчує, що «особливою статтею» солдатського життя була баня. У монографії О. Сенявської зустрічаємо свідчення майора В. Сокирка, який говорив, що вона виступала як розвагою, так і місцем, де можна було «прикрасити» побут, а також – зняти втому та стреси [32, с. 197]. Артилерист І. Куст також пригадував, що «багато хто пам'ятає, як тяжко налагодити побут практично у чистому полі, труднощі з водою та продуктами, все це нагнітало, і без того, нервову обстановку. Щоб хоч якось зняти стрес, по можливості, у місцях довгих «зупинок» влаштовували імпробізовану сауну. Гріли каміння, натягували плащ-палатки і парились. Немає нічого кращого, ніж після такої сауни пригнути у льодяну горну річку» [33, с. 217]. Про наявність бані у себе в роті нам розповідав О. Горайчук, який служив спочатку командиром взводу, а потім роти розмінування інженерно-саперного батальйону 5-ої Мотострілкової дивізії (1984–1986 роки служби в Афганістані). «Збивали стіни із ящиків з під снарядів, дещо обкладали цеглинами, використовували весь підручний матеріал», – згадував офіцер, акцентуючи при цьому на такій формі відпочинку після бойових завдань [34].

Інформацію щодо умов облаштування радянськими військовими бані в умовах функціонування «табору» підрозділів у ході операції ми зустріли у О. Кривоपालова. У спогадах зазначався «польовий побут» спецназівців, в умовах якого бійці спали у виритих у кам'яному ґрунті землянках, на дерев'яних «нарах», не знімаючи обмундирування, «пліч-о-пліч». Як зазначалось, через тиждень «бойових» розпочалась боротьба із педикульозом: через відсутність належної санітарії та скупчення бійців [35, с. 381]. Спогади свідчать, що бійці не мали дезінфекційно-душової установки. Однак згодом бійці були помиті, що все ж таки не вирішило проблему педикульозу, тому керівництво наказало будувати стаціонарні польові бані. «Використовувати для цього дували, розвалили фортеці Джабранкала, а в 4-му батальйоні копати спеціальний котлован – землянку під баню... «Землерийна техніка 45-го інженерного полку надана полковником інженерної служби Поварчуком, протягом дня вирила котлован під землянку. Місцеві умільці обшили її стіни дошками від ящиків з-під боєприпасів. На колоди поклали стелю. Із каміння, обмазаного глиною, обклали буржуйку. Поруч із банею встановили велику ємкість із водою. Баня, хоч і була примітивною, але, водночас, функціональною» [36, с. 381–382]. Так, з наведених даних «афганців» стає зрозумілим, що баня для бійців в умовах «антисанітарії» виступала невід'ємним атрибутом побуту військових, а також – допомагала військовослужбовцям «розслабитись» та відпочити.

Дозвілля бійців в умовах «фронтowego» побуту мало свої особливості. Характерним явищем серед військових континенту радянських військ в Афганістані була організація концертів виконавців, яких привозили із Радянського Союзу. Як зазначає А. Рамазанов, штатними організаторами дозвілля та «духовного» розвитку були офіцери-політпрацівники (начальники солдатських клубів та Будинків офіцерів). Разом із цим, як вказує «афганець», ці питання контролювали помічники начальників політвідділів дивізій з культпросвітної роботи. Також значна частина питань з організації дозвілля серед військовослужбовців була прямим службовим обов'язком замполітів рот і батальйонів [37]. Концерти в Афганістані, за словами респондентів, з якими ми спілкувались, проходили на базі великих гарнізонів, – Шинданді, Кабулі, Баграми та ін. [38]. Разом із цим, бійців із віддалених гарнізонів могли привозити на концерти, так як у випадку із В. Гузуватим, який відвідував концерти Й. Кобзона та О. Розенбаума, що проходили безпосередньо в батальйоні [39]. Майор П. Попов згадував навіть, як сидів за одним столом із О. Розенбаумом: «У мене навіть є фотографія, на ній написано: «Павлу від Саші, дякую за тепло» [40, с. 197].

Разом із цим, на великих «армійських базах» радянських військ бійцям «крутили» фільми. Наш респондент П. Карпюк, маючи змогу порівнювати (служив і на «точці» «трубачів» – трубопровідних місць (8 чоловік) і у складі частини, яка дислокувалась на аеродромі м. Баграм), говорив, що на «аеродромі», в умовах своєрідного «літнього клубу», кожен вечір «крутили» фільм. Проте не завжди хороші умови були для їхнього перегляду, оскільки на заваді був звук літаків, які, парами, або «сідали», або злітали [41]. Про показ фільмів на базі клубу Кандагарської бригади вказував згаданий військовослужбовець О. Кадигриб: «Кожен день в клубі показували художній фільм. Такий «оказія» ми пропустити не могли. Організовано групами, а іноді і просто поодиноці, намагались не потрапляти на очі солдатам старшого призову, пробиралися до будівлі. Клуб служив місцем спілкування солдат бригади, сюди ж ходили подивитися на жінок, які працювали і жили в частині, просто вбити час, якщо таке було. Правда, користуватися привілеєм перегляду кіно можна було тільки, якщо мав за плечима пів року служби. Але це правило поширювалось тільки на постійний склад (за цим пильно дивилися старші). Новобранці з другого і першого батальйонів давно «впряглися» в службу, їм було не до кіно, а ми на повну котушку насолоджувалися своїм «підвишеним» статусом [42]. Про організацію показів кінофільмів, однак вже в умовах польового облаштування, згадував О. Кривоपालов, вказуючи, що таким чином намагались урізноманітнити польовий побут і дозвілля бійців. «Так, наприклад, політпрацівники 4-го батальйону вивезли (в ході операції) все необхідне для організації масового відпочинку. Не погано працював радіозв'язок, два стареньких телевізори, що здатні були приймати сигнал із Союзу через ретранслятори. Тричі на тиждень польові клуби крутили під відкритим небом художні фільми, які

бійці могли дивитись стоячи, оскільки не сиділось від холоду. І незалежно від змісту картини, солдати та офіцери дивились її невигадливі сюжети, на миті відволікаючись від перегляду на вогняні хвости реактивних боєприпасів, що зриваються з направляючих вогневих позицій, які не далеко розташовувались від польового кіно. Ці кіноперегляди, – продовжував офіцер, – хоч і ненадовго, однак «виривали» людей із обстановки війни, яка нас оточувала, та знімали психологічну напругу. Вони ніби нагадували, що війна не вічна, все те, що з нами відбувається тут, скоро скінчиться» [43, с. 384]. Так, зі слів воїнів-«афганців» стає зрозуміло, що організація концертів та показ фільмів в Афганістані для бійців мала велике значення, скоріш за все – психологічне. Завдяки організації подібного роду заходів солдати не втрачали розуміння того, що про них піклуються. Разом із цим, як зауважував П. Карпюк, це займало та «зорганізовувало» вільний час солдат [44].

Ближче до місць бойових зіткнень форма організації дозволяла змінювалась – не скеровувалась політвідділами. Це могли бути довільні зібрання військовослужбовців навколо своїх колективів у розташуванні рот, взводів, груп, а також зібрання з приводу свят, наприклад, днів народження або ж вручення комусь із товаришів нагороди, повернення із відпустки або ж приїзд на службу в Афганістан (серед офіцерів) тощо. «Більшу частину свого вільного часу, – згадував рядовий військовослужбовець Кандагарської бригади, – хлопці сиділи біля палаток і слухали байки про «гульки», «походеньки» своїх товаришів по службі до армії. Одним із головних майстрів подібних розповідей був один таджик, що ділився своїми любовними «походеньками». Треба сказати, що оповідати він добре умів, не дивлячись на погане володіння російською мовою. Його коментарі та подробиці викликали сплески сміху серед решти бійців, котрі його слухали» [45]. «Для старшого призову застави, у «фортеці», кают-компанію було розташування мінометників. У них постійно збирались і проводили вільний час», – згадував військовослужбовець про бійців, які стояли окремо – на заставі, на базі азіатської споруди та проводили спільно вільний час [46].

Отже, форми відпочинку залежали від специфіки військової служби радянських військових. Про це зазначав майор П. Попов, указуючи, що особливістю служби бійців їхньої частини було проведення більшості часу «на бойових» порівняно з пунктами постійної дислокації. Відповідно, в умовах бойових виходів, як подавала слова офіцера О. Сенявська, коли випадав вільний час, – бійці його використовували для сну «Спали ми там дуже мало» [47, с. 195]. Тобто, як засвідчують спогади «афганців», в умовах війни, в моменти «спокою» для солдат і офіцерів важливим було відпочити фізично. Разом із цим, важливу роль відіграло спілкування – історії з дому. Очевидно, це зближувало військовослужбовців, а також зменшувало морально-психологічне навантаження від війни.

Єднало військовослужбовців, як офіцерів, прапорщиків, так і солдат «земляцтво». Сприяло цьому, за словами учасників бойових дій, саме перебування в чужому середовищі (не завжди зрозумілому), ностальгія за домом, екстремальна обстановка, побутова невлаштованість тощо. «Всі та завжди шукають земляків. Із земляком можна відвести душу у розмовах про рідні місця, спільних знайомих, можна отримати допомогу у вирішенні певних побутових питань, через нього, якщо їде на Батьківщину, можна передати лист, сувенір близьким... Беручи участь у військових операціях, я не раз спостерігав на кабінах автомобілів військових колон акуратні таблички «Волгоград», «Кременчук», «Донецьк», «Білорусія», «Новосибірськ»; сенс цих табличок – шукаю земляків», – записав у своїх спогадах В. Биков, який протягом 1981–1983 рр. служив в Афганістані керівником в апараті радянських радників при командуванні «царандою» (міліції) провінції Парван [48, с. 70]. Із написом «Вінниця» під склом кабіни всю службу проїздив В. Солоненко. З моментів служби військовослужбовець пригадував: «27 місяців! не жарт... додому хотілося страшенно. У кожній машині були магнітофони. Слухали модні тоді «Modern Talking», Віктора Цоя та, звичайно, «Голубые береты». А у командно-штабній машині, кунгу Газ-66, який постійно йшов у складі колони, слухали під час привалів радянське радіо. Нудьгуючи за рідними краями, водії писали на картонках назви своїх міст, ставлячи їх під лобове скло. Іноді, коли назустріч їхали земляки, вони довго сигналізували, вітаючи один одного. Та зупинятися, звичайно, не могли: не по проспекту рідного міста їхали, а по «пекельній» афганській бетонці, вищербленій боєприпасами, осколками та кулями [49, с. 275]. Із наведених прикладів стає зрозуміло, наскільки важливим серед військовослужбовців в Афганістані було явище «земляцтва».

Невід'ємним атрибутом відпочинку військовослужбовців у формі колективних зібрань на рівні підрозділів, рот і взводів були пісні. «...І без пісень, звичайно, не обходилося... У нас був штатний баяніст та гітарист. А улюблена пісня – «Как-то шел сатана, сатана скучал...», – згадував майор В. Сокирко. Разом із цим, за словами офіцера, контингент часто співав ті ж пісні, що і на Батьківщині. «Особливу увагу приділяли пісням «Дорогие мои старики», «Чистые пруды», – щось таке ліричне. А «афганські» пісні – їх ми слухали на магнітофоні, може через те, що в нашій компанії ніхто не був наділений особливим талантом, щоб ці пісні виконувати. Їх ми більше любили слухати» [50, с. 196]. Доповнити думку офіцера стосовно особливого списку пісень в Афганістані можемо, наводячи рядки зі слів майора С. Токарева: «А пісні – це вже була традиція... Перед кожною операцією, якщо крупна, дивізіонна, або армійська, – обов'язково «Миллион алых роз», всі послухають, посидять. Можливо це дивно, однак у тій обстановці найбільш популярною була пісня «Снег кружится, летает и тает», «Старинные часы» А. Пугачовой [51, с. 197]. Утім пісні О. Розенбаума були хітами серед всього «обмеженого контингенту», а його «Черный тюльпан» взагалі став гімном Афганістану» [52, с. 197]. Перед бойовими виходами пісні слухали також солдати. Про останні вечірні акорди на гітарі свого товариша розповідав упоряднику книги «Я дрался в Афгане» Є. Зорюков: «Володя був механіком-водієм, його БМД (Бойова машина десанту) під час виконання бойового завдання підірвалася на міні. Перед останнім своїм виїздом він приходив до нас у взвод зв'язку. Володя добре грав на гітарі та співав, а в армії це завжди віталось. Наш сержант вечором запросив його до нас у гості. Він приніс із собою гітару, ми всі тихо сиділи та слухали, як він співав. Грав довго, а коли зібрався йти, то ми просили його ще заспівати хоча б кілька пісень, але він сказав: «Завтра їхати в рейд. Піду відпочину...» [53, с. 47].

Отже, пісні, гра на гітарі стали чи не головними складовими дозвілля, у ході якого бійці могли розслабитись і заспокоїтись, відійшовши від буднів війни. С. Кузнецов, супроводжуючи на різні позиції радянських військ автоколонни, пригадував: «...ходив по дорогах Афганістану... Після чергової колони брав до рук гітару та співав пісні, які слухав на касетах, слухав як виконували пісні солдати на «точках», де зупинялась «нитка» (мається на увазі колона, яка зупинялась на заставу, наприклад, на ночівлю), а потім і сам почав писати поступово. Просто багато чого нового проходило, відбувалось на власних очах: автомобілі, котрі летіли з гір палаючи, обстріл кишляків із «Градів», «Шилки» (зенітна самохідна установка), політ над Панджшером на «крокодилі» (бойовий вертоліт Мі-24) і госпіталь, куди потрапив і зустрів своїх хлопців із підрозділу-Чирчика. Перші пісні, які написав в Афгані, були перероблені на відому музику, згодом почав сам писати слова та музику. Виконував також популярні пісні, які «ходили» по контингенті І. Морозова, В. Кувшинова» [54, с. 197]. Моменти війни, очевидно, відкладались у бійців у пам'яті, вони спонукали окремих солдат передати їх у формі віршів та пісень. Тому, справді, як вказувала українська дослідниця О. Кісь, автобіографічні відомості важливі для дослідників, оскільки допомагають прослідкувати середовище, у якому перебували респонденти (у наведених вище випадках – «афганці», які розповідали про пережите) [55].

Не менш важливу нішу для солдат у часи дозвілля займав зв'язок із домом, рідними, близькими та друзями. «Листів хлопці страшно чекали... «Ленінська» кімната в роті, – ВЛКСМ... «наш путь комунізм», – щити наглядної агітації; там хлопці писали листи додому», – вказував О. Горайчук [56, с. 58]. Інформацію про наявність в одному із радянських підрозділів палатки «Кімнати Бойової Слави» зустрічаємо в одній армійській публікації за 1984 р. Там, як подавав автор, були зосереджені «реліквії полку», що вказували на його історію, схема бойового шляху частини [57, с. 11]. Інформацію про листування віднаходимо у місцевій пресі. Так, Ю. Кобець, який служив водієм у десантному батальйоні, розповідав в інтерв'ю газеті «Нова Доба», що після бойових завдань отримував з дому листи, а також намагався сам частіше писати, при наявності вільного часу [58, с. 3]. В. Кузьмич, водій санітарної роти, згадував: «Листи від найдорожчих людей, друзів приходили часто. Пошту доставляли раз на тиждень. Відписував у кожную вільну хвилину «у нас тут спека, сонячно і спокійно...». Військовослужбовець зазначав, що відсилав фотознімки» [59, с. 2].

Таким чином, усні свідчення та спогади воїнів-«афганців» дозволяють прослідкувати повсякдення радянських військовослужбовців в Афганістані у ході війни 1979-1989 рр., зокрема, побут і дозвілля військових Обмеженого контингенту радянських військ на рівні сторожових застав, пунктів постійної дислокації. Аналіз поданого матеріалу засвідчує, що побутові умови формувалися самими бійцями та визначалися, головним чином, специфікою збройного протистояння. Разом із цим, джерела особового походження допомагають прослідкувати якісне та кількісне забезпечення складових «фронтного» побуту радянських військовослужбовців. Окрім того, усні свідчення та спогади «афганців» розкривають низку моментів, пов'язаних із зайнятістю солдат і офіцерів у «мирний» час, відпочинком від бойових дій, вказують на форми організації дозвілля бійців під час війни, яке було як фізичним, так психологічним «розвантаженням» для військовослужбовців. Разом із цим, занотовані «сюжети», незважаючи на їхній певний суб'єктивізм, розкривають «людський вимір» «афганської» війни.

Джерела та література

1. Гай, Д. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – Москва : ИКПА, 1993. – 377 с.
2. Сенявская, Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – Москва : Рос. полит. энциклопедия, 1999. – 383 с.
3. Брычко, Н. Афганистан 1979–1989 годов глазами воинов-интернационалистов : (на примере жителей города Снежное) / Н. Брычко // Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація : матеріали Міжнар. наук. конф. [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / [упоряд. Г. Грінченко]. – Харків, 2016. – С. 53–57.
4. Білоконь, А. Афганська війна свідченням очевидця / А. Білоконь // Наука. Освіта. Молодь : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – 2015. – Ч. 1. – С. 29–33. – Електрон. версія. – Режим доступу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2015_1/9.pdf (дата звернення: 10.01.2018), вільний. – Назва з екрана.
5. Сіропол, В. До питання побуту радянських бійців у ході радянсько-афганської війни 1979–1989-го років / В. Сіропол, Д. Островик // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 36. – С. 85–93.
6. Сіропол, В. Повсякдення радянських військовослужбовців під час війни в Афганістані 1979–1989-х рр. : (за матеріалами усних свідчень та спогадів) / В. Сіропол, Д. Островик // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 10. – С. 53–60.
7. Сенявская, Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – Москва : Рос. полит. энциклопедия, 1999. – С. 66.
8. Там само. С. 67.
9. Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Число 11 : Усна історія. – С. 13.
10. Там само. С. 16.
11. Червонопиский, С. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 дек. 1979 – 15 февр. 1989 гг.) : словарь-справочник / С. Червонопиский, А. Костыря, В. Сироштан. – 2-е изд., переработ. и доп. – Киев : Мединформ, 2008. – 452 с.
12. Ляховский, О. Трагедия и доблесть Афгана / О. Ляховский. – Москва : Искона, 1995. – С. 164.
13. Маневичани на афганській війні 1979–1989-го року: побут та повсякдення бійців / авт.-упоряд. Д. Островик. – Маневичі (Волин. обл.) : Маневич. райдрук., 2017. – С. 14–15.
14. Із інтерв'ю з Червонописким С.В. від 13.12.2017 // Особистий архів автора.

14. Із інтерв'ю з Червонопиським С.В. від 13.12.2017 // Особистий архів автора.
15. Маневичани на афганській війні 1979–1989-го року: побут та повсякдення бійців / авт.-упоряд. Д. Островик. – Маневичі (Волин. обл.) : Маневиц. райдрук., 2017. – С. 32.
16. Сіропол, В. До питання побуту радянських бійців у ході радянсько-афганської війни 1979-1989-го років / В. Сіропол, Д. Островик // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 36. – С. 87.
17. Рамазанов, А. Родная афганская пыль / А. Рамазанов. – Москва : Эксмо, 2010. – 320 с. – Электрон. версия. – Режим доступа: <https://libking.ru/books/prose-/prose-military/196820-aleskender-ramazanov-rodnaya-afganskaya-pyl.html> (дата обращения: 12.12.2017), свободный. – Заглавие с экрана.
18. Родрик, Брейтвейт. Афганці. Росіяни в Афганістані (1979–1989) / Брейтвейт Родрик. – Київ : Темпора, 2013. – С. 212–213.
19. Там само. С. 214.
20. Там само. С. 214.
21. Сіропол, В. До питання побуту радянських бійців у ході радянсько-афганської війни 1979–1989-го років / В. Сіропол, Д. Островик // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 36. – С. 89.
22. Кадыгрыб, А. М. Кандагарская бригада [Электронный ресурс] / А. М. Кадыгрыб. – Режим доступа: http://artofwar.ru/k/kadygrib_a_m/text_0030.shtml (дата обращения: 09.05.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
23. Лапшин, Ю. Афганский дневник [Электронный ресурс] / Ю. Лапшин. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/db/lapshin_um/01.html (дата обращения: 11.03.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
24. Там само.
25. Там само.
26. Маневичани на афганській війні 1979–1989-го року : побут та повсякдення бійців / авт.-упоряд. Д. Островик. – Маневичі (Волин. обл.) : Маневиц. райдрук., 2017. – С. 26.
27. Там само. С. 26.
28. Білоконь, А. Назв. праця.
29. Із інтерв'ю з Червонопиським С.В. від 13.12.2017 // Особистий архів автора.
30. Кадыгрыб, А. Назв. праця.
31. Лапшин, Ю. М. 2 пдб. 345 гв. опдп. на заставах в Панджшере [Электронный ресурс] / Ю. М. Лапшин. – Режим доступа: http://artofwar.ru/b/beshkarew_a_i/345_zastawy.shtml (дата обращения: 13.04.2018), свободный. – Заглавие с экрана.
32. Сенявская, Е. С. Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е. С. Сенявская. – Москва, 1997. – С. 197.
33. Куст, И. В. Казалось вот – вот и скалы начнут крошиться / И. В. Куст // От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Москва, 2008. – Т. 11. – С. 217.
34. Із інтерв'ю з Горайчуком О.А. від 12.08.2016 // Особистий архів автора.
35. Кривоपालов, О. В. Колыбель Чирчикского спецназа / О. В. Кривоपालов. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Днепропетровск, 2010. – С. 381.
36. Там само. С. 381–382.
37. Рамазанов, А. Назв. праця.
38. Із інтерв'ю з Горайчуком О.А. від 12.08.2016 // Особистий архів автора; із інтерв'ю з Гузуватим В. 10.05.2017 // Особистий архів автора.
39. Із інтерв'ю з Гузуватим В. 10.05.2017 // Особистий архів автора.
40. Сенявская Е. Человек на войне. С. 197.
41. Із інтерв'ю з Карпюком П.С. від 27.06.2018 р. // Особистий архів автора.
42. Кадыгрыб, А. Назв. праця.
43. Кривоपालов, О. Назв. Праця. С. 384.
44. Із інтерв'ю з Карпюком П.С. від 27.06.2018 р. // Особистий архів автора.
45. Кадыгрыб, А. Назв. праця.
46. Кадыгрыб, А. М. Крепость Пальмуххамед [Электронный ресурс] / А. М. Кадыгрыб. – Режим доступа: http://artofwar.ru/k/kadygrib_a_m/text_0080.shtml (дата обращения: 05.05.2018), свободный. – Назва с экрана.
47. Сенявская, Е. Человек на войне. С. 195.
48. Быков, В. Под Баграмом. / В. Быков. – Москва : Русская правда, 2013. – С. 112.
49. «Грачи» летят в Баграм / [В. Алексеев, В. Гедз, А. Тригуб; под общ. ред. Н. Поплавского]. – Вінниця, 2014. – С. 275.
50. Сенявская Е. Человек на войне. С. 196.
51. Там само. С. 197.
52. Там само. С. 197.
53. Северин, М. Із розповіді Зорюкова Е. Д. // Я дрался в Афгане. Фронт без линии фронта / М. Северин, А. Ильюшечкин. – Москва, 2011. – С. 42–50.
54. Кузнецов, С. В. Будем десантироваться в боевом режиме! Нас обстреливает ДШК! // От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Москва, 2008. – Т. 11. – С. 197.
55. Кісь, О. Назв. праця. С. 17.
56. Сіропол, В. Повсякдення радянських військовослужбовців під час війни в Афганістані 1979–1989-х рр. (за матеріалами устних свідчень та спогадів) / В. Сіропол, Д. Островик // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 10. – С. 53–60.
57. Михно, Н. Письма из Афганистана / Н. Михно // Советский воин. – 1984. – № 4. – С. 10–14.
58. Бичкова, О. Душа від спогадів болить / О. Бичкова // Нова Доба. – 2005. – № 6. – С. 2.
59. Бубнюк, А. Господи, нехай мій син повернеться живим / А. Бубнюк // Нова Доба. – 2014. – № 6. – С. 3. – Електрон. версия. – Режим доступа: http://nova-doba.at.ua/publ/ljudi_ridnogo_kraju/gospodi_nekhaj_mij_sin_povernetsja_zhivim/4-1-0-285 (дата звернення: 06.11.2018), вільний. – Назва з екрана.

Особливості відзначення свят зимового циклу на Черкащині (Монастирищенський район) за матеріалами усної історії

А. В. Лищенко (м. Чигирин)

У статті зібрано матеріали про особливості відзначення свят зимового циклу за свідченнями найстаршого знавця фольклору Монастирищини Марії Шандри. Сюди увійшли описи народних свят, забав, ворожінь, обрядових дійств, прикмет, а також приказки, прислів'я та тексти пісень.

The article contains materials on the peculiarities of celebration of the holidays of the winter cycle on the testimony of the oldest connoisseur of the folklore of Monastyryshchyna Mary Shandry. This includes descriptions of folk holidays, fun, divination, ritual activities, signs, as well as sayings, proverbs and lyrics.

Ключові слова: українські традиції, обряди, пісні, фольклор.

Key words: Ukrainian traditions, rites, songs, folklore.

Світ українських традицій нескінченно багатий. Століттями складалася гармонійна система обрядів та вірувань, які на сучасному історичному етапі знову набувають популярності.

На сьогоднішній день все більш актуальною є усна історія. Методом дослідження якої є глибинні інтерв'ю біографічного характеру, за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного значення окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила.

Усні джерела протягом останніх двох століть були об'єктом пильної уваги вчених-істориків, етнографів, фольклористів. Їх активно збирали, досліджували й публікували. Результатом цієї діяльності стало усвідомлення того, що усна словесна творчість упродовж тисячоліть залишалася чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду українського народу, його мудрості, світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали українського народу, а й його історія, філософія, дидактика – тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, ці не писані закони, фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і, в разі потреби, відтворювалися у незмінному вигляді. Слово для наших предків мало й магичну силу. Вони вірили, що за його допомогою можна досягти успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті [1].

Історичне минуле та фольклорно-етнографічну спадщину українського народу досліджували М. Грушевський, В. Антонович, Ю. Бодров, Ю. Мицик, П. Курінний, В. Кривошея та інші.

Чимало відомостей про народне життя, побут, звичаї містяться в українських літописах XVI–XVII ст., у подорожніх нотатках чужоземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час перебували в Україні. Важлива етнографічна інформація зафіксована зокрема в описах з України австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.), арабського мандрівника Павла Алепського (XVII ст.), в «Описі України» французького інженера Гійома Боплана (XVII ст.), у творах давніх українських і польських письменників та вчених, у різних грамотах, документах юридичного характеру тощо [2].

Протягом року наші пращури проводили різні обрядові дійства, під час яких виконувалися відповідні пісні. Вони розподілялися за циклами, а саме: зимового – колядки, щедрівки, меланки; весняного – веснянки і літнього – русальні, купальські, жнивварські. Своїм корінням календарно-обрядові пісні сягають ще первісного суспільства, а з поширенням християнства набули іншого забарвлення і передаються старійшинами з уст в уста, створюючи оберегове коло для народу.

В кожного регіону Черкащини існують свої особливості календарно-обрядових дійств і пісень. На сьогоднішній день є також люди поважного віку, які багато чого знають і можуть нам розповісти про звичаї, обряди, які побутували в свій час в тій чи іншій місцевості. Цього разу, під час польової розвідки, ми завітали до Марії Федорівни Шандри, корінної жительки с. Бачкурине Монастирищинського району Черкаської області. Вона через усе життя несе любов до рідної землі, до людей, до народного слова і пісні. Недарма її називають берегинею фольклорних перлин Монастирищини. Майже 35 років вона віддала участі у народному аматорському фольклорно-обрядовому колективі «Вишуканка» Бачкуринського сільського Будинку культури. У 2016 році Черкаським обласним центром народної творчості та культурної роботи було започатковане Обласне фольклорне свято автентичного та народного співу «Маріїні скарби», приурочене 85-річчю з дня народження найстаршого знавця фольклору Монастирищини Марії Шандри [3].

Марія Федорівна народилася 1 листопада 1930 року. Її дівоче прізвище – Полулях. Від своїх батьків – матері, Магдалини Корнійвни, та батька, Федора Кононовича Полулях, вона почула багато українських пісень. Ось що говорить Марія Федорівна про роль пісні в її житті: «Мені вже більше вісімдесяти п'яти. Бачила і голод, і війну, і окупацію, і радість повернення наших батьків, братів, сестер з війни і неволі. Коли був голод, завмерла пісня, а коли стали люди оживати – ожила і пісня. Я дуже люблю пісні. Відколи себе пам'ятаю, то вже співала ніжні, веселі, сумні народні пісні. Їх є тисячі. Вони народилися у моєму серці разом зі мною, їх співали мої матінка і батько. Я ще й досі чую їхні голоси у цих піснях. Коли мені радісно, чи у важкі години мого життя, я постійно співаю. Я живу піснею і під час співу забуваю про все погане. Милі мої онучата, дітки, я передаю вам все багатство своєї душі, пам'ять своїх батьків. Будьте достойними дітьми нашого українського народу! Хай Господь Бог дарує вам мудрість!».

Пам'ять Марії Шандри – невичерпне джерело для написання науково-дослідницьких робіт по фольклору та етнографії нашого краю. Не одна фольклорна експедиція студентів Уманського державного педагогічного університету ім. П. Г. Тичини записувала від Марії Федорівни фольклорні матеріали народних свят, пісень та обрядів.

Під час розмови з Марією Федорівною було записано такі фольклорні жанри: пісні, легенди, бувальщини, замовляння, казки, колядки, щедрівки, обрядові, купальські, зажинкові, обжинкові та весільні пісні. Ми ж з акцентуємо увагу на записаних від респонденти особливостях відзначення зимових свят. Про те, як відмічали ці свята з хвилюванням згадує Марія Федорівна.

З 28 листопада починався Филиппів піст і тривав аж до 6 січня. В цей період проводилася підготовка до свят: розучування різних пісень, колядок, щедрівок, меланок. Молодь збиралася на вечорниці. На них хлопці і дівчата ближче знайомилися і пару собі обирали. Було так заведено, що кожне село і навіть вулиця мала «свою» хату для вечорниць. Організовувалися вечорниці у вдови, чи самотньої жінки, чи то з донькою. За хату потрібно було платити печеним хлібом, пшоном, борошном, полотном, тільки не грішми. Зазвичай, на вечорниці збиралися у вечері, як тільки стемніє. Спочатку сходилися дівчата, пізніше з'являлися і хлопці. На вечорницях дівчата вишивали, шили сорочки, пряли чи щось плели, а хлопці більше дівчат дражнили, ніж щось робили, не давали їм ні вишивати ні плести. Дівчата інколи зносили щось із продуктів, а хлопцям завсіда було завдання – забезпечити дровами: наносити з лісу і нарубати. Парубки залюбки притягували багато дров, аби їх тільки пустили до хати. Вдова готувала їсти. Всі сідали вечеряти. Хлопці і дівчата на вечорницях співали, танцювали, розказували бувальщини, ворожили, ставили різні сценки, а також розучували колядки, щедрівки та весільні пісні. У вечері збиралася тільки молодь. Якщо дівчата і хлопці йшли додому опівночі «з першими півнями», то це були вечорниці, якщо ж, бувало, засиджувались аж «до третіх півнів», то це були досвітки. Вечорниці мали свої неписані закони. З настанням посту помітно зменшувалися гуляння, пісні і танці. Дівчата переважно займалися рукоділлям, а хлопці лишень розважали дівчат бувальщинами та переказами. Були в активному вжитку так звані празникові обряди. На Катерини (7 грудня), Андрія (13 грудня), Варвари (17 грудня) дівчата ворожили. Вони перекидали чобіт через хату, куди буде повернений носок чобота, з того боку і виглядай сватів. Зрізали гілочку вишні і ставили у воду, якщо гілочка зацвітала до Різдва, то це віщувало про швидкий шлюб. Пекли калиту і підв'язували її до сволака. Хлопцям потрібно було, їдучи на кочерзі, підстрибнути й відкусити шматок калити. Якщо ж парубкові не вдавалося це зробити його вимашували в сажу. Також писали на папірцях імена хлопців, згортали їх і клали в капелюх, перемішували і по черзі кожна дівчина виймала ім'я нареченого. Ще дівчата вибігали на вулицю, зупиняли першого зустрічного та питали його ім'я. Вірили, що таке ім'я буде і в майбутнього чоловіка. Пекли дівчата балабушки (невеличкі круглі тістечка з білого борошна). Воду на ці балабушки дівчата носили з кирниці не відром, а ротом. Головне, щоб хлопці не бачили, бо як побачать, розсмішать, що й води в роті не втримають. Коли вже балабушки спечуться і вистигнуть, кожна дівчина якось позначала своє тістечко, щоб упізнати. Потім вони розкладали їх на рушнику, на долівці. І впускали до хати голодного собаку. Чию першу пес з'їсть, та перша і заміж вийде, а чию не зачепить, та сидітиме у дівках. Інколи собака візьме балабушку і несе десь у темний куток – так і доля занесе дівчину в чужі краї, в далекі села. Найгірше, якщо пес не з'їсть тістечко, а тільки надкусить його і покине...

Заміжнім жінкам та одруженим чоловікам не можна було ходити на вечорниці. Тож вони збиралися вдень на годинку, тобто годенки, бо вдома в них було багато роботи. Жінки приносили хто яйця, хто сало, трішки борошна чи сиру, щоб приготувати їсти. Готували зазвичай вареники. На годенки збиралися після Покрови – час коли вирізали капусту. Тож на таких зборах зачасту не тільки готували їсти, а й квасили капусту. Одні жінки оббирали капусту, інші сікли, хто чистив та натирав моркву, а хто вже солив та товк капусту. Інші місили тісто, решта ліпили вареники з капустою, картоплею, печінками. Ліпили вареники, щоб показати свій хист, красу і вправність. В той час, коли жінки працювали, чоловіки теж не сиділи без діла. Вони плели із житньої соломи мати «кулі». Потім їх вішали на двері та на вікна, таким чином захищали оселю від холоду в ночі. Під час годемок смакували варениками, також чоловіки приносили з дому горілку і пили її маленькими чарочками. Танцювали і співали, але спішили додому поратися.

ОЙ ПІДУ Я В ЛІС ПО ДРОВА

Ой піду я в ліс по дрова тай наломню лому.
Завів мене мій миленький у чу, у чужу сторонку,
А в чужі сторононьці ні отця, ні неньки,
Тільки в саду вишневому поють, поють соловейки.
Пійте, пійте соловейки трома голосами,
А я піду в сад вишневий вмюсь, вмюся сльозами.
Болить мене головонька, чим я й перев'яжу,
Ой далеко до родини ким я, ким я й перекажу.
Перев'яжу головоньку шовковим платочком.
Перекажу до родини сивим, сивим соколочком,
А шовковенький платочок головки не зв'яже,
А сивенький соколочок правдоньки, правдоньки не скаже.
Ой вирву я з рожі квітку тай пушу на воду,
Пливи, пливи з рожі квітка аж до, аж до мого роду.
Пливла, пливла з рожі квітка при березі стала.
Вийшла мати воду брати та й квітку, та й квітку пізнала.
Квітку ж моя рожевая на воді зів'яла
Доню ж моя, молоденька, десь бо десь больна лежала.
– Не лежала моя мамцю ні дня, ні години,
Попалась я у рученьки не вір, не вірній дружині.

ШУМЛЯТЬ ВЕРБИ

В кінці греблі шумлять верби, що я їй насадила.
Нема мого коханого, що я їй полюбила.
Нема його і не буде, поїхав за Десну,
Сказав рости дівчинонько на другу весну.
Росла, росла дівчинонька тай на поріг стала.
Ждала, ждала козаченька тай плакати стала.
Хилилися густі лози звідки вітер віє,
Дивилися карі очі звідки милий їде.
Хилилися густі лози та вже їй перестали,
Дивилися карі очі та їй плакали стали.
Плачте очі, плачте карі така ваша доля,
Полюбили козаченька при місяці стоя.
Не я його полюбила, полюбила мати.
І звеліла мені мати рушнички давати.
Один дала, другий дала, а на третій стала,
А четвертий шовком шитий рученьки зв'язала.
Ой, рушнички ж мої білі, що я вас на прала.
Пустіть мене ними в яму, щоб я їй не страждала.

СВІТИ, МІСЯЧЕНЬКУ

Світи, місяченьку,
В цю темную нічку,
Нехай я перейду, / двічі
До дівчини через річку.
Нехай я перейду
Чобіт не забродю,
Щоб люди не знали, / двічі
До якої дівки ходю.
Прийшов під віконце,
Сім'я вечеряє,
А моя миленька,
Голубка сивенька,
До вечері не сідає.
Прийшов під друге
Дрібні листи пише, / тричі
З вітром розмовляє.
Ой, вітре, вітроньку,
Скажи всю правдоньку,
Чи вернеться милий,
Орел сизокрилий, / двічі
На Україну додомоньку.

Отже, як бачимо, і досвітки, і вечорниці, і годенки – це традиційна форма організації відпочинку молоді в побутових умовах українського села. Здавна відомо, що найкраща народна музика, танці, пісні, перекази, легенди, жартівливі оповідання, приповідки, прислів'я, загадки та інші види народної творчості великою мірою виникали саме тут – на досвідках, вечорницях та годенках.

Саме на зимовий період припадає найбільше свят. Споконвіку на Україні зимові свята супроводжували численні традиції, звичаї, обряди, вірування тощо. За допомогою поетичного слова і святковою урочистою обстановкою люди прагнули створити в ці дні вимріяний образ достатку, щастя, злагоди і спокою в своїй оселі.

Напередодні зимових свят, насамперед, прибирали оселю: білили стіни, стелю і піч, змазували свіжою глиною долівку, мили лави, стіл, кухонне начиння, виносили з хати зайві предмети і речі. Тоді ж прали білизну, чистили одяг, впорядковували в господарських приміщеннях, на подвір'ї, заготовляли дрова та корм для худоби. Тому, що під час усього святкового періоду всі ці роботи категорично заборонялися. Вони мали бути закінчені до урочистої Свят-вечірньої трапези 6 січня.

Протягом всіх різдвяних свят, які тривали від Різдва (6 січня) до Водохреща (19 січня), в кожній господі тричі варили кутю – багату, щедру і голодну.

На передодні Різдва, тобто 6 січня, кожна родина готувала першу кутю. Традиційно для неї використовували ячмінь або пшеницю, яку товкли у ступі, щоб очистити від луски. Господиня простилала на долівці кожуха і сідала товкти у макітрі мак. Кутю підсолоджували медом і додавали горіхи. У різдвяних звичаях українців виразно простежуються також давні елементи культу предків. Свята вечеря – це спільна вечеря всього роду, символ домашнього вогнища. Навіть покійні родичі і ті, що безвісти загинули, за народним повір'ям, збираються на цю вечерю разом. Тому, до неї готувалися завжди завчасно і старанно всі члени сім'ї.

Свят-вечір, або багата кутя – чисто родинне свято. Всі члени родини повинні бути вдома. «Боже сохрани, – кажуть люди, – десь заночувати в цю ніч, цілий рік будеш блукати по світу». Боронь, Боже, і сваритися в цей день! Навпаки, добре помиритися з ворогами, щоб в наступному році було мирно і в хаті, і поза хатою. За обрядовим столом збиралася лише родина. Господиня мала приготувати дванадцять різноманітних пісних страв, щоб

задобрити 12 місяців. Для того, щоб кожен місяць року наступного був щедрим. Зазвичай, готували борщ, юшку з грибами, вареники, голубці, мариновані оселедці, гриби, заливну рибу, тушковану капусту, квасоллю, варену картоплю, пампушки. Головними стравами були узвар та кутя. Господиня готувала кутю, а господар приносив сина, клав його на покуті. Господиня ставила горщик з кутею на сіно і приказувала: – «Несу кутю на покутю, а узвар на базар». Також господар ставив на покуті снопа (дідуха), який спеціально зберігали від часу обжинків. Цей сніп стояв там аж до Василя (14 січня). Коли на небі сходила перша зірка, яка сповіщала людям про велике чудо – народження Божого дитя, вся родина сідала до столу. Обов'язково господар ставив на столі запалену свічку. У культурі вогню відображається турбота живих про своїх покійних предків. Хазяїн набирав ложку куті, кидав на стелю, скільки мачинок залишилося на стелі, такий буде приплід худоби і стільки ж вийде роїв бджіл у новому році. Потім усі члени родини повинні були з'їсти по три ложки куті, а вже після цього можна було приступати до смакування іншими стравами. Не дозволялося молоді в цей вечір ніяких гулянь, лише можна було піти і принести води з кирниці. Говорили, що вона в цей вечір ставала вином.

Після Святого вечора, протягом всіх Різдв'яних свят діти несли вечерю (книша, пиріжки, калача) хрещеним батькам, а ті в свою чергу пригощали їх смаколиками та подарунками.

7 січня, на Різдво, надвечір, діти ходили колядувати до сусідів та рідних. Співали колядки під вікнами. Виходили господарі та пригощали дітей солодощами, горіхами, пиріжками та давали гроші.

Колядки за походженням поділялися на дві групи – народні і церковні. В народних колядках оспівується дбайливий і розумний хазяїн, у якого незліченні череди корів чи отар овець. У нього сам Господь сидить при вечері. А його жінка – найкраща, дуже роботяща, дає лад усьому господарству. Такими колядками величали господаря та його дружину. В колядках для парубків переважали мисливські та військові мотиви. Про золоті перстні, старостів, дівочу красу і вірність, щасливе кохання колядували дівчатам. Це розмаїття мотивів колядок, адресування їх персонально кожному членові родини, вирізняє саме український обряд колядування. У церковних колядках переважали біблійно-релігійні мотиви з оспівуванням народження Божого сина, страждання і мук Богородиці тощо. Колядники були бажаними і довгоочікуваними гостями, адже за повір'ям вони приносили радість, щастя і достаток у господу.

ДОБРИЙ ВЕЧІР ТОБІ, ПАНЕ ГОСПОДАРУ

Добрий вечір тобі, пане господару, радуйся,
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.
Застеляйте столи та все ж килимами, радуйся,
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.
Бо прийдуть до тебе три радості разом, радуйся.
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.
А що перша радість, Рожество Хрестове, радуйся,
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.
А друга радість, Святого Василя, радуйся,
Ой, радуйся земле, син Божий народився.
А третя радість, святе Водохреща, радуйся
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

ПО ВСЬОМУ СВІТУ ПІШЛА НОВИНА

По всьому світу пішла новина,
Діва Марія, сина родила.
Сина породила в яслах положила,
Господнього сина.
Діва Марія, сина, родила,
Діва Марія Бога просила,
– Ти, небесний Цару, пришли мені дари,
Цьому дому господару.
Злетіли ангели з неба до землі,
Та принесли дари діві Марії.
Три свічі воскових, ще й ризи шовкові
Господньому сину.
Діва Марія сина родила,
На Ордань річку купать носила.
В Ордані скупала в ризи сповивала,
Господнього сина.
А прийшли пастери з чужої землі,
Та принесли дари діві Марії.
Поют божі песні господній невесті,
Радості приносять.
Радуйся, Марія, веселися,
Присвятая, земле, освятися.
Слава вишнім Богу, духові святому
Однині і до віку.

ОЙ, ДАЙ БОЖЕ

У ліску, на жовтім піску
Ой, дай Боже.
Ой, там стояла біла береза
Ой, дай Боже
На нїї була золота кора
Ой, дай Боже.
А прилетіла золота пташка
Ой, дай Боже.
Тай обдзьобала золоту кору
Ой, дай Боже.
Тудою ішла дівка Ганнуся.
Ой, дай Боже.
Кору збирала в фартушок клала.
Ой, дай Боже.
Та понесла вона до золотаря.
Ой, дай Боже.
Золотару мій, золотарику.
Ой, дай Боже.
А викуй мені золотий вінець.
Ой, дай Боже.
А до віночка золотий перстень.
Ой, дай Боже.
А до перстенья золоту чашу
Ой, дай Боже.
В віночку буду я вінчатися,
Ой, дай Боже.
А перснем буду обручатися,
Ой, дай Боже.
Чашою буду пригощатися
Ой, дай Боже.
Добривчїр!

ДОБРИЙ ВЕЧІР, ПАНЕ ГОСПОДАРУ, ТВОЄМУ ДОМУ

Добрий вечір, пане господару, твоєму дому
Застеляй столи тонким білим обрусом,
Бо йде до тебе діва Марія з Ісусом.
Ой, на горі Ордань річка тікала,
Там причистая діва Марія сина купала. / двічі
А скупавши в ясні ризи сповила,
А сповивши в яселечка вложила.
Приїхали із востока три царі,
Всі три ж вони йому привезли подарі:
А першій цар божим миром мирував,
А другий цар, божим сином називав,
А третій цар золоту квіточку в руки дарував.
То ж не квітка, то першій день Рожества.
Всьому миру Хрещеному стало радісно. / двічі

8 січня – свято Богородиці, «Великі вечорниці». Одержані продукти під час коляди молодь зносила на вечорниці. Це були святкові розваги.

На передодні Старого Нового року, тобто 13 січня, готували Щедру вечерю. Вона не мала такої великої кількості страв, але була вельми смаковитою: ковбаси, смажене м'ясо, печеня, локшина, млинці і обов'язково щедра кутя. Від того і вечеря називалася Щедрою, а звідси й Щедрий вечір. Не випадково в переважній більшості щедрівок і колядок присутній такий приспів:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!

ДОБРИЙ ВЕЧІР, ПАНЕ ГОСПОДАРУ

Добрий вечір, пане Господару,
Щасти Боже твоєму товару.
В тебе товару повна обора,
В тебе є жінка чорноброва.
Ходе вона по світлонці,
Як чашечка у меду,
Як барвінок у саду,
А чашечка в меду потопає,

Чоловік жінку в місто виражає.
– Иди, жінко, не барися,
На святий вечір приберися,
Прийдуть діти щедрувати,
Тай не буде що давати.
Добривчір!

Увечері молодь ходила по селу, вбираючись у Василя та Меланку. Зазвичай, в Меланку переодягався хлопець, а у Василя – дівчина. Заходячи до хати, робили шарварок. Особливою непосидючістю відрізнялася Меланка: вона розкидала сміття, заглядала в мисник, з Василем розкидала подушки і по-своєму складала їх, ніби в себе вдома. Завбачливі господарі заздалегідь приховували всяке господарське начиння від невгамовних Меланки та Василя. Гурти молоді ходили від домівки до домівки з Різдвяною зіркою та «козою», величали піснями господарів, вітали їх з Новим роком, бажаючи усіляких щедрот і достатку. Також, гості розігрували сценки, жартуючи просили винагороду. За ці вітання господарі щедро обдаровували щедрувальників.

НАША МЕЛАНКА ГОСПОДИНЯ

Наша Меланка господиня,
На ополонці ложки мила, / тричі
Ложку й тарілку упустила, / двічі
Ложку й тарілку доставала,
Тоненький хвастух замочала, / двічі
Ой, повій вітре буйнесенький
Висуши хвартух тонесенький, / двічі
Ой, повій вітре із болота,
Висуши хвартух краший злота. / двічі

А ЩЕ УЧОРА ІЗ ВЕЧОРА

А ще учора із вечора,
Пасла Меланка два качура.
Ой, пасла, пасла, загубила,
А шукаючи заблудила,
А прибудила в чисте поле,
Ой, там Василько плужком оре;
Ой, оре, оре, виганяє
На Меланочку поглядає.
– Ой ти Василю, Василечку,
Ой візьми мене Меланочку.
Я ж тобі коней не потомлю,
Я ж тобі воза не поломлю,
Бо я тоненька, як конопелька,
Бо я легенька, як горсточка. / двічі

ПРИЛЕТІЛА ЛАСТІВОНЬКА

Прилетіла ластівонька, сіла, впала край віконька,
Як почала щебетати господаря викликати.
Вийди, вийди господару, подивися на кошару
Чи всі вівці покотились, чи ягнята породились,
А ягнушки карнаушки вискакують вище грушки.

ОЙ, ЧИ ВДОМА ПАН ГОСПОДАР?

Ой, чи, ой, чи вдома пан господар,
А я знаю, що він удома.
Сидить собі кінець стола,
А на ньому шуба-люба,
На тій шубі-любі сім сіліжечків
Сьому і тому по сіліжечку,
А нам хлопцям по пиріжечку.
Добривчір!

ГИЛЯ, ГИЛЯ НА ВАСИЛЯ

Гиля, гиля на Василя,
Колихала мати сина.
Прилетіли два ангели,
Взяли його на крилеса, / двічі
Та понесли під небеса.
А небеса отворили,
А всі Святі поклонились.
Добривчір!

У гурті також був Міхонша – той хто збирав у мішок-торбу все, що давали (сало, пиріжки, цукерки). Віддавши міхоншу, хлопців запрошували до столу.

Уранці на Новий рік або свято Василя (14 січня), ходили по хатах «посівальники». Вважалося, що до оселі в цей день повинен першим зайти молодий чоловік, або парубок, тоді прийдешній рік для господарів буде щедрим та щасливим. На Василя хлопці ходили посипати. «На щастя, на здоров'я, на Новий рік». Коли до господи приходили перші посипальники, то господар прохав їх обмолотити снопа, а за це їм щедро платили грішми. Частину зерна хазяїн брав і додавав до майбутнього врожаю. Рештою обсилав дім, хлів усю господу, щоб ніяка нечиста не нападала.

На щастя, на здоров'я, на Новий рік
Роди, Боже, жито, пшениця, всяка пашниця,
До стельки конопельки!
І льон по коліна, щоб вас голівка не боліла.

Вніч з 13 на 14 січня хлопці протягували нитку по вулиці, якою дівчата йшли додому, ставили опудала на до розі, знімали хвіртки, відносячи їх недалеко від хати, щоб батьки дівчини змогли їх швидко знайти і поставити на місце. Також, парубки розмальовували шибки у вікнах або затуляли вікна сіном – у хаті було темно і всі думали, що ще ніч. У цей період їм усе прощалося, бо парубки «пустували».

Важливим був і вечір під Водохреща (18 січня). Його ще називали «Другий Святий вечір», «Орданський», «Голодна кутя». З появою вечірньої зорі, як і на Свят-вечір, сідали до родинної трапези. До столу подавались такіж пісні страви, як і на Вечерю. Знову чільне місце у вечері посідали традиційна кутя і узвар. З цією вечерею пов'язаний звичай «проганяти кутю». Ніч під Водохреща була сповнена всяких чудес. Чарівною стає і вода в кирницях. Ось чому колись старші члени родини не спали в ту ніч. Як тільки проспівали перші півні, вони бігли до кирниці набрати цілющої води. Набрану опівночі воду зберігали за образами на випадок поранення або тяжкої недуги. Вона вважалася свяченою.

З водою пов'язані обряди, приурочені до дня Йордану, Водохреща (19 січня). Після ранкового урочистого богослужіння в церкві, процесія вирушала до річки, чи ставу. Тут, попередньо прорубували ополонку, ставили з криги хрест. Як тільки священик занурював хрест в ополонку, присутні поспішали зачерпнути води. Після відправи люди вмивалися водою. Парубки і дівчата намагалися оббризкати один одного. Іноді навіть купалися в ополонці. Адже вірили, що свята вода укріпить здоров'я кожного з них. Це було справжнє гуляння з піснями, іграми, змаганнями, під час якого проганяли коляду, щедрівку і посипальницю. Мисливець стріляв у повітря, а трое переодягнених дітлахів при цьому розбігалися в різні боки. Закріпляли на льоду колесо з палицями (фуркало), на якому всі каталися.

У зимовому циклі простежується дві частини давньої обрядовості: зустріч і проводи. З-поміж усіх церковних дат, які припадали на зимову пору, найважливіше значення мав період від Свят-вечора до Водохреща. У ньому було найбільше обрядових дійств, якими намагалися забезпечити здоров'я, щастя і достаток кожної родини.

Отже, фольклорна спадщина с. Бачкурине Монастирищенського району Черкаської області відзначається наявністю значної кількості різножанрових пісенних творів. Календарно-обрядові пісні, зимового циклу, що збереглися у пам'яті Марії Федорівни містять різні мотиви, а деякі з них зберігають ігровий характер. Пам'ять Марії Шандри – невичерпне джерело для написання науково-дослідницьких робіт по фольклору та етнографії нашого краю.

Література

1. Усні (фольклорні) і звукові джерела (фонодокументи) [Електронний ресурс] // Bookster. – Режим доступу: <https://bookster.com.ua/usni-folklorni-zvukovi-dzherela-fonodokumenty/> (дата звернення: 13.03.2018), вільний. – Назва з екрана.
2. Павлюк, С. П. Українське народознавство / С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – С. 14.
3. Маріїні скарби [Електронний ресурс] : [про І обл. фольклор. свято автентич. та нар. співу «Маріїні скарби»] // Обласний центр народної творчості. Черкаси: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://ocnt.ck.ua/news/view.php?id=145>(дата звернення: 13.03.2018), вільний. – Назва з екрана.
4. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Записано від Шандри Марії Федорівни, 1930 р. н., уродженки с. Бачкурине Монастирищенського р-ну Черкаської області (записано 07.09.15 р. с. Бачкурине).
5. МПДА. – Записано від Лищенко Лариси Василівни, 1956 р.н., уродженки с. Бачкурине Монастирищенського району Черкаської обл. (записано 07.10.16 р., м. Чигирин).

Погляд на історію Житомирщини з ХХІ століття

Л. А. Мозгова (м. Житомир)

Стаття присвячена культурній індустрії та креативному підприємству Житомирщини.

The article is devoted to the cultural industry and creative entrepreneurship of Zhytomyr region.

Ключові слова: культурна індустрія, креативне підприємство, туризм.

Key words: cultural industry, creative entrepreneurship, tourism.

В українській культурі початку ХХІ століття відбуваються трансформаційні процеси, пов'язані з реформуванням державної політики, пріоритетом якої є розвиток національної культури в усьому її розмаїтті, активізація міжнародних контактів, вихід у європейський та світовий культурний простір. Для формування культури самобутності і в той же час відкритої для діалогу зі світом актуальним є питання збереження українських традицій,

народної творчості і розвиток нових форм її існування. Експерти відзначають, що в останні роки помітно зросла цікавість до українського культурного продукту, попит на культуру в Україні загалом лишається низьким. Але на сьогодні з'являються культурні ініціативи, які по новому представляють нам історію краю, а саме Житомирщини. Огляд зроблений мною за матеріалами моїх друзів у соціальній мережі facebook. Одною з таких культурно-історичних ініціатив є «Поліська хага» – це музей і культурно-мистецький центр, присвячений побуту українського Полісся. У 2008 році автор проекту Інна Величко разом із кількома художниками-однодумцями та волонтерами викупили одну з хат в с. Городське (Коростишівський район Житомирської області), рубану ще в позаминулому столітті, і перетворили її в етнографічну пам'ятку. Усередині будинку ні стіни, ні інтер'єр не змінювали: маленькі вікна, стеля на двох брусах, велика піч, просторі сіни. Так століттями була влаштована хага в поліських селах, подібні будови можна знайти і зараз. Тепер «Поліську хату» відвідують кілька тисяч туристів на рік. Окрім туристичних екскурсій, тут цілий рік проводять різні ярмарки, фестивалі, виставки та семінари.

Для розвитку туризму в нашій області можна використати пізнотрипільські пам'ятки Житомирщини, які представлені поселеннями Городського типу (отримали назву від поселення в селі Городське Коростишівського району). На сьогоднішній день відомо понад 50 залишків, які відносяться до цієї локальної групи. Найбільш відомими серед них є поселення поблизу сіл Троянів Житомирського, Паволоч, Попільнянського, Нова Чорторія Любарського районів. Поселення розміщені, як правило, на важкодоступних мисах та останцях плато річкових берегів. На поселенні в Троянові простежено розміщення жител двома концентричними колами, що є характерним для поселень трипільської культури попереднього часу.

У селі Городське можна знайти ще чимало цікавого. У місцевій школі є невеликий, але цікавий музей предметів старовини. А на околицях села вчені виявили три старовинні городища трипільців. 28 жовтня 2014 року в селі Городське Коростишівського району відбувся науково-практичний семінар «Українсько-трипільський центр на Житомирщині», присвячений 70-річчю з дня смерті українського письменника, громадського діяча та археолога Олега Ольжича. У такий спосіб організатори вирішили вшанувати пам'ять нашого відомого земляка зовсім не випадково. Адже Олег Ольжич досліджував поселення трипільської культури на теренах України. Зокрема 2004 року у Чернівцях вийшло друком україномовне перевидання його монографії «Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища». 2016 року житомирська художниця Олена Андрущенко виборола грант президента України для обдарованої молоді для створення музею Трипільської культури в селі Городському Коростишівського району. Відповідний указ № 55/2016 (від 17 лютого 2016 р.) опублікований на офіційному сайті Президента: «З метою реалізації значущих творчих проектів у соціальній та гуманітарній сферах: Призначити на 2016 рік гранти Президента України для обдарованої молоді: Андрущенко Олені Миколаївні для реалізації проекту «Створення на Житомирщині навчально-мистецького туристично-інформаційного центру «Дивосвіт Трипілля» – 75 тисяч гривень», – йдеться в указі. У рамках проекту здійснюється не лише створення музею, а й видання газети та проведення майстер-класів для дітей. Під керівництвом майстра народної творчості Людмили Смолякової в с. Городське проходять майстер-класи з реконструкції кераміки Трипілля. Першим учнем майстрині став заслужений художник України – Юрій Камішний, який взяв участь у виготовленні трипільського «бінокля».

А вже в листопаді 2018 року у селі Городське Коростишівського району Житомирщини на території пам'ятки археології Червона гора туристам представлять облаштований ландшафтно-скульптурний оглядовий майданчик з встановленими збільшеними скульптурними реконструкціями трипільської кераміки. Навколо якого встановлять ковану художню огорожу з використанням елементів трипільських орнаментів та облаштують ландшафтно-дизайнерської клумби. Проект «Створення ландшафтно-скульптурного оглядового майданчику «Дивосвіт Трипілля» реалізується завдяки гранту від Українського культурного фонду на суму понад 100 тисяч гривень.

Через творчість намагалася звернути увагу мешканців Житомира голова МГО «АртСело», член Національної спілки художників України Олена Славова до історії міста під час урбаністично-культурного фестивалю «Майстерня міста Житомира – 2018», у межах якого відбулося представлення мистецького проекту «Генетичний код Житомира: екологія думки». Організатори залучили до участі небайдужих житомирян: науковців, бібліотекарів, журналістів, громадських діячів та митців. Художники запропонували гостям фестивалю взяти участь у майстер-класах із гончарства та розпису на дереві. Наприклад, розписували трояндове «Дерево життя». Саме такий малюнок полюбили зображати наші прабабусі на своїх скринях – головному атрибуті посагу. У межах проекту «Генетичний код Житомира: екологія міста» відбулося представлення однойменного буклету. У цьому виданні житомиряни розмірковують про своє місто, намагаючись знайти шляхи, які сприяли б його розквіту. Увагу гостей свята привертала й імпровізована фотозона з експонатів музею «Ремісничий двір».

Вже більше 10 років у Житомирі існує унікальний Музей старовинного інструменту «Ремісничий двір», що розташований за адресою вул. Богдана Хмельницького, 42. Кожна річ у музеї – унікальна та зі своєю історією. Зустрічає відвідувачів вивіска «Ремісничий двір» та стара 5-тонна австрійська пилорама кінця XIX століття, яку вдалося відшукати та придбати в одному з районів Житомирщини за досить незначні кошти, адже господарі збиралися продати її на металолом. Для відвідувачів тут майже нема жодних обмежень, хіба приходити за попередньою домовленістю й попередженням, адже екскурсію проводить сам власник закладу, а за сумісництвом і керівник деревообробного підприємства, в межах якого і функціонує «Ремісничий двір». Вже більше 15 років Федір Євтушенко збирає та колекціонує старовинні речі, ремісничі приладдя, фотоапарати, предмети побуту. Коли у 2010 році колекція нараховувала сотні експонатів, почав втілювати у життя ідею з музеєм під відкритим небом. Оскільки разом із синами мав власне підприємство, де експозиція була б максимально доречною, то у дворі навколо та на верхніх поверхах невдовзі почали встановлювати перші стелажі для інструментів. Експозиції постійно оновлюються, збільшується кількість експонатів. Окрім великої колекції різноманітних інструментів, що представляють давні ремесла, у музеї також можна оглянути виставку іграшок, речей минулого століття, тощо. У музеї можна не лише оглянути кілька тисяч експонатів, але й дізнатися про історію кожного з них, сферу його

використання і потримати в руках інструмент минулого чи навіть позаминулого сторіччя. Усі речі – оригінали, а деякі навіть у робочому стані. За попередніми підрахунками, вся колекція музею налічує понад дві тисячі експонатів. Тут і забуті зразки для насічки робочих поверхонь жорен, виготовлення кінської збруї, стельмахування і бондарства. Старовинні вимірювальні прилади, які, попри понад столітній вік, до сьогодні як нові. У музеї зберігаються також різноманітні інструменти, якими колись робили завивку та стрижку жінкам, голили чоловіків, а у колекції вагів можна побачити кілька експонатів, які наглядно демонструють, що «обважували» покупців і раніше. Не меншу цікавість викликають і гасові «всепогодні» лампи для залізничників і поліцейських – з трикольоровим «семафором», старовинний ручний пристрій для обсмажування кавових зерен з одночасним їх перемішуванням, спеціальні міні-міхи для видування пилу з «нутра» піаніно. Всі вони врятовані для історії. Нині експозиція розміщується у кількох кімнатах на виробничому підприємстві. На території музею розміщена копія давньої кузні, в якій повітря до горну подають справжні австрійські міхи кінця XIX століття.

Отже, такими є культурні індустрії та креативне підприємництво Житомирщини на початку XXI століття.

Велике бачиться на відстані

О. А. Михалиця (м. Хмельник)

У статті подано інформацію про краєзнавчу книгу «Пам'ять – це теж подвиг», у якій вміщено 165 спогадів старожилів сіл Хмельницького району, зібраних сільськими бібліотекарями. Це спогади вдов, дітей війни, які на своїх плечах винесли воєнне лихоліття, відбудовували села, росли дітей та змогли зберегти пам'ять про трагічні сторінки Другої світової війни. Спогади збиралися з 2011-го по 2016 рік.

The article presents the local history book «Memory is also a Feat» in which village librarians collected 165 memoirs of the old-timers of villages of the Khmelnytskyi district. These are the memories of the widows, the children of the war, who took military troubles on their shoulders, rebuilt the villages, raised children and were able to save memory of the tragic pages of the Second World War. Memories were collected from 2011 to 2016.

Ключові слова: окупація, оstarбайтери, спогади, Хмельницький район.

Key words: occupation, ostarbeiters, memories, Khmelnytskyi district.

В нинішні часи на теренах Хмельницького району бібліотека для дорослих є центром відродження духовності, історії та звичаїв і обрядів предків. Працівники бібліотечної системи бережно ставляться до сторінок минулого, які відіграють велику роль у патріотичному вихованні підрастаючого покоління. Про це свідчить нова краєзнавча книга «Пам'ять – це теж подвиг», яка вийшла у видавництві «Нілан-ЛТД» (м. Вінниця), 2018 року.

У цій книзі сільськими бібліотекарями вміщено 165 спогадів старожилів сіл Хмельницького району. Це спогади вдов, дітей війни, які на своїх плечах винесли воєнне лихоліття, відбудовували села, росли дітей та змогли зберегти пам'ять про трагічні сторінки Другої світової війни. Спогади збиралися з 2011-го по 2016 рік. Більшість світлин краян, які надавали свідчення, не вміщені в книгу, оскільки деякі з них уже відійшли у вічність.

976 днів територія Хмельницького краю була окупована німецькими загарбниками. Свідки цих днів правдиво і щиро розповідають про самовідданість односельців, про жертвовність заради майбутнього, та найголовніше – у кожному спогаді відчувається віра у перемогу та у свої сили.

У нас, українців, генетично закладено, що кожне покоління залишає пам'ять про свій час. Саме ця документальна книга розповідає нащадкам, як жили прадіди у середині XX століття. На сторінках книги розповідається про будівництво сільської хати, про життя та побут у сільській родині, зокрема: «Зараз є багато лучого, є з чого ладнувати, а тоді що було, пошти нічого, от і видумували що-небудь, аби животи були набиті. Кулеші варили, в кого були гречані крупи, мололи на муку, пекли гречаники, пизи варили, це таке, як галушки, коржі пекли з гречаної муки, хто її мав. Пекли в печі буряки білі, ото вже було радості від осені до весни. У льох буряків з колгоспу принесемо, це були наші цукерки. Весело було яось, гармошка заграє коло клубу, гайда всі туди» (Спогади Марії Мазничук, с.Вишенька, записані сільським бібліотекарем Н. Гуменюк).

У книзі зібрані також спогади оstarбайтерів, які згадують не тільки роки окупації у Хмельницького району, а й перебування краян у Німеччині. У спогадах згадується мужність земляків, які жертвували власним життям, рятуючи наших воїнів і євреїв. «Наші люди переховували багато євреїв. Ліза була з Хмельника. Вели її в Пиків на розстріл. Поставили коло ями, почали розстрілювати, вона перехрестилася, і німець відкинув її, не дав розстріляти. Пішла Ліза знову на Колибабинці не озираючись. Всі в селі знали, що Лізу переховують і що вона єврейка, але ніхто не видав. Тільки бухгалтер Сидорук (із чужих) привів поліція й каже: «Тут повинна бути жінка». Почали шукати – в хаті немає. Ліза вилізла на гору і сховалася під стріху. Поліцей став на драбину, подивився, але не помітив» (Спогади Наталії Ковальчук, записані сільським бібліотекарем с. Колибабинців Т. Ліпінською).

Трагічні сторінки вписані в історію с. Терешполя: «Війну пам'ятаю добре. Бомбили дуже, снаряди падали, літаки низько літали над селом. Одна бомба попала в пустий колгоспний корівник, на його місці були лише уламки. 12 липня 1941 р. хтось кинув у німецький штаб гранату (кажуть, що червоний розвідник), німців трохи покалічило: двох на смерть, третього важко поранили. Німець такого зухвальства не простив, і вже 14 липня 1941 р. село було вщерть набите есесівцями. Спалили більше 50 хат, застрелили близько 100 мирних жителів (цілі сім'ї: Кубашевські, Титиївські, Янюки...), (Спогади Франца Янюка, записані сільським бібліотекарем Т. Михальчук).

Ця праця – велика подяка всім, хто зумів вистояти у воєнному лихолітті, хто зберіг віру у Перемогу, хто відбудовував села, а найголовніше – не побоявся правдиво розповісти про події Другої світової війни, адже пам'ять – це теж подвиг.

Історіописання долі людей с. Верхівка Барського району

А. М. Верстюк (с. Верхівка Барський район)

Історіописання долі людей с. Верхівка Барського району в період Другої світової війни та історія Верхівської школи. Historical descriptions of the fate of people from the village of Verkhivka of the Bar district during the Second World War and the history of the Verkhivka school.

Ключові слова: історіописання, Верхівська середня школа, усна історія, спогади.

Key words: history writing, Verkhivka secondary school, oral history, memoirs.

Що є джерельною базою усної історії? Це люди. Люди, які прожили своє неповторне життя і знають тільки їм відомі факти окремих подій. Як же зберегти ці безцінні історичні матеріали, яких Ви не знайдете ні в одному архіві світу?

Пропоную Вам приклад такої роботи проведеної мною та ще двома співавторами.

Почалося все кілька років тому назад.

Я родом з далекого села Верхівка, що знаходиться в Барському районі Вінницької області.

Одного разу спілкуючись з директором місцевої школи підняв тему – «А чому б нам не зібрати вів'язки всіх випусків нашої школи і красиво їх оформити». Виявилось, що велика частина матеріалу уже зібрана і знаходиться у нього в кабінеті. З'ясувалося, що ще у середині 1980-х років у Верхівській середній школі почали збір матеріалу для оформлення музею бойової слави. Учителі та учні школи обходили ветеранів та старожилів села і записували їхні спогади, збирали безцінні старі потерті фоторафії та документи. Тоді під час проведення пошуків матеріалів директору школи прийшла ідея «А чому б нам одночасно не зібрати матеріал про історію села, школи?...» – чим і зайнялися пошуковці.

Коли я побачив цей зібраний матеріал – у мене відразу промайнула думка, що потрібно донести його до людей, щоб він не лежав у папках в кабінеті, щоб кожний бажуючий міг його побачити у зручному систематизованому вигляді. Так прийшла ідея написати книгу про історію села Верхівка. Витративши на сканування, набір наявного матеріалу та збір додаткового доволі багато часу, нарешті навесні цього року, уже маючи досвід подібних видань, я був готовий зверстати макет нової книги. Виявилось, що матеріалу дуже багато і якщо залишати його увесь книга буде дуже великих розмірів. Це було приблизно за два місяці до 9 травня – Дня Перемоги. Маючи найбільше напрацювань по односельчанам-ветеранам Другої Світової війни я вирішив розподілити матеріал на декілька частин. Першою з яких буде книга-збірка документів приурочена односельчанам учасникам Другої Світової війни – «Село Верхівка. Роки і долі... Друга Світова війна у долі наших односельчан». Що і було зроблено.

Друга світова війна... Скільки горя принесла вона українському народу, скільки життів людських забрала в небуття, скільки страждань примусила винести. Немає жодної родини, жодної сім'ї, якої б не торкнулася своїм чорним крилом війна. Іноді думаю, як пощастило поколінню 60-х, 70-х років ХХ століття, що воно не бачило жахів війни, не чуло ні шуму боїв, ні розривів бомб та снарядів, ні плачу солдатських матерів і вдов.

Спогади... Спогади... «Я добре розумію те, що прийде день, коли піде з життя останній із учасників визволення нас від фашизму, проте залишаться живі спогади, написані їхньою мужньою рукою і пам'ять, яка ніколи не померкне в душі нашого народу» (Верстюк Ганна Олексіївна).

В збірці зібрані відомості про 219 загиблих та 114 воїнів, що повернулися живими та 12 оstarбайтерів, що примусово працювали в Німеччині. Тут є архівні документи про втрати, про нагородження, про перебування в полоні, фотографії фронтовиків та їх побратимів.

Вчитайтесь в ці рядки написані рукою людей, яких опалила Друга світова війна.

«...1941 року я закінчував десятий клас, був випускний вечір. І раптом.. війна. В зв'язку з різними обставинами, які не залежали від мене, я і багато учнів класу залишились на території, окупованій німецькими загарбниками.

Що саме було і як було під ярмом загарбників? Всі сільськогосподарські артіль (колгоспи) перейменували на громадське господарства, в яких всі жителі обов'язково, незалежно від віку і стану здоров'я, повинні були працювати. Хто ухилявся, того суворо карали. Вся продукція, яка вироблялась в господарствах повинна була відправлятися в Німеччину, або для постачання німецької армії. Звичайно населення ухилялось від роботи і працювало будь-як, аби день до вечора, і робили так, щоб якнайменше продукції потрапляло до загарбників.

В березні 1944 р., після визволення території нашого села від німецьких загарбників, мене мобілізували в ряди Радянської Армії. Служив у 868 стрілецькому полку, 287 Новгород-Волинської дивізії, на 1-му Українському фронті. Наша дивізія двічі була нагороджена орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 2 ступеня.

Військова частина визволяла територію Західної України, Польщі, Чехословаччини. Моє перше бойове хрещення було під час визволення міста Горохова Волинської області (липень 1944 року). Бої були надто важкі, ворог вперто тримався за кожний клаптик землі, але не зважаючи ні на що наші солдати проявляли великий героїзм, військову майстерність, нещадно громили ворога. Після взяття міста Горохова нашу дивізію було перекинуто на Сандомирський плацдарм. Десь приблизно в кінці серпня 1944 року дивізія форсувала річку Віслу, праворуч від міста Сандомира, звільнила містечко Опатув та Ліпник. Згадується невеликий епізод, який відбувся за містом Опатув. Під час боїв за фільварок (поміщицьку садибу), група солдат в кількості п'яти чоловік, в тому числі і я, вночі підійшли до фільварка і окопались біля нього на віддалі 100-150 метрів. Німці вели спочатку шалений вогонь, але ми сиділи тихоенько. Вище командування дало розпорядження відійти назад, на більш вигідні позиції. Не знаю як сталося, але нас п'ять чоловік, ніхто не повідомив, і ми залишились на нейтральній території. Про відведення частин ми нічого не знали. Вранці німці почали обстріл. Ми з своєї сторони відкрили кулеметний та гвинтівочний вогонь. Біля нас були ручні протитанкові та протипіхотні гранати і запалювальна суміш проти танків. Ми розуміли, що нас всього жменька, але вирішили загинути, але не здатись. За день майже п'ять чи шість

разів на нас йшли німці в атаку, але ми все-таки вистояли. Під час затишшя я дуже пильно розглядав розташування німців та їхні вогневі позиції, які наносив на топографічну карту (топографічні карти були видані раніше в штабі батальйону, і весь час були біля мене). Надвечір все затихло. Основна частина противника, не знаю з якої причини, але від нас відійшла, залишивши приблизно 40-50 чоловік на згаданому фільварку. На другий день німці знову відкрили по нас вогонь із мінометів, але ми сиділи мовчки. Вночі ми, жменька солдатів, підійшли під фільварок, підняли стрілянина, наробивши шуму. Ми вибили ворога із фільварку, де залишилося більше 20 німецьких трупів. В цей час із нашої групи було вбито два солдата і одного поранено. Після цього ми змушені були відступити назад на кілометрів три, де зустрілися із своїми основними частинами. Хто ж був тоді зі мною? Це були наші односельчани: Манзюк Андрій Якович, Слободянюк Тимофій, Бондар Іван Федорович та ще один із нашої області, прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю.

Після цього я повідомив своє командування про розташування противника і його вогневі точки. На другий день наша військова частина пішла в наступ і вибила противника назад до 30 км. Ряди нашої військової частини значно поріділи, і дивізія пішла на поповнення. Після цього нас перекинули на територію Чехословаччини. Наша дивізія воювала поряд з Чехословацьким корпусом під командуванням генерала Свободи. Під час боїв за залізнодорожну станцію Вишня Писана мені важко контузило і я попав у військовий госпіталь № 2033 міста Львова, де пробув з 20 грудня 1944 року по березень 1945 року. Як нездатного до стройової служби мене направили у 234 запасний фронтовий полк, звідки був призначений у місто Оельс (тепер польське місто Олешніца), спочатку на посаду начальника допоміжного військового господарства, а потім по стану здоров'я перевели на посаду завідуючого складами цього господарства, де пробув до 17 жовтня 1945 року. В цей день мене, як інваліда Великої Вітчизняної війни, остаточно звільнили від служби в Радянській Армії...» (*Первак Василь Сергійович*).

Листи з фронту:

«7.01.1945 р. Рудик Ірині Іванівні. Дорогі мої батьки і дорога моя жена Іра! Ви мені написали, що я пишу Вам печальні листи. Це не печаль, а правда. Істина така, що пулі понад головою свистять, а пісок і земля в очі сипляться. Не раз я, Іра, встану і гляну на схід сонця, і згадаю той день, коли ти мене провозжала на війну. То так мене за серце стисне. І тепер я не знаю, як вижити і прийти живим додому. Досвідання. Ваш син, муж і батько Михайло» (Рудик Михайло Якович).

«22.05.1944 р. Столяр Марії Андріївні.

Письмо пущене 22.05.1944 р.

Добрий день дорогі батьки і жена Маруся і сини мої і Галя. Перш передаю свій красноармейський привет. Я нахожуся здоров і того вам желяю всього хорошого у вашому житті. Маріно я зараз в боях на першої лінії. З проклятим фашистам трудно боротися. Треба виповняти прикази. Маріко ти коли получиш письмо то старайся скоро відписати, бо ти знаєш наше життя день з дня. Маріно я вже 3 рази був у смерті, но якось бог дав, що я викрутився. Це може котрась дитина щаслива. А тепер не знаю бо трудно. Я б нічого не хотів тільки ще хоч раз побачитися з вами, бо вже забув, які ви. Ми зараз такі страшні, що один одного не можемо пізнати. Нема як на своїй рідній Україні жити. А тут погано. Я б хотів зараз померти тільки вдома на своїй землі, но не на камінні. Ой боже боже. Маріно, коли получиш письмо то пиши мені все, як там вдома робота. Як здоров'я ваше, чи тато є вдома, хто з хлопців прийшов додому, бо вже багато хлопців нема.

Ну і все Маріно, писав би більше, но нема коли, бо снаряди рвуться. Маріно я тобі вишлю посилку тільки буде розрішено. Маріно просіть бога, щоб я повернувся.

Цілую вас всіх пока. До свідання остаюся жив і здоров і того вам жилаю.

Льоня, тато, коли прийде, то костюмчик і гарні чоботи хромові тобі, Шурі і Галі...» (*Столяр Андрій Васильович*).

«...Батьківщино моя, прекрасна мила тебе я єдину люблю

За волю і щастя народу у бій з ворогами іду.

Я знаю з пекельного бою вирнутися трудно живим

Но я не боюся подивитися смерті у вічі

Клянуся тобі Батьківщино, за тебе у двічі.

Хотів би дожити до переможного дня

Зустріти солов'їнний ранок вклонитись тобі рідна матінко земле моя...

...бойове хрещення це саме страшне. Місто Глогів що в Польщі, бій точився цілу неділю. І от одної ночі коли лив дощ батальйон солдат на стіку німецьких окопів здійняли ворожу охорону, цілу ніч ішли у ворожому тилу. Завдання було біля міста Милець зустрітися з нашими танковими частинами і якщо не взяти це місто, то обов'язково не дати ворогові зірвати міст через річку. А місто ворогом охоронялося сильно, бо за цим містом знаходився полігон де випробувалась таємна зброя (ракетні ФАУ-2) і в цьому місті фашисти кинули в шахти 18 тисяч людей, які працювали на цьому полігоні. В Глогові і під Мильцем багато загинуло наших односельчан (вночі коли наша частина ішла на з'єднання з танками прийшлося знову вступити в бій з ворогом на якого несподівано натрапили).

А далі Сандомірський прорив окруженіє Бреслау (сьогодні він Вроцлав – це було місто друге по величині в Німеччині). День Перемоги зустрів в госпіталі м. Астрахань, що на Волзі. Був важко поранений» (*Шевчук Олександр Гордійович*).

Скільки б років не пройшло, а людська пам'ять береже у своїх глибинах те, що змушує серце здригнутися від невимовного болю співчуття до тих, чиє життя було жорстоко обірване. І тоді озиваються в душі нашій відлуння звитяжних боїв, слава мужності і доблесті, відданості, вчувається через десятиліття й плач закатованих дітей, матерів, батьків, а вогонь нечуваних пожарищ обпікає людську совість. Бо народна біда ніколи не забувається – вона застерігає, вчить бути пильними, чесними перед героями днів минулих.

Моїм славним землякам, які стали гордістю, пам'яттю і славою для багатьох поколінь жителів сіл Верхівка і Примощаниця присвячую...

На цьому ми не зупинилися і одна з співавторів Верстюк Ганна Олексіївна стала каталізатором другої частини збірки документів «Село Верхівка. Роки і долі... Історія Верхівської школи». Будучи вчителькою та бібліотекаром цієї школи майже 50 років вона зберегла в куточках своєї пам'яті дуже багато прізвищ, історичних подій. Книга вийшла у світ до 1 вересня 2018 року.

Наша школа – це наша історія, особлива і незвичайна. У неї славне минуле і яскраве сучасне життя. Ті, хто причетний до шкільного життя, до його буднів і свят, а саме вчителі та учні – це не подорожні, які зайшли напитися з вічного джерела, а творці, що приносять свій внесок у матеріальний, культурний та духовний розвиток країни, у виховання її майбутнього – підрастаючого покоління. У Верхівській школі за час її існування і функціонування працювала і працює велика сім'я педагогів: наші старші наставники, ветерани педагогічної праці, а також молоді спеціалісти, які присвятили своє життя покликанню сіяти серед людей розумне, добре, вічне. Педагогічний колектив нашої школи гордиться учительськими династіями: Магдїй Надїї Максимівни, Костюк Ольги Андріївни, Верстової Віри Семенівни, Турченяк Віри Василівни, Верстюк Ганни Олексіївни, Схобенків, Трохимчуків, Олійника Олексія Григоровича, Столяр Марії Дмитрівни.

Школо! Рідна школо! Скільки поколінь ти виховала, випестила, вивела в люди. Ти крила дала трьом молодим юнакам, що стали твоєю гордістю, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу за проявлений героїзм і мужність в період Другої світової війни. Це вони, колишні учні нашої школи, Богатир Петро Устинович, Медвецький Микола Васильович, Щербаков Олег Миколайович, стали взірцем патріотизму і відданості у час лихоліття.

Зі стін нашої школи вийшли неординарні, яскраві особистості: Пантелеймонов Олексій – доцент, кандидат сільськогосподарських наук; Кушта Григорій – професор, кандидат фізико-математичних наук; Стрільчук Галина – доцент, кандидат філологічних наук; Пастушенко Леонід – письменник, член НСПУ; Габрійчук Микола – журналіст, член Спілки журналістів України; Романішен Анатолій – поет; Войтова-Ружицька Альона – поетеса; Магдїй Надія – відмінник народної освіти України; Дамедюк Світлана – заслужена артистка України; Грицак Анатолій – кандидат технічних наук; Огороднік Микола Олексійович – журналіст, член Спілки журналістів України, спортивний коментатор, ліквідатор наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; Слободян Ольга Іванівна – повар, ліквідатор наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; Верейчук (Хританкова) Алла Андріївна – лікар-ендокринолог, брала участь в обстеженні і лікуванні людей у Чорнобильській зоні після аварії на АЕС; Джог Альфред Опанасович – керівник СФГ «Джог А. О.»; Столяр Микола Олексійович – керівник СФГ «Смак»; Джог Олег Альфредович – керівник ФГ «Златар».

Талановиті вчителі працювали і працюють у Верхівській школі. Вони зуміли передати учням любов до професії педагога. Внаслідок цього 103 учні нашої школи стали вчителями.

Школу педагогічного гарту пройшли у нас працівники обласних та районних державних органів влади та директори шкіл. Серед них: Піпа Яків Лазарович, Кіншак Андрій Іванович, Солоненко Леонід Григорович, Кіка Ольга Петрівна, Решовська Людмила Вікторівна, Парчевський Олександр Борисович, Кухар Валентина Іванівна, Джог Альфред Опанасович, Ковальчук Павло Іванович, Верстова Віра Семенівна, Свідерська Зіна Олексіївна, Покотило Ганна Василівна, Райчук Ольга Павлівна, Наманок Володимир Миколайович, Столяр Андрій Олексійович, Савчук Микола Олександрович, Нечай Олег Васильович, Колодій Валентина Василівна, Барладин Іван Данилович.

Матеріали книги зібрані і систематизовані за такими розділами: 1862–1941 роки. Від заснування до випуску 1941 року.; 1941 рік. З випуску на війну; 1941–1944 роки. Окупація; 1941–1945 роки. Війна. Учні – Герої Радянського Союзу; 1945 – 1959 роки. Злети і падіння. Перші повоєнні роки; 1960–1969 роки. З пам'яттю в серцях; 1970–1979 роки. Навчання і труд поруч ідуть; 1980 – 1989 роки. Щасливе дитинство у мирній країні; 1990–1999 роки. В добрий час в незалежній Україні; 2000–2018 роки. Шлях випробувань і перемог; Шкільний музей бойової слави; Майстри педагогічної справи; Значення школи у житті учнів; Медалісти школи; Символіка школи; Директори школи; розділ «Випускники Верхівської школи» у якому зібрано близько 70-ти віньєток шкільних випусків починаючи з 1935 року.

Робота зі збору усних свідчень односельчан буде продовжуватися й надалі.

ВІДТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ДОЛІ В. СТУСА

Василь Стус у спогадах і літературознавчій думці: проекція на психологічну конституцію творчої особистості

О. В. Пуніна (м. Вінниця)

Статтю присвячено психологічним особливостям постаті Василя Стуса, на яких акцентували як дослідники його життєтворчості в контексті розробки різновекторної проблематики, так і автори літературно-побутових матеріалів (спогади, листи, коментарі тощо). Створено цілісну картину бачення авторської індивідуальності з метою подальшого фахового аналізу особистості Стуса і виявлення взаємозв'язку між психологічними засновками та творчою сутністю креатора.

The article is devoted to the psychological features of the personality of Vasyl Stus, which were accentuated by the researchers of his life-creativity in the context of developing a multidisciplinary perspective, as well as by the authors of literary and household materials (memoirs, letters, comments, etc.). An integral picture of the vision of the author's

individuality was created in order to develop the further professional analysis of Stus's personality and to identify the relationship between the psychological foundations and the creative essence of the creator.

Ключові слова: психотип, характер, темперамент, стусознавство, психологія творчості, комплекс, психоаналіз, особистість, письменник.

Key words: *psychotype, character, temperament, Stus studies, psychology of creativity, complex, psychoanalysis, personality, writer.*

Фаховий стусознавець Михайлина Коцюбинська у працях 90-х років, даючи кваліфікований багатовекторний коментар доробку Василя Стуса, зводить сказане до вагомого знаменника «секретів поетичної творчості» письменника: «Найкращі здобутки поета, як це часто буває в мистецтві, постають на гребені зіткнення, єдності протилежностей, примирення, здавалося б, полярностей: з одного боку – несамовиті екстази й нагнітання, буяння поетичної експресії; з другого – розважлива філософська заглибленість, відображення у формах життя, конкретика дійсності, її жива плоть, “ваговита дозрілість речей”, “лагідна округлість форми” (вислови Стуса). Це пов’язано з психологічним типом його як людини й митця. Сам він так пояснював ці якості своєї натури: “Там, де світ існує при t°, даймо, 24°, я зберігаю автономну ауру з t° або 20° або 30°. Цей поріг обов’язковий для того, щоб мати фізичну здатність на погляд збоку, з другого середовища, щоб не розчинити свій дух у загальноприйнятій фізичній законодавності, щоб бути медіатором двох різних світів”. Звідси – його формула:

Хай у тебе є дві межі,
та середина справжня.

(“За читанням Ясунарі Кавабати”)² (курсив мій. – О. П.) [12, с. 30] (до речі, вводячи ці міркування в контекст передмови «Поет» до шеститомного видання творів Василя Стуса 1994 – 1999 років, науковець доповнює метафору «буяння поетичної експресії» Пастернаковим образом «світляної зливи» і Стусовим самовизначенням психологічних констант: «<...> (“Експресивність моєї натури – холод, жар – локомотиви моїх віршових занять...” – з листа до дружини. 5. 07. 76) <...>» [11, с. 25]).

У продовження думки Коцюбинської про породження іпостасей поетичного «я» Стуса природою його «полярного» (у ньому водночас – екстаз і заглибленість) психологічного типу важить і прикінцеве міркування в праці «Феномен Стуса» про психологічне тло, на якому він, тобто феномен, і постає: йдеться про Василя Стуса-поета інтенсивного самоспалення, несамовитої експресії та дивовижної сконденсованості ідей [12, с. 35]. По суті, Михайлина Коцюбинська озвучує одну з актуальних проблем стусознавчої науки, вказуючи на можливу методику її розв’язання. Науковець фіксує фундаментальні підвалини творчої сутності письменника, генезис яких, підсумовую, покликаний виявити письменницький психотип, що здатний, на думку Марії Моклиці, об’єднати різномірну творчість у «щось цілісне» [13, с. 138]. У творчості талановитих митців, переконує літературознавець, завжди об’єктивується власний психологічний тип, щоправда інтенсивність і тотальність цієї об’єктивації залежить від міри самоусвідомлення автора [13, с. 148] (а судячи з цитованого Михайлиною Коцюбинською листа Стуса до дружини, датованого листопадом-груднем 1984 року, рівень його самоусвідомлення був достатньо високим).

Не менше влучних зауважень Михайлини Коцюбинської в контексті психотипічної проблематики, що варто визнати своєрідними стимулами-пропозиціями для подальшого дослідження в цьому напрямку, сконденсовано в праці «Епістолярна творчість Василя Стуса». Науковець висловлює думку про залежність творчого потенціалу епістолярію зокрема і від психічного типу людини, а саме листування кваліфікує як «неоціненне свідчення поетичної “роботи душі”», «психологію поетичної творчості», «примхливе мерехтіння творчої уяви», «художньо-психологічний феномен», «творчу робітню» [10, с. 218]. У випадку з Василем Стусом Михайлина Коцюбинська робить спостереження щодо його здатності відчитувати в епістолярію «секрети художньої творчості», а відтак – опановувати природу письменницького характеру (постаті Г. Флобера, Л. Українки, О. Пушкіна).

Листи Стуса у трактуванні літературознавця є «біографією душі» «непересічної людської особистості в екстремальних умовах» [10, с. 220], що спромоглася в ситуації «гратованої дійсності» віднайти шлях екзистенційного утвердження (поезія як форма існування), зберегти людську гідність і пізнати себе (Стусове «самособоюнаповнення», яке Коцюбинська вважала домінантною рисою його феномену, що інтегрує «єдність екзистенційну творчості й особистості» [27, с. 555]), із характерним водночас оголенням нервів і наполегливим відстороненням, його позиція – «абсолютної внутрішньої свободи наперекір усьому, близькість до вищих сфер розуму й душі, глибина самовираження» [10, с. 227]. Власне у такий спосіб Михайлиною Коцюбинською вже робиться спроба позначити ключові риси психологічного типу Василя Стуса, єдине, літературознавець не озвучує його термінологічно, що, тим не менше, не виключає правильності перебігу думки, інтуїтивного осягнення специфіки психологічної конституції письменника: «Епістолярний доробок Стуса дає багато для розуміння поета як психічного типу людини у сплетіннях і співвідносинах *ratio* й *emotio*, для виявлення стильових констант і характеристик мислення, зокрема схильності до парадоксальності й афористичності, що виявилися і в його поезії. Вони демонструють чітку тренувану пам’ять – цитує багато поезії, оригінальної і перекладної, відкривають широке поле для дослідження психології творчості» (курсив мій. – О. П.) [10, с. 239].

У праці Івана Дзюби «Свіча у кам’яній пітьмі», в основу якої лягла авторська передмова «Різьбяр власного духу» 1991 року до вибраних творів Василя Стуса «Під тягарем хреста», думка про невіддільність Стусової біографії від самонастановлення унаочнюється ідентифікацією поета з певним психологічним типом. Іван Дзюба виокремлює з-поміж різноманітних типів «поетичних натур», які презентує історія світової літератури, два полярні за принципом: «<...> той, що знаходить радість і мудрість у простих, всім від Бога даних виявах життя, і той, що за рутинною буденщини бачить трагічні бездоння незбагненого, дошукується неможливої відповіді на

вічні питання і застрашений відпочатковою абсурдністю буття перед очима смерті, хоча й може дивитися в них стоїчно» [5, с. 752]. Василя Стуса літературознавець уписує в контекст поетів другого психологічного полюса, визначаючи його за «полюс трагізму». «Відпочатковий настрій його трагічного світосприймання, може, йшов не стільки від світоглядних переконань (як, скажімо, у митців екзистенціалістського штибу), – стверджує Дзюба, – скільки від висоти етичного ідеалу та від етичної непроступливості, – але потім був підсилений інтересом до екзистенціалістської філософії, в якій поет знаходив дещо споріднене з власним світопочуванням» [5, с. 752–753] (у передмові 1991 року це міркування науковця явно емоційно підсилене ампліфікуванням: «Василь Стус ближчий до поетів того другого психологічного полюсу, полюсу трагізму. Його трагізм, відпочатковий настрій трагічного світосприймання <...>» [4, с. 604]).

Такі дослідницькі коментарі Дзюби бере до уваги Юрій Бедрик у монографії «Василь Стус: Проблема сприймання» (1993), осмислюючи засновки філософії творчості письменника, зокрема аналізуючи його теоретичні праці «Феномен доби (Сходження на Голгофу Слави)» і «Зникоме розцвітання», в яких Стус звертається до філософського осягнення психології творчості Павла Тичини і Володимира Свідзінського. Так, визначивши за найцікавіший момент праці «Феномен доби (Сходження на Голгофу Слави)» логічний експеримент Стуса-філософа, що полягає в розкладанні творчого «я» на ряд властивих чинників, ідеться про «три сфери внутрішнього світу», Юрій Бедрик доходить і до паралелі між принципом трьох сфер і творчістю самого креатора, чому і звертається до міркування Івана Дзюби про Стуса як поета психологічного «полюса трагізму». Дзюбове поняття літературознавець прирівнює до третьої сфери внутрішнього світу, окресленої Василем Стусом як «сфера виключного драматизму», що повноцінно виявляється через його творче обличчя у збірці «Палімпсести» – поезіях визрівання, першим суттєвим кроком переходу до якого можна вважати збірку «Веселий цвинтар» [2, с. 54–57]. Що у контексті цього є знаковим, так це те, що саме «Палімпсести» діаспорне літературно-критичне слово озвучує метафорою «психічного комплексу камікадзе високої і остаточної життєвої місії» Василя Стуса (у вступній статті Юрія Шереха «Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса)» до першого видання збірки «Палімпсести», виданої в 1986 році видавництвом «Сучасність» [28, с. 233]).

Шерехове насаджування психічного комплексу Василю Стусу знаходить продовження в есеїстичному тексті Костянтина Москальца «Страсті по Вітчизні. Лист до мандрівника на Схід» (1999), в якому індивідуальна особистість поета трактують в ракурсі несприятливих умов для її утвердження: «До тридцяти літ Стусові бракувало, певна річ, не життєвих вражень, а чіткого усвідомлення власного шляху та досвіду концентрованого мислення та письма. Небезпідставно відчуваючи могутню творчу потенцію, шукаючи і не знаходячи властивого способу зреалізувати її, поет перебував у стані творчого цейтноту, – адже, за Юнгом, надлишок лібідозної енергії спрямовується якраз на культуротворчу діяльність <...>. Справа ускладнювалася кількома побічними чинниками, серед яких я назвав би переїзд із Донецька до Києва, відрахування з аспірантури Інституту літератури й тривалу неможливість видати першу збірку поезій. Успіхи меткіших на “торзі життєвими” ровесників, неprestижні соціальні ролі, загострене почуття несправедливості, недостатня соціальна адаптація тощо створювали умови для розвитку комплексу меншовартості та психічної “дефляції”, які мало сприяють утвердженню індивідуальної особистості» (курсив мій. – О. П.) [16, с. 689]. Змістовно, переконує Москалець, ці комплекси лягають в основу «Зимових дерев» і частково «Веселого цвинтаря», дають про себе знати в листуванні до друзів цього періоду в Стусових самовизначеннях: «літературний шмаркач», «такий парвено, як я», «пройдисвіт з Донецька», «наше життя донкіхотів-проститутток, що баришують на ідеалізмі», «псих», «я – Дикун», «хуліган» [16, с. 690–691]. Комплекс меншовартості есеїст коментує поняттями незреалізованості, нерозкритості, другорядності й маргінальності, акцентуючи на тому, що Стус сам нестерпно усвідомлював таку правду (відповідно, вище наведені самовизначення у зневажливому тоні – момент самохарактеристики, аналізу).

Далі, звертаючись до ідей Карла Юнга, Костянтин Москалець екстраполює теорію психоаналітика про усвідомлення власної тіні як зворотного боку свідомої особистості на індивідуальність Василя Стуса. Зокрема він переконаний, що поет не лише помічав власну тінь, але і прагнув знейтралізувати вплив «сіамського близнюка» (у Стусовому образі «братів сіамських») Москалець убачає передачу сприймання особистістю власної тіні та пов'язаності з нею) – так означається автономний комплекс особистості з атрибутами: інфантильність, вульгарність, імітація («кокетство»), непродуктивність, що унаочнюється аналогічною психологією у низці пізніших поезій Стуса. Позбуватися цього комплексу письменник починає, на думку Костянтина Москальца, від 1969 року, і з трьома визначальними подіями в його житті – вихід закордонного видання «Зимових дерев», трагічна загибель Алли Горської та впорядкування збірки «Веселий цвинтар» – відбуваються кардинальні психоемоційні зрушення. «Кожна з цих подій по-своєму отямила Стуса. Кожна з них по-своєму підготувала до того, що сталося в січні 1972 року, – пише есеїст, – й наперед визначила майбутній екзистенційний вибір. У “Веселому цвинтарі” з'являється властиво Стусова інтонація, голос, віднині упізнаваний <...>. Відшуканий голос – це друге народження, це створення собі сталого світу на хвилі течії і, згадуючи Ніцше, того минулого, від якого ти хотів би походити. Ця збірка є наслідком і свідченням якоїсь глобальної переміни, що відбулася зі Стусом і в якій відбувся він. Але попередня колотнеча протилежностей і неможливість урівноважити їх забрали стільки сили, що він не почуває жодної втіхи від їхнього теперішнього примирення. Він відчуває значно глибше й тонше: одночасно з оцим його народженням новим у нього увійшла і смерть, не та, риторична, яка більша за версифікаційні вправи, а реальна, як у Алли Горської: зарання. З затяжної інфантильної пори він виходить старим, неймовірно змученим, збайдужілим до загадково довгої невизначеності, яка мордувала його протягом київського періоду, а тепер поспішає закінчитися, словом, виходить ні живим, ні мертвим, або ж і живим і мертвим одночасно» (курсив мій. – О. П.) [16, с. 702].

Ще один момент у контексті психотипічної проблематики в есеї Костянтина Москальца – це наголос на синтезуванні Стусом двох життєвих настанов – «кшталтування» й «amog fati» або фатум, – що формують два відмінні

типи екзистенційних постав: для першого типу характерна залежність людини від рацію, що впливає на вибір і поведінку (притаманний Заходу «дух аскетичної діяльності та кшталтування»), для другого типу – ірраціональність, визнається існування незалежного від свободи волі людини фатуму (властива Сходові «настанова на містично-чуттєву культуру й покірність долі») [16, с. 704]. У передмові «Василь Стус: незавершений проект» до дванадцятитомного видання творів літературознавець Костянтин Москалець деталізує цю типологію, для нього настанова на покірність долі є властивою для класичного типу характеру, а «дух самоочинної діяльності й кшталтування, втілення ідеї» – приналежність романтичного типу [15, с. 24], унаочненого постагтю Миколи Зерова, до якого Стус мав неабиякий пієтет, відчуваючи себе «безпосереднім спадкоємцем розстріляного професора», шукаючи «підтримки й опертя в спорідненому психологічному типі, закинутому до схожих життєвих обставин» [15, с. 22]. Стус і Зеров близькі, переконує дослідник, інтелектуальними і творчими потенціями: «<...> це вчений-поет, людина кабінету й бібліотеки, яка долає тиск несприятливого соціального середовища і власних невротичних реакцій за посередництвом цілеспрямованого створеного кшталту характеру» [15, с. 23].

Доповнюють Москальцеве уявлення про «життєву поставу» Стуса і притаманні йому перманентний бунт (у Богдана Рубчака йшлося зокрема про психологічний бунт [21, с. 475]) «як наслідок соціофобії» чи екстерналізація «нерозв'язаних внутрішніх конфліктів на соціалістичний соціум» [16, с. 715], і психологічний захист – ідеться про компенсаторний вплив Гете (перенесення уваги на іншомовний текст) на надвразливого поета (про його особливу вразливість пише у спогаді «Птах піднебесний» Світлана Кириченко [8, с. 59]), фіксація яких веде есеїста до визначення константних форм Стусового світогляду: самодостатність, «автаркичність», здатність до самостояння і «самособоюнаповнення». Своєрідним вивершенням цього можна вважати думку Костянтина Москальця про самоідентифікацію Стуса періоду «Часу творчості» з Ісусом Христом (з-під влади архетипу Спасителя поступово звільняється, «стаючи тим, ким він був» [16, с. 718]), визначену юнгівським поняттям психічної інфляції, що свідчить про розширення особистості індивіда поза межі індивідуального, почування себе богорівним.

Наукове стусознавство двотисячних років почасти не обходить увагою питання психології творчості та авторського психотипу, щоправда у більшості випадків маємо лише його фіксацію. Так, у монографії Дмитра Стуса «Василь Стус: життя як творчість» (2004) у межах подання загальної концепції праці про життєтворчість як свідомого творення себе, своєї долі та світу довкола себе побіжно зазначається, що для психологічного типу Стуса близькою виявилася «ідея щоденного життя “на межі” – між життям і смертю, “за максимумом”», що перегукується з екзистенціалізмом, уявленим та індивідуально доповненим поетом, який допоміг йому «розпочати цілеспрямовану роботу над творенням себе внутрішнього, справжнього, за якого не соромно» [26, с. 7].

Звертає увагу на різновид психотипу Василя Стуса з позиції символічної теорії класичного психоаналізу Ніла Зборовська в монографії «Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури» (2006). На її думку, у дисидентському дискурсі Стусові психобіографія та творчість відображають позицію філософського мазохіста, «який ідентифікував свій шлях з мужньою дорогою болю як зі шляхом сина Божого і сина національного, натхненного потойбічною волею Бога-Отця» [7, с. 352]. Ця яскраво виражена ідентифікація замість сталінської маскулінності відсилає до духовної мужності Христа (своєрідний комплекс Христа [6, с. 321], психологія становлення і трансформації як психологія страждання): радикальне пересотворення себе-особистості як приклад духовної батьківської мужності в історії української літератури, високої усвідомленості національної ситуації. Зборовська трактує інтродукцію «батьківське – материнське» в психотипі мужнього вияву Стуса як цілісну, де лібідозне материнське зміцнюється батьківським вольовим началом, звідси й синтетичний акт ідентифікації з сином Божим у ситуації себестворення [7, с. 353]. Вироблений індивідуалізований опозиційний мужній світогляд Василя Стуса, що не приймає імперське псевдобатьківство, розглядається літературознавцем як вияв вищої форми українського синівського характеру в психоісторії літератури.

З'ясування специфіки Стусової психологічної конституції особливо важить для українських науковців, які працюють в галузі літературного експресіонізму, серед них – Олег Соловей, Галина Яструбецька, які вбачають чітку паралель між психологічною природою Василя Стуса та письменницькою методологією. Літературознавець Соловей, досліджуючи в праці «Василь Стус і адекватність літератури» (2006) етико-естетичний простір письменника, пише і про необхідність предметно зануритися в психологію багатогранної творчої особистості: «Розуміння психології творчості й ставлення до природи мистецтва зраджують у випадку В. Стуса *суто експресіоністичний* спосіб життя та творчості» (курсив автора. – О. П.) [22, с. 39]. Галина Яструбецька, говорячи в монографії «Динаміка українського літературного експресіонізму» (2013) про індивідуальність художнього профілю поета, у контексті його експресіоністичного світогляду визначає характер Стуса, тобто сукупність суспільних та індивідуально своєрідних особливостей особистості, що впливають на поведінку і вчинки людини [20, с. 726], як екстатично-вибуховий, «тривання на межі емоції уживались з великою волею, яка була своєрідною гамівною сорочкою для душевного, а відтак словесного нурту» [30, с. 228].

У спецвипуску альманаху «Молода нація» 2006 року «Василь Стус: Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення» фіксуємо низку присутніх міркувань у контексті психотипічної проблематики. До питання психологічного портрету Стуса-людини звертається Лариса Подкоритова, її достатньо лаконічні роздуми «Василь Стус: анамнез захворювання» є спробою дати характеристику людини на основі прочитаного літературного продукту, серед основних рис – підвищена сенситивність, соціальна емпатія, загострені відчуття, художній тип мислення [14, с. 265–266]. На думку психолога, сукупність індивідуальних особливостей особистості, що визначаються способом, силою, ритмом, швидкістю і характером емоційних реакцій та вольових процесів людини [20, с. 677] – Стусів темперамент – варто розглядати як меланхолійний. Літературознавець Віктор Кисіль висуває гіпотезу про те, що Стуса можна вважати людиною нової формації – пасионарієм (за теорією етногенезу Лева Гумільова), новим типом людини, яка своїм способом життя і поведінкою змінює суспільство, при цьому таку люди-

ну суспільство «виштовхує із себе» [14, с. 343]. Підхоплює і розвиває попередні думки Вахтанг Кіпіані, згадуючи розмову з російським письменником Леонідом Бородіним, погляд якого видається журналісту своєчасним: «Він стверджував, що у Стуса була хвороба душі. Він це пояснював суто медичними аспектами. Людина, яка, ну, можна сказати таке погане слово, казиться від неможливості реалізовуватись в умовах камери. Коли не дають олівець, не дають писати, не дають стояти, не дають співати, не дають говорити, не дають, вибачте, вбирання зробити так, як хочеться. Людина починає “маятися”. Бородін говорить російською: “Душа маялась!”. І ось це “маяння” душі у Стуса було і як психологічне, безумовно, і творче, бо не було можливості реалізовуватись, і суто медичне.

Це мало хто досліджував. *Напади злості, ненависті*, коли він розбивав табуреткою вікно... Це не була злоба до конкретної людини, скажімо, до наглядача чи ще до когось. *Це була фізична така релаксація, це був, можна сказати, відпочинок, у цей момент він був собою»* (курсив мій. – О. П.) [14, с. 343–344]. Із наведеною думкою Бородіна про «хворобу душі» сперечається філософ Валерій Бабенко, для якого хвороба Стуса – «це хвороба будь-якої геніальної людини», певне дивацтво митця-харизмата. Він переконаний, що саме хвороба геніальності відрізняє генія від звичайної людини, тому сумнівною називає спробу підійти до характеристики творчості й життєдіяльності Стуса з позиції психоаналізу [14, с. 374]. Треба думати, Валерій Бабенко йде услід думці Євгена Сверстюка, висловленій в есеї «Василь Стус – летюча зірка української літератури» (1991), про неможливість застосування «психологічної аналізи» по відношенню до душевного болю-самоофіри, її нездатність дати уявлення про психологію високої творчості [3, с. 434]. До речі, в спогаді близького друга Генріха Дворка «Чебрець на могилу філера» йдеться про те, що розкриття особистості Василя Стуса потребує глибокого психоаналізу [3, с. 102]. В есеї Володимира Базилевського «Стус: структура етичного радикалізму» (2012) також виражена протилежна точка зору: називаючи Василя Стуса акцентуваною постаттю, яка «своїм крутим темпераментом» витісняє за межі сприйняття ліричного героя, заступає його собою, критик вважає, що «заманливо осмислити» його характер із застосуванням класифікації акцентуованих особистостей німецького психіатра Карла Леонгарда [1, с. 4].

Знаковим у постановці питання про письменницький психотип є і документ із кримінальної справи Василя Стуса № 47 (том 1, арк. 179–180) – акт № 643 щодо проведеної в травні 1972 року судово-психіатричної експертизи в Київській міській клінічній лікарні № 21 ім. акад. Павлова. За нею у визнаного психічно здоровим Василя Стуса встановлена особистісна установка як перевага інтроверсії, а властиві драгітлівність, надмірна прямолінійність, різкість, схильність до підозр, інтровертованість охарактеризовано як прояви психопатичних рис його характеру [26, с. 283]. Власне, щодо Стусової інтроверсії або, за Юнгом, звернення психічної енергії всередину, рух у напрямку до внутрішнього світу [29, с. 464] маємо і літературознавчий коментар. У праці «Поет – орудна іпостась життя» Микола Кодак, аналізуючи «Час творчості» Василя Стуса, оперує категорією інтроверсії, для нього особистість Стуса, «поета-психоаналітика», в цій збірці, лад його авторської свідомості «бачаться виразно схильними до інтроверсії – зверненості до внутрішнього світу» [9, с. 159].

Увиразнюють визначену фахівцями в психіатричній галузі інтровертованість Василя Стуса неодноразові згадки у літературно-побутових матеріалах щодо специфіки його психологічної конституції. Так, у листі, датованому вереснем 1959 року, до товариша Віктора Дідківського Василь Стус визначає себе «занадто холериком» [25, с. 6]; суголосне з цією самохарактеристикою і бачення Владислава Табелева, сусіда по гуртожитку аспірантів у Києві, який у спогадах кваліфікує його холериком [19, с. 187] (протилежний погляд у товариша Олега Орача, який Стуса не вважав холериком, бо той мав вміння стримувати себе попри внутрішню надзвичайну емоційність [18, с. 236]). На думку Івана Геля, Стус як психологічний тип, характер, особистість – складний (твердий, принциповий, непередбачуваний та ін.) [3, с. 82], сильний характер поета правозахисник визначає за «байдівський тип» [17, с. 187]. Семен Глузман, дипломований лікар-психіатр, співкамерник по слідчому ізолятору КДБ у 1972 році, коментує, що за психологічною конституцією Василю Стусу було важко відчувати мовчазну самотність [18, с. 213]. Друг Роман Корогодський, згадуючи про стосунки Алли Горської з Василем Стусом, називає їх людьми однієї структури, але з різними психотемпераментами, при цьому специфіку структури його особистості вбачає в тому, що чужий біль Василь Стус сприймає як власний, прикметно, що для товариша знаходить визначення штибу «імпульсивний чоловік», «готична натура» [19, с. 82, 93–94]. Психолог за фахом Михайло Горинь на прохання інтерв'юєрів Станіслава Чернілевського та Богдана Підгірного подати з психологічної точки зору портрет Стуса, зауважує: «Ви знаєте, це був такий гордий орел, абсолютно не пристосований до тюремного життя. А тюрма була місцем, де можна було гнути і ламати людські характери. <...> Василь не розумів, що значить пристосовуватись до тих умов. Василь був такої думки, що якщо постійно не йти “на про”, то він щось втрачає як поет. А він дуже такого боявся. Я говорю це не як мою догадку, а по суті, повторюю його слова. «Якщо я покоруся, я пропаду як поет”. Він постійно йшов на двобій. Він постійно хотів, аби його душа пружинила тим сатрапським умовам, в яких він знаходився.

<...> Він не допускав будь-якого приниження. Він не допускав, щоб хтось собі дозволив з погордою до нього поставитися. І ота незалежна поза, почуття таке велике власної гідності, оце таке леліання отого поетичного дару Божого, який він вважав, що мав від Бога і який він боявся втратити. Це, я вважаю, ті цінності, які його зберігали як справді незалежну людину» [19, с. 270].

Подальший перебіг дослідження у напрямку виявлення особливостей психологічного типу Василя Стуса, спираючись на зауваги попередників, що дали знакові орієнтири для його, дослідження, реалізації (говорючи, як про взаємозалежність психотипу й творчості, так і роблячи спроби його ідентифікації-«розшифрування»), бачиться суголосним до тактики, яку запропонував сам літературознавець-Стус у теоретичній праці «До проблеми творчої індивідуальності письменника»: науковця індивідуальність має цікавити «у плані своєї чисто людської характеристичності, що допоможе прояснити чимало питань суто творчого, діяльного порядку, в плані особливостей свого витворення і – найголовніше – в площині безпосереднього витворення цією особистістю художньої продукції» [23, с. 211], тобто як психологічна структура і стиль як породження цього.

Література

1. **Базилевський, В.** Стус : структура етичного радикалізму / В. Базилевський // Літ. Україна. – 2012. – 13 верес. – С. 4, 10–11.
2. **Бедрик, Ю. І.** Василь Стус : Проблема сприймання / Ю. І. Бедрик. – Київ : Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с.
3. **Василь Стус : Поет і Громадянин** : кн. спогадів та роздумів / упоряд. В. Овсієнко. – Київ : Кліо, 2013. – 684 с.
4. **Дзюба, І.** Різьбяр власного духу (Василь Стус) // З криниці літ : у 3 т. / Іван Дзюба. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – Т. 3 : Літературні портрети ; Дніпровський меридіан ; Зі спогадів. – 2007. – С. 602–629.
5. **Дзюба, І.** Свіча у кам'яній пітьмі / Іван Дзюба // Вибр. тв. / Василь Стус ; упоряд. Д. Стус. – 2-ге вид. – Київ, 2014. – С. 751–787.
6. **Зборовська, Н.** Василь Стус і сакраментальність: масон чи християнин? / Ніла Зборовська // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – № 230–231 (січ.–лют.). – С. 311–324.
7. **Зборовська, Н.** Код української літератури : проект психоісторії новіт. укр. літ. : монографія / Ніла Зборовська. – Київ : Академвидав, 2006. – 504 с.
8. **Кириченко, С.** Птах піднебесний : спогади про Василя Стуса / Світлана Кириченко ; перед. слово Юрія Бадзя. – Київ : Смолоскип, 2016. – 160 с.
9. **Кодак, М. П.** Поет – орудна іпостась життя. Читаючи «Час творчості» Василя Стуса / М. П. Кодак // Київ. – 2006. – № 5. – С. 175–185.
10. **Коцюбинська, М.** Епістолярна творчість Василя Стуса / Михайлина Коцюбинська // Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус ; [ред. кол.: С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. – Львів, 1994–1999. – Т. 6. Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих / В. Стус ; упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська. – 1997. – С. 218–240.
11. **Коцюбинська, М.** Поет / Михайлина Коцюбинська // Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус ; [ред. кол.: С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. – Львів, 1994–1999. – Т. 1. Кн. 1 : Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть / В. Стус ; підгот. текстів, упоряд., прим.: М. Гончарук, В. Макарчук, Д. Стус ; авт. передм. М. Коцюбинська. – 1994. – С. 7–39.
12. **Коцюбинська, М.** Феномен Стуса / Михайлина Коцюбинська // Сучасність. – 1991. – № 9. – С. 26–35.
13. **Моклиця, М.** Тарас Шевченко як психологічний експресіоніст / Марія Моклиця // Сучасність. – 2002. – № 7/8. – С. 136–149.
14. **Василь Стус.** Двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення : [літературознав. ст., матеріали круглих столів, бібліогр.] // Молода нація : альманах [спец. вип.]. – 2006. – № 1 (38). – С. 1–400.
15. **Москалець, К.** Василь Стус: незавершений проект / Костянтин Москалець // Стус, В. Зібр. тв. : у 12 т. / Василь Стус ; редкол.: Д. Стус та ін. – Київ : Київ. Русь : Факт, 2007–2009. – Т. 1 : Ранні вірші (сер. 1950-х – початок 1960-х рр.), ДЕЛО № 13 / БЕ 1339, Круговерть, Вірші 1960-х років / В. Стус. – 2007. – С. 7–38.
16. **Москалець, К.** Страсті по Вітчизні. Лист до мандрівника на Схід / Костянтин Москалець // Стус, В. Вибр. тв. / Василь Стус ; упоряд. Д. Стус. – 2-ге вид. – Київ, 2014. – С. 686–731.
17. **Не відлюбив** свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: спогади, ст., листи, поезії / упоряд. О. Орач (Комар). – Київ : Укр. письменник, 1993. – 400 с.
18. **Нецензурний Стус** : у 2 ч. Ч. 1 / уклад. Б. Підгірний. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 336 с.
19. **Нецензурний Стус** : у 2 ч. Ч. 2 / уклад. Б. Підгірний. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 320 с.
20. **Психологический словарь** / под общ. науч. ред. П. С. Гуревича. – Москва : ОЛМА Медиа Групп ; ОЛМА ПРЕСС ; Образование, 2007. – 800 с.
21. **Рубчак, Б.** Перемога над прірвою : про поезію Василя Стуса / Б. Рубчак // Міти метаморфоз, або Пошуки доброго світу : есеї / Богдан Рубчак ; упоряд. В. Габор. – Львів, 2012. – С. 445–483.
22. **Соловей, О.** Василь Стус і адекватність літератури : (до постановки проблеми) / Олег Соловей // Стусознавчі зошити : наук. альм. – Вінниця, 2016. – Зошит перший. – С. 32–41.
23. **Стус, В.** До проблеми творчої індивідуальності письменника / В. Стус // Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус [ред. кол. С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 4 : Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита / В. Стус ; підгот. текстів, упоряд., прим.: М. Гончарук (худож. проза), С. Гальченко (літ. критика та публіцистика). – 1994. – С. 209–229.
24. **Стус, В.** Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус ; [ред. кол.: С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 6. Кн. 1 : Листи до рідних / В. Стус ; упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська. – 1997. – 496 с.
25. **Стус, В.** Твори : у 4 т., 6 кн. / Василь Стус ; [ред. кол.: С. Гальченко, М. Гончарук та ін.]. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 6. Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих / В. Стус ; упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська. – 1997. – 264 с.
26. **Стус, Д.** Василь Стус : життя як творчість / Дмитро Стус. – Київ : Факт, 2005. – 368 с.
27. **«У мерехтінні найдорожчих лиць»** : Згадуючи Михайлину Коцюбинську / упоряд. Е. Соловей. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 576 с.
28. **Шерех, Ю.** Трунок і трутизна : (про «Палімпсести» Василя Стуса) / Ю. Шерех // Третя сторожа : література, мистецтво, ідеології : [збірник] / Юрій Шерех (Шевельов). – Київ, 1993. – С. 222–264.
29. **Юнг, К. Г.** Психологические типы / Карл Густав Юнг ; пер. С. Лорие. – Мінськ : Харвест, 2003. – 528 с.
30. **Яструбецька, Г. І.** Динаміка українського літературного експресіонізму : монографія / Г. І. Яструбецька. – Луцьк : Твердиня, 2013. – 380 с.

Стусівські читання у спогадах

П. І. Цимбалюк (м. Вінниця)

У статті подано спогади організаторів і учасників Стусівських читань на Вінниччині та ініціаторів і виконавців встановлення пам'ятника В. Стусу у м. Вінниця.

The article presents the memories of the organizers and participants of the Stus Readings in Vinnytsia region and the initiators and performers of the installation of the V. Stus monument in Vinnytsia.

Ключові слова: Стус В. С., Стусівські читання, Гайсинщина, с. Рахнівка.

Key words: V. S. Stus, Stus Readings, Haysyn region, Rakhnivka village.

Згадує Л. М. Шпильова, колишня співробітниця Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, одна з ініціаторів проведення в бібліотеці вечора пам'яті В. С. Стуса. «Десь на початку 1990-х (думаю, в 1992 р.) в Політехнічному інституті відбувся вечір пам'яті В. Стуса, який влаштували Л. Філонов і А. Зінченко з групою студентів Педагогічного інституту, серед яких був Олесь Петренко (нині заступник директора Вінницького обл. держ. архіву). Звернись до нього – може він пам'ятає краще. На мене той вечір справив надзвичайне враження...

Коли ми з А. Й. Лучком обговорювали план роботи на черговий рік, я запропонувала йому повторити цей захід в нашій бібліотеці, він погодився. Такий вечір відбувся з успіхом, і на ньому В. Ф. Циганюк, який був присутній, сказав, що було б добре подібні заходи, присвячені творчості В. Стуса, проводити щорічно. Лучко тут же підтримав, й пообіцяв, що Тімірязєвка влаштовуватиме щорічні Стусівські читання. Думаю, що справедливо вважати саме А. Лучку ініціатором Стусівських читань (бо я лише подала ідею одного заходу, а Циганюк висловив свої міркування щодо нашого заходу)».

Людська пам'ять не завжди вірно фіксує як самі події, так і точну дату тієї чи іншої події. Мені згадується початок цієї акції дещо по-іншому. Це був кінець 1989 року, коли зусиллями сина Дмитра та його друзів, однодумців відбулося перепоховання Василя Стуса і його побратимів на Байковому цвинтарі у Києві.

Я працювала заступником директора «Тімірязєвки» і ми з Л. М. Шпильовою (ідея її, а я «група підтримки») підійшли до А. Й. Лучка з пропозицією провести у бібліотеці такий вечір пам'яті. Він уточнив, чи В. Стус уже реабілітований, але згоду дав. І ось члени товариства «Просвіта», прогресивні письменники, науковці, працівники бібліотеки вперше провели такий вечір, присвячений нашому земляку, талановитому письменнику В. С. Стусу.

Далі такі заходи стали традиційними, вони об'єднували все більше й більше людей різних професій – крім письменників, науковців та бібліотечних працівників – акторів, громадських, державних, політичних діячів, освітян, представників засобів масової інформації, студентську й учнівську молодь. Гостями таких заходів стали побратими В. Стуса, відомі українські письменники, дисиденти, правозахисники, серед них – Євген Сверстюк, Василь Овсієнко, Ірина Калинець, лауреат премії ім. В. Стуса із Луганська Антоніна Листопад та багато інших. Незмінним учасником Стусівських читань, вона ж і автор двох книг («І в смерті з рідним краєм поріднюсь. Василь Стус і Вінниччина» (2011), книга-альбом «Земля Івана Богуна – коліска Василя Стуса» (2017)) та численних публікацій була відома українська письменниця, наша землячка Ніна Гнатюк.

Пам'ятним був 1998 рік – рік 60-ліття від дня народження поета. Розпочалося вшанування на батьківщині В. Стуса в с. Рахнівка, що на Гайсинщині, продовжилися у ДУОНБ ім. К. А. Тімірязєва, а завершилися у Вінницькому обласному музично-драматичному театрі ім. М. Садовського. Вперше на Стусівських читаннях побував син В. Стуса – Дмитро. Передувала урочистостям у театрі прес-конференція за участю голови оргкомітету з відзначення 60-річчя поета-земляка, голови Вінницької облдержадміністрації А. Матвієнка, сина Дмитра, інших почесних гостей. Одним із організаторів заходів став тодішній перший заступник начальника управління культури облдержадміністрації, заслужений працівник культури України В. Ф. Циганюк.

Особливо запам'ятався 2004 рік, коли на Стусівські читання завітали рідні В. Стуса – дружина Валентина Попелюх, старша сестра Марія Семенівна, син Дмитро та інші члени родини. Крім традиційних читань у ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, відбувся виїзний захід у Тульчинській центральній районній бібліотеці.

Про Стусівські читання в ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва є ряд книг, бібліографічних видань, статей, тому не буду повторювати те, що опубліковано. Найповніше вони вміщені у бібліографічному покажчику «Постать Василя Стуса над плином часу», підготовленим фахівцями Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва до 80-річчя від дня народження поета-земляка.

Згадує Ніна Гнатюк: «...Всі ці роки вшануванню пам'яті видатного земляка віддають належну данину керівники Гайсинського району та Рахнівської школи і громади, а також господиня родинної садиби Стусів у цьому селі Парасковія Тимофіївна Семенюк.

Принагідно хочемо вклонитися світлій пам'яті трьох добродіїв – талановитого поета і багатолітнього ватажка письменницької організації Анатолія Бортняка, директорів Вінницької обласної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва Андрія Лучка і Василя Циганюка, які започаткували Стусівські читання, запрошували на них багатьох видатних митців і громадських діячів.

Віriamo, що з кожним роком Вінниччина все більше шануватиме пам'ять про Василя Стуса – одного зі своїх найвидатніших синів, який мав повне право сказати про себе словами Тараса Шевченка:

*Ми просто йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою».*

Ще один постійний учасник Стусівських читань, письменник, літературознавець А. М. Подолінний висловив свою оцінку цій традиції: «Стусівські читання протягом трьох десятиліть, починаючи з 1889 року, поступово набирали характеру послідовного літературознавчого та літературно-красознавчого спрямування, залучаючи до вивчення життя і творчості поета ще більше число дослідників – письменників, науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів, студентів, учнів тощо. Щорічні читання знаходять своє відображення в численних публікаціях, які нині вже склали цілу бібліотеку стусознавства і стали помітним внеском у загальноукраїнську скарбницю вивчення життя і творчості видатного письменника».

Хочу звернутися ще до однієї надзвичайно важливої події, що відбулася у Вінниці, – це встановлення пам'ятника В. Стусу на площі його імені, що по Хмельницькому шосе, біля будівлі так званої «Книжки». Автор пам'ятника, вінницький скульптор, член Національної спілки художників України А. П. Бурдейний. Після встановлення пам'ятника розпочалися вересневі Стусівські читання, приурочені до дня пам'яті В. С. Стуса, ініційовані вінницьким письменником, головою обласної організації Конгресу української інтелігенції В. Д. Кобцем.

Література

1. **Життя**, покладене на вівтар України : до 70-річчя від дня народж. В. Стуса : метод.-бібліогр. матеріали / Упр. культури і туризму облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: А. Якущенко, О. Ніколаєць, М. Ревенко ; вступ. ст. Д. Стуса ; ред. М. Спиця. – Вінниця, 2007. – 64 с. – (Наші видатні земляки).
2. **«І в смерті з рідним краєм поріднюсь»** : Василь Стус і Вінниччина / упоряд.: Н. Гнатюк, Т. Ковальський. – Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2011. – 528 с. : фот.
3. **Земля Івана Богуна** – колиска Василя Стуса : книга-альбом / упоряд.: Н. Гнатюк ; ред. В. Сторожук – Вінниця : Консоль, 2017. – 80 с. : іл.
4. **Постать Василя Стуса над плином часу : 70-річчю від дня народж. присвячується (1938–1985)** : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. Авраменко, О. Зелена, М. Спиця. – Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2008. – 240 с. – (Наші видатні земляки).
5. **Василь Стус** – величний і вічний [Електронний ресурс] : до 80-річчя від дня народж. видат. укр. поета, літературознавця, політ'язня, правозахисника, Героя України : мультимед. електрон. вид. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Н. В. Березюк, О. А. Пашкова, О. В. Стояльникова ; ред. С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Н. І. Морозова. – Електрон. текст. дані. – Вінниця, 2018. – (Наші видатні земляки). – 1 електрон. оптич. диск (CD-ROM) : кольор. ; в контейнері 14x12,5. – Систем. вимоги: Pentium-II ; 128 Mb RAM ; Windows 95/98/NT. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://www.library.vn.ua/publications/2018/Vasyl-Stus-2018.html> (дата звернення: 16.10.2018), вільний. – Назва з контейнера.

НАРАТИВИ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОГО ТА ВОЄННОГО СЬГОДЕННЯ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Регіональний вимір Майдану: підсумки усноісторичного дослідження

Т. В. Привалко (м. Київ)

Представлено основні результати регіональних записів проекту «Майдан: усна історія», який реалізується Українським інститутом національної пам'яті з 2014 року. Проаналізовано роботу з підготовки збірника спогадів про події Революції Гідності в регіонах.

The article contains basic results of regional records of the project «Maidan: oral history», which is carried out by the Ukrainian Institute of National Remembrance since 2014. The preparatory work to edition of memories about regional events of Revolution of Dignity is analyzed.

Ключові слова: усні свідчення, усна історія, спогади, пам'ять, Майдан, Революція Гідності, оповідач, інтерв'юер, збірник.

Key words: oral testimony, oral history, memories, memory, Maidan, Revolution of Dignity, narrator, interviewer, collection.

Минає п'ять років від початку Революції Гідності. За цей час реалізовано чимало ініціатив зі збору усних свідчень про ті події. Вони були інституційними і приватними, носили і науковий, і популярний характер. Найактивніше ці ініціативи проявилися під час самого Майдану та відразу по його завершенні. Результатами їх стали великий масив зібраних інтерв'ю, документальні фільми, книги, статті.

Українським інститутом національної пам'яті упродовж п'яти років здійснюється проект «Майдан: усна історія». У його рамках видано серію збірників під назвою «Майдан від першої особи». Перші випуски серії – «45 історій Революції Гідності» [1] та «Мистецтво на барикадах» [2] – містять спогади про київські події зими 2013–2014 років. Але у той час масовими протестними акціями було охоплено багато міст і сіл нашої країни, тож робота над збірником спогадів про події Майдану в регіонах стала логічним продовженням видавничої серії.

Перші інтерв'ю про революційний рух на місцях записувалися від початку реалізації проекту. Сам проект виник наприкінці лютого 2014 року. Ідея щодо збору спогадів ішла від тодішнього першого заступника директора Інституту Володимира Кривошеї. Ідею схвально сприйняли працівники Інституту. Координаційну роботу з підготовки програми опитування, методичних рекомендацій та, власне, збору спогадів здійснювала професор Алла Кирдон. Опитування проводилися упродовж березня-квітня 2014 р. безпосередньо на території протестних акцій.

Серед опитаних тоді 148 протестувальників були жителі всіх регіонів України. Проте у своїх спогадах про місцеві події вони згадували побіжно, переважно говорили про столичні – на це була спрямована програма усноісторичного інтерв'ювання. Після прийняття у червні 2014 р. новим керівництвом Інституту рішення про продовження проекту та започаткування співпраці з Фондом збереження історії Майдану питання необхідності збору спогадів про місцеві майдани обговорювалося постійно.

Продовжуючи записи, ми найперше орієнтувалися на фіксацію спогадів у відеоформаті. Завдяки співпраці зі згаданим Фондом та рекомендаціям координатора збору усних свідчень цього Фонду і режисера за фахом Наталії Машталер ми отримали змогу знімати інтерв'ю на відеокамеру.

Відеофіксація спогадів надала інтерв'ю більшої інформативності та розширила коло потенційних користувачів майбутнього архіву усної історії. Власне, на формування цього архіву як комплексу усноісторичних джерел та супровідних до них текстових і фотоматеріалів і був спочатку спрямований проект. Вже тоді передбачалося, що цей архів буде доступним в інтернет-просторі, поліфункціональним – з тим, щоб зацікавити як пересічних користувачів, так і дослідників.

Однак створення такого архіву потребувало значних матеріальних та часових ресурсів. На той час була можливість оприлюднювати окремі інтерв'ю або їх фрагменти у зацікавлених інтернет-ЗМІ [3; 4] та на сайті Інституту [5; 6]. Окрім того, за пропозицією голови УІНП Володимира В'ятровича була започаткована вже згадана серія друкованих видань. З початку 2015 р. розпочалася робота над підготовкою першого збірника спогадів.

Надзвичайно корисною при цьому виявилася співпраця з авторитетним, зокрема й у ділянці усної історичної досліджень, польським осередком «Карта». Польські колеги запросили нас долучитися до роботи над їхнім власним збірником, також присвяченим Майдану. На одній із робочих зустрічей, що відбулася у Рівному, знову було піднято тему регіональних майданів та збору спогадів про них. Журналістка місцевого телебачення Оксана Пицька висловила думку про те, що обласні телерадіокомпанії можуть бути зацікавлені у записуванні таких інтерв'ю.

Ідея звернутися до місцевих ТРК по допомогу в зборі усних свідчень, поряд з іншими обговорюваними варіантами (отримання грантових коштів на придбання відеокамер, запрошення до практики студентів-операторів тощо) чимдалі видавалася найбільш реалістичною. При цьому ТРК розглядалися насамперед як ті установи, що мають можливість здійснювати якісну зйомку, адже там працюють відповідні фахівці та є необхідне технічне оснащення. У березні 2015 р. Інститут офіційним листом через Держкомтелерадіо звернувся до регіональних телерадіокомпаній з пропозицією взяти участь у реалізації проекту. Більшість із них відгукнулися, у тих же містах, де ТРК не мали таких можливостей, записи здійснювалися на базі навчальних закладів або у приватний спосіб.

Щодо здійснення власне опитування, ми звернулися до науковців, викладачів, музейних та архівних працівників, які мали досвід усної історичної інтерв'ювання. Ми намагалися запропонувати колегам у регіонах взаємовигідне партнерство – за ними залишалося право використовувати зроблені записи у власних дослідженнях, а до Інституту вони передавали лише копії.

На наше звернення відгукнулося дуже багато людей. Тоді, навесні 2015 р., наша країна перебувала в непростій ситуації: лінія фронту стабілізувалася, але водночас прийшло розуміння того, що війна затягується. На тлі нового трагічного досвіду події Майдану увиразнилися і потребували глибшої суспільної рефлексії. Водночас постала загроза, що спогади про Революцію витіснятимуться новими, трагічнішими враженнями від війни. Кожен, хто долучився до збору усних свідчень у той час, може розповісти власну історію пережитого і розкрити особисті мотиви своєї участі. Але тоді відгукнулося дуже багато людей. Коли ж інформація про проект стала ширитися, знайшлися зацікавлені, які самі запропонували партнерство. Відтак збором усних свідчень про місцеві події Революції Гідності були охоплені всі регіони.

Кожен, хто долучився до проекту, мав повну свободу дій в організації збору спогадів у своєму місті. Хтось покладався на власні сили, хтось запрошував до співпраці колег, а хтось, маючи таку можливість, проводив записи у рамках студентської практики. В усі регіони були надіслані методичні рекомендації, програми опитування та бланки згод, що їх мали підписувати оповідачі. Інтерв'юєрів ми націлювали на проведення тематичних усної історичних інтерв'ю, основу яких мала складати вільна оповідь, а питальник слугував радше допоміжним інструментом.

Як і загалом у проекті, в регіонах ми рекомендували запрошувати на інтерв'ю оповідачів різних категорій: тих, що у різний спосіб долучалися до місцевих акцій протесту, тих, хто брав участь і в київському, і у регіональному майдані, просто очевидців, а також тих, кого можна вважати противниками Майдану. Інтерв'ю з останньою категорією оповідачів вдалося записати небагато, їх відсоток дуже малий порівняно із загальною кількістю зібраних матеріалів. Сподіваємося, що з часом, зі зростанням взаємної довіри у суспільстві, такі люди погодяться поділитися своїми переживаннями і міркуваннями з приводу тих подій.

Водночас зі стартом записів в областях у себе в Інституті ми розпочали збір спогадів про майдани в регіонах, які на той час були вже окуповані. Переселенці з Криму, Донецької та Луганської областей, боячись за себе та своїх рідних, які часом продовжували залишатися на окупованій території, по-різному сприймали запрошення на інтерв'ю. Проте більшість усе-таки погодилася, і на основі цих записів укладено окремі розділи, що також увійшли до збірника спогадів.

Після завершення реорганізації Інституту, зміни його статусу – перетворення з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади – з'явилася можливість зібрати представників регіональних робочих груп для підбиття проміжних підсумків проекту. Так, у грудні 2015 р. відбувся методичний семінар, учасники якого обмінялися досвідом та напрацюваннями зі збору спогадів про Майдан, обговорили методологічні питання організації та проведення записів у регіонах. Консультація з методологічних питань була надана головою Української асоціації усної історії Гелінадою Грінченко.

Учасники семінару виробили більш уніфіковану методику запису усних свідчень про Майдан. Допомогу в систематизації програми опитування надали доцент Львівського національного університету імені Івана Франка Галина Боднар та молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України Олена Лукачук. Під час зустрічі обговорювалися ідеї щодо того, в який спосіб можна оприлюднювати записи, зібрані у регіонах. Учасники семінару висловили пропозицію, окрім представлення їх в онлайн-архіві, також видати на їхній основі друкований збірник.

Наступний семінар, що відбувся у червні 2016 р., власне, і був присвячений обговоренню концепції такого збірника та плану його підготовки. На основі узагальненого досвіду усної історичних видань в Україні, а також власних напрацювань з оприлюднення спогадів про Революцію Гідності ми запропонували проект концепції збірника – як продовження вже започаткованої Інститутом серії видань «Майдан від першої особи», з науково-популярною формою репрезентації спогадів.

Метою цього видання, на нашу думку, мала стати реконструкція подій місцевих майданів, адже під час Революції столиця перебувала в центрі суспільної уваги, а протестні рухи в областях – на її периферії. Заповнити цю прогалину та сформулювати уявлення про Майдан як загальноукраїнське явище і покликаний збірник. Спогади

пропонувалося також доповнити неусноїсторичними джерелами, такими як дописи із соціальних мереж, світлина, агітаційні матеріали, зображення артефактів тощо. Важливою в цьому плані була пропозиція професора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Віталія Масненка, який наголошував, що добирати матеріал слід так, аби він якомога об'єктивніше відображав суспільні настрої, що панували у кожній області в період Майдану. Досягнути цього, на його думку, можна було зокрема за рахунок включення до збірника джерел документального характеру.

Концепція збірника була загалом схвалена під час семінару і остаточно затверджена у жовтні 2016 р., після розроблення пробного розділу, що був розісланий в усі регіональні робочі групи.

Щоб збірник не вийшов надміру громіздким, адже він мав складатися з 25 розділів – за кількістю регіонів, було прийнято рішення формувати кожен розділ з приблизно однакового обсягу матеріалу. Залежно від того, скільки осередків в області займалися збором спогадів, кількість інтерв'ю у кожному розділі варіювалася – від 8 до 12. Відбір спогадів здійснювали інтерв'юери. Добиралися оповіді найбільш змістовні та цікаві, при цьому також було важливо, щоб їх автори по змозі представляли різні середовища протестного руху.

Основний масив відібраних інтерв'ю був транскрибований коштом Інституту. Деякі навчальні заклади (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Криворізький державний педагогічний університет, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Запорізький національний університет, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) взялися транскрибувати зібрані ними записи своїми силами. Також важливою була допомога волонтерів: Олени Гречанюк, Марини й Тетяни Мірзаєвих, Лесі Нечипоренко, Людмили Редько, Георгія Борисова, Андрія Ковалю.

У збірнику розділи подано за назвами областей, розташованими в алфавітному порядку. До першої частини увійшли регіони починаючи від Автономної Республіки Крим до Луганської області [7]. Решту областей буде представлено у другій частині, яка запланована до друку цього року.

На початку кожного розділу подаються відомості про оповідачів, чії спогади увійшли до розділу. Ці відомості вказано на момент запису інтерв'ю, адже важливо, щоб читач розумів, з яких позицій велася оповідь. Поряд із цим, зазначається форма участі оповідача у подіях Майдану – якщо вона була яскраво виражена або чітко ним артикульована.

Наступною складовою розділу є хронологічна довідка, яка містить стислий перелік основних подій місцевого Майдану. Ці довідки укладали переважно інтерв'юери, на основі різних джерел: спогадів оповідачів, повідомлень у ЗМІ та соцмережах, уже оприлюднених хронологій певних подій тощо.

Важливо, що довідки містять відомості про дії опонентів Майдану і провладних на той час сил. Ми цілковито усвідомлюємо, що в цій частині хронологія далека від об'єктивності та повного розкриття, адже відомості про такі дії не завжди ставали публічними. У хронології також подаються рішення, звернення, заяви місцевих органів самоврядування, виступи провідних політиків регіону та очільників правоохоронних структур.

Спираючись на думку багатьох оповідачів, ми вирішили обмежити хронологію початком березня 2014 року. Тоді, за словами, очевидців, хоча протестний рух продовжувався, його характер змінився. Від початку березня громадська активність, яка виросла з Майдану, вже мала порівняно з попереднім періодом іншу мету – вона була спрямована на захист територіальної цілісності нашої держави і проходила під гаслами «За єдину Україну!».

Редагуючи хронологію, ми намагалися подавати її в єдиному стилі, з використанням нейтральних формулювань, з тим, щоб вона могла слугувати певною відправною точкою для подальших досліджень і напрацювання уніфікованої термінології щодо подій зими 2013–2014 років.

На відміну від хронологічних довідок, добір самих спогадів, точніше, їх фрагментів, не мав чітких часових критеріїв. Іноді оповідачі свої спогади про Революцію Гідності починали від протестних акцій кінця 80-х рр. ХХ ст., згадували і Помаранчеву революцію, й інші протести, зокрема Врадівську ходу початку літа 2013 р., боротьбу проти місцевих кланів та влади «смотрящих». З іншого боку, спогади про Майдан подекуди перегукуються з пізнішими подіями – анексією Криму, війною на Сході України, нинішньою суспільно-політичною ситуацією, у них можна знайти пов'язані з цим міркування про можливість протестних акцій проти нової влади.

Найперше були відібрані фрагменти, в яких відображено суб'єктивний досвід і переживання оповідачів, пов'язані з конкретними подіями місця і часу. Це дасть читачеві можливість уявити, яким був протестний простір майданів, які люди його утворювали, як вони взаємодіяли між собою, якими були їхні стосунки з опонентами та владою. Ми намагалися добирати уривки, до певної міри завершені, – щоб вони читалися як маленькі історії, що складають загальний наратив про місцеві майдани.

Важливими є фрагменти, в яких оповідачі розмірковують про мотиви своєї участі у протестному русі загалом і в подіях місцевих майданів зокрема. Цікавими є роздуми учасників, коли вони оцінюють свої можливості та вплив на розвиток подій, якими і керувалися при виборі особистого «місця» протесту. У це умовне поняття, як виявилось, людикладають дуже широкий спектр дій та вчинків – це і розмови з рідними, знайомими та незнайомими людьми, і щоденне перебування на вулиці, й подолання страху перед арештом... і готовність жертвувати життям.

До збірника увійшли розповіді про зв'язки місцевих майданів між собою і зі столичним. Ці зв'язки полягали не так у фізичних переміщеннях (хоча це також, на думку багатьох оповідачів, було важливо), як у міжлюдських комунікаціях, обміні новинами, досвідом спротиву, взаємопідтримці.

Пам'ятним для оповідачів стало те, як вони реагували на пікові події, що відбувалися у столиці: розгін Майдану в ніч на 30 листопада, «марш мільйонів» 1 і 8 грудня 2013 р., перехід протесту в силову фазу після 19 січня, появу перших загиблих 22 січня та масові розстріли протестувальників 18–20 лютого 2014 року. Найбільш критичні моменти місцевих подій також згадуються найчастіше: побиття активістів, переслідування з боку право-

охоронних органів, розгони наметових містечок мітингарів, прощання з Героями Небесної Сотні, протистояння із сепаратистськи налаштованими силами.

Дискусійним може видатися введення до збірника спогадів, пов'язаних із захопленням протестувальниками будівель ОДА, обласних рад, управління МВС та СБУ. На думку багатьох оповідачів, ці події відіграли важливу роль у делегітимації тодішньої влади, пришвидшили її падіння і, врешті, продемонстрували, що революційною є не лише українська столиця, а й регіони. Цим подіям у своїх спогадах оповідачі відводять чимало місця. Можливо, й через те, що це був новий для них досвід. Він унаочнив перенесення Революції на місця, дав можливість багатьом людям, зокрема тим, які не мали змоги поїхати на київський Майдан, відчутти свою причетність до подій. Ставлення до цих захоплень було різним, до того ж з часом воно зазнало трансформацій – і про це оповідачі теж розмірковують.

Наприкінці кожного розділу ми помістили своєрідні узагальнювальні міркування оповідачів, їхні рефлексії щодо означення самої події – Майдану, роздуми про його (не)завершеність, наслідки, зв'язок із подальшими подіями у Криму та на Сході України. Учасники роблять певні висновки про зміни, які відбулися в країні, з іншими людьми та з ними самими. Важливими є їхні міркування про роль місцевих майданів у загальному контексті Революції та власну особистість, вплетену в цей контекст.

За хронологічною довідкою та спогадами можна простежити, як у регіонах відбувалися загальноукраїнські акції, такі як студентський страйк, «Не бійся – вийде мільйон», «революційне піаніно», відкритий університет тощо. На окрему увагу заслуговують розповіді про неординарні, специфічні для кожного місцевого майдану акції. В Одесі, наприклад, на Майдані відзначали свято Хануки, у Херсоні організували іронічний флешмоб «Бімби в Херсонському метрі», донецький Майдан мав свій прапор та стрічки. Під час Революції дуже високою була жіноча активність. Це вилилося у проведення жіночих віч у Вінниці, формування Сестринської сотні у Дніпрі, Жіночої сотні Запоріжжя тощо.

У перших двох випусках збірників спогадів про Майдан світлина ми використовували радше як ілюстративний матеріал. У виданні про регіональні події вони не лише ілюструють, а й у деяких випадках суттєво доповнюють реконструкцію подій місцевих майданів. Адже не завжди помітні події залишають слід у спогадах людей, тож світлина допоможе передати випущені пам'яттю оповідачів моменти.

До розділів також увійшли джерела документального характеру, що сформувалися в результаті діяльності як органів влади, так і протестного середовища. Документи ми добирали з огляду на їхнє значення для подальшого розвитку ситуації, а також на потенційну здатність відобразити позицію їх утворювачів. Рішення, звернення, заяви органів влади здебільшого були реакцією на пікові події, що відбувалися у Києві. Протестне середовище набагато активніше продукувало різноманітні документи, і виходили вони як від формалізованих громадських структур, так і від ситуативних об'єднань протестувальників. Документи у збірнику подано повністю або фрагментарно. Посилання на ресурси, де вони оприлюднені, дає змогу ознайомитися з ними у повному обсязі для глибшого їх розуміння.

Поєднання розділів у збірнику не є механічним. Загальна редакція видання дала змогу випустити повторювані елементи спогадів і вибудувати цікавий для широкого читачького загалу конструкт. Власне, цей збірник є першим комплексним виданням спогадів про всі регіональні майдани. Поряд з іншими, вже виданими книгами, які здебільшого присвячені або київським подіям, або ж окремим регіонам, це видання має сприяти формуванню загальнонаціонального нарративу Революції Гідності, у який органічно вплетені спогади про місцеві майдани. Водночас є розуміння того, що нами у цьому плані зроблена лише невелика частина роботи, і хочеться, щоб вивчення досвіду учасників і очевидців подій зими 2013–2014 рр. продовжувалося, а наше видання стало у цьому допомогою.

Збірник спогадів про регіональний вимір Революції Гідності, як і збір усних свідчень про Майдан в областях загалом, був би неможливий насамперед без доброї волі учасників та очевидців тих подій. Вони поділилися своїми історіями, розповіли про пережите у непростий час, згадали про найбільш пам'ятні для них моменти часів Революції. На жаль, до цього збірника увійшла лише третина записаних у регіонах усних свідчень. Загалом було зібрано 415 інтерв'ю, і оприлюднення їх, як і загалом усіх свідчень, зібраних у рамках проекту «Майдан: усна історія» (а їх уже понад 1200), стане можливим після запуску онлайн-архіву усної історії.

Короткі відомості про вміщені у збірнику інтерв'ю подаються наприкінці кожної частини випуску – вказуються час та місце запису, а також оригінальна мова інтерв'ю – у випадку, якщо вона відрізняється від мови видання. Більшість свідчень вдалося зібрати у перший рік від початку такої роботи в регіонах. Тобто основний їх масив було записано за відносно стислий, як для такого масштабного проекту, період, і це дає підстави розглядати всі зібрані свідчення, і в стінах Інституту, і у регіонах, як цілісний комплекс усноісторичних джерел. Чимало науковців уже скористалися цими записами у своїх дослідженнях, і сподіваємося, що інтерес до них з часом не згасне.

Наприкінці збірника поряд з даними про інтерв'ю подаються відомості про інтерв'юєрів та всіх, хто долучився до реалізації проекту. Усноісторичні дослідження досить затратні й передбачають різні види роботи: опитування, транскрибування, відбір інтерв'ю та фрагментів спогадів, редагування тощо. Кожен, хто взяв участь у цьому проекті, долучався в міру своїх можливостей. І від цього внесок кожного є ще ціннішим. Загалом у регіональних записах взяли участь 82 особи. З багатьма з них ми не бачилися і безпосередньо не знайомі. Проте разом ми здійснили цю важливу справу. Це надзвичайний досвід партнерства у непростий час.

Література

1. **Майдан** від першої особи : 45 історій Революції Гідності / упоряд.: Т. Ковтунович, Т. Привалко. – Київ : К.І.С., 2015. – 320 с. : іл.
2. **Майдан** від першої особи. Мистецтво на барикадах / упоряд.: Т. Ковтунович, Т. Привалко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : К.І.С., 2016. – Вип. 2. – 304 с. : іл.
3. **Привалко, Т.** «Майдан: усна історія». Розмова з Любомиром Гузаром [Електронний ресурс] / Т. Привалко, Т. Ковтунович, Г. Степанюк // Українська правда. Життя. – 2014. – 9 груд. – Електрон. версія. – Режим доступу: life.pravda.com.ua/society/2014/12/9/185486/ (дата звернення: 23.09.2018), вільний. – Назва з екрана.

4. Привалко, Т. «Майдан: усна історія». Розмова з Мирославом Поповичем / Т. Привалко // Українська правда. Життя. – 2015. – 2 листопа. – Електрон. версія. – Режим доступу: life.prawda.com.ua/society/2015/02/11/189189/ (дата звернення: 23.09.2018), вільний. – Назва з екрана.

5. Ковтунович, Т. «Майдан: усна історія». Про події на Грушевського / Т. Ковтунович, Т. Привалко // Офіц. сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: memory.gov.ua/news/maidan-usna-istoriya-pro-podii-na-grushevskogo/ (дата звернення: 28.09.2018), вільний. – Назва з екрана.

6. Ковтунович, Т. Майдан: кривава розв'язка. Події Революції Гідності у свідченнях учасників / Т. Ковтунович, І. Кобелева, Т. Привалко // Офіц. сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: memory.gov.ua/news/maidan-krivava-rozv-yazka-podii-revoljutsii-gidnosti-u-svidchennyakh-uchasnikiv/ (дата звернення: 28.09.2018), вільний. – Назва з екрана.

7. Майдан від першої особи. Регіональний вимір : у 2 ч. Ч. 1 : АР Крим – Луганська область / уклад.: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко [та ін.], відп. ред. Т. Привалко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : К.І.С., 2017. – Вип. 3. – 416 с. : іл.

Методика усної історії: теорія та практика

(на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни)

А. Ю. Кілар (м. Львів)

Стаття присвячена досвіду застосування методу усної історії в дослідженні російсько-української війни, що почалась у 2014 р. й досі триває. Розглянуто основні етапи підготовки до інтерв'ю та його проведення, а також проблеми, з якими зіштовхуються дослідники цієї теми.

The article is devoted to the experience of using the method of oral history in the study of the Russian-Ukrainian war, which began in 2014 and is still ongoing. The main stages of preparation for the interview and its conduct, as well as the problems faced by researchers of this topic are considered.

Ключові слова: усна історія, російсько-українська війна, інтерв'ю.

Key words: oral history, Russian-Ukrainian war, interview.

Тема російсько-української війни, що почалась у 2014 р. і досі триває, є надзвичайно важливою у розумінні сучасних історичних та політичних процесів не тільки в самій Україні, але і у світі. Так, тема України часто лунає у ЗМІ різних країн. Особливо важко пересічній людині дати оцінку подіям на Сході України та в Криму, адже ЗМІ часто по-своєму їх трактують. Не легше й історикам розібратися в об'єктивності тієї чи іншої інформації, і навіть визначити чітку послідовність подій (коли точно почалась війна? чи була це від самого початку війна чи АТО?). Але історія про цей період буде писатися по-різному, і важливо для цього вміти зібрати і проаналізувати масив інформації з різних джерел. На нашу думку, у цьому випадку одним із важливих видів джерел є свідчення очевидців російсько-української війни, насамперед бійців, які зі зброєю в руках стали на захист територіальної цілісності України. Для зібрання цих свідчень та їх аналізу ми вирішили обрати метод усної історії, адже це, можливо, чи не найкращий спосіб висвітлити цю тему зі сторони справжніх очевидців подій, а не зі сторони, наприклад, ЗМІ.

Напрямок усної історії став популярним у світі ще в ХХ ст. На теренах України етнографи використовували цей метод для збору інформації про традиції мешканців різних етнографічних регіонів ще з другої половини ХІХ ст.

Методика усної історії має дві сторони медалі. З одного боку усні історії дають можливість зрозуміти історію певного періоду, події з точки зору очевидця, учасника цих подій, це вже не академічний виклад інформації, а історія з вуст народу. Зворотній бік медалі – суб'єктивність викладу своїх спогадів респондентом. Кожен розуміє і бачить одну і ту ж подію по-різному. А події російсько-української війни, Євромайдану та окупації Криму мають різні інтерпретації, і кожен має свою думку стосовно цього. І хоча робити наперед будь-які висновки та аналіз стосовно сьогоденніших подій складно, у світ виходять різноманітні публікації, присвячені цим подіям.

Сьогодні можна вже простежити виклад подій російсько-української війни у вигляді хроніки (Серж Марко «Хроніка гібридної війни»), інтерв'ю (мемуари), де безпосередньо застосовується метод усної історії (три випуски «Усна історія російсько-української війни» М. Павленка, В. Мороко та ін.; журналістський проект «Радіо Свобода» «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви»). Перелічені вище публікації не складають повного списку літератури для вивчення зазначеної проблеми, адже війна триває і, відповідно, продовжується сама історія. Також для нас важливим і невід'ємним джерелом є «Книга пам'яті полеглих за Україну», де максимально відображений список усіх, хто віддав своє життя у боротьбі проти російського агресора. Ми мусимо пам'ятати і фіксувати історії наших героїв для того, щоб в майбутньому не довелось читати її з чужої точки зору.

Вже майже два роки ми з моєю колегою Христиною Пікулицькою, істориком-архівістом за фахом, збираємо спогади про російсько-українську війну. Під час нашої роботи були як успіхи, так і помилки, тому ця стаття не є методичними рекомендаціями для проведення подібних інтерв'ю, адже ми самі постійно вчимося чомусь новому. Це також не є виклад методик інших дослідників. У публікації йтиметься про наш досвід спілкування з людьми різного віку, національності, навіть переконань, яких об'єднав обов'язок захисту Батьківщини – України, а також про помилки, завдяки яким ми вчилися і розвивалися.

Перш ніж говорити про методіку усної історії, розглянемо питання про становлення саме цього напрямку історичної науки. Більшість дослідників зазначає, що початок усноісторичних досліджень припадає на кінець 1940-х років, а саме стосується організації проекту Колумбійського університету (м. Нью-Йорк) у 1948 р., де було зібрано спогади тодішніх представників «еліти» [1, с. 8]. Згідно твердження Гелінади Грінченко, виокремлення

усної історії як окремого методу відбулося у 1960–1970-х роках [5, с. 15]. Проте, як уже зазначалося вище, метод проведення інтерв'ю, бесід для пошуку інформації з певної тематики використовували етнографами ще в кінці XIX – на початку XX ст. З українських дослідників це були Володимир Гнатюк, Михайло Зубрицький, а також Іван Франко, з польських – Оскар Кольберг та Антоні Шнайдер. Саме участь в етнографічних експедиціях заклала початок мого розуміння як правильно спілкуватися з людьми у форматі інтерв'ю. Хоча за фахом я етнолог, а Христина Пікулицька – архівіст, тема війни не обійшла стороною ані наші серця, ані розум, і, що теж важливо, наші сім'ї.

Маючи досвід спілкування з нашими рідними, які пройшли війну, повернулися живими, і продовжують жити «мирним» життям, у нас виникла ідея почати записувати їхні історії. Так, перше інтерв'ю записано з моїм татом Юрієм Кіларом. Воно стало початком нового напрямку моїх наукових інтересів. Надалі ми проводили та оформлювали інтерв'ю спільно з Ольгою Осередчук та Марією Робак для проекту «Університет і війна» Відділу інформаційного забезпечення Львівського національного університету імені Івана Франка, де публікували не тільки розмови з учасниками війни, але й зібрали матеріали про полеглих за Україну воїнів. Всі ці люди – пов'язані з Львівським університетом (студенти, викладачі, працівники, випускники) [6]. Прагнучи вийти за рамки університету, ми паралельно почали проводити інтерв'ю із солдатами з різних куточків України.

Якщо говорити коротко про наших оповідачів, то це абсолютно різні між собою люди. По-перше, за віком. Наприклад, «янгол Майдану» Ігор Фльорко пішов на війну будучи 18-річним студентом, а Ігор Ільків – у 41 рік.

По-друге, різна мотивація. Нам доводилось говорити не тільки з бійцями-добровольцями, але й з мобілізованими і кадровими військовими, відповідно їхні мотиви були різними. В більшості випадків наші оповідачі свідомо пішли воювати, хоча один респондент сказав, що він був змушений піти, адже є кадровим військовим.

По-третє, за національністю. Наприклад, на війну пішли Нодар Каралашвілі, Фахардін Алієв та В'ячеслав Ліхоткін, які за національністю є відповідно грузином, азербайджанцем та росіянином. Фахардін Алієв зазначив: *«А что Вас побудило пойти служить? – Ну, потому, когда хорошо человеку, в стране спокойно, тогда хорошо спокойно живет, работает – это хорошо. А колы в стране, если я считаю, что это моя родина, и родина в беде, то это, я считаю, не по-мужски – бежать, спрятаться и не защищать. Если я посчитал своей родиной, то никому не дам тому, кто с оружием сюда пришел, сюда диктовать, как мне здесь жить. Это не по-мужски будет с моей стороны збегать от армии, не пойти, спрятаться – это не мужское. Я родился в Азербайджане. После школы поступил в институт, по направлению приехал в Днепропетровск. Украина, Днепропетровск. Работал на заводе «Южмаш», наш строительный завод. Тогда это было сверхсекретный завод, военизированный. Потом поехал, забрали в армию. А после остался здесь на Украине. И такую теплоту, такой уют нашел здесь на Украине и я чувствовал, что я дома. Это моя родина и самые мои близкие здесь на Украине. Женился, жена украинка»³.*

Опрацьовуючи літературу з методики усної історії, правил проведення і планування інтерв'ю, перше, про що пишуть дослідники, – це обрання теми дослідження, її опрацювання та формування запитальника [8, с. 69]. Що значить «запитальник»? Це список всіх можливих питань, які ви зможете застосувати в ході розмови. Для того, щоб розуміти, які питання мають бути поставлені, перш за все треба опрацювати саму тему, яку будете досліджувати. Якщо, наприклад, для проведення інтерв'ю на тему «Українська повстанська армія» можуть допомогти наукові монографії, статті, мемуари, то для тематики сьогодишньої війни ми фактично обмежувались спершу інформацією, яку подають ЗМІ. Згодом до неї додалися й опубліковані спогади. Тут і виникли перші складнощі у проведенні інтерв'ю – неповна обізнаність у ситуації, яка відбувається на Сході України, адже ми часто чули від наших респондентів: «Це вам по телевізору казали, а там (на війні) зовсім по-іншому було». Як зазначалося вище, перший досвід спілкування на цю тему був із рідними нам людьми, що й допомогло в подальшому ставити нові запитання. Етнологи так само радять починати роботу з опрацювання літератури, щоб розмова була предметною, а не «навмання» [4, с. 71]. В іноземних дослідженнях для складання запитальника радять спочатку звернутися до вчителів, працівників бібліотеки, міністерств, до будь-кого, хто міг би щось знати з досліджуваної теми [8, с. 69]. Ми пішли фактично тим самими шляхом. Початок дослідницької діяльності в цьому напрямку познайомив нас із львівським волонтером Світланою Булкою, яку нам представив наш викладач історичного факультету Руслан Сіромський. Пані Світлана, організатор проекту «Жива книга», часто спілкуючись із солдатами, які пройшли війну, почала радити, з ким можна було би поговорити. Спочатку вона представляла їм нас, потім ми з ними зідзвонювались. Телефонно обговорювали організаційні питання стосовно того, як і де буде проходити інтерв'ю. На цьому етапі ми завжди наголошували на важливості їхньої історії для майбутнього України. Відчувати мотивацію є надзвичайно важливо, адже респондент – не об'єкт дослідження, це, перш за все, людина, яка має свою унікальну історію, свій досвід, якій є що розказати і яка пізнала справжнє життя.

Будучи за фахом етнологом, я формулювала запитальник за аналогічною з етнологією схемою. Відштовхуючись від набутих знань з певної тематики, складаються всі можливі запитання, на які респондент міг би знати відповідь. Сам запитальник розділений на тематичні блоки, які в свою чергу, мають хронологічну послідовність. Так, перший блок питань був більше біографічним, націленим на ознайомлення з окремими фактами життя оповідача. Другий блок стосувався теми Майдану (Євромайдан 2013–2014 рр.). Ми вважаємо, що події Майдану тісно переплітаються, навіть перетікають у подальшому в тему війни. Якщо оповідач брав участь у цих подіях, то ми просимо детальніше розповісти його про цей період: *«Чи Ви брали участь Ви у подіях на Майдані? – Звичайно. Брав участь ще у протестних акціях 2001 року через справу Гонтадзе. Потім був у ГО «За правду», пізніше на Помаранчевій Революції. Брав участь у подіях на Майдані 2013–2014 років і братиму участь, певне, у наступних революціях і війнах»⁴.* Третій блок стосується зборів до армії (власне на війну). На цьому етапі інтерв'ю респондент вказує причину прийняття рішення піти воювати (якщо це доброволець), або які були емоції перед початком

³ З інтерв'ю з Фахардіном Алієвим, січень 2016 р.

⁴ З інтерв'ю з Юрієм Вовкогноном, проведене в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 29.05.2017 р.

служби (хвилювання, страх), як проходило навчання перед службою і скільки часу, за яким принципом отримували військову спеціальність. Наступний блок стосується військового побуту, який бійці собі організовували, першого бою, та волонтерів. Останній блок складається із питань, пов'язаних з поверненням додому. Наведу приклади основних питань по блоках нижче:

Загальна біографія

Скажіть, будь ласка, повністю Ваше прізвище, ім'я, по батькові?
Скажіть, будь ласка, Ваші рік і дату народження?
Яка Ваша національність та громадянство?
Де і коли Ви здобували середню та вищу освіту?
Ким працювали до війни?
Ким працюєте після війни? Чим займаєтесь?
Сімейний стан? Чи є діти?

Майдан

Чи брали Ви участь у подіях Євромайдану?
В якому місті? Чи їздили до Києва? Скільки разів і в які періоди?
Чи були Ви на Майдані в період загострення?
Чи були Ви в якійсь сотні? Яку задачу виконували?
Що спонукало Вас взяти участь в подіях Євромайдану?

Полігон

Скільки часу Ви проводили на полігоні?
Чи були проблеми із спорядженням? Якого характеру?
Чи видавали форму? Де видавали? На полігоні? Чи вона була достатньо якісною?
Чи допомагали волонтери купувати форму, якщо була така потреба?
З якими проблемами Ви зіштовхнулись, прийшовши в армію?
Що підштовхувало людей записуватись у військо (до добровольців)?

На фронті

В який період часу Ви перебували на службі?
Скільки часу тривала служба?
Чи Вас затримували на довший час? З чим це пов'язано?
У яких населених пунктах Ви були?
Скільки часу Ви перебували у зоні бойових дій?

Структура війська

Як Ви від'їжджали на фронт?
В якій бригаді Ви служили?
Кого на фронті було більше: добровольців чи контрактників?
Чи були у війську люди, які не хотіли воювати? Як до них ставилися?
Чи у війську переважали українці? Хто ще був?
Чому представники інших національностей йшли в українське військо?

Щоденні «побутові» обов'язки

Опишіть Ваше повсякденне життя на фронті?
Чи був на фронті кухар? Хто міг ним бути? Як домовлялися варити їсти?
Чи всі мали право використовувати зброю, незалежно від спеціальності? А лікар?
Чи міг солдат виконувати і функції лікаря, якщо мав відповідні навички?
Як проходив день на службі? Коли вставали? Як відбувалось чергування?
Що їли на фронті? Або що вам готували зазвичай? Де брали їжу?
Чи були випадки, які найбільше запам'яталися в побуті?
Чи звертались до Вас по допомогу інші військовослужбовці?
Як Ви їм допомагали?
Чи вдавалось Вам, перебуваючи на Сході, спілкуватись зі своїми рідними та колегами? В який спосіб це відбувалось?

Волонтери

Як часто приїжджали волонтери? Що привозили?
Це зазвичай були волонтерські організації, чи кожен допомагав індивідуально? Хто найбільше запам'ятався серед волонтерів і чому?

Ставлення місцевого населення до солдатів

Як до Вас ставилось місцеве населення? Чи звертались по допомогу?
Чи відчували певні незручності під час спілкування з ними?
Розкажіть про приємні та неприємні, якщо такі були, випадки у спілкуванні з місцевим населенням?

Повернення додому

Що Ви відчували, коли їхали додому з фронту?
Чи підтримуєте Ви контакт із кимось зі своїх побратимів?
Чи змінилось до Вас ставлення друзів/знайомих?
Чи змінилось у Вас ставлення до друзів/знайомих?
Чи було у Вас бажання повернутись назад на фронт?
Ви працюєте на тому робочу місці, що й до фронту?
Чи змінили Ви місце роботи?
Які у Вас плани на майбутнє?

Не менш важливою складовою проведення розмови є матеріальне забезпечення. Наприклад, в етнографічних експедиціях із собою завжди мають бути аудіоапаратура, фотоапаратура/відеоапаратура [4, с. 81]. Для нотатків важливо мати із собою зошит, щоб потім легше було орієнтуватися у записаній інформації. Ми ж найчастіше використовуємо аудіоапаратуру для запису інтерв'ю (в нашому випадку це пристрої, що мають диктофон – планшети, телефони). Так як інформація на таких носіях може стертися або запис буде погано відтворений, то важливо мати із собою декілька пристроїв, на які буде записуватись розмова. Стосовно фотоапаратури, то ми її використовували ще за проекту «Університет і війна» для портретів респондентів. Після інтерв'ю ми завжди просимо дати нам фото- та відеоматеріали зі служби. Звісно, респондент надає ті матеріали, які можуть бути використані в публічному доступі. Також просимо підписати кожну світліну (коли і де зроблена, що на ній зображено і т. д.). Фотоматеріали, особливо які перегукуються із розповіддю, не просто доповнюють інтерв'ю, але й дають можливість читачеві в майбутньому максимально відчутти атмосферу війни, зрозуміти більше моментів та мати уявлення, про що говорить солдат. Скажімо, розповідь Володимира Ковалю про особовий склад, про відносини між солдатами у військовому побуті гарно доповнює його фотографія «Володимир Коваль із земляком, доукомплектування технікою. Жовтень 2014 р.» [6]. Такі фото переносять нас у ситуації, що пережив оповідач, ми докладніше знайомимося із його історією, більше його розуміємо. Про смт Кримське Володимир розповідає так: «Також, вже коли ми брали участь в обороні Кримського, можливо знаєте такий населений пункт, Бахмутська траса. От саме те Кримське було відірване, і ще декілька сіл від цивілізації. Не було у них ні світла, ні газу, магазини не працювали, взагалі комунікації ніяких. Завжди, коли ми їхали туди на виїзд (там не постійно стояли, а тільки виїжджали за потреби), то брали із собою для дітей якусь згущене молоко, печиво, щось таке. Тому що діти завжди, коли бачили, а я на Уралі їздив (Урал-4320. – ред.), що я їду, то вибігали на дорогу за якимись гостинцями»⁵. Тут же біля тексту можна побачити фотографію, в якому стані знаходилось Кримське після обстрілу ворожих сил [6]. На жаль, наші інтерв'ю не супроводжувались відеозаписом. Хоча в цій тематиці він фігурує. Наприклад для серії книжок «Усна історія російсько-української війни» [7] використовувався відеозапис інтерв'ю. На нашу думку, відеозапис сковує респондента говорити більш відкрито. Багато хто не готовий до такого кроку. Можливо, доцільно буде проводити відеозаписи після закінчення війни, коли оповідачі будуть почувати себе в більшій безпеці.

Наступним етапом після підготовки запитальника є власне інтерв'ю. Перш за все потрібно якомога краще спланувати організацію його проведення: час та місце. Найважливіше домовитися за приміщення, де ніхто й ніщо не буде заважати бесіді. Домовляючись за місце проведення інтерв'ю, треба враховувати, що розмова може тривати від 1,5 години і навіть до 6–12 годин. У випадку, якщо в респондента та інтерв'юера не виходить закінчити бесіду за одну зустріч, варто домовитися про наступну, проте не робити довгі перерви між ними. На жаль, нам не завжди вдавалося проводити інтерв'ю в такому форматі. Після втручання сторонніх осіб у розповідь про критичні моменти ми бачили, що оповідач відчував сильний дискомфорт. Надалі ми почали шукати комфортне для розмови приміщення. Звісно, коли Ви проводите такі дослідження на власному ентузіазмі, то вибирати особливо не доводиться. Проте, на мою думку, з місцем інтерв'ю нам у подальшому більше ніж шастило. Наприклад, більшість пізніше записаних інтерв'ю проводилися в приміщенні Академії сухопутних військ України імені гетьмана Петра Сагайдачного, також із приміщенням нам допомагала дирекція Наукової бібліотеки та Музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка. Наступне, про що треба пам'ятати, що розмови про війну це, по-перше, пригадування болю і страждання, через які пройшов оповідач. Пригадування такого досвіду може і нашкодити людині, тому слід завжди стежити за реакцією респондента на ті чи інші теми, тримати зоровий контакт із ним, приділяти йому всю увагу. Про важливість проведення інтерв'ю у декілька зустрічей пише Габріель Розенталь, аргументуючи це тим, що деколи в людини виникають захисні реакції під час пригадування болючого досвіду, тому під час наступної бесіди є більша ймовірність, що оповідач буде себе почувати більш безпечно і відкрито [2, с. 47–48].

Ми вже згадували, що багато наших інтерв'ю записані спільно з психологом та волонтером Світланою Булкою. У деяких моментах по-справжньому важко було «розговорити» оповідача на початку, це ставало легше із набутим досвідом спілкування. Проте присутність психолога, який ще й за сумісництвом є волонтером, постійно знаходить контакт із воїнами російсько-української війни, допомагала як нам, так і респонденту. Часто ми разом застосовували метод «сценічної пам'яті», спільного пригадування окремих моментів, від яких оповідач підсвідомо себе захищає. Завжди треба старатися не заважати оповіді, а навпаки підштовхувати на докладніший опис. Коли мова заходить про критичні моменти, травматичний досвід, слід бути обережним і стежити за емоційністю викладу інформації. Якщо бачимо, що оповідачу важко даються спогади, то потрібно плавно перейти на теми, які не просто зможуть відволікти, а наставити на думки, що це в минулому і зараз він є в безпеці. Закінчувати інтерв'ю потрібно завжди на позитивній ноті. Як уже можна було побачити, останній блок нашого запитальника стосується повернення додому, емоцій, які тоді оповідач відчував, і, що надзвичайно важливо, планів на майбутнє: «Які у Вас плани на майбутнє?» «Дітей на ноги поставити, вони в мене ще маленькі. До пуття це все довести, щоб вони війни не бачили. Щоб мир настав. І тут, і на Сході найбільше страждають діти»⁶. Коли після інтерв'ю респондент, який на початку скептично ставився до розповіді свого досвіду, починає говорити слова подяки, що він не думав, що стільки нам розкаже, це означає, що ми дотримались принципу «не нашкодити, а допомогти за допомогою інтерв'ю». Тут можна провести паралель із досвідом Г. Розенталь, про який вона писала так: «Вони постраждали від їхньої попередньої неспроможності говорити і не думали, що вони можуть подолати це. Розповідаючи історію свого життя, вже протягом основної оповіді вони часто усвідомлювали, що вони можуть оповідати без жодної допомоги і що їм потрібна тільки увага та натхненний слухач» [2, с. 51].

⁵ З інтерв'ю із Володимиром Ковалем, проведеного в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 12.05.2017 р.

⁶ З інтерв'ю з Ігорем Ільківим в приміщенні Відділу інформаційного забезпечення ЛНУ імені Івана Франка 04.04.2017 р.

Отже, згідно із нашими підрахунками, ми вже провели 40 інтерв'ю, в подальшому ми плануємо зібрати максимальну кількість розповідей бійців, а також ще більше розширити територіальний ареал для вивчення цієї теми. Своїми завданнями ми бачимо перш за все: збір та аналіз інформації про російсько-української війну, яка почалась у 2014 р., а також публікація розповідей про війну з вуст очевидців. Не менш важливими завданнями для нас в цьому випадку є розуміння оповідачів, а також спільне переживання з ними їхнього досвіду. Хоча ми й історики, але так само, як і вони переживаємо ці події, кожен по-своєму, не можна стояти осторонь і бути байдужим. Співпереживання, на мою думку, є ключовим моментом у розмові з бійцями, саме так з ними і встановлюється контакт. Видання в майбутньому публікації, на нашу думку, допоможе читачу зрозуміти не тільки політичні процеси, які відбуваються зараз, але і самих оповідачів, психологію українського солдата, завдяки якому ми маємо мирне небо над головою.

Література

1. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигм в усній історії / Алістер Томсон // Схід/Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2018. – Вип. 11/12. (Спец. вид.). – С. 7–24.
2. **Розенталь, Г.** Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід/Захід : історико-культурологіч. зб. – Харків, 2018. – Вип. 11/12. – (Спец. вид.). – С. 42–58.
3. **Книга пам'яті полеглих за Україну** [Електронний ресурс] / Максим Попов, Ярослав Тинченко, Герман Шаповаленко та ін. : офіц. сайт. – Електрон. текстові дані. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/> (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
4. **Глушко, М.** Методика польового етнографічного дослідження : навч. посіб. / Михайло Глушко. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 288 с., іл.
5. **Невигадане** : усні історії остарбайтерів : [збірник] / Гелінада Грінченко. – Харків : Райдер, 2004. – 236 с.
6. **Проект «Університет і війна»** [Електронний ресурс] : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://our-projects.lnu.edu.ua/university-and-war/> (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
7. **Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки)** / за ред. В. Мороко. – Київ : К.І.С., 2015. – Вип. 1. – 176 с., іл. ; **Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)** / ред.: Г. Васильчук, В. Мороко та ін. – Київ : К.І.С., 2016. – Вип. 2. – 464 с., іл. ; **Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)** / за ред.: В. Мільчева, В. Мороко. – Київ : К.І.С., 2017. – Вип. 3. – 200 с., іл.
8. **Yow, V.** Recording oral history. A Guide for the Humanities Social Sciences. – 2nd ed. / Valerie Raleigh Yow. – USA, 1994. – 398 p.

Дослідження та збереження пам'яті про героїв Антитерористичної операції шляхом усної історії: методи та перспективи

Я. О. Льченко (м. Суми)

У статті розглядається можливість застосування методів усної історії в питанні необхідності дослідження та збереження пам'яті про героїв Антитерористичної операції в окремих регіонах Донецької та Луганської областей. Автор доводить необхідність детального аналізу та систематизації інформації про АТО задля збереження об'єктивності та історичної правди; автором аналізуються методи роботи з учасниками бойових дій; обґрунтовується перспективність та доцільність цієї роботи.

The article considers the possibility of using oral history methods in the issue of the necessity of research and preservation of the memory of the heroes of the Antiterrorist Operation in separate regions of the Donetsk and Luhansk regions. The author proves the necessity of detailed analysis and systematization of information about ATO, in order to preserve objectivity and historical truth; the author analyzes the methods of work with participants in combat operations; the prospects and expediency of this work are substantiated.

Ключові слова: усна історія, Антитерористична операція, опитування, аналіз інформації.

Key words: oral history, Antiterrorist Operation, survey, information analysis.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси що відбуваються останніми роками в Україні та збройна агресія Російської Федерації ставлять перед істориком важливе завдання – дослідження та збереження пам'яті про героїв Антитерористичної операції в окремих районах Донецької та Луганської областей в період з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018 року. Під час виконання цього завдання, а також у дослідженні біографій військовослужбовців історик може послуговуватися методами усної історії.

Аналіз актуальних досліджень. З середини ХХ століття в Україні все більшу і більшу популярність здобуває метод усної історії, як спосіб фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила. Серед українських дослідників питання усної історії висвітлюють Г. Грінченко [1], Ю. Волошин, Т. Величко [3], Т. Пастушенко [2], О. Кісь, М. Лоскутова та ін. Також інтерес викликають праці зарубіжних істориків, а саме Л. Лебдушки, А. Томсона [5], А. Портелі, П. Томпсона [6] та ін.

Мета статті – обґрунтування необхідності дослідження пам'яті про героїв Антитерористичної операції методами усної історії.

Виклад основного матеріалу. Дослідження подій, які в часовому відтинку лежать зовсім близько до сьогодення, завжди було досить «болючою» проблемою для історичної науки. В науковому середовищі, та і навіть серед пересічних людей, споконвіку триває дискусія – скільки часу має минути від події чи явища, щоб вони стали об'єктом дослідження історичної науки? Дехто небезпідставно вважає, що має сплинути декілька десятків років, щоб всі дані щодо події надійшли до архівів і вже тоді історик має приступати до роботи. Існує також і

діаметрально протилежна думка, що всі події, які відбулися до сьогоднішнього дня, вже є історією. Напевно справедливо буде відзначити, що це питання лежить на перетині декількох дисциплін, як то власне історія, соціологія, політологія, в дечому економіка та філософія.

Розглядаючи це питання в площині вивчення історичної науки ми приєднуємося то тієї точки зору, що всі події, які мале місце в далекому чи близькому минулому вже є доконаним фактом, тому займають своє місце в сегменті новітньої історії, а отже і потребують наукового дослідження.

Велике значення для збереження правдивої інформації про події та осіб має дослідження історії «по гарячим слідам», адже ми часто спостерігаємо як змінюються трактування історичних подій зі зміною політичних еліт. Але при цьому варто пам'ятати, що дослідження усної історії не спрямоване на встановлення якоїсь «історичної правди», яка є непізнана по суті своїй. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не так про події, свідком яких вона була, а скоріше про те значення, якого набули ці події в контексті її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, самоідентичність людини.

Антитерористична операція, що тривала протягом 2014-2018 років в окремих районах Донецької та Луганської областей, залишила великий, незгасний слід в новітній історії України. Перед дослідником постає величезний масив інформації, дат, подій, прізвищ, фактів, які необхідно зберегти для майбутніх поколінь. Для дослідження історії та збереження пам'яті про окремі особистості учасників АТО необхідно звернутися до одного з напрямів історичної науки – усної історії.

Усна історія – відносно нова галузь історичної науки, розвиток якої припадає на другу половину XX століття, хоча сам термін вперше було застосовано французьким письменником та публіцистом Жюлем Амаде Барбе д'Оревіллі в 1852 році. Але перший організований усноісторичний проект був ініційований американським вченим Аланом Невінсом у Колумбійському університеті Нью-Йорка в 1948 році. В Україну методика усно історичних досліджень прийшла в 1992 році. Саме тоді почали реалізовуватися перші наукові проекти. Варто відзначити, що започатковані вони були західними науковцями – американським дослідником Вільямом Ноллом та випускником Гарвардського університету Борисом Гудзяком. Здобувати ж популярність методи усної історії в нашій державі почали на початку XXI століття, коли в цій галузі почали працювати О. Кісь, Т. Пастушенко, Ю. Волошин, Г. Грінченко [1, с. 22] та ін.

Усна історія відома своїм міждисциплінарним характером, вона використовує методи антропології, соціології, фольклористики, етнографії, історії. В підтвердження цього можна навести визначення Асоціації усної історії (США): «Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіо плівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття» З цього визначення нам стає зрозуміло, що усна історія є водночас і цілим шаром історії, що потребує дослідження і методом дослідження минулого. В силу цієї поліфункціональності ми і можемо застосовувати усну історію для вивчення і збереження пам'яті про історичні події [2, с. 18].

Та перш ніж застосовувати метод усно історичного дослідження, треба проаналізувати його особливості. Перше, що відіграє важливу роль під час дослідження, є розуміння *суб'єктивності* оповідача. Під час інтерв'ю оповідач висвітлює в першу чергу своє бачення події, свої думки, погляди, свої дії в тій чи іншій ситуації. Респондент також може розповісти й про ті дії, які він хотів зробити, але в силу обставин не зробив. З одного боку ця суб'єктивність шкодить загальному об'єктивному висвітленню події, але з іншого є безцінним особистісним виміром історії, який показує не просто «сухі факти», а людський фактор суспільних подій.

Друге, на що варто звернути увагу, – це *правдивість чи неправдивість* викладеної респондентом інформації. Варто пам'ятати, що опитувана людина не завжди розповідає правдиву інформацію. Це може статися в силу різних факторів, як то банальне небажання ділитися інформацією, страх чи якісь інші суб'єктивні чинники. Але в цих відхиленнях від реальних фактів проявляються людські бажання, уявлення, світоглядні погляди. Тому варто відзначити ще один міждисциплінарний зв'язок, а саме історія – психологія, бо знання особливостей людської поведінки є надзвичайно важливо.

Не варто забувати, що метод усноісторичного дослідження це, в першу чергу, інтерв'ю, яке передбачає ведення діалогу задля налагодження контакту з респондентом та створення атмосфери, необхідної для плідної бесіди.

Українська дослідниця Т. Величко в усній історії виділяє декілька типів інтерв'ю:

– нарративне інтерв'ю – вільне інтерв'ю, яке має вигляд розповіді про своє життя без втручання дослідника, котрий задає лише загальну спрямованість оповіді. Очікується, що під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно впливають у першу чергу ті епізоди і моменти, котрі мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дозволяє виявити основні моменти конструювання його біографічної оповіді.

– напівструктуроване інтерв'ю – інтерв'ю, яке складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів, стосовно яких необхідно отримати інформацію.

– біографічне інтерв'ю – є різновидом напівструктурованого інтерв'ю, де тематичні блоки відповідають послідовності життєвих циклів індивіда: «дитинство», «школа», «одруження», «робота» тощо [3, с. 12].

Під час роботи з учасниками бойових дій можна застосовувати всі ці типи інтерв'ю та навіть поєднувати деякі їх аспекти.

Доволі часто предметом критики і навіть самокритики в усній історії є досить ієрархічні стосунки, що характеризують співрозмовників під час інтерв'ю. Адже саме дослідник створює ситуацію для продукування спогадів, керує ходом розмови: обирає респондента, ініціює діалог, задає рамки і правила розмови, врешті – отримує біографію і надалі розпоряджається нею. Нерівність співрозмовників полягає й у тому, що дослідник дізнається практично все про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про особу інтерв'юера. Окрім того, часто у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача, розглядаючи

його як об'єкт дослідження чи як просте джерело історичної інформації, зазвичай, нехтуючи почуття, переживання, особистість цієї людини, що неприпустимо в усноісторичному методі дослідження.

Варто мати на увазі, що виголошений респондентом текст напряму залежить від інтерв'юера, адже саме він може задавати емоційний тон бесіди, свідомо направляти співрозмовника в те «кресло», яке необхідно. Своїми ремарками і навіть виразом обличчя він здатний задати емоційну оцінку того, що він чує, що змусить оповідача або орієнтуватися на неї, або спробувати спростувати та пояснити погляди. При цьому необхідно пам'ятати, що прямий вплив інтерв'юера на зміст, форму, послідовність викладу, тривалість тощо слід звести до мінімуму [4, с. 9].

Будь-яка анкета має складатися мінімум з двох частин. Перша частина повинна бути спрямована на біографічні відомості опитуваної людини. Друга – безпосереднє опитування про період участі в бойових діях чи перебування в зоні проведення операції. Саме в цій частині інтерв'юер дізнається про події, які переживав респондент та почуття і емоції які той переживав.

При проведенні опитування інтерв'юеру необхідно дотримуватися основних методологічних рекомендацій:

- провести попередню роботу з респондентом, заздалегідь познайомити його з питаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь;
- завоювати прихильність респондента, так охарактеризувати своє дослідження, щоб респондент був натхненний значимістю поставленого перед ним завданням і постарався максимально відповідати вимогам інтерв'юера;
- підібрати запитання таким чином, щоб вони побічно перекривали один одного і тим самим дозволяли перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента;
- під час опитування необхідно використовувати пристрої аудіофіксації, однак лише за умови попередньої згоди респондента.
- в ході бесіди дослідник має ставити не навідні, а уточнюючі питання. Необхідно уникати нав'язування респонденту тих чи інших оцінок, але при цьому стежити, щоб кожен факт, що ним згадується, був зрозумілий і витлумачений;
- при дешифровці запису обов'язково виробляти транскрибування;
- при розшифровці запису вказується дата створення запису, дата розшифровки, ім'я інтерв'юера та особи, яка дешифрувала матеріали, обов'язково вказується прізвище, ім'я та по-батькові респондента, дата його народження та домашня адреса.
- до аудіофайлу необхідно додавати текстовий файл інтерв'ю.

Під час спілкування з військовими (колишніми чи діючими) варто пам'ятати про ту невідворотну професійну деформацію, якій вони піддалися. Саме тут в інтерв'юера мають проявлятися його знання з психології. Адже людина, яка повернулася з зони бойових дій та перейшла до мирного життя відчуває себе зовсім не так, як до війни. Тут також виділяємо декілька характерних особливостей. По-перше, за даними військових психологів, більшість ветеранів бойових дій відчувають необхідність бути почутими. Це є свого роду механізмом підтвердження того, що їхні дії під час війни мали сенс. Адже для військового велике значення має те, що він все робив не даремно, що на це був суспільний запит.

По-друге, значна кількість ветеранів мають потребу в адаптації до нових для нього умов мирного життя. Для багатьох велику роль має визнання суспільством їх «повноцінності», у значній кількості осіб простежується бажання не виділятися серед інших, уникати зайвої уваги.

По-третє, значною психологічною характеристикою учасника військових конфліктів, яку має пам'ятати інтерв'юер під час бесіди з учасником АТО, є зміна порогів чутливості. Деякі питання чи навіть окремі слова можуть викликати болісні асоціації, що може призвести до зміни настрою, бажання спілкуватися чи навіть психологічного стану опитуваного. Дослідник мусить надзвичайно коректно, з урахуванням попередніх знань про особу опитуваного підбирати запитання, вислуховувати розповіді, які часто дуже відходять від очікуваних ліній.

У роботі з людьми, які пережили війну, необхідно не забувати той факт, що їх спогади є також стресовими чинниками, які можуть позначитися на самопочутті: може підвищитися чи впасти тиск, з'явиться тремор кінцівок, підвищитися пітливість, з'явиться тремтіння в голосі та інші фізіологічні реакції.

Як показує світова практика, кожен п'ятий ветеран бойових дій при відсутності поранень чи фізичних уражень страждає нервово-психологічними розладами. Серед поранених та людей з набутою інвалідністю такими розладами страждає кожен третій. Це надважлива інформація, яку має тримати в голові кожен дослідник перед початком і під час інтерв'ю з людиною, яка пережила війну.

Під час опитування учасників АТО також доцільно буде використовувати метод спостереження, який поширений у загальній психології та соціальній психології [5, с. 218]. Його цінність та значення зумовлені черпанням матеріалу зі спостереження за психічною діяльністю індивідів у взаємодії з іншими, яка виявляється в їхніх рухах, діях, вчинках, висловлюваннях, оцінках. Сутність цього методу полягає в цілеспрямованому та систематичному сприйманні, фіксації та аналізі психічних змін з метою дослідження їх змін під час певних умов, та взаємозв'язку цих психологічних та фізіологічних змін з тією інформацією, яку розповідає опитуваний. При цьому необхідна об'єктивна і точна фіксація фактів соціально-психологічної реальності, формулювання з них висновків. При цьому можливе ведення журналу спостережень і фіксації подій, стенограм, протоколів тощо, в яких необхідно занотовувати не тільки факти, що характеризують дії, вчинки, поведінку респондентів, зміну їх психо-фізіологічного стану, але й умови, в яких це відбувалося.

Особливе помітне місце в дослідженнях займає усна жіноча історія. Кількість та якість напрацювань в цьому напрямку зростає щороку у зв'язку із надзвичайним високим інтересом до вивчення гендерних аспектів минулого. У зв'язку з тим, що серед учасників АТО значний відсоток займають саме жінки, нам необхідно знати про особливості цього напрямку усно історичного методу. Загалом, під час роботи з жінками, які є учасниками бойових дій, необхідно пам'ятати про вищеназвані загальні фактори та особливості людей, що пережили війну. Але

також варто звернути увагу, що часто жінки приділяють увагу іншим аспектам подій, порівняно з чоловіками. У жінок більше проявляється емоційність, співчуття, співпереживання. Хоча іноді кардинально навпаки – жінки закриваються в собі, відмовляючись створювати емоційний контакт з оточуючими.

Характерною для України рисою є доволі низький рівень, порівняно з країнами ЄС та США, державної політики в галузі адаптації ветеранів до умов мирного життя. В нашій країні цією роботою займаються переважно громадські та волонтерські організації, хоча праця в цьому напрямку з боку держави триває [6].

Ще одним методом, який можна застосувати при опитуванні учасника бойових дій є глибоке автобіографічне інтерв'ю. Цей метод дозволяє відкрити приховані причини і мотиви людських вчинків, джерела певних поглядів та оцінок, особливо якщо респондент не бажає висловлювати їх прямо, або згадує про них лише інколи чи взагалі промовчить. На користь автобіографічного методу свідчить той факт, що лише повна, цілісна картина історії життя дає можливість розуміння кожної окремої її частини, тобто усі елементи біографії тісно пов'язані між собою і набувають сенсу лише в контексті один одного. І навпаки – лише представлена оповідачем послідовність і поєднання значущих фактів (подій, ситуацій, осіб) дозволяє проаналізувати і збагнути основні життєві цінності окремої людини, а отже і певної соціальної групи.

У контексті дослідження методами усної історії подій Антитерористичної операції можна впевнено говорити про широкі перспективи цієї діяльності. У наступні роки та десятиліття ми побачимо велику зацікавленість дослідників даною тематикою, адже ці події стали ключовим етапом боротьби України за справжню Незалежність.

Література

1. **Грінченко, Г.** Усна історія : методич. рек. з орг. дослідж. : для студентів і аспірантів / Г. Грінченко. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 107 с.
2. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід/Захід : іст.-культур. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Харків, 2008. – Вип. 11/12 : Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 4–21.
3. **Величко, Т.** Всеукраїнська летня полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова» / Т. Величко // Голокост і сучасність. – 2007 – № 1. – Київ, 2007. – С. 11–23.
4. **Величко, Т.** Польові школи з усної історії «Голокост очима нееврейського населення України» / Т. Величко, Т. Пастушенко // Схід/Захід : іст.-культур. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Харків, 2008. – Вип. 11-12 : Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 6–17.
5. **Семенова, В. В.** Качественные методы в социологии / В. В. Семенова, В. А. Ядов // Стратегия социологического исследования : описание, объяснение, понимание социальной реальности. – Москва : Добросвет, 2003. – 596 с.
6. **Томпсон, П.** Голос прошлого: устная история / П. Томпсон ; пер. с англ. – Москва : Весь Мир, 2003. – 368 с.

Збір розповідей очевидців подій сьогодення як складова краєзнавчої роботи сільської бібліотеки (з досвіду роботи Тиманівської сільської бібліотеки Тульчинської ОТГ)

Н. К. Белоус (с. Тиманівка, Тульчинський район)

У статті подано інформацію про збір усної історичної свідчень учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб, що проживають у селі Тиманівка Тульчинської об'єднаної територіальної громади.

The article provides information on the collection of oral historical evidence of participants of hostilities and internally displaced persons residing in the village of Tymanyvka of the Tulchyn united territorial community.

Ключові слова: усна історія, усної історичні дослідження, антитерористична операція, внутрішньо переміщені особи, бойові дії на Сході, волонтери.

Key words: oral history, oral historical research, Antiterrorist Operation, internally displaced persons, hostilities in the East, volunteers.

Фіксація усної історичної свідчень є одним з пріоритетних напрямків краєзнавчої діяльності Тиманівської сільської бібліотеки. З кожним роком все більше переконаючись у важливості збору усної історичної свідчень для подальшого їх опрацювання дослідниками, адже це незаангажована і не заполітизована історія конкретної людини. Про метод усної історичної досліджень написано багато, тож я буду спиратися на самі факти, що викладені в інтерв'ю з учасниками бойових дій та вимушено переселеними особами, які проживають у с. Тиманівка Тульчинської ОТГ.

Перше інтерв'ю я брала у Юрія Волошина, учасника антитерористичної операції, який був на передовій, зокрема він так розповів про бойові втрати на війні «Приїхавши в Кривий Ріг з танкістів нас було дванадцять механіків. З тих дванадцяти повернулись тільки чотири. Остальні лишилися в Дебальцевому». Згадував і про перші враження від приїзду у місто Слов'янськ – «Одні руїни. Кругом згарища. Людей нема. Як у Велику Вітчизняну. Попавши в Попасну, зразу попали під обстріл. Бойове хрещення, як кажуть в народі. То там я вспомнив всіх... В Дебальцевому в основному були чечени, найманці стояли один від одного в кілометр. Бачили їх прапори».

Розповідав, що були такі дні, що думав, що більше ніколи не побачить рідних. Врізався у пам'ять спогад про два дні, проведених у підбитому танку з убитим і спливаючим кров'ю навідником – «Два наводчики моїх погибли. Один не добіг до танка. Другий хотів вилізти із танка і снайпер його зняв. Командир танка, який пройшов Афганістан був наводчиком після хлопців. Він казав, що Афган і АТО – це дві великі різниці. Це не та війна...

тебе обстрілюють, а ти не можеш і не маєш права назад встрілити. Тільки сидиш і надблюдаєш, сидиш і чекаєш щоб не пустити дальше. У них набагато краща зброя була. Це – політична війна. Але наші хлопці гибнуть. Діти». Розповів і про бойове оснащення противника – «У нас була старіша техніка. Танки Т-62 – «ашки» і «бешки» на них кажуть. У них була техніка нова. Вони до цього готувалися. А ми тільки спостерігали, щоб не пустити далі».

Були нарікання і на медичне обслуговування – «Медичне обслуговування у нас було не дуже... Бо коли стояли на позиції бувало так, що не успівали доїжджати. Солдати наші гинуть. Самі ми і робили першу медичну допомогу». Юрій пригадав випадок, коли хлопці дивом залишилися живі. Возили воду і не знали дороги. Попали до сепаратистів. Але обійшлося. Щось вони не зрозуміли. От хлопці віддали воду, перехрестилися і назад поїхали.

На запитання, що побажаєте тим, хто зараз воює, тим, хто йде служити Юрій відповів «Удачі, удачі і удачі! І не забувати, що їх ждуть і жінка, і мама, і діти. Всі, кому ми вірим».

Наступною з ким я домовилась про інтерв'ю була Бринзевич Ольга Олександрівна, переселенка з Макіївки. Коли я завітала на їхнє подвір'я вразила охайність цієї багатодітної сім'ї. Дев'ятеро дітей, найменшенький Левко народився вже у нас, у Тиманівці. Чоловік Ольги із Тульчинського району. Конфлікт з його батьками вагітна Ольга переносила важко і тому вирішили переїхати. Довго шукали дім. Знайшли. І господиня, пожалівши дітей, дозволила жити відклавши виплату за дім на невизначений термін. Оля з теплотою згадує як її зустріли в нашому селі, мимоволі напрошується порівняння, що ця жінка як та яблунька, яку пересадили в Тиманівську щедру землю, яка їй сподобалась і вона народила дев'яту дитину. У кожного є своя місія на землі. У цієї жінки – бути матір'ю. Діти одне одному допомагають, доглядають найменшенького, якому дістається вся увага помножена на кількість членів родини. Ось те, що сім'я разом – допомагає їм вижити. Запевнила мене, що діти мають тут більше, ніж в Макіївці, адже у них є свій дім, можуть займатися господарством, а там жили в однокімнатній квартирі.

Хочу навести уривки з інтерв'ю:

«Запитання: Розкажіть про своє життя в Макіївці, коли почалась агресія Росії.

Бринзевич О.О.: «Мы как пострадавшие, в том плане, что мы находимся на рубеже всей этой войны. Обстрелы и оттуда, и от нас. Украинские солдаты сочувствовали нам, мирным жителям и бывало прилетали пустые снаряды с надписью «Чем могли – тем помогли». Мы и в школу ходили под обстрелами. Мы жили и мы к этому привыкли, и нам это как обыденность. Идем там бахнуло, там бахнуло, просто знаем что, где и откуда прилетело. Если мы знали, что будет серьезный обстрел каждый родитель лично приходил и забирал ребенка под расписку. Мы жили на косе. В моей квартире выбило окна. Времени их вставлять не было. Забили полиэтиленом. Если прилетало какое-то орудие у нас открывалась сразу дверь...».

З «переселенкою» Лілією Расимівною Федорчук я зустрілась теж в неї дома. А свій дім придатним для життя вона зробила сама, з приміщення старої школи. Розповідь була емоційною – жінка ще раз переживала всі події, які залишили незгладимий слід у її житті.

Лілія Расимівна розповіла як у 2014 році вирішила з містечка Брянка поїхати до родичів у Тиманівку, а назад виїхати вже не вийшло: «Седьмого июля мы приехали. Потом я пошла работать на кирпичный завод, чтобы заработать на дорогу, чтобы не сидеть в тетки на шее. А в конце августа мы собирались уезжать домой. Как раз разбомбили в Горловке мост и все движение к нам закрылось».

Спочатку прихисток дала багатодітна сім'я, а потім почала сама обладнувати приміщення старої школи. Старша дівчинка пішла в школу, менша – в дитячий садок. Дякуючи тиманівчанам, вижили. Кожен старався чимось поділитися. Приносили ковдри, подушки. Майстер безкоштовно змурував грубку. Дрова люди дали. Так і перезимували.

Підсумовуючи розповідь каже, що гріх жалітись. Проживають в Тиманівці вже чотири роки. Додому не планує повертатися, адже там все розбомблене і треба все починати спочатку. Та і роботи немає. Жити нема за що. А тут вже більш-менш життя налаштоване. Старша дочка закінчила 9 класів, а менша – перший клас.

Про сприйняття тиманівчанами її як односельчанку, сказала так: «Барьеров нет. Поначалу не всем в селе нравилось, что я тут, и называли сепаратисткой. А сейчас вроде нормально. Привыкли». Насамкінець жінка побажала всім терпіння, здоров'я і щоб не впадали у відчай, зокрема сказала: «Я думала: как я буду жить с двумя детьми когда вообще ничего нет, но люди добрые помогли, а потом я сама... и все улучшилось».

Загалом історії наших переселенок, попри біль і втрати, проблеми, конфлікти, це історії успіхів, адже усі живі й здорові, діти з батьками, є житло й робота.

Олександр Сидоренко, учасник бойових дій, був механіком, одним з найстарших серед побратимів і тому старався, як міг, по-батьківськи оберігати молодих необстріляних хлопчиків: «Що має бути, то не мине. Жив я за таким принципом і це підтвердить багато моїх друзів, яких я неодноразово заганяв в бліндажі від обстрілів. Сам ходив з під техніки вигонив тому, що були случаї, що розбивало техніку і калічилися хлопці. Думки такої не могло бути, щоб сховатися, це було недопустімо, тим більше, що я був по роках старший за своїх хлопців. А сам ходив і допомагав іншим під час обстрілів».

Олександра розповідав спокійно і невимушено, проте було видно, що нелегко йому даються ці спогади. Адже залишилось на полі бою багато друзів, їхні імена назавжди закарбувалися в його пам'яті: «Один з перших, з нашої роти під час обстрілів загинув Славик Кость з Мукачєво, старший лейтенант Шима Олександр, який був командиром роти забезпечення. Ну і багато других...».

Олександр також з теплотою відгукувався про наших тульчинських волонтерів, які постійно приїжджали і в Попасну, і в Дебальцево: «Дуже велику роль зіграли наші волонтери. Особливо Олег Новіков, Анатолій Ільчик з Тульчина. Було нас багато з Тульчинського району, тож привозили передачі з дому, від рідних, за що їм велике спасибі».

Розповів Олександр і про контакти з місцевими: «Місцеві, особливо в районі Дебальцево до нас приходили за допомогою тому, що там йшли обстріли. Відділялися бригади від нас розбирати дахи, розбирати завали. Помагали чим могли. Приходили до нас по продукти, по хліб. Були, конечно люди, яким ми були не бажані, але то

були одиниці. В основному люди приходили до нас по допомогу. Багато хто поїхав, полишаючи домівки. Дуже почалось велике мародерство. І наші командири виділили групу людей, які охороняли об'єкти, патрулювали».

Не просто Олександрю далась розповідь про втрачений ноутбук з усіма телефонами, який попав до рук сепаратистів, і через що рідні піддавалися шантажу з боку ворога. «Мій дружині дзвонили сепаратисти і казали, щоб приїжджала мене мертвого забирати. А вона каже: «А як ви дізнались, що то мій чоловік?» «А в нього браслет на руці», – була відповідь. А вона ж знала, що я не встиг браслета отримати, то почала за таку брехню кричати на тих хто дзвонили. Ось таке було. Більше не дзвонили».

Про особливості святкування днів народження Олександр сказав так: «Командири нас поздоровляли, но найбільше нас поздоровляли з того боку».

За словами Олександра, провокації щодо обстрілів здійснювали сепаратисти: «Ніяких перемир'їв не було в нас, хоч ми дотримувались перемир'я, но нас провокували різними способами, на що ми їм не відповідали жодного разу. Не було такого випадку, щоб ми перші спровокували противника».

Наприкінці інтерв'ю запитала: «Що ви побажаєте тим, хто йдуть служити зараз, тим, хто на передовій?». Олександр задумався і відповів: «Ну що їм побажати... Це мужності перш за все і слухати своїх командирів, які зараз мають досвід в бойових діях. Не так як по началу, дехто боявся обстрілів. Так як у нас було таке. Ми не могли знайти командира ні по рації, ні на яву. А зараз, в основному командири мають досвід у веденні бойових дій, більш оптимістично настроєні. Так що мужності і саме головне здоров'я!». На запитання: «Що вам допомогло справитися з труднощами?», Олександр Сидоренко відповів: «Віра в те, що чекають вдома і віра в перемогу».

Під враженням від розповіді Підгорного Анатолія, однокурсника, учасника бойових дій з Липівки Томашпільського району, про те, як він перебуваючи в зоні проведення антитерористичної операції знаходив час для гри на трубі, на папір лягли такі рядки:

Коли трубач виходить грати в поле –
Всі забувають, що навкруг війна,
А з нею сльози, голод, смерть і горе,
Що доведеться випити до дна...
І линуть голосні, без фальші звуки
І віриться, що музика єднає світ...
Це подає митець вам теплу руку -
Запрошує в душі стрімкий політ.
В мелодії долає біль і втому
У полі за селом солдат-трубач
І віриться, що всі прийдуть додому...
Обіймуть рідних і відійде плач...
В АТО, де смерть щодень справляє тризну,
Телефонують хлопці матерям:
«Музика додає нам романтизму
Живі усі, не треба плакати, мам...»

Збір усної історичних свідчень є досить важливою складовою краєзнавчої діяльності кожної бібліотеки. Зафіксовані спогади живих людей про пережиті ними події в подальшому ляжуть в основу правдивого висвітлення істориками нашого сьогодення.

- Записано від Бризевич Ольги Олександрівни, 1988 р.н., уродж. м. Макіївки Донец. обл. (записано 31.05.2018 р., с. Тиманівка Тульчинського р-ну).

- Записано від Волошина Юрія Леонідовича, 1978 р.н., уродж. м. Мерефа Харківський р-н Харків. обл. (записано 30.05.2018 р., с. Тиманівка Тульчинського р-ну).

- Записано від Сидоренко Олександра Васильовича, 1965 р.н., уродж. с. Тиманівки Тульчинського р-ну Вінниц. обл. (записано 04.06.2018 р., с. Тиманівка Тульчинського р-ну).

- Записано від Федорчук (Калантдинова) Лілії Василівни, 1977 р.н., уродж. м. Брянка Луган. обл. (записано 05.06.2018 р. с. Тиманівка Тульчинського р-ну).

Маценко Микола Іванович: «Довелось... поміняти ручку і блокнот на автомат і бронежилет, а редакцію – на бліндаж»

Г. М. Слотюк (м. Вінниця)

У статті подано усної історичні свідчення учасника АТО Маценка Миколи Івановича.

The article presents the oral histories of the participant of the ATO Mykola Ivanovych Matsenko.

Ключові слова: АТО, участь в антитерористичній операції, охорона понтону, волонтерство, журналіст.

Key words: ATO, participation in the Antiterrorist Operation, protection of the pontoon, volunteering, journalist.

Маценко Микола Іванович, 1965 р. н., м. Погребище; Вінницька область, Україна, головний редактор погребищенської районної газети «Колос». Учасник АТО, позивний – «Іванич».

Проект «Голоси живої історії». Дата проведення: 11 липня 2018 року. Тема: «Участь в антитерористичній операції (АТО)».

Микола Іванович: Народився я двадцять шостого вересня одна тисяча дев'ятсот шістдесят п'ятого року в селі Білашках Погребищенського району Вінницької області. Дитинство практично пройшло уже в районному центрі Погребище, куди батьки переїхали і збудували власний будинок. Навчався в Погребищенській середній школі номер один. Закінчив десять класів із золотою медаллю і поступив на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Григоровича Шевченка в одна тисяча дев'ятсот вісімдесят другому році. Курс провчився, і така була установка уряду, колишнього Радянського Союзу, що після першого курсу студент міг бути призваним на дійсну строкову службу. Таким чином я був призваний в лави радянської армії. Потрапив служити в ракетні війська оперативно-тактичного призначення.

Сьогодні вже пригадую, що не кожному вдається за роки служби чи взагалі в житті побачити пуск справжньої ракети і бути причетним до цього. Мені, як-то кажуть, вдалося. Я був навідником ракети. От... і в тисяча дев'ятсот вісімдесят третьому році, коли ускладнилися відносини тоді з Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки і Америка виставила в Європі «Першинги», так звані ракети «Першинг два» [1]. Наш військовий підрозділ тоді... теж ми пройшли навчання на ракетному полігоні в Капустному Яру [2], зробили бойові пуски. Ракета була бойова, але не начинена бойова частина атомним зарядом. Але вже коли стояли на бойовому чергуванні в Чехословаччині, тоді вже були ми, як-то кажуть, в готовності номер один. От це так короткий відступ. Відслужив два роки.

Повернувся на факультет журналістики. Закінчив факультет журналістики і по розподілу потрапив в своє Погребище, в районну газету. В тисяча дев'ятсот вісімдесят дев'ятому році прибув сюди кореспондентом і практично пройшов шлях від кореспондента до заступника редактора, до головного редактора. Сьогодні, колишнє комунальне підприємство «Редакція "Колос"» уже перетворене в товариство з обмеженою відповідальністю, відповідно до Закону про реформування державних засобів масової інформації [3]. Я є директором товариства і одночасно головним редактором нашої районної газети «Колос». Так, практично... маю тридцять років трудового стажу. Ну і можна сказати, маю вже військовий стаж. Скажімо, якщо тоді був призваний в Радянському Союзі, тоді була така, ну законодавство, всі служили, дійсна військова служба. Повернувшись з військової служби, був демобілізований тоді, то так сталося, що на другий курс перейшов і відразу пішов на військову кафедру. Отримав звання офіцера. Потім був полігон в Чернігівській області, де ми захищалися на звання лейтенанта. Це вважаю теж до цього стажу можна додати тих три чи чотири місяці, коли ми були на полігоні.

Так склалося вже, що майже в п'ятдесятирічному віці, тому що мені було сорок дев'ять років, вже був мобілізований, в зв'язку з цією ситуацією в країні, що ми всі знаємо, що була антитерористична операція, сьогодні операція Об'єднаних сил [4]. Но фактично це йде війна. Це йде виборювання нами Незалежності. Це йде, скажімо, оборона нашої держави від зазіхання, це ми всі знаємо, зазіхання агресора. Ну перше, що як трапилося, ну офіцер запасу, я отримав в запасі звання старшого лейтенанта, так на перепідготовку не потрапляв ні жодного разу. От так стаж уже був, і першу повістку практично я отримав, як тільки «зелені чоловічки» захопили Крим [5]. Військкомату не було в нас. Погребищенський і Липовецький об'єднаний. І буквально вже тоді, в березні чотирнадцятого року... прийшла повістка. Я приїхав в Липовець. Змінили припис в військкоматі, тому що я був як основний запас, але вже роки подивилися, ну зробили припис, що у випадку загальної мобілізації я вже мав бути як командир взводу охорони десь на якомусь об'єкті. І так, як-то кажуть, поки що за мене були забули.

А потім уже прийшла шоста хвиля мобілізації. Отримав бойову повістку. Зібрався і, як кажуть, рюкзак, необхідні речі і з повісткою по припису Липовецько-Погребищенського військкомату я був направлений в розпорядження Львівської академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного [6]. Тоді, під час шостої хвилі, ще з нашого району тоді були мобілізовані: лейтенанти теж вони – Микола Стирта з Довгалівки і з Погребища Броніслав Дробович. Микола – молодший за мене, а Броніслав – старший ще на роки п'ять чи шість. Так тоді сталося, що ми були у Львові. І в Львові нам запропонували перепідготовку... (Пауза) на заступників командирів військових підрозділів по роботі з особовим складом.

Практично за два з половиною місяці ми освоїли, ну так в лапках можна сказати, що освоїли той курс, який курсанти проходять за три-чотири роки. Потім був полігон. Полігон недовго, бо там щось три тижні. Відстрілялися, як-то кажуть, і потім отримали кожен направлення в військові частини на Схід України. От... Хтось потрапив в танкові частини, хтось в сухопутні, і, скажімо так, стрілецькі підрозділи.

В мене було направлення в сімсот шістдесят другий окремих батальйон охорони і адреса, де постійне його місце дислокації було, вже тоді Слов'янськ був визволений. Там було місце постійної дислокації батальйону. Якщо взяти по військовому, то це була військова частина, польова пошта дванадцять сорок три.

От... Ну коли прибув у Слов'янськ, призначили мене заступником командира роти по роботі з особовим складом. Колоритним був колектив, скажем так. В основному хлопці мобілізовані – Дніпропетровська область, Запорізька, частина з Волинської були. З Вінницької я був один, так потрапив я. Командиром роти теж була неординарна особистість, сам грузин за національністю. Пройшов він Іловайськ, був контужений, поранений, потрапив в полон. Потім по обміну його обміняли. Він виликувався і знову прийшов служити в військову частину. В свій час був прокурором в Кривому Розі, теж в них там свої звання були, все це ж прокурорський ріст був в нього. Пішов на пенсію. Коли почалося от це все, пішов воювати за Україну.

Скажу так, що в колективі були, колективи – особовий склад складався з чоловіків різного віку. Були молоді хлопці, яким по двадцять два – двадцять п'ять було. Були чоловіки, яким вже було і за п'ятдесят п'ять. Були мого віку. Як складалося? Ну, скажімо, якщо ці, що мають досвід життя, були хлопці які, десь мої ровесники, да... в них теж була служба в колишньому, може, Радянському Союзі, може, десь хтось і кадровики були, які вже були на пенсії, але потім їх мобілізували теж. То з цими було простіше, ці розуміли, вони знали, як той автомат влаштований, як з нього стріляти. А молоді хлопці були такі, що не обстріляні. Ну да, перед відправкою в зону антитерористичної операції кожен на полігоні мав відстріляти певну частину, певну кількість патронів, гранату

кинути, вистрілити з гранатомета. Гранату кинути не тільки бойову, а й освітлювальну як запустити. Ну багато таких питань рішалось. Але були такі, що навіть він не знав, як цей автомат, як він стріляє. Але з часом ми команди старалися навчити. І в кожного теж тоді народжувалася якась відповідальність, обов'язковість, не тільки там дотримання певних правил життя армійського, але й статуту вчили. Ну принаймні хлопці не ображались, що бувало всякими, ну не всякими, ну доступними методами доводили, що методи були законні, мови нема.

От і так сьогодні вже, коли частину вже нас демобілізували, частину розформували, після шостої хвили мобілізації практично. Ну зараз передзвонюємося, спілкуємося, як той казав, образ немає. Нормальне армійське життя. Особовий склад знаходився на різних ділянках. Скажімо, чим займалася рота? Чим було наше призначення роти, в батальйона? В батальйоні було чотири роти, не буду, це не означає, що в Слов'янську вони всі знаходилися. Знаходилися по всій лінії зіткнення. Просто вже як йшла ротація, то хлопці поверталися в Слов'янськ, там відпочивали.

Під охорону ми брали (*Перераховує*) понтонні переправи, залізничні мости, електротягові станції, водоканали, водоочисні споруди, тобто інфраструктуру краю, і де могли диверсійні групи, які могли б зайти, могли створити, скажемо так, дискомфорт для нормального життя визволених територій і пересування військових частин, які йшли на першу лінію оборони.

Взводні опорні пункти були розташовані і на першій лінії зіткнення, і на другій лінії зіткнення. Якщо згадати сьогодні адреси, де це було. Ну це практично і Луганська область, там Рубіжне, Лисичанськ, і тут... Слов'янськ, і Волноваха, і Жилане. Ну всі ці станції, через які йшли військові вантажі для військ, понтонні переправи. От ну що таке, що саме пам'ятне? Як раз, коли прибув в Слов'янськ, перших чотири чи п'ять місяців, коли ми ходили на бойові завдання по охороні й обслуговуванні понтонної переправи під Слов'янськом, коли сепаратисти [7] відступали по трасі Харків – Ростов підірвали стратегічний міст [8]. Коли наші пішли через Слов'янськ, ви пам'ятаєте, тоді в Слов'янську вийшли підготовлені козачки, і люди, які там були, жінки, і не пустили нашу бронетехніку через Слов'янськ. І було терміново, ну ці кадри, ви, мабуть, пам'ятаєте, були ж вони тоді по телебаченню. Навели понтонну переправу, серйозну, через річку Казенний Торець [9], десь в межах вона була сімдесяти метрів. І тудию пішли всі вантажі на підтримку військових підрозділів, які були на першій лінії зіткнення.

В мене один взвод був задіяний якраз на охороні і обслуговуванні цієї понтонної переправи. Тому що мало, скажімо, її там охороняти, у випадку, якби був напад і треба було б обороняти. І було обслуговування, тому що йшли не тільки військові вантажі, військові, військова техніка і танки. Перераховувати всьо, може, не треба. Але це була основна артерія, по суті, яка через Слов'янськ йшла сюди на лінію Бахмут – Краматорськ. Ще вище теж там наші були навели понтонну переправу, вище Красного Ліману, сьогодні Лиман [10] називається місто просто. Там теж, но та була менш потужна, в основному була ця задіяна лінія. Ну і йшли, звичайно, й цивільний транспорт ми пропускали. За день через понтон проходило до двох-трьох тисяч одиниць техніки. Ну це не тільки військова й цивільна, в один і другий бік. Але, як йшла військова колона, ми все цивільне зупиняли на підході до понтону і пропускали тільки військову техніку. Ну в основному, скажем так, щоб був режим секретності, то серйозні сили пересувалися в основному вночі.

Бувало таке найбільш гнітюче враження, моторошне, коли поверталися хлопці з того боку сюди, в бік Харкова, Ізюма – втомлені, скажемо так, одяг обшарпаний, техніка пошматована. От це гнітюче враження. Але ще більше вражало, коли йшов чогось так вранці, не знаю чого, але запам'яталося, що вранці, ждеш ранку, що це ранок, буде легше, бо вже трохи менше техніки рухається військової. Коли йшли «санітарки» [11], написано «Вантаж двісті» [12]. Це було дуже... це страшно було, тому що до цього, мабуть, не можна було там привикнути. Все одно бачиш, що, ну як антитерористична операція, да, вроді би ж не війна, а як подивився на тих хлопців, які вони вимотані поверталися на ротацію і що їм там теж непросто було, то від своїх хлопців я вимагав, що хлопці дивіться, що тут ми маємо забезпечувати, бо ми по суті їхня артерія, звідки вони черпають сили і кудю їдуть і волонтери. Ну по суті, понтон цей багато дав для зони АТО.

Чим були озброєні? В основному на озброєнні в нас були автомати Калашникова, гранатомети, гранати ручні і кулемет Калашникова [13]. Ну був снайперський пост теж. Охороняли, непогана була охорона. От... Хоча і це вже потім, з часом лінія зіткнення посунулася на Схід, скажімо вже, бо ще ми зразу заступили в п'ятнадцятому році, то ще до нас лунали вибухи певний час, а потім вже, як просунулися, ми вже зрозуміли, що ми вже за десять – п'ятнадцять, місцями за двадцять кілометрів від... що ми вже перейшли в другу лінію зіткнення. Але все одно ночами... (*Пауза*). Якби ця територія була обтягнута розтяжками, сигнальними ракетами. Сигнальні ракети спрацьовували [14]. Тобто все одно комусь не спалося і щось хтось, може, хотів зробити. От... (*Пауза*) Ну що ще таке цікаве можна розказати? На інших ділянках довелось мені теж... в нас теж були ротації, перекидали. Наприклад, в Рубіжному охороняли мост, який зв'язував, міжнародне значення мав теж, з одного боку туди йшли вантажі, назад йшли вантажі. Тоже це дивувало. Чому ми в той бік відправляємо? Ну дивимось: ліс іде, звідти що – вугілля йде. Теж багато було таких знаків запитань. Потом з часом ми взнали, що це воно так йшло, й торгувалося, і обмінювалося, може, по бартеру йшло.

От. Багато було таких моментів, коли заступали ще на якісь об'єкти, багато було мін. Було заміновано об'єкти. В нас був прикомандирований взвод саперів, які це все відслідковували, витягали, завантажували, потім в кар'єрах його підривали.

Коли прибували, скажімо, вже в Слов'янськ на якийсь там певний проміжок часу – два, три, чотири дні, бувало, тиждень на відпочинок. От... І були хлопці, які були гарно ознайомлені з столярною справою, будівельною, там малярною, іншими будівельними спеціальностями, то йшли допомагали в Слов'янську школу, яка постраждала під час військових дій. То помагали педагогічному колективу, і учням, і батькам там відремонтовувати. Перекрили дах були в свій час. Дали з Міністерства оборони кошти на це все, теж спонсори. От ну як потім нам діти, і учні, і педагоги робили, якщо там Новий рік чи ще свято захисників України, чи інша якась подія, то приходили

до нас в їдальню, там була в нас їдальня – такий зал невеличкий, вітали на свята. От... Ми ходили теж до них в школу на різні... на перший дзвінок ходили, на останній дзвінок. Виступали там. Виступали українською мовою, як-то кажуть, тому що вони (школа українська, да...) але вони, навіть директор, і та каже: «Я вчитель української словесності», а як тільки не на уроці, вона переходить на російську. (*Знизує плечима і розводить руками*). От таке якесь відношення було.

А на понтоні, повернуся до понтону теже, дійсно, різні, різні були ситуації. Скажімо, їде цивільний автомобіль, за кермом жінка, вона каже: «Я боюся їхати!», бо хвилі хитають цей понтон. (*Рухи руками з імітуванням руху хвиль*). «Що робити?». «Не бійтеся, їдьте!». В неї зупинився двигун посеред понтону. Мусиш допомогти, щоб це завести чи витягнути. Ну всякі були варіанти. А коли ще взимку, там слизько було, а треба було виїжджати під горбочок. Ну теже так, багато чого допомагали цивільним. Але й теже відношення: є таке, що їде й подякує: «Спасибі, хлопці, все. Завтра буду їхати, щось привезу». От хто куриє там, я не куриє, а хлопці любили. Там цигарки привіз, там якоїсь водички привіз. Коли почалися вже от ці дні, що там збір урожаю на дачах, їдуть якісь, зупинилися: «Хлопці, ми вам привезли там помідорів, а осьо вам булка, осьо вам хлібина». Бо вранці, коли теже «хлібовозки» роз'їжджаються по довкрузі, розвозять хліб, теже везуть хлопці з Харкова, з Ізюма везли хліб туди (*Киває в бік головою*), на першу лінію зіткнення, по тих селах. То... теж зупинився, дав буханку хліба, ну приємно, спасибі. Ну а бували такі, що їде, десь порушить, бо теже був свій режим пересікання понтонної переправи, там швидкість мала бути не більше десяти кілометрів в час. (*Розводить руками*). Бо все може бути, якщо слизько, то може знести в річку. Якщо десь дощ пішов, то дошки є дошки, настил слизький. По всякому могло бути. Якщо зупиниш, зробиш зауваження, що ти порушив, там знак був – десять кілометрів, ти промчався кілометрів п'ятнадцять – двадцять, то так подивиться, що ми вже сміялися: «Як подивиться, то молоко скисне». На другий раз він знов, допустім, бо ж запам'ятовуєш людей. Ті ж самі їдуть. Бувало, що казали, що більше сюди не поїдеш. То вже слухався, бо об'їжджати було сім кілометрів, круг робити через Слов'янськ. То вони старалися через понтон. (*Пауза*).

Ну що ще, скажімо, я вже тоді повернуся ще до себе, як-то кажуть. Багато хто думав, що я пішов чи був мобілізований як військовий журналіст. Думали, що от така ситуація. І довелося поміняти, як казав той, ручку і блокнот на автомат і бронжилет, а редакцію – на бліндаж. Ну, так сказати, свої службові обов'язки, просто так вже, кажу з досвідом життя трохи, то геть той самий бліндаж ми старалися обладнати по-домашньому. Укріпляли його, все там обшивали. І якщо в когось день народження, то теже старалися, щоб чимось день цей запам'ятався людині. Робили, ну як сказати... голодними ми вже не були, щоб хто там не казав, ота солдатська каша, отой солдатський пайок, тушонка. Ну... можна було наїстися. Тим більше, що коли хто стояв на понтоні, то їхали-йшли волонтери [15]. Волонтери завжди: «А скільки у вас хлопців, а що вам дати?» А ми кажем: «То ще осьо будете їхати, там пункт постійної дислокації, то заїдьте». Розказували, куди заїхати в Слов'янську. От... Ну можна було ще, навіть за цю солдатську чи військову плату, яку ми отримували (ми знали, що виїжджаємо на кілька днів), заїхати в магазин, закупитися, можна було і той борщ домашній зварити, і придумати, і з сметаною, і з м'ясом. От такі були варіанти. В цьому питанні самі себе забезпечували. Я ж кажу, хоча хлопці сміялися: «Будем сьогодні кашу їсти? Не будем, то я відправлю додому, в мене мама дома одна. Ви не проти?». «Не проти! Тільки чи Нова пошта відправить?». Бо на Новій пошті перевіряли, що ти відправляєш. Ще й таке було. От тут нам треба «отдать должное» (російською), що ми старалися свій побут влаштувати по-домашньому. Навіть враховувалося, якщо це Новий рік – то була ялинка, ну Дід Мороз не приїжджав, але за Діда Мороза міг бути, ну скажімо, я, бо по-колишньому це замполіт [16] в радянські часи; то командір – тато, каже, а замполіт – це мама. Але хлопці дорослі, все розуміли. Особливих таких питань не було. Ну навіть влаштували, як би там не було, в кожного є своя віра, своя релігія. То старалися навіть це врахувати. Навіть в тому самому бліндажі робили такі переносні вівтарі [17]. Я навіть тоді, ну в мене тут знайомі батюшки, скажімо, в районі всі. От... То передзвонив до отця Петра, настоятеля церкви Андрія Первозванного Київського патріархату. Кажу: «Батюшка, так і так. Як розмістити?», ну я в Інтернет зайшов, Інтернет багато чого розкаже, але, думаю, може, батюшка щось підкаже, може, як краще зробити. Всьо, зробили ми цього вівтаря, він каже: «Микола Іванович, я пришлю Вам ще й свої ікони, і хустки, і свічки». Це було якось так, кажу: «Батюшка, ми тут купимо все». «Ні, я все дам вам». Правда, їхали якраз наші волонтери з Погребища туди, на Схід, заїхали. А вони весь час їхали через цей понтон теже. Так цікаво, це ж свої приїхали, тут і на понтоні. То навіть так було, що ікони були з Погребища, освячені. Так я їх там і залишив хлопцям. Не знаю, як там воно вже зараз склалося, тому що мало хто на контракт залишився в нас. Сказали, що військову частину розформовують або будуть приєднувати до іншої. То мало бути бажаючих з нашої роти... мало бути так десь чоловік шість – вісім. Десь, я так порахував, кожний десятий хотів залишитися. Але потім почули, що вже сьомої хвилі мобілізації не буде, тобто і частину розформовують, а хлопців мають передати до інших. То так і розійшлися ми.

Ну, повернуся ще до волонтерів, до наших волонтерів. Дійсно, було приємно, коли приїжджали, скажімо так, з батьківщини. От зустрічали нас, вірніше, ми зустрічали, ночували в нас бувало. Не голодний я був на ту помідору, скажи так, чи на того пиріжка, чи ще якогось смаколика, але якщо знаєш, що це з дому, це передала дружина чи мама передала, воно якось так. (*Замовкає, розводить руками*). Не знаю, привезли були раз миску, як то кажуть, (*Сміється, показує руками розміри миски*) домашніх цих пиріжків. І це ж вони проїхали... вже скільки – дев'ятсот кілометрів вони проїхали, вони пеклися позавчора чи вчора ввечері, може. Але я як відкрив – ну вони кажуть: «От, це пиріжки!». Сіли, повечеряли. Так що от такі приємні моменти теже не забуваються.

Ну приємно те, що, з одного боку, кажуть, що, да, ви не брали участі в військових діях, по вас не стріляли. Хоча це, можна промовчати, то таке. Бо всяке було – сліпі кулі долітали однозначно, там, на передній лінії.

Але якщо взяти військовий підрозділ, скажімо, сто чоловік, то якщо тридцять буде воювати, то сімдесят їм мають забезпечувати надійний тил. Практично цим ми і займалися. (*Пауза*).

Ну... дружили ми, скажімо, з нашими меншими друзями. Були в нас завжди на постах і собачки, і котики. (*Посміхається*). І садили, як казав той, грядочку, щоб була цибулька і помідорчики. Розсаду розсаджували, воно,

звичайно, не виростало до (*Сміється*) великого, ми його вищипували ще зеленню. Але такі моменти теж. От такі ми українці, куди дінемося.

Приїжджала до нас і з перевітками, скажімо, і з допомогою, бо всяке бувало. Перевітки приїхали, просто перевірили: «...а там у вас не так, те не по статуту». А приїжджали такі офіцери, що, дійсно, з Києва, з штабів, які давали цінну допомогу – де краще траншею вирити, де краще зробити спостережний пост, де дозор краще поставити. Хоч це було, я ж кажу, це була п'ятнадцятикілометрова зона. Це мало хто вірив, але диверсійно-розвідувальні групи могли проникнути. (*Пауза, згадує*).

Да, я почав цю тему, на щастя, жоден солдат з наших військових підрозділів не постраждав. Постраждав тільки один раз. Ми були... охороняли. Сапери виїхали облаштувати позиції для одного з суміжних підрозділів, і ми виїхали їх охороняти. Ну ми все одно охороняли збоку, а коли вони екскаваторами рили під бліндаж, копали основу, почався обстріл. (*Пауза*). Перша міна розірвалася неподалік екскаватора. Солдат зорієнтувався... і вискочив з цього екскаватора. (*Хитає головою*). Не знаю, чи можна це казати, але він був без бронжилета. Якби був в бронжилеті, він би не вискочив звідти. А так він через вікно вискочив, і друга міна накрила той екскаватор. Це теж був наш солдат, з нашої хвилі мобілізації. Відбувся синцями. А екскаватор згорів. Так що... так буває. Кажуть, що родився в бронжилеті, а не в сорочці. Така ситуація теж була. Так, я кажу: «Слава Богу, всі живі й здорові. Всі повернулися додому». Може, повторюся, але скажу, навіть сьогодні, особливо молодь, бо я ж кажу, у нас десь відсотків шістдесят були чоловіки і хлопці, двадцять п'ять – тридцять п'ять років. От. Зараз такі питання у них життєві, буває, виникають, вони дзвонять до мене. В мене позивний [18] був «Іванич», так чогось напівросійське-українське воно було. І дзвонять: «Іванич, як-от те, те, те рішити?». От і доводиться ще зараз допомагати хлопцям, підказувати, як, де поступити. Тому що ситуації різні бувають. Життя залишається життям, нікуди не дінешся. (*Пауза*).

Запитання: А скільки років Ви були там?

Микола Іванович: Років? Я був без десяти днів п'ятнадцять місяців. От це якраз зараз, двадцятого липня, отримав повістку. (*Уточнює*). Двадцятого липня я був уже у Львові і демобілізувався... в жовтні шістнадцятого року.

Запитання: Як рідні поставилися до Вашого вибору?

Микола Іванович: А знаєте, не було що вибирати. Багато хто мені казав: «Як? Редактора і мобілізували? Ти ж редактор, ти ж не остання людина в районі. Міг би якимось десь, щось». Ну я подумав, ну а як, а чого? І тим більш – присягу приймав, офіцер. Та я не знаю, як потом сам собі в очі навіть дивився. Да, відверто скажу: «Да, було страшно!». Але страх, як нас навчали, це нормальна реакція здорового організму на ненормальну ситуацію. (*Розводить руками*).

Дружина залишилася на господарстві. Дома маємо свій будинок, мали господарство. Все на неї – город і всі домашні тварини. Мама, ну що, мама є мама. Тоже плакала, переживала все. Ну основні переживання були, коли безпосередньо не зіткнувся з ситуацією на місці, тоді вже якісь... баланс. І так, мені всі хлопці, хто ще зі Львова їхали, кажуть: «Ну на кінець ми знаєм, куди, на кінець я знаю, що це двадцять четверта чи п'ятдесят дев'ята бригада». Є припис, ти приїжджаєш. Я теж думав: «О! Слов'янськ, Слов'янськ це...» (*Жестикулює руками*). А оказалось, що взводи розташовані по-різному. Так, що дома був надійний тил.

Приємно було теж (*Пауза*) чути, як син подзвонив (*Задумався, пауза, хвилюється*). Каже: «Знаєш, тату, я горжусь тобою». (*Хвилюється, потирає руки, пауза*). Так що отак. (*Пауза*). Син приїжджав теж в Львів, до мене кілька разів тоді, як я був там. Він живе й працює в Києві. (*Пауза*). А їхав тоді зі Львова на Слов'янськ, то їхав через Київ, там заїхав до сина, до невістки. Потім ще додому заскочив на пару днів і поїхав. Ну так... (*Пауза*).

Відпустки були. Відпустки відбув усі. Навіть от це дякувати командуванню батальйонна. Командували батальйоном кадрові офіцери... діючої армії. А командирами вже рот були мобілізовані, заступниками командирів взводів теж були мобілізовані. То старалися ми: от це є у солдата відпустка, навіть йшли на чергування бойове. Ну, хлопці, сьогодні йдемо без двох, без трьох, тому що треба, щоб хлопці відпустки відбули. Це було, мови нема. Бо я ж кажу, бувало таке, що ротації нема, скажімо, а мусиш нести службу. (*Пауза*).

В редакції теж було. (*Посміхається*). Як грім з неба для них. Тому, що я в п'ятницю отримав повістку і суботу, на вечір вже, треба було їхати в військкомат. Ну потім передзвонили, що відправка буде аж в неділю ввечері. В редакції теж заступником в мене була дівчина, двадцять чотири роки. І от вона на ці свої тендітні плечі взвалила ношу непросту, я скажу. Витримала це теж все. Теж приємно, що і колектив не розпався, і газета виходила, і не було ніяких там надзвичайних подій, щоб не вийшла газета. (*Пауза*).

Ну зараз повернувся, хлопці обрали головою Спілки учасників антитерористичної операції та інших бойових дій Погребищенського району. Стараємося по можливості допомагати одне другому, сприяти. Багато планів є. Хочемо зробити нормальний куточок, який має увіковічити пам'ять загиблих. Їх шестеро з нашого району. Пам'ятник хочемо зробити, тільки це буде не пам'ятник, швидше всього це буде сквер, мабуть, для всіх. «Захисникам України» – хочемо назвати меморіальну композицію. Вже перші кроки зроблено по виділенні земельної ділянки. Оголосили конкурс зараз на кращу композицію.

Як буде, побачимо. Кошти принаймні район обіцяє. Ну і в цьому приміщенні [19] хочемо зробити музей. Музей, тому що мобілізовано було близько трьохсот солдатів і офіцерів з нашого району. Протягом цих двох років, коли не оголошують хвилю мобілізації, набрано близько вісімдесяти контрактників, які служать сьогодні. Молоді хлопці, яким по двадцять, по двадцять п'ять максимум, які пішли на строкову службу. Практично вони залишаються служити. Тоже різні варіанти є, теж приходять покалічені.. Тож хочемо музей зробити.

Займаємося зараз самі волонтерською діяльністю, серйозною. До свят стараємося відправляти – до релігійних свят, до Дня захисника України, до Дня армії – по два бусики вантажимо, все, що можна, везем. Не тільки продукти там, навіть таке: ті самі цвяхи, ті самі скоби, плівку, щоб бліндажі перекрыти. Тому що всяке буває. Да, в одному місці є постачання нормальне, волонтери ближче. В інших... Ось хлопці їздили... Тому що хлопці

їдуть... Скажімо, якщо цивільні волонтери наші їдуть, то він старається їхати подалі від лінії зіткнення (хай це буде негарно сказано – не заїжджає). Хлопці їдуть – Саша Миколаєнко, Іван Романюк [20]. Вони ті дороги знають. І вони їдуть прямо на... як вони кажуть, на «нульовку», це самий «передок» [21]. Добираються тими дорогами, що не всі ще знають, а вони знають їх. І довозять хлопцям там, де наші земляки служать, чи просто з Вінниччини, чи навіть хлопці, з якими вони служили, залишилися на контракті, там командири є. Стараються доставити на самий-самий, як ми кажемо, «передок».

Стараємося, зараз теж готується машина, може, через кілька днів... Тоже купили трохи за свої кошти, трохи за спонсорські – гречку, м'ясо, баночки. *(Усміхається)*. Є хлопці, що зроблять тушонку. Завеземо. Та зараз картопля піде, якісь овочі. Тих самих піріжків напекти, ще якихось смаколиків. От так поєднуємо основну роботу – і волонтерську, і громадську. *(Пауза)*. Пока все. Давайте запитання.

Запитання: Можете згадати якісь кумедні історії, які у Вас були?

Микола Іванович: Кумедні? Хм... *(Пауза)*. Ну кумедного було... тоді коли, тоже не буду, як-то кажуть, таїти, коли хлопці лишнього десь... Ну у звільнення ходили в місто. Старалися пускати хлопців не в формі, тому що, як би там не було... Слов'янськ. Я розумію, але, скажу так відверто, навіть якщо ту чарку випив і видно, що йде випивший, то хай уже йде в цивільному, а не в формі. От... Бо всякі були. *(Усміхається)*. Ледачі, як я казав: «Ну тобі треба було це?». То саме кумедне було, коли старалися приховати такі випадки. Ну нашо лишне, тоже це ж й премію можуть зняти й все... І коли він п'яний починав, це вистави були. *(Розводить руками)*. От це були кумедні. *(Пауза)*. Бували злі жарти. Пішов пост перевіряти, вони думають, що командир спить, а командир не спить. Я, як строкову пройшов, я і в караул ходив. Я знав, що це таке. От така загалом була. Я йшов перевіряти пости, коли знаю, що спить. Ну я знав хто, вірніше. Бо по рації *(Рухи руками з імітуванням розмови по рації)* вночі старалися тоже не дуже включати. Прихожу. *(Хитає головою з докором)*. Каже: «Я ж не сплю». «Як ти не спиш?». Вони ж стоячи, сплять. То таке буває. Тоже бувало, що, це не кумедний, це такий випадок, що прийшов тихенько... *(Рухи рукою з імітацією того, як забирає)* зброю забрав. Він просипається, а зброї нема. Все, що робити? Всіх на ноги піднімаєм – зброю вкрали! Все. Ну це кумедний. А так, які я ще знаю кумедні? *(Пауза)*. Бачте, в мене таке, те, що пов'язане з дисципліною. Я вважаю, що це воно так було кумедно. Тому що, що-що, а дисципліна в першу чергу й відповідальність.

От хлопці ось розказують, що навіть, як би там не було, обстріли йшли. Да... комусь судилося загинути, але ж бувало таке, що потрапляли чисто по своїй... *(Задумався)* Українською... «неросторопності». Десь... *(Розводить руками)* Не відреагував нормально чи... Ну таке.

Що ще кумедне? Ну кумедне було в нас, як генерал приїхав... *(Посміхається)* на понтон. Зима була. А в нас був собачка. Гарний собачка. Він Блек звався. Він настільки був чутливий, що вночі, як-от це літом скидається риба в ставку чи в річці, він зразу схоплювався і біг до того місця. Його ніхто не вчив. Вже потім нам сказали, що це бельгійська вівчарка. Де він взявся? Ніхто не пам'ятає, де він взявся. Це він ще взявся при... Була п'ята хвиля мобілізації, хлопці були, і це він так привик до нас. То як приїхав генерал. Це ж генерал приїжджає з Києва. Ну що? Це ж. *(Очі піднімає доверху)*. Запакували його в кунг [22], прив'язали в кунзі лінвою такою, що ми машини тягали. Як він його розв'язав? Ніхто не знає, як він з кунга вийшов. Чи він одкрив двері сам?

І тут іде стрій. Генерал приходить. Все. І тут ззаді генерала пробігає собачка. Всі, ці шось місцеві, офіцери: «Ну все, ну зараз буде...». Той: «О, то у вас... Гарно живе. Такий собачка!». І він його не зачепив. А людей він теж визначав. От їдуть... бо цивільних не пропускав, якщо на пішому ході. Заборонено було йти через понтон, але на велосипедах ми пропускали. Що, як вона живе, ця жіночка, чи там чоловік далеко. І тоже різні були. Собака пам'ятав, хто йому зробив зло, він на понтон сам не пускав. То в нас навіть скарги писали міському голові, що там собаку вони тримають. Собака неприручений, неприучений. Собака без намордника. Він нікого не зачіпав: гавкав і грався. Знали, що він цю людину не любить. Такі були варіанти тоже. *(Пауза)*.

Багато було випадків, пов'язаних з розбитим мостом, якщо пам'ятаєте, по екранах часто йшов цей мост. Просто, бачте, я більше згадую перші місяці. От чогось так вони мені більше вкарбувалися. Потім мені присвоїли капітана. Я вже почав ходити черговим по базі, так званій. Ну більш відповідальну посаду дали.

Хоча тоже я старався бути з колективом. Я просився, кажу: «Ну, не хочу я тут бути, в цьому місці. Відпустіть мене туди, де живий колектив, де мої хлопці, де я з ними поспілкуюся і щось для них зроблю». Так командування вирішувало, то я останні три чи чотири місяці чисто в Слов'янську ходив через день оперативним черговим. Так призначали. Тут з командуванням не будеш спорити. *(Пауза)*.

Збився з думки, щось підводив... *(Посміхається, задумався)*. Ага, з мостом пов'язано. Скажу відверто, були щасливі люди, які на машинах... Спочатку в нас там на мосту снайперський пост стояв. Потом його зняли, забрали. От... І вказівники були *(Показує руками)* такі, що треба з'їжджати, що там замінований мост *(Уточнює)* міст. Були вказівники – з'їжджати на понтон. Все. Але бували такі льотчики, скажу відверто, які гальмували над самим... обривом. Деякі перелітали моста. *(Посміхається)*. Ото було не до сміху. *(Посміхається)*. Але такі випадки були. Навіть телебачення про них розказували, показували.

А там, від Семенівки, якраз, це тоже у всіх на вустах було, якщо ви пам'ятаєте, тоді, як наші Слов'янськ звільняли... І це ж вони пішли цією трасою, ростовською. Сепаратисти свої міномети виставили між будівлями. Ну що було робити, якщо наші стали гинути. У відповідь теж полетіли туди міни. Там будинки були зруйновані, їх ніхто вже не ремонтував. Видно, жителі уїхали сюди, мабуть, на українську частину. Дитячий будинок тоді, пам'ятаю, тоже по Семенівці проходив не раз по кадрах. І там від Семенівки сюди до моста якраз було вісімсот метрів рівненської траси. Що цікаво, що там пройшли військові дії, були мінометні ж вибоїни на дорогах, снаряди. Ну ліси, де йшли військові дії – верхівки сосен позрізані, видно, осколками. Но дороги там, на Донеччині... і Луганщині, в принципі, набагато міцніші й кращі, ніж тут, в Центральній Україні. Так от цих вісімсот метрів... вони... як розганяє, байдуже, що частини моста нема, а другу частину моста видно... і туди злітали. *(Показує рукою вниз)*. Таке було. В мене фотографії є. *(Посміхається)*.

Давайте закінчим на якійсь ноті позитивнішій. Давайте за те, щоб швидше прийшов мир. Вже хай це покоління, яке там було, тільки згадувало ці вибухи. Щоб ми такою дорогою ціною не платили за наше сьогоднішнє. Щоб ми пам'ятали тих, хто... зберіг для нас на цій території основної України мирне небо.

Словник

1. «Першинг два» – (англ. *MGM-31C Pershing II*) американська твердопаливна двоступенева балістична ракета середньої дальності мобільного базування.
2. *Полігон в Капустному Яру* – мова йде про Капустин Яр, ракетний військовий полігон в північно-західній частині Астраханської області РФ, був створений в 1946 році для випробувань перших радянських балістичних ракет.
3. *Закону про реформування державних засобів масової інформації* – мається на увазі Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації».
4. *Антитерористична операція, сьогодні операція Об'єднаних сил* – йдеться про антитерористичну операцію на сході України (АТО), комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Операція тривала з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018. Після АТО на сході України була введена операція Об'єднаних сил (ООС). Початок операції Об'єднаних сил – з 14:00 30 квітня 2018 року.
5. «Зелені чоловічки» – назва російських військових без відзнак на одязі та техніці, які в складі спецпідрозділів проводили таємні, на першому етапі часто небойові операції з захоплення і блокування об'єктів у ході російського вторгнення в Україну в 2014 році. 12 березня 2014 року НАТО визнало, що «зелені чоловічки» у Криму є військовослужбовцями Російської Федерації.
6. *Направлений в розпорядження Львівської академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного* – мається на увазі Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, військовий навчальний заклад України (м. Львів).
7. *Сепаратисти* – люди, що підтримують сепаратизм в Україні. Сепаратизм (від лат. *separatus* – відокремлення) – політика і практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення суверенної держави, дезінтеграції країни, переходу до складу іншої держави чи набуття статусу дуже широкої автономії.
8. *Стратегічний міст* – міст через річку Казенний Торець, що з'єднував населені пункти Селезнівка і Семенівка напрямку Харків – Ростов.
9. *Казенний Торець* – річка в Україні, в північній частині Донецької області. Права притока Сіверського Дінця (басейн Азовського моря).
10. *Вище Красного Лиману, сьогодні Лиман* – йдеться про місто обласного значення в Донецькій області, адміністративний центр Лиманської міської територіальної громади і Лиманського району. Розташоване за 138 кілометрів від Донецька, (у 1925–2016 роках – Красний Лиман).
11. «Санітарки» – санітарні машини.
12. *Вантаж «двісті»* – умовне кодоване позначення в армії при авіаперевезенні тіла загиблого (померлого) військовослужбовця до місця поховання, у ширшому сенсі – загиблий солдат.
13. *Кулемет Калашникова* – радянський кулемет, розроблений Калашниковим М. Т. як єдиний кулемет для Збройних Сил СРСР. Був прийнятий на озброєння Збройних Сил СРСР в 1961 році. Ним користувалися в багатьох війнах і збройних конфліктах другої половини XX століття та початку XXI.
14. *Сигнальні ракети* – піротехнічний засіб сигнального зорового (іноді звукового) зв'язку, що застосовується для передачі коротких команд, оповіщення, позначення і взаємного впізнання своїх військ, літаків, кораблів, а також передачі сигналів виклику, перенесення і припинення вогню і цілевказання.
15. *Волонтери* (волонтери) – люди, які займаються волонтерською діяльністю. Волонтерство, або волонтерська діяльність (від фр. *volontaire* (доброволець) → лат. *voluntarius* → лат. *voluntas* (вільне волевиявлення) → лат. *volō* (бажання, намір)) – добровільна безкорислива суспільно корисна діяльність. Може здійснюватись і окремими людьми, і організаціями. Закон України «Про волонтерську діяльність» визначає її як добровільну неприбуткову соціально спрямовану діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги (безоплатних робіт та послуг).
16. *Замполіт* (від рос. заместитель командира по политической части) – офіцерська посада політичного наставника в радянській армії. Здійснював політичний нагляд за військовим командуванням і особовим складом, а також проводив у частині політико-просвітницьку та виховну роботу.
17. *Віятар* – місце для здійснення літургії в християн.
18. *Позивний* – псевдонім, який використовують поряд із своїм справжнім іменем та прізвиськом або замість них з метою конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру.
19. *В цьому приміщенні* – мова йде про приміщення Погребищенського краєзнавчого музею імені Насті Присяжнюк.
20. *Саша Миколаєнко, Іван Романюк* – учасники бойових дій, волонтери з м. Погребище.
21. *На «нульовку», це самий «передок»* – мається на увазі лінія зіткнення, лінія фронту, за якими – окупована територія.
22. *КУНГ* (аббревіатура від кузов уніфікований нульового габариту, або кузов уніфікований герметизований) – стандартизована модульна система радянської військової техніки, різновид кузова-фургона.

Мельник Людмила: «...перше наше волонтерство знає весь Тульчин»

Н. П. Ахевич (м. Тульчин)

У статті подано усноісторичні свідчення волонтера Мельник Людмили.

The article presents oral historical evidence of the volunteer Melnyk Lyudmila.

Ключові слова: волонтерство, госпіталь.

Key words: volunteering, hospital.

Мельник Людмила Миколаївна, 1971, м. Тульчин, Вінницька область, Україна, підприємець, волонтер. Проект «Голоси живої історії». Дата проведення: 4 червня 2018 року.

Доброго дня! Ну, перше наше волонтерство знає весь Тульчин. У нас зірвалася котельня в школі і виявилось загинув чоловік моєї однокласниці. І ми з подругою Ларисою Угрін, яка потім стала активним учасником і волонтером, допомагала мені збирати кошти. Чоловік її їздив на фронт, возив допомогу хлопцям. Ми ходили, банку взяли трьохлітрову, і ми ходили збирали кошти цій сім'ї, в неї лишилося четверо дітей. А потім, коли стали події в тринадцятому, чотирнадцятому році, коли дітей наших побили на Майдані, вся Україна піднялась тому що, як – дітей б'ють. І почався цей волонтерський рух.

Спочатку допомога збиралася на Майдан. Збиралися кошти, закупувалися медикаменти, продукти. Потім, як виявилось – у нас почалася війна. І звичайно це нас не залишило байдужими. Ми знову ж почали збирати. Тоді для нас це було дуже не тощо дивно, а страшно. Наші молоді хлопці – вісімнадцять, двадцять років, двадцять п'ять – саме цвіт нації, були тяжко поранені і в госпіталах. Ми з дівчатами, на той час була організовано організація «Народна рада Тульчина»¹, їздили в госпіталь в Вінницю. Потім їздила я сама. Збирала культпросвет наш, культпросвітне училище, школи багато допомагали. І ми їздили, давали хлопцям концерти і збирали смаколики, кошти, тому що хлопці приїжджали без... (Пауза). Як його з фронту привезли, він, вибачте, голий і босий. То ходили і ті зарядки купляли їм, і все інше, а це треба було за щось купити (Жести руками). І по базару, і межі людьми збирали кошти знову.

Відходила я рік перший – чотирнадцятий рік, і було страшно, бачити це все – це молоді діти. Заходиш в палату, а вони лежать в цих (Жести руками) називається апарат Єлізарова – на шпичках ноги, руки (Жести руками). Вони не хочуть з тобою навіть говорити. Вже потім питаєшся: «Що таке? Що він?». Знаєте заходиш в палату, дуже хочеш розвеселити їх (Жести руками), а вони ж не хочуть, бо їм це все надоїло там.

Як казав один врач, що ви їх не залюбіть, тому, що можна від цієї любові лишньої трохи зле, трошки вона лишня буває. А двері в палату не зачиняються. Їм хочеться спокою. Був один випадок, відкриваю двері, прийшла така вся (Жести руками) на емоціях: «Хлопці, що вам купити?». А так (Жести руками) напроти дверей в палаті – Женя Ісаєв, молодий хлопчина двадцять років з під Запоріжжя. Батько в нього зам. воєнкома, але дитина, він сам десантник, і він пішов на фронт. Получив тяжкі поранення, відірвало половину стопи в нього однієї ноги, на другій – пальці. Він в цих апаратах Єлізарова, руки всі (Жести руками), він лежить, а я ж дуже вся на емоціях (Жести руками) прийшла: «Що хлопці вам купити?» (Жести руками). А він лежить в одну точку дивиться, а я кажу до других: «Що таке?». Хлопці: «Він тільки вийшов з наркозу».

Потім їздила я кожний тиждень в той госпіталь. І з часом (Жести руками), з часом якимось ми по трошки почали спілкуватися. Вже йому ті рани зажили, ще ті душевні рани, то не заживуть ніколи, мені здається. Але тілесні (Жести руками), трошки поступово загоїлися. Почав він відходити від цього. Дзвонить до мене волонтер Віка з Вінниці, сама військова, вона хлопців цих з аеропорту возила в госпіталь. Вона: «Люда! Тяжко. Треба гроші». Люда дівчат збрала і вперед на базар – гроші збирати. І вона знову дзвонить: «Люда! Треба Жені, цьому Ісаєву, купити ортопедичні кросівки, щоб він міг взутися». Молода людина, двадцять років, він хоче на двір – літо. Привезла я гроші. Заходжу в госпіталь (жести руками), коло ліфта (Жести руками) він стоїть вже в цих кросівках з волонтерками – молодими дівчатками. Дуже багато поодружувалося хлопців. Так знаєте, приходили навідувати дівчата молоді їх. А це ж молодь. І дивлюся Женька вже в кросівках. Віці гроші віддала – слава Богу.

А потім він розказував вже, уявляєте, їх заставляли знімати поле бою. Ну, як це так. Він показував нам (жести руками). Ми дивимося кіно про війну Велику Вітчизняну – нам страшно. А це діти, які пережили цей (Жести руками) весь страх (Жести руками) і це все жахіття цієї війни. Кажуть АТО, а зараз ООС. Та війна у нас, люди добрі.

Пройшов час. Женя, слава богу, оженився. Волонтери допомогли їм (Жести руками). Він навіть не знав, що це має бути таке – дія така. Привезли українські костюми і дівчинці його (жести руками), і йому. І це було в Інтернеті, і в Фейсбуці. Було як вони стоять, вінчали їх там. Він поїхав на реабілітацію в Ізраїль (Жести руками). Це дуже приємно, що ти доклала хоч якихось зусиль і дитині допомогла. В мене самої старший хлопець (Жести руками). А у Жені ще й брат менший, на два роки, то ж казав, то піде на війну. Мама приїжджала. Ну то що казати – мама є мама. А багато хлопців, дуже багато молодих поранені. Страшні поранення (Жести руками), страшні. Самі лікарі не знали як (Жести руками) лікувати. Зараз вже трошки опит є, а наразі цих таких поранень ніхто не бачив (Жести руками). Як фосфорна бомба падає зверху і все вигорає, і на землі, і ніде не сховаєшся, і не в окопі, і ніде (Пауза).

Рік від'їздила з малим, в мене менший син. Ми ходили разом з Васею моїм. То він пам'ятає до цієї пори, як ті хлопці. Я забула хлопців, як їх звати. А він пам'ятає: «Мама! Ти пам'ятаєш – той з Києва, той з Черкас, а той з Запоріжжя». Багато передзвонюють (Жести руками) зараз. А ви знаєте, як колись на фронт ми збирали допомогу (Жести руками). Ящиками ці продукти збираєш, як люди наразі несли, дуже несли. Ми не встигали возити ці продукти. І ті самі смаколики. Подяка людям велика, низький уклін. Я думаю черкну пару стрічок, телефон свій на ящику. І тут мені дзвонить телефон. Вітя дзвонить, а я не знаю звідки. І тоді ми спілкувалися по два, три слова. Зараз я боюся з ними спілкуватись і знаєте чого – може його вже нема – це ж війна. Такий страх якийсь. Я його не бачила ні разу, але просто по телефону спілкувались. Ой, ще так вийшло, що він дзвонить. А я: «Що? Де? Звідки? Хто?», ще не можу зрозуміти. А він каже: «Та ви пам'ятаєте, ви прислали нам ящики з продуктами, а там був лист з вашим телефоном». Тоді вже розговорилися. О таке було.

Ну, що я хочу сказати. У нас почалася ця війна. Ходили ми з дівчатами і хлопцями збирали кошти, заходили всюди. Я до війни, знаєте, якимось стидалася лишне слово сказати, то такий характер був. У нас було тридцять років школи, як ми закінчили. І кажуть мої однокласники що тебе як прорвало. І питає один однокласник: «Люда! А що тобі це дає?» (Жести руками). А я й не знаю (Жести руками). Ми піднімали людей ще в січні місяці чотирнадцятого року: «Тульчин вставай! (Жести руками). Прокидайтеся! (Жести руками) Дітей побили! Треба, щоб для дітей наших краще життя було, що не тільки діти тих, що в верхах, гарно вчилися за границею, за кордоном і лікувалися за кордоном. Наші діти повинні так само жити» (Жести руками).

Трошки ми цей Тульчин підняли, ну декабристське місто, розумієте. Так історично склалося, що Тульчин наш будоражить всіх (*Жести руками*), всі райони і після того почали підніматися – Томашпіль, Тростянець. Люди почали підніматися і допомагати, і на Майдан їздити, і на місцях добиватися якоїсь справедливості для себе і для своїх дітей. Ми для кого живемо – для дітей. Щоб наші діти вчилися і не платили гроші, а вчилися по знаннях. Щоб вчитися там де хотіли. Прийшли в лікарню, щоб не посилали з одного (*Жести руками*) кабінету в інший, а прийшов і конкретно допомогу получив, без ніякого конверта, без нічого. Отого люди і стояли на Майдані.

А вже коли почалася війна, я може перескакую (*Жести руками*) з одного на друге, але це воно все взаємозв'язане. Їздили на фронт, я не була, я ні разу не була. Їздила Лариса Угрін з чоловіком своїм Вітею. Вітя своєю машиною їздив. Я вже збилася з рахунку скільки разів. Потім він ту машину продав, бо не було на чому їхати. У нас немає доріг, а там тим більше. Казали раз їхали, Толя Підпригора в нас є фронтовик, десь вони були аж під границею. Зима. Їх викинули серед поля, дали палатку і все. Вітя віз бензопилку і буржуйку, то вони більше тій бензопилці і буржуйці втішилися, чим тому Віті (*Сміється*). Вже тим ящикам з смаколикками, то вже таке, другорядне. Як казав Толя, що вирили в землі яму і так спали, то зима, і сніг зверху віс.

Ну, що ще вам розказати (*Жести руками*). Хочеться, щоб скоріше ця війна закінчилася, бо це ніяка ні ООС і не АТО, то що вони казали зразу – це війна. І така несправедлива війна. Приїжджають до нас тут в Тульчин звідти переселенці і до нас: «Ви к нам прийшли!». То хто ж до вас прийшов? А ми де, а ми що не в себе дома? Як ви тут, так і ми там вдома. Ну (*Пауза*), на Майдані я теж не була. Але в Тульчині ми перший раз збирали віче після 20 числа, а у мого сина 22 лютого день народження. Йому було 7 років. А перед цим 21, ми збирали віче. Це було після тої бойні сильної майданівської. А грошей нема. А треба й машину, і продукти, і медикаменти завезти. Я взяла чорний пакет босовський і до мікрофона: «Люди, треба гроші, хто скільки може». Ми тоді збрали щось більше 10 тисяч. То закупили і продукти, і медикаменти, і що могли. Поїхали дівчата їсти варити на Майдан. В суботу рано несли по Майдану перші труни загиблих. І грає «Пливе кача»... (*Плаче*). А вже знаєте (*Жести руками*) в мене дитина хоче день народження. Там для дітей я організувала в кафе, заказала стіл дітям. Малий прокинувся рано, це було 7 годин і от каже: «Мамо! А що в мене вже іменин не буде?» (*Плаче*). «Ой, дитино, буде» (*Плаче*). Але пам'ятає до цієї пори – це йому вже 11 років. Йому кажу: «Вчися і пам'ятай, що ти спиш в теплій хаті (*Плаче*), їси, коли хочеш, і холодно, ти зайшов і ліг в теплу постіль. А жарою, захотів – напився холодної води. Хто тобі це дає, не я, не тато». Це таке мама з татом дадуть. Щоб не ті хлопці, що стоять на фронті, то ми б цього не мали.

В тому році була (*Витирає сльози*) річниця Майдану 20 лютого. Я вийшла до того мікрофона і кажу: «У нас, в самому Тульчині, багато хто стрічав з хлібом сіллю, що не дай Бог. Від Могильова сюди пішли з Придністров'я як би, то зустрічали б мабуть більше п'ятдесят процентів». Я тоді сказала так, але зараз думаю сімдесят відсотків, а може й вісімдесят. Коли ми ходили по Тульчину і казали «Тульчин вставай! Піднімайся! Несправедливість!» (*Витирає сльози*), то ми бачили хто за кого стоїть.

Не будемо казати про ці опери фести, не будемо казати про ці чемпіонати по футболу, які проводилися недавно в Києві. Воно не повинно так бути, в державі війна, в державі гинуть діти наші. Ви подивіться, хто за останні місяці загинув 18 (*Жести руками*), 20, 19, 25 гинуть. Старші чоловіки, які могли бути вдома, бавити онуків, любити жінок, а вони вже лежать в сирій землі (*Витирає сльози*). Я дивилася в Фейсбуці недавно похорон на який прийшла сестра атовця, мама, батюшка і пару сусідів. Де школа? Як так, що ми привикли до цього. Ми не повинні до цього привикати. Я може на емоціях, так не треба інтерв'ю давати. Я така, яка я є (*Витирає сльози*). (*Пауза*).

– А зараз у вас нараховується скільки чоловік у вашій «Волонтерській сотні»²?

Ми – волонтерська сотня². Просто Олег³ голова був. Він вже бідний просто не встигає, він до цієї пори їздить на фронт. Ось десь сьогодні він повіз машину на фронт, відремонтовану. Вони ремонтували і не одну. Ми збирали кошти і збрали, слава Богу, не на одну. І на машину першу збрали. Казали: «Ой, ви не зберете кошти на машину на фронт». Але збрали (*Пауза*) і не на одну. Олег приїхав і дзвонить мені: «Люда, мені треба пилку хлопцям, бензопилку». А я маю можливість і кажу: «Олег, півтори тисячі, там потом ми вторгуємо». Ми торгуємо цим товаром. Потім кажу чоловікові: «Ти знаєш, що ти спиш в теплій постелі, хай буде. Боже зверху більше дасть». «Олег, трать гроші на запчастини до машин, тобі більше треба». Та от так. А скільки людей просто дають, що мають. Ви знаєте, волонтер – це та сама бабулька, що дає останні п'ять рублів з кишені. То вона теж волонтер.

– А у вас актив є свій?

У нас душ 20–0 таких активних, що пакували, збирали. Лариса Угрін дуже багато робить. Вона мотор нашої організації. А чому мотор, тому що вона їздила, домовлялася з школами. Школи багато допомагали – столові. Привезли продукти (*Жести руками*) – вони нам голубці. Продукти готували хлопцям, продукцію. Садочки багато допомогли теж (*Жести руками*). Хто має столову в Тульчині, і культпросвет по-моєму теж допомагав (*Жести руками*) – дівчата варили їсти. Всі допомагали, всі. А чого мотор? (*Жести руками*). Вона домовилася, поїхала, розвезла продукти і забрала готову продукцію. Це вона такий волонтер. Це треба теж вміти домовитися і зробити, і завезти, а щоб не зіпсувалося нічого.

О так. А я ж кажу. А скільки ми ходили в павільйон. Кажу: «Дівчата, Новий рік, може ми торти якісь хлопцям повеземо». Ну, ми не пекли, ми купляли готові коржі. Ходили в павільйон молочний. Я висока сама, а торгувала ще на базарі. А якось може заслужила ту довіру, я себе не хвалю, але давали гроші. Базарники дуже багато могли. І заходиш в молочний павільйон: «Треба!» (*Жести руками*). І всі. Одна людина не дала. А всі давали по грудці сиру, по ложці сметани, а всі разом – це була допомога велика. М'ясний павільйон – давали і сало (*Жести руками*), і м'ясо. Ми варили плов хлопцям. Новий рік – торти. Як же ми доведемо – доведемо. Отак і ми не пекли, мастили ті торти. Зима – в холодильник. А зимою хлопці: «Молока хочемо». Договорилися в Копіївці. Молока попривозили люди (*Жести руками*). В холодильники, ці такі мобільні, і хлопцям (*Жести руками*) замерзле туди возили. А знаєте, як хочеться там домашнього чогось. Та й так. Хочеться дуже, дуже хочеться, щоб ця війна вже

закінчилась. Ми вже так будемо святкували ту перемогу, що мабуть і трезвеніки, і язвеніки вип'ють по сто грам. Дуже хочеться дочекатися цього, що вже не просто до нас приїжджали в відпустку. А тоді ми будемо уже на повну святкувати і опери фест, і чемпіонати різного гатунку. Свято буде дійсно. А зараз, я вважаю, що це не на часі. Нам кажуть, коли ми хочемо щось провести, тихо ша – це не на часі. Путін наступає – це не можна робити. А як проводити чемпіонат в Києві, де воює держава – то це саме в раз. Не знаю, давайте питання.

– Я думаю Ви все нам розказали. Я хочу Вам подякувати. Щиро, щиро ми Вам дякуємо, що прийшли до нас і все нам так розказали. Спасибі.

Спасибі, що запросили. Будьте здорові!

Словничок

«Народна Рада Тульчина»¹ – в м. Тульчині діє осередок Народної ради, який займається допомогою нашим військовим на Сході країни, матеріальним забезпеченням бійців АТО, сформовано механізм дієвого громадського контролю за владою. Голова ради – Василь Григорович Марцинюк, колишній голова Заозерненської сільської ради, військовий пенсіонер, депутат районної ради.

«Волонтерська сотня»² – ГО «Тульчинська сотня допомоги бійцям АТО» створена 16.10.2014 р в м. Тульчині, займається забезпеченням бійців АТО, здійснює поїдки в зону АТО, бере активну участь у громадському житті регіону.

Олег³ – Новіков Олег Анатолійович, координатор Волонтерської Сотні Тульчинщини, очільник осередку ГО «15 ГРО-МАДА» у Тульчинському районі, здійснив понад 80 поїздок в зону АТО, опікується 2 інтернатами і будинком престарілих. Нагороджений знаком народної пошани «Волонтер України» (30.11.2016).

ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У пошуках «радянського», або (не)усвідомлений вплив минулого на сучасні суспільні травми (на прикладі вивчення досвіду адаптації переселенців зі Сходу України)

М. В. Куряча (м. Вінниця)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів відстежується актуальність впливу радянського минулого на сучасні суспільні травми через площину взаємсприйняття переселенців Сходу України і мешканців Вінниччини.

In the article on the basis of field ethnographic materials, the relevance of the influence of the Soviet past on modern social traumas is monitored through the plane of mutual perception of settlers of the East of Ukraine and the inhabitants of Vinnytsia region.

Ключові слова: «свій», «чужий», «інший», «радянське», Схід України, польові етнографічні матеріали, переселенці.

Key words: «own», «strange», «other», «Soviet», East of Ukraine, field ethnographic materials, settlers.

Чи не основними темами в сучасному соціокультурному дискурсі є толерантність та війна в різних проявах. Ці два поняття є водночас і дуже пов'язаними, і взаємовиключними. Війна породила нові соціальні групи з власним апперцептивним досвідом, викликами, потребами, проблемами. І якщо, наприклад, про військових намагаються говорити частіше в плані вивчення ПТСР (посттравматичного стресового розладу), то тема переселенців резонує у суспільстві дедалі слабше. Чи є їхній досвід травмою? Чи ця травма є лише їхньою власною? Як вона впливає на адаптацію в інших регіонах та взаєморозуміння з місцевими мешканцями? Чи відрізняється ця адаптація у різних регіонах? Ці та численні інші питання постають на порядок денний перед суспільством. Окремим питанням є походження цієї травми: вона є суто сучасною чи це ще залишки «привида» минулого, який намагається нас наздогнати?

Важливість теми міграцій в світі та в Україні, зокрема, зумовлена об'єктивними обставинами і викликає виникнення широкої палітри типів та рівнів ідентичностей. Дослідженню «свого»/«чужого»/«іншого» як чинників формування ідентичностей під різними методологічними оптиками у зарубіжній та вітчизняній історіографії торкалися такі дослідники як Б. Вальденфельс [1], В. Маркіна [2], А. Киридон [3], В. Бакальчук [4], О. Стяжкіна [5] та ін. В Україні, як і в усьому світі, ці студії стають актуальними на тлі глобалізації та особливо у контексті внутрішніх міграцій внаслідок війни на Сході. Протиставлення «свого»-«чужого» мають місце у всіх сферах – політичній, громадській, культурній, побутовій тощо.

Навряд чи можливо знайти єдино правильні відповіді на ці питання, хоча це не означає, що їх не потрібно чіпати. Навпаки – озвучення, обговорення, діалог допоможуть знайти шляхи вирішення, аби глибше зрозуміти один одного та уникнути конфронтації. Саме враховуючи спектр цих питань, етнологи факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського провели протягом останніх років декілька експедицій (2015, 2016): «Їх метою було виявити площини взаємодії «свого/чужого/іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх вираження, а також прояви радянської ментальності у сучасних повсякденних практиках представників обох регіонів» [6].

Опитування велося за декількома запитальниками, які були розраховані для переселенців і подолян і містили різносторонні питання щодо топоніміки, релігії, ставлення до політичних партій, громадську активність, дозвілля тощо. Наскрізним питанням, що було приховане в контексті інших, було: «Який вплив, на Вашу думку, мав радянський період на формування локальної ідентичності жителів Донбасу?».

Запитальники ж 2018 року не брали до уваги майже всі вище перелічені фактори життєдіяльності людини, натомість були сконцентровані на самих переселенських процесах, травмі, адаптації, побутовому житті та взаємостосунках з місцевим населенням на неокупованих територіях. Але питання про вплив радянського періоду на формування ідентичності було розширено, включивши підпитання щодо впливу радянського минулого на сучасні суспільні травми, пов'язані із війною на Сході. В його змісті криється декілька незримих сенсів, які, з одного боку, є ключем до розуміння явища, природи, стану речей, а з іншого, є провокативним.

Робочою назвою експедиції 2018 р. стала ««Свій»/«чужий»/«ворог»: деконструкція радянського змісту чи (і) діалоги (по)розуміння у сучасних дискурсах». Авторкою запитальника та інтерв'юеркою є авторка статті. Основними методами збору матеріалу є емпіричні. Запитальники підготовані для трьох груп інформаторів: власне переселенців; тих, хто мав безпосередній контакт з ними; тих, хто безпосередньо не контактував з переселенцями, але на основі чужого досвіду комунікації склали власне уявлення. Окрім розповідей і спостережень за інформаторами важливим джерелом стали публікації в мережі-інтернет (на інформаційних порталах та в соціальних мережах), які стосувалися подій або явищ, пов'язаних з переселенцями, культурні чи мистецькі події, різножанрова література, відео художнього та документального характеру. Щодо інтерв'ю, то вони теж були різних типів: неформалізоване глибинне, неформалізоване неглибинне, фокус-групове та неформалізоване (коли інформатор не знав, що в нього беруть інтерв'ю). Всього було зібрано 16 глибинних інтерв'ю та 2 фокус-групові.

В попередні роки було зібрано 304 інтерв'ю (в 2015 р. – 156 інформаторів, в 2016 р. – 148 інформаторів), 95% з яких визначили більш «радянськими» мешканців Сходу. Кількість опитаних 2018 р, звичайно, замала, щоби робити спроби узагальнених порівнянь та висновків. Але в процесі вже увиразнюється тенденція, що тему про радянське минуле інформатори самі не піднімають. Дозволимо поки що припустити, що мова тут не йде про якісну зміну суспільства чи їх самоідентифікацію, а про те, що запитальники практично оминають на пряму тему про вплив радянського. Тому поза контекстом питання про його вплив на формування дає інші результати. Крім негативних відповідей часом інформатори не можуть визначитися чи й зовсім відкидають його вирішальний вплив: «Такий же самий, як на жителів, наприклад, Вінниці – це створення радянської людини» [7].

Опитування попередніх років демонстрували невисокі показники відстороненості місцевих та переселенців, своїми їх визнали 50% місцевих, чужими – близько 10%, іншими – близько 40 %. І хоча ще зарано підраховувати в цьогорічних записах кількісні показники, але вже можна простежити певні тенденції до зміни риторики. Так, наприклад, майже не звучать маркери «свої» або «вороги», натомість суттєво почастишали означення «чужі» та «інші». Часто супроводжувальним означенням до «чужого» є «вони винні у війні»: «А хто винен? Ну, наші ж батьки ни там, ни воюють, ми ж не кричали «Путін, введи війська». Шо ти думаєш? Ну, це така тяжка тема. Ну, тому що, от диви, в Криму стояли кричали «Росія-Росія», а тепер вже пройшло пару років і тепер вони вже чухають отам, де не треба. Крим вже отжали, землю отжали, яку цього зробили воєнну базу і все... Так само і нас б так чекало, шоб ми так кричали, шоб Вінницька область тоже прапором руским десь махала. Не, ті, що вийшли. Я б їх лічно відправив би тіх, шо отам стояли би» [8]. Така ж риторика домінує в соціальних мережах. Супроводжувальним означенням щодо «іншого» переважно є «вони інші (не такі)» [9] або «їх треба витіснити зі свого простору» [10], як намагання дистанціюватися. З одного боку, це пояснюють певною закритістю самих переселенців, а з іншого – відсутність бажання місцевих мешканців вести з ними діалог.

Проблемою роботи з виявлення «радянського» є відсутність його чітких характеристик, тому його важко відстежити і визначити, адже воно виявляється у різних мутованих формах навіть у тих, хто не мав безпосереднього відношення до нього: «І радянський період – це лише один з періодів цієї імперії істочної, вопшім, якщо цю тяглість провести, ну вклад певний є, тобто це і створення ідентичності радянської, і закладення певних цінностей, які сьогодні там люди старшого покоління... а деякі не будуть, тому, шо навіть парадоксально, але навіть серед молоді це спостерігається. Тобто ті люди, які їх не жили в Радянському Союзі, але чомусь отак... це проходить отак... от через родину, через це все» [7]. Або ж радянське не співвідносять з формуванням локального, а навпаки з уніфікацією: «Локальної ідентичності жителів Донбасу? На мою думку – ні, на мою думку, взагалі під час радянського періоду особливо не відбувалося формування ніякої локальної ідентичності, навпаки була більше політика єдиного радянського народу... а ніякої не було національної ідентичності і тим паче локальної» [11]. Процес та вплив радянського, як багатовекторного фактора сучасних стосунків, описує О. Стяжкіна: «Радянське в сучасній Україні є таким, що сприймається і відтворюється як Своє, Чуже та Інше. При цьому характер інтеріоризації радянського як свого / чужого / іншого має певні кореляції з віком, регіоном, віросповіданням, але ці кореляції не є абсолютними, адже радянське як своє може транслюватися людьми, які не мали персонального власного досвіду» [5, с. 54].

Безумовно, переселенці мають деякі особливості, тенденції в поведінці, світосприйнятті, та вираженні і зумовлені вони об'єктивними обставинами досвіду, якого не мали представники інших регіонів – це і характер виробничих відносин, і етнічно-конфесійний склад, і пограничні впливи тощо. Основною такою обставиною є власне саме переселення, адже це зміна місця перебування в екстремальних обставинах, визначення пріоритетів, боротьба «за місце під сонцем» в новому місті чи й просто виживанням, не кажучи вже про ментальні особливості. Ці фактори потребували виважених рішучих дій. Деякі навіть відзначають зміни в характері і відкриття нових можливостей.

Адаптація до нового, місця, умов не в усіх пройшли «безболісно». В деяких інформаторів це супроводжувалось несприйняттям міста, людей, темпу життя, відмовою називати нове місце проживання домом, виникнення нових термінів на позначення нового та старого «дому», обмеження в побутовому плані, зменшення витрат дріб'язкових речей, забування щоденних практик. Як певне «самолікування» можна трактувати й те, що деякі з них поділяють свою адаптацію на певні фази, рівні, не ставлять табу на різні теми в спілкуванні (але варто відмітити, що мова йде про тих переселенців, які не відмовилися від діалогу). Більшість з різних причин бояться відкривати власні історії.

Варто відзначити, що і місцеві жителі, і самі переселенці визначають травму переселення (з тих, які визнають цей досвід травмою) проблемою самих переселенців (лише один місцевий мешканець з усіх опитаних назвав цю травму спільною) [12].

Підсумовуючи матеріал, можна простежити деякі особливості в поведінці, розумінні побуту, процесів у вихідців зі Сходу України, що можна пояснити певними ментальними особливостями регіону, а також віком, освітою та громадською активністю. Порівняно з 2015–2016 рр. у 2018 р. переселенців майже не називають «своїми». Навпаки, активне зміщення акцентів в сторону «іншості» може використовуватися різними сторонами для заострення протиріч [13].

Отже, ми не мали на меті шукати радянське, а лише провести умовні контури загального поля соціокультурного діалогу між переселенцями та місцевим населенням. Проте ігнорувати цим фактором, вважаємо, не можна, бо у зв'язку зі зменшенням уваги до цієї теми в публічному дискурсі та виникненням стереотипів, які заважають взаємному діалогу постає нове поле для маніпуляцій. Навіть, коли ми відверто не говоримо про минуле, не означуємо якісь важливі явища з ним, воно все одно звучить в контекстах клішованих фраз, маркерів, порівнянь, страхів, які діють уже на підсвідомому рівні.

На мою думку, жителі неокупованих територій теж радянські у тому відношенні, що часто вони хочуть бачити «ідеальних переселенців» – патріотичних, відданих і бажано в якості військових на Сході: «Одні втікли, бо не хтіли війни, другі тікали, бо жити хтіли. Ну, інтрєсно з цих, шо сюди втікли чи хтось пішов воювати туди в окопи? Ніхто ж ни пішов. Вони бігом втікли сюди, покупляли квартири, хати. Бізнес перевели сюди» [8].

Але чи не є це самообманом, помилкою чи й частково «радянським» атавізмом таврування «зрадниками», «колаборантами», «ворогами» всіх, хто не такий, як ти: хто залишився на окупованій території чи хто покинув окуповану територію і не бере участь у воєнних діях за її звільнення?

Питання, які винесені в цій статті та ставитимуться далі у нашому дослідницькому проекті, – це не лише питання чисто наукового закритого характеру, а нагальні теми для спільного активного громадського дискурсу.

Джерела та література

1. Бернгард Вальденфельс. Топографія Чужого : студії до феноменології Чужого / Вальденфельс Бернгард. – Київ : ППС, 2002, 2004. – 206 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
2. Маркіна, В. М. Конструирование «других» в масс-медиа: теоретические подходы и методология анализа : дис. канд. соц. наук : 22.00.01 / В. М. Маркіна. – Москва, 2017. – 183 с.
3. Киридон, А. М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору [Електронний ресурс] / А. М. Киридон // Європейські історичні студії : наук. журн. – 2015. – № 2. – Електрон. текстові дані. – Режим доступу: <http://eustudies.history.knu.ua/alla-kyrydon-uevropejska-identychnist-strukturuvannya-smyslovogo-prostoru/> (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
4. Бакальчук, В. О. Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві [Електронний ресурс] / В. О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети. 2007. – № 4 (5). – Електрон. текстові дані. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/10-1445865571.pdf> (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
5. Стяжкіна, О. В. Радянське як своє, чуже, інше : теоретичні підходи / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. – 2017. – Кн. 26. – С. 51–71. – Електрон. текстові дані. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsid_2017_26_8. (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
6. Жмуд, Н. В. Донбас і Поділля у взаємному соціокультурному дискурсі: «свій-чужий-інший» : (за результатами етногр. експедицій) / Н. В. Жмуд // Наук. зап. Серія : Історія / Вінниц. ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2016. – Вип. 24. – С. 222–227. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2016_24_43 (дата звернення: 20.09.2018), вільний. – Назва з екрана.
7. Записано авторкою від Єрмакова Андрія, 1970 р.н., смт Олександрівка, Олександрівський р-н, Донец. обл., 29 берез. 2018 р.
8. Записано авторкою від чоловіка, 1981 р.н., с. Плисків, Погребищенський р-н, Вінниц. обл., 7 квіт. 2018 р.
9. Записано авторкою від В'ячеслава Літинського, 1998 р.н., м. Хмільник, Хмільницький р-н, Вінниц. обл., 18 квіт. 2018 р.
10. Записано авторкою від Тетяни Коломієць, 1998 р.н., м. Ладизин, Тульчинський р-н, Вінниц. обл., 10 квіт. 2018 р.
11. Записано авторкою від Іллі Ковальова, 1998 р.н., м. Вінниця, 3 квіт. 2018 р.
12. Записано авторкою від Олега Пенішкевича, 1996 р.н., м. Вінниця, трав. 2018 р.
13. Качор, А. Будемо жити в міськраді! : переселенці з Донбасу вимагали у Вінниці дешевого житла [Електронний ресурс] / Андрій Качор // Вежа. – 2018. – Режим доступу: <https://vezha.vn.ua/budemo-zhyty-v-miskradi-pereselentsi-z-donbasu-vymagaly-u-vinnytzi-deshevogo-zhytla-fotoreportazh> (дата звернення: 20.08.2018), вільний. – Назва з екрана.

Гайоха-Тирнікова Галина Ігорівна: «Все буде Україна!»

А. А. Ніжньовська (м. Вінниця)

У статті подано усноїсторичні свідчення внутрішньо переміщеної особи Гайохи-Тирнікової Галини Ігорівни. The article presents the oral historical evidence of the internally displaced person Halyna Ihorivna Hayoha-Tyrnikova. Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, волонтерство, біженці, ополченці, вторгнення, війна, Донбас. Key words: internally displaced persons, volunteering, refugees, militia, invasion, war, Donbass.

Гайоха-Тирнікова Галина Ігорівна, 25.02.1980 р. н., м. Рубіжне Луганської обл., Україна; Дата проведення: 19.06.2018.

А. А.: Представтесь для початку, будь ласка. Як Вас звати? Дата Вашого народження? Місце народження?

Г. І.: Я, Гайоха-Тирнікова Галина Ігорівна, родилась двадцать пятого февраля тысяча девятьсот восьмидесятого года в городе Рубежном [1] Луганской области [2], но всю жизнь проживала я в Луганской области, Красно-

донском районе [3], поселок Северо-Гундоровский [4], это граница с Российской Федерацией и после замужества в городе Краснодаре [5] Луганской области до момента, когда переехала в Винницу.

А. А.: Поділіться Вашими спогадами про дитинство, про юність?

Г. І.: (*широ посміхається*) Детство у всех счастье. У всех, всегда. Все хотят вернуться в детство. И мое также было радужное, полное эмоций, потому что я достаточно активным ребенком была, занималась спортом, любознательная даже была. Ну, в общем и в целом детство, как у всех детей – улица, дом, помощь родителям, помощь семье. Так я ж говорю, я хоть и родилась в городе Рубежном, но это были мои трехдневные гастроли, первые, а потом я всю жизнь жила в поселке Северо-Гундоровский, в прошлом он назывался поселок шахты «Победа» [6], так как был при шахте построен поселок обслуживающий и еще его называли «Один четыре». Это самое распространённое. Все в области его называют «Один четыре». Северо-Гундоровским стали называть только после того, как туда приехала казарма [7] пограничников, застава [8]. Бо тогда только уже стал Северо-Гундоровской заставой и те знали, что есть уже солдаты на Северо-Гундоровске, а так поселок у нас был городского типа, большой, огромный просто, большая школа двухэтажная, больше тысячи человек обучающихся. Нуууу... клубы, все это, магазины, все у нас присутствовало, поэтому мы в районный центр почти не ездили. У нас все было свое. Хоть и производства кроме шахты никакого не было, все работали на шахтах, но у всех было все. Иииии... (*задумалась*)

А. А.: А як Ви проводили своє дозвілля?

Г. І.: Я была записана наверное во все кружки и секции, которые были, существовали на тот момент, а их было много: и спортивные, и танцевальные, хореографические, вокальные, там умелые руки, всякие хозяйшки. Я успевала везде. Не знаю как (*посміхається*), не знаю каким способом, бо сейчас дети не успевают ничего. Я успевала везде и плюс еще помогала дома, бо у меня было два младших брата и хозяйство, потому что мое детство выпало на распад Советского Союза и в достатке не прошло, а приходилось потом уже кормиться своими силами, огороды и все остальное. Появились у нас огороды и хозяйство. Ну большие огороды, не то, что там грядки во дворе укропа или там шестисоточные [9], по несколько штук мы сажали уже картошку для себя, кукурузу и подсолнушки, и кормили животных, которые тоже уже появились. У нас первые годы¹ были сложные на поселке, потому что сразу развал чувствовался во всей стране, но наш поселок получился безхозяйственный, то есть где-то были совхозы², где-то были колхозы³, у нас этого ничего не было, ну кроме шахты, как я у же выше сказала и нам приходилось всем выкручиваться. К нам перестали в магазины продукцию возить. Я была, потом уже в четырнадцатом году⁴ вспомнила, буду дальше говорить, о том, что я ездила в Луганск и видела была блокада, нет света там, нет продуктов. Вот такое у нас было в девяностых⁵, когда мне приходилось в девяносто втором ночью идти разгружать хлеб, встречать хлеб на машину, чтоб взять хлеб вечером, не стоять днем, «буханку в руки» [10].

¹ після розпаду СРСР 1991–1995-х роках.

² скорочення від радянське господарство «радгосп» – державне сільськогосподарське підприємство в СРСР. Працюючі в радгоспах були найманими працівниками, які отримували фіксовану зарплату в грошовій формі, в той час як в колгоспах до середини 1960-х використовувалися трудовні.

³ тут і далі: колективне господарство – підприємство, створене для колективного ведення сільського господарства.

⁴ тут і далі: всі дати стосуються ХХІ ст. 2014 року.

А. А.: Скільки Вам було років тоді?

Г. І.: Двенадцать (*подумки рахує*). Двенадцать лет, да, девяносто первый девяносто второй год. И я стояла в очередях, потому что зарплату не давали шахтерам с девяносто второго по девяносто пятый год. И давали только под зарплату товар наши местные олигархи⁶, давали нам продукцию. За ней нужно было отстоять в очереди. Были у всех тетрадки записные в долг, под зарплату. И вся, так сказать, моя юность «прошла в очередях». Рано устраивались в соседние колхозы, ездили полоть грядки, чтоб заработать тоже масло и подсолнух в больших масштабах могли вырастить. Ну вот так в общем и в целом как-то росла весело (*сміється*). Не скучно было мне, есть, что вспомнить и есть, что рассказать даже вам. В эти годы поселок наш разворовали, так как наш менталитет такой «если есть общее, значит должно быть и у меня». Разворовали старые клубы, старые школы, старые здания, ну все растянули на кирпичи, шифер и сейчас наш поселок похож на поселок после бомбежки. Многие дома остались частные, а многоэтажные почти все разрушены там единицы остались, потому что народ растянул все что можно и нельзя было растянуть. Шахту нашу тоже закрыли, закрыли в двухтысячном⁷ году, причем закрыли стремительно, я уезжала с поселка летом двухтысячного, а приехала...летом (*на секунду замислилась, згадує*) ну меня не было одиннадцать месяцев дома и шахту успели не просто закрыть, ее закатали и разрушили все что было (*каже здивовано*). Шахта была молодая, перспективная, с коксующимся углем, но ее закрыли и сравняли с землей. Не просто закрыли оставив хотя бы обслуживающий персонал, ее закатали в землю и даже памяти кроме террикона [11], там ничего не осталось, что была шахта. Тогда люди там на другие шахты ушли, кто частным предпринимательством занялся. Ну живут, все равно на поселках живут, я бы не сказала, что это самый приграничный поселок. Есть еще поселок Северный [12] и Поповка [13] они прям на границе расположены, их разрезает граница, поселки. А наш тоже приграничный поэтому вся техника которая в четырнадцатом году шла нелегально, шла через наш поселок. С России. Да, с Российской Федерации по ночам сначала, потом и открыто днем стали ехать. Всю технику и когда она начала ехать мы видели, бо у меня поселок мало того что приграничный, мой дом крайний возле трассы. То есть заехали через непосредственно мой двор (*посміхається*), мамин двор, уже на тот момент я уже там не жила, но уезжала с города, потому что моей жизни и безопасности детей, я уезжала подальше от огневых точек, но получилось приехала туда, где едет техника, но техника хотя бы не стреляет, она уходит. Она ехала дальше к Луганску, в Донецк [14].

А. А.: Як люди сприймали те, що бачили? Те, що їде військова техніка?

Г. І.: Вторжение [15]? Российское вторжение? Ну на тот момент уже было хорошо и активно работала пропаганда. Ну и она не только начала в четырнадцатом тринадцатом году работать, когда Майдан [16] начался. Она

работала и до этого, потому что в нашем поселке ловило только российское телевидение и в Краснодаре тоже, если было у кого кабельное те смотрели «Один плюс один» [17], в основном развлекательные. Новости все мы получали от российских каналов, поэтому и Майдан воспринимался, как переворот военный и маргинальный, и потом последующие действия, как освобождение их от «киевской хунты»⁸ и «бандеровцов»⁹, «коричневой чумы»¹⁰ и все эти фразочки на тот момент смешные казались, бессмысленными. «Какая чума? Какие там фашиствующие бандеровцы и все остальное?». Ну люди встречали, я сама лично видела, так как я отслеживала проход техники, документировала на тот момент, но сейчас это все уже не сохранилось, потому что я удаляла перед выездом все. Я передавала данные на Луганск, я звонила в Эсбэу [18], пыталась сообщить о том, что «Мало ли, вы может не знаете, может вы не догадываетесь, что тут едут враги к нам?». Вот и за это меня и конечно взяли на учет, так как брат мой – майдановец [19], я – являюсь тайным сотрудником, шпионкой (*сміється*).

⁵ тут і далі: всі дати стосуються ХХ ст. 1990–1999-х років.

⁶ в країнах пострадянського простору – представник великого капіталу з надмірним впливом у медіа та владі.

⁷ тут і далі: всі дати стосуються ХХІ ст. 2000 року.

⁸ тут і далі: пропагандистське позначення нового уряду (2014 р.) і влади в Україні, створене і тиражується російськими ЗМІ, політиками та офіційними особами, як частина інформаційної війни Росії проти України.

⁹ декільказначний термін, який походить від прізвища С. Бандери. Первинно ним називали членів Організації українських націоналістів революційна. Назва особливо часто жила радянською пропагандою в негативному значенні, як синонім бандитизму і загроза російському імперіалізму.

¹⁰ синонім слова «фашизм».

А. А.: Як Вам вдалося зберегти свою громадянську позицію, враховуючи ситуацію, яка відбувалася навколо?

Г. І.: Потому что я мало смотрю телевизор – это раз, ну как, я в свое время занималась историческими, подрабатывала в музее. У нас при школе был большой музей, у нас была Ксения Порфириевна, вечная ей память, хорошая она человек была и мы занимались и раскопками, потому что в нашей местности проходили бои. У нас эти окопы еще со Второй мировой войны, все это у нас было на наших холмах, в наших степях и мы ходили «красные партизаны»¹¹, «красные копатели»¹² там, всё мы искали, нам детям было интересно знать о памяти, знать о том, что происходило и я ж гворю, я и...ну тогда это не называлась работа, тогда это я училась в школе и в кружке музейном еще участвовала, и я знала об истории не только то, что наши молодцы, а то и как начиналась война, что такое вторжение, что такое оккупация плюс дедушки у меня оба воевавшие, но один призывался во Львовской области Западной Украины, а другой – луганчанин.

А. А.: Тобто коріння Ваше є...?

Г. І.: Ну дедушка Гайоха, который папин дедушка, он был сослан. Он был на шахте каторжанином в общем за то, что он с Западной Украины и имел свои там какие-то угодья. Их семью раскулачили¹³, расформировали. Я до сих пор не могу найти краёв и родственников по этой линии. Ну так фамилия вроде редкая, но при этом все как-то не знают своих корней. Всё, а там... Бабушки уже нет, дедушки нет, а мы не знаем откуда мы такие взялись. Вот сейчас я тоже провожу исследование, но это уже не касается, конечно, но я ищу родственников, хотелось бы знать. Нашла уже свидетельства о рождениях, там о смерти, и надеюсь вот в это лето все таки доберусь я до Львовской области и до Польской границы, потому что дедушка родился на пересечении там где-то. Поселок который то польский, то это, видно судьба у нас жить на приграничьи. Вот, а я ж жыла тут. А дедушка второй, мамин дедушка с бабушкой, они луганчане. Они всю жизнь родились, жили и родственники родились, жили в Луганской области. И в общем вариантов других у меня нет. Мы луганчане коренные, в каком-то там уже далеком поколении и мы все украинцы были, бо дедушка с бабушкой были Швець, мы – Гайоха и ну я знала, что я украинка с детства. Бо даже дедушка с бабушкой они разговаривали суржигом, никто не разговаривал, ну я уже разговаривала по русски, мама с папой правильным русским владели, а бабушка с дедушкой говорили на ломано-коверканом, но при этом понятном и родном языке. И в Рубежном все, там же ж и Сватово [20], и вся северная часть Луганщины они все украиномовные, только наш Краснодарский район как-то так выделялся все время правильным русским языком. Хотя дальше, уже дальше если брать восточную часть России там тоже все говорят на суржике. Я работала в Краснодарском крае в свое время и я говорила: «А почему по русски никто не умеете говорить? Где вы этого всего набрались? Если у вас нет ни оборотов, у вас нет... вы еще говорите, что вы русские?». Точно так как в Сибири [21]. Я тоже была у сестер, я тоже удивлялась, что они претендуют на правильный, интеллигентный русский язык, но при этом не владеют им в литературном понятии русского языка. Но и я ж говорю телевидение всё это на всех влияло, но у меня дома было заведено, что мы украинцы должны знать свои корни. Папа нас заставил выучить гимн, только его огласили гимном. Он где-то нашёл в календарике отрывном сам гимн и дал нам учить с братьями, сказал: «Вот ваш гимн, вот ваш флаг и завтра вы мне должны его рассказать». Папа у меня много читал истории, был поклонником козачества запорожского.

А. А.: А батько Ваш народився де?

Г. І.: В Луганской области. Его папа был сослан на работу в шахту. Он умер в тысяча девятьсот восемьдесят четвёртом году, дедушка Володя. Ну я его практически...ну помню, но не знала. Его настольной книгой был томик Тараса Шевченка и хоть он и не говорил совсем по украински и ни кому не рассказывал откуда он и где взялся в поселке. Ну так много было таких, но не распространялись, потому что постыдно было, за что сидел и после войны сразу попал, был осужден и потом в исправительных целях отправлен на Донбасс [22].

^{11, 12} фразеологізми: учні, які займалися пошуковою діяльністю.

¹³ політична репресія. Сталінська колективізація на селі передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями.

А. А.: А які сімейні свята Ви святкували в дитинстві? Релігійні чи родинні, дні народження, весілля? Чи тільки державні?

Г. І.: Из религиозных праздников у нас кроме Рождества и то, потому что это уже было больше советский праздник, его всеравно включали в выходные и как-то праздновали. И Спас яблочный, потому что бабушка в него родилась и Святого Николая, потому что дедушка в него родился. Вот эти праздники (*весело сміється*) мы знали, что они есть, потому что у нас они были приурочены, привязаны к дням рождения и вот только их праздновали. Я ж говорю, а так... у меня дедушка в свое время был комсоргом¹⁴ шахты и поэтому религия в доме у нас не было. Мы все не то, что бы атеисты выросли, но с трезвым восприятием, мы верим, что есть какая-то высшая сила, но не к каким религиям и конфессиям не привязаны. То есть для нас есть добро, живи по добру, по чести, по совести и для этого не надо ни перед кем извиняться, не придется. А так свадьба, конечно, у нас весёлая была на тот период времени. Большая, огромная семья, потому что у дедушек, бабушек было по четыре человека детей и у всех по трое, не меньше. У нас всегда громко, гучно происходили эти все, а сейчас уже никого не осталось, а те, кто остался на другой стороне фронта, поэтому сейчас узким кругом живем – я, мама, двое детей, два моих брата.

А. А.: Розкажіть більш детально про той період коли, чому й за яких обставин і куди Ви вирішили переїжджати?

Г. І.: Нас война, так сказать. Нас... вынудили. Мы вынуждены, не просто потому что война, там обстрел. Пережили и это там внутри находясь, потому что мы не находились на горячей точке, наш поселок приграничье, его не касалось этот вход, до входа нужно было, где эти выходы нужно было туда пройти. Наши украинские войска еще долго-долго бы продвигались. Ну в общем и в целом нашей безопасности (*нічого не загрозувало*). В Краснодаре были бои, на Поречьи [23], в Изварино [24] ж были бои ну это чуть далековато от нас, поэтому могли. Из города я уехала, потому что возле моей работы была комендатура так званых «ополченцев»¹⁵ и так как у меня яркая позиция была, меня мои же коллеги в спорах и ссорах, ну, обнаружили. Мне не безопасно, ну плюс начали двадцатого июня стрелять в городе, не безопасно было оставаться уже на работе, я собрала детей и уехала в поселок к маме. И мы бы там жили долго и счастливо, переживая войну, как-нибудь бы выкручивались, но опять же ж повторюсь, что брат мой уже пошел служить в «Айдар» [25] после Майдана сразу, а я являлась тем, кто, ну это не называется координатор, наводчик, это просто информатор, который пытался донести кому-то информацию, чтобы она всплыла, потому что поселок дальний и никто там не ездит и не летает. И люди агрессивно к этому стали относиться и сами местные жители нас и здали. Начали в комендатуру¹⁶ звонить, потом брата лучший друг ушёл служить в ополчение, так как он военнослужащий был украинской армии, он профессионал военный был и сразу ушёл в ополчение. Захватывал эсбэу, захватывали здания. И вот этот Саша, ныне уже покойный, он позвонил брату на передовую и сказал: «Вывози свою семью, бо вы в «чёрных списках». И это делаю я не из-за того, что там мне их жалко. Просто, когда вы придёте в город, чтоб ты также спас мою семью». Вот. И так, как с тем Сашей я общалась тоже не плохо, он тоже написал мне, что собирайся и выезжай. Ну я в последний вагон, в прямом смысле, потому что через сутки закрыли вокзал луганский и купила билеты куда были, взяла детей, две сумки и поехала.

А. А.: Що Ви могли з собою взяти? Що залишили там?

Г. І.: Мы взяли две сумки, ноутбук, ну вещей летних, потому что мы думали, что это будет не долго, потому что «наши» (*ополченці*) порозбегались на тот момент. Это июль две тысячи четырнадцатого года и мы верили в то, что Луганск вот-вот-вот вот возьмут, часть уже была наша и две недели, что ж тут воевать-то, что ж тут той территории то. Мы выехали с летними вещами, с ноутбуком, планшетом «куда глаза глядят». И айдаровцы¹⁷ нам пообещали под Киевом дом, говорят: «Вы приедете, там нет жильцов, если что, разместим вас на первое время». Мы приехали там с этим домом возникли какие-то проблемы, нас встретили ребята, все. Была Вика «Дикая» [26] (*позивний*) в Айдаре, дослужилась до хороших званий, сейчас уже она ушла на дембель или поправлять здоровье девочка, и она нас встретила, она нас поводела по Киеву и сказала: «Ну, извини, мы тут вам ниче не можем вест в Тернополе Правый сектор [27] там в лагерь дети, детей всех своих луганчане вывезли в Тернополь там есть места, если хочешь, мы вас отвезем в Тернополь, ну не я, а вы поедете, вас там встретят». Я говорю: «Ну, не вопрос». Покупаем билеты, едем в Тернополь, потом мы приезжаем в Тернополь, в Луганске в эти дни самые горячие фазы были (*має на увазі бойові дії*) тогда Металлист [28] там брали, ну как раз наши уже были в межах города и люди бежали в чем приходилось им бежать, и два эшелона, два поезда привезли в Тернополь и перед нами пришло два эшелона, два состава людей и нас встретили эмчезники [29]:

¹⁴ виборний керівник первинної комсомольської організації.

¹⁵ проросійська терористична воєнізована організація, що у 2014 році діяла на території Донецької області та брала активну участь у війні на Донбасі, входила до складу «Армії Новоросії». З 2015 року реформована як 1-й армійський корпус.

¹⁶ військова організація, що призначається для забезпечення правопорядку і військової дисципліни.

¹⁷ бійці батальйону «Айдар».

«Понимаете, вас некуда расселять, потому что люди вообще приехали. Мы им уже палатки ставили. И мы вас в частном порядке можем поселить в гостиницу, в отель «Галичина» на пять дней. А там дальше, что-нибудь, не знаем». Ну не вопрос, пять дней, то пять дней, все равно ж уже меньше чем две недели. Наши ж уже в городе (*посміхається*). Думаю пять дней мы проживём. Всё мы жили, и при этом я дала клич своим друзьям, друзьям брата моего, что мы вот в Тернополе уже с Киева уехали, кто здесь рядом майдановцы, может нас приютите, потому что деньги стремительно заканчиваются, они имеют свойства быстро куда-то исчезать, сколько бы их с собой не взял. На тот момент – Леся Жуковская [30] – это медсестра раненная на Майдане в шею, она была где-то с поездкой, или во Францию она куда-то поехала, ну в общем ее на месте не было. Она брату отписала, что ни чем помочь на расстоянии не может, едьте во Львов, там большинство майдановцев там. Ну и в этот же вечер нам написал Пантелеймон Рожанский [31], который тоже погиб в АТО [32], друг моего Игоря с Майдана. Он написал, говорит: «Что вы морочитесь? Мы вас с апреля здесь ждем». Еще один друг написал, Жека Гай [33], он с Черкасс наверное, да наверное с Черкасс. Говорит: «Или вы туда, или в Черкасы едьте». Я посмотрела, что до Винницы, что до Львова приблизительно одинаковое время ехать, но с Винницы до Луганска ближе, потом возвращаться дешевле (*знову сміється*). Я говорю: «Ну раз вы нас ждёте, ну, с родителями, если не против, то у меня двое детей, не стесним же мы вас».

– Нет, мы вас ждем. Все.

Г. І.: Для родителей тоже это был сюрприз, потому что он им тоже сказал, что деваться нам некуда и нужно срочно принять. Тетя Надя с дядь Петей, дай Бог им здоровья, нас приняли, хотя никто нас с апреля не ждал, а их просто поставили перед фактом, что вот едет семья, нужно куда-то их поселить. Нас приняли, мы пять месяцев жили в семье Рожанских и в декабре мы съехали от них две тысячи четырнадцатого года. Через несколько недель Панька (*Пантелеймон Рожанський*) погиб в АТО. Ну и мы так вот и остались в общем. По Литину [34] блуждали-блуждали, помогали добрым людям, ну сейчас снимаем квартиру и живём уже три года на одной квартире, никуда не мытаемся. Вот. В четырнадцатом году также вызвала маму, мама сразу с нами не могла уехать, бо работала, ей нужно было уволиться, собрать хоть какие-то документы и выехать. Она тоже с нами здесь, только в другой квартире, мы вместе не живём, снимаем две разных квартиры. Вот так мы попали в Литин.

А. А.: Як Ви ставитеся до визначення «переселенці»? Чи не є воно для Вас образливим, можливо не коректним?

Г. І.: Ну, обидное для нас слово беженцы. Нас редко называют переселенцами. «Беженцы. Аааа – это беженцы!». Сейчас уже научились чуть коректнее говорить, но в принципе, мы действительно вынужденные переселенцы. Мы не по собственной воле переехали и всех кого я знаю так или иначе стараются избавиться от этого такого названия. Не, оно не уничижающее, оно такое снисходительное, оно... вроде как нас должно быть жалко за это. Некоторые агрессивно на это реагируют, мол: «Почему вы там не остались, там спасать». Некоторые сочувствующие, но когда узнают о том, что мы действительно... в своей семье мы посильны сделать, а это тогда... тут более. Ну и еще плюс цепляются к тому, что...: «Как это так, а почему именно сюда? У вас же ж там родственники есть в Луганской области». Я говорю: «Ну так было... Так получилось, Украина – наш дом, и выбрали не мы, а какие-то там высшие силы как-то нас направили, бо мы проехали всю Украину прежде чем доехать до Винницы». Не, так в общем и в целом отношение к нам хорошее и к слову переселенец я претензий не имею, бо мы и есть переселенцы. Просто раньше наверне это как-то по другому называлось, бо во время войны иммигрантов тоже ж по территориям было много и никто на это никогда не обижался. Я ж говорю: «У меня видно на роду так написано, что дедушка переехал с Донбасса чы на Донбасс, а мы с Донбасса в более центральные части Украины кочуем».

А. А.: Ви підтримуєте якийсь зв'язок з друзями, рідними, колегами, хто залишився на Луганщині?

Г. І.: Я бы с радостью поддерживала, потому что я их всех искренне люблю, всех друзей, которых там нажила, которые появились за многие годы жизни моей там, я там выросла. Ну многие те, кто кардинальный, агрессивный, они сами отказались. Вот. Мой супруг, чё там далеко ходить, если мой супруг лично от меня первый отказался, потому что по телевизору сказали, что мы фашисты и бандеровцы. Жил со мной шестнадцать лет, а потом вдруг обнаружил, что детей завел от фашиствующей бандеровки. И друзья боялись со мной общаться, потому что это страшно, когда ко мне с обыском приходили в квартиру, ну с угрозами там. Мы с детьми пришли с речки и квартира наша была ограблена, мамина, если быть честной, это дом, родительский дом был ограблен, перевернут весь. Мы пришли, пытались навести порядок, снимали видео, чтобы задокументировать, но так как в дверь постучались, пришли так называемые «ополченцы» с автоматами. А самое чё они пришли, потому что у нас над домом до сих пор реял украинский флаг. Их уже нигде в районе нельзя было найти ни одного флага ни на одном госучреждении, на нашем доме висел украинский флаг и они пришли его снимать. Пришли и угрожать, ну, все это было жутко, потому что здоровые дядьки с автоматами против женщины с двумя детьми, на тот момент они были маленькие. Было страшновато, но я справилась. Как-то там их уговорила, переубедила и объяснила, что так нельзя. Сначала они вызвали подмогу по сопротивлению направили с Правым сектором, что мы мешаем людям жить, что на нас поступили жалобы и еще сопротивляются и это вызвали подкрепление, ну я с ними поговорила трошки, убедила в том, что мы ни какой агрессии не несём: «И что у нас не понятная ситуация. Кто вы и с какой целью вообще сюда пришли?». Они автомат убрали в машину, но всеравно попросили снять флаг, потому что уже оглашено было что и уже ж референдумы эти псевдо попроходили. Флаг я сняла, спрятала, сама сняла и собрала детей, и уехала с поселка в Краснодар, потому что думаю, раз тут уже заходят, то там еще мой адрес не засвечен, если говорить так грубо. А с Краснодона уже через четыре дня уехала в вольное путешествие. И як я не общаюсь ни с кумовьями многочисленными, ну с детьми самими... ну как дети они, им уже по семнадцать лет, по шестнадцать наверне где-то так, с ними я поддерживаю отношения, как крестная этих детей, а кумовья мои боятся со мной общаться, потому что им вроде похвалиться не чем, а у меня все хорошо. И они раз позвонили, два позвонили и про политические теми говорить они боятся, потому что я все это вывожу, ну не то чтобы на смех, но обнуляю все это, бо у вас нет такого, вы же ж жив живёте в заключении, у вас же ж... у мужа нет работы теперь, хотя работал на передовом участке шахты, получал хорошие деньги. У кого-то бизнес был связанный на пересылках почты, на Новой почте [35], которую тоже закрыли одной из первых. Им особо хвалиться не чем, а у меня дети свободно передвигаются куда хотят. Вот. И поэтому как-то до минимума свелось, эсэмэски в праздники, если я отправлю, сами уже никто не присылает. С мужем не общаемся уже больше трёх лет, только дочка с ним поддерживает общение (*сум на обличчі*). Мама здесь. Брат на фронте. Второй брат с Моквы звонит, бо он тоже проукраинский. Он у нас тоже (*посміхається*). От ему сложнее удерживать позицию, мы то в Украине выросли, а он женился на москвичке, вот там ему бороться сложнее, оставаться проукраинским. А так мы любим свою Родину, нас тут вырастили, у нас нет другой Родины.

А. А.: У Вас не має бажання говорити українською, вивчати українську мову?

Г. І.: Я добре спілкуюся, только все смеются, коли я спілкуюся українською, бо кажуть, що в мене великий акцент.

А. А.: Чи вважаєте Ви ті події, які Ви пережили особистою травмою? Травмою українського суспільства?

Г. І.: Это травма для общества. Для страны травма. Я гражданин этой страны, но я человек, который... ну меняет обстоятельства конечно по мере своих возможностей, но всеравно приспособливается к данным обстоятельствам в данной ситуации. А для страны тот нарыв, который произошел в Крыму [36] и на Донбассе, это конечно

говорит о том, что мы не были подготовлены, как государство, мы не были сплоченные, мы верили все, что мы все братья, мы любим и значит нас должны любить. Мы уважаем и значит к нам должны хорошо относиться. Никто этих корыстных поползновений не воспринимал всерьёз, их все видели, но их никто не воспринимал всерьёз, потому что все считали мы ж братья. Но все забывают про Каина и Авеля [37], что братья не всегда даже если по крови или там как-то, честно друг к другу относятся. Ну, это трагедия, это огромная боль, это навсегда, хоть дети более спокойно это воспринимают. Они переехали, они успокоились, что не нужно в школе скрывать свои взгляды, не нужно отчитываться за то, что ты любишь свою страну, не нужно... потому что много педагогов за это подымали: «А что это ты? Майданутый¹⁸, чи шо?». Да, там. Здесь мы приехали, несмотря на наш русский язык, все к нам очень хорошо отнеслись. Ну, дети у меня на украинском разговаривают оба, потому что я их настойчиво учила, настойчиво отправляла в классы украиноязычные. Я наверное в Краснодаре была единственная мама, которая попросила перевести ребёнка с русскоязычного в украинскоязычный класс. Настоятельно просила, ходила, требовала. Сын у меня был спортсменом, сейчас после травмы со спортом заэто (*закінчив займатися спортом*), его оправили в спортивный класс, а спортивные классы – все русские, с малым количеством изучения украинского языка. Я говорю: «Нам спорт не первостепенно, нам нужно знать язык, нам поступать дальше, нам... Мальчик не глупый, будет учиться, а для этого нужно знать українську мову». И дочь я, конечно, пыталась засунуть¹⁹, но на тот момент у нас в Краснодаре было всего два класса украиноязычных, когда она шла в первый класс и оба были забиты²⁰ сразу и отправила ее, это не частная школа, это школа при садике, но там было четыре часа обучения в неделю української мови. Везде было один два в русскоязычных, а тут было четыре часа ну и плюс телевидение только на украинском, где все фильмы они смотрели, все мультики, все игры про Украину. Поэтому они приехали сюда и быстренько переключились на украинский язык и им не составило проблем стать тем обществом, в которое они приехали.

А. А.: Як Ви отримували інформацію про події, які відбувалися в країні? Тут у Вас є якісь обмеження в інформації? Звідки Ви черпасте інформацію про те, що відбувається в країні, навколо у світі? Який використовуєте інформаційний ресурс?

Г. І.: Интернет и личное общение со всеми регионами Украины. У меня достаточно много уже друзей новых, новых знакомств, новых людей, которые стали мне очень близки, которые в случае чего, мы перекидываемся²¹ благо век Интернета это все несколько секунд занимает, чтоб узнать, проинформировать и я еще раз повторюсь, что телевизор я если смотрю, то только фильмы какие-то или научно-популярные программы Нэшинал джиографик, Хистори («National Geographic» [38], «History» [39]), а в общем и в целом вся информация у меня идет из первых уст, я даже газеты и журналы, даже редко подписана на газеты, потому что все так или иначе чьи-то и дают информацию поточную. На что нужно на данный момент всем акцентировать внимае, то и будут показывать по всем каналам.

А. А.: Як на Вашу думку радянський період вплинув на формування ідентичності жителів Донбасу?

Г. І.: Ну, Донбасс... Они почему то себя считают народом Донбасса до сих пор и даже референдум народа Донбасса у них проходил, хотя по сути такого понятия не существует. На Донбасс ссылали тех, кто так или иначе проштрафился в Советском Союзе. У нас на поселке были татарская улица, и армяне, и русские, и украинцы, и как-то никто и никогда не делили по национальностям, мы жили в бараке, у нас весь пролет наш был все абсолютно национальности. Я даже не знаю какой там не было чтобы сказать и никто ни когда не делил. Народ Донбасса по сути – это скопление народа, ну, разных этносов и разных. Там нет ни порядков. Здесь в Литине как-то все вот праздники. Да там, католики отдельно, православные христиане отдельно. Ну, все знают какие-то там веяния. У нас такого не было. У нас все всё празднуют. Все татарские праздники, там или: «У кого сегодня праздник? – У того!». Значит празднуют те. Когда война началась уже конечно все разделились, бо сразу вспомнили свои корни²², которые никто отродясь не помнил. Вот самое страшное было, когда люди с Западной Украины, которые приехали на поселок с Западной Украины и по русски говорили с трудом, вдруг начали кричать о том, что их всю жизнь притесняли бандеровцы. Всю жизнь вот там те лучше жили или те, ну, какие-то там внутренние обиды на соседей говорили, а обиду на нацию. Очень было обидно, когда я допустим узнала, что моя соседка, она выходец из Винницкой области, когда поехала туда за вещами в четырнадцатом году. Когда приехала, я пряталась дома, меня соседи засекли, что я там и пришли посмотреть же ж жива я, чы неживая, как вернулась, как проехала? И тогда выяснилось, что тетя Галя, она с Гайсына [40]. «Я, – говорит, – не могу к маме съездить в Гайсын, бо она умирает».

¹⁸ принизлива назва того, хто підтримує ідеї Євромайдану.

¹⁹ влаштувати навчатися в українськомовний клас.

²⁰ всі місяці зайняті.

²¹ обмін інформацією.

²² предки.

Г. І.: «Так, а нащо ви натворили вот этих делов. Зачем?». У нее зять в комендатуре был главным по поселку, который организовывал все эти бригады блокпостов и хлопали, самолеты, когда сбивали, и на дереве там себе наблюдательный пункт построили, чтоб следить как техника идет и как наших бомбят «их мальчики» в кавычках. Ну в общем это было жутко, это было страшно. Самое страшное было, когда украинцы, которые, я жила в Луганщине, украинка, а те приехали с Западной Украины, они ж, те же Сочка, Моргита там, Осыка, они даже близко не русские, но при этом они кричали, что они русские. Что они должны бороться с бандеровцами.

А. А.: Що для Вас поняття «дому»? Чи змінилися сприйняття будинку/території, де ви проживаєте?

Г. І.: Изменились, потому что живешь всю жизнь, обустройстваешь гнездышко, где уютно, защита, отдыхает ты вот только на этой территории, гостей принимаешь на этой территории. Ты знаешь где переночевать всегда, а... изменилось, но при этом ото научились, что дом – это, когда твои близкие рядом, мы научились тому, что мы должны друг другу помогать в трудную минуту, и что не важно где мы сегодня спим, мы – семья и дом – это там, где мама, дом – это там, где дети, дом – это там, где кровать у нас сегодня. Там у нас дом, там должен быть порядок, чистота и все остальное прилагающееся.

А. А.: Які у Вас виникали труднощі з працевлаштуванням? Хто Вам допомагав?

Г. І.: Ну, трудоустроится меня заставила жизнь, потому что до этого я работала на себя. Я была сама себе предоставлена, у меня не было в трудовой книжки²³ записано, что я работаю, а тут пришлось, потому что переселенцам платят деньги и помощь только тогда, когда ты официально устроен. Ну и с трудоустройством не было проблем, я пришла в центр занятости [41], через час мне уже сказали, что есть там, там, там работа. Я говорю: «Хорошо, не вопрос». Бо деньги были нужны. «Буду работать».

А. А.: Вас задовольняє зараз Ваша робота, якщо порівнювати з тим, чим Ви займалися раніше?

Г. І.: Ну вот на данный момент времени я работаю, иначе б уже поменяла бы что-то. Бизнес свой сложновато открыть, потому что я опять же ограничена и финансовыми возможностями, потому что прожили в предыдущие годы всё, что накопилось и если так вот брать, в городе легче, тут уже почти все ниши заняты. Начать что-то свое довольно сложновато. Ну, возможно в будущем все-таки я решусь и чтонибудь придумаю.

А. А.: Хай Вам щастить у цьому.

Г. І.: Спасибо (*сміється*)

А. А.: Які чинники, на Вашу думку, впливають на згуртованість переселенців (етнічний, конфесійний, соціальний)?

Г. І.: Социальный, наверное. Социальный, потому что по конфессиям все различные. Вот всех кого я знаю абсолютно все разных конфессий, разных взглядов на всё происходящее, а социальный, потому что все оказались в условиях переселения, всем нужно выжить и мы поддерживаем, кому квартиру, какие у кого проблемы, какие документы новые надо и мы все общаемся, переселенцы, кто общается между собой, общаемся на уровне того, что все в одной лодке, нам нужно друг другу помогать и в случае беды протянуть друг другу руку, потому что государство государством, но надо знать «подводные течения»²⁴.

А. А.: Як Ви ставитеся до волонтерського руху на Сході України?

Г. І.: Прекрасно, потому что я знаю многих волонтеров [42], кто был на Майдане. Стали либо военнослужащими, либо волонтерами. Людей очень много тех, кто занимается непосредственно помощью. Хорошо, когда они честные и сознательные. Я знаю таких, которые сознательные, помогаю, искренне верят в нашу победу и деньги направляют на нужное русло. Конечно те, кто прибил и пользуются этим, ну это везде такое есть. Ну а в общем и в целом я горда своей страной, что у нас такое волонтерское движение, что благодаря волонтерам и Славянск [43], ребята были в обеспечении под Славянском первые дни войны, потому что «голі і босі»²⁵ мы туда отправляли пацанов. Я ж говорю, брат мой по копейке собирал на каску, броник [44] и на розгрузки на все это собирали своими силами. Сейчас уже благодаря государству они одеваются, кормятся, уже по сути самое необходимое дает государство, а волонтеры уже новшество приобретают уже там тепловизоры²⁶, планшеты это всё. Ну и остались сейчас волонтеры самые уже стойкие, которые масштабно уже занимаются, которые могут из-за границы помочь достать, уже редко кто на местном уровне так же как и раньше, машину собрали и отправили продукты. Сейчас эти продукты им не нужны были, вот с братом вдвоем, (*має на увазі розмову*) вчера только уехал. «У нас в достатке всего. Полное обеспечение одежды, полное обеспечение питания, волонтеры только сало прут»²⁷. Сало можно продавать, но мы», – говорит, – «местным жителям раздаем». Все излишки раздают, там ну на той точке.

²³ документ, що підтверджує трудову діяльність і слугує для встановлення загального стажу.

²⁴ фразеологізм: орієнтуватися в ситуації.

²⁵ прислів'я: злиденні люди.

²⁶ пристрій для спостереження за розподілом температури досліджуваної поверхні.

²⁷ постачають харчовими продуктами.

А. А.: Як, на Вашу думку, більшість місцевих мешканців бачили Україну, коли протистояння тільки розпочиналося?

Г. І.: На Украину? Ну, как-то так, да. Большая часть получилось как-то всерavno. «Нам всерavno, кто будет, хуже не будет». Ну в итоге получилось хуже. Я рада, что у меня оказалось много знакомых уже с Луганской области, которые все-таки сознательные граждане. Они не понимали, что это происходит, референдум на ксерокопии, что это? Чё это вообще творится? Кто эти мужчины с рюкзаками, которые ходят и указывают кому куда ходить? Много у меня таких. Причем самое неожиданное было, что это были люди на которых я в своей тогдашней жизни мало обращала внимания. Ну кто? Был какой-то косяк людей вот мы дружим, общаемся, кумовья, сватья, братья. А потом оказывается, что те люди на которых не подумаешь, те оказывается верят в Украину и тайно те же листовки вот мы с детьми расклеивали тогда по Краснодару ночью и все эти тайные, подпольные организации оказались те, на кого не подумаешь. Сейчас они до сих пор оттуда²⁸ с подполья пишут приветы и ждут возвращения домой, в Украину.

А. А.: Як Ви вважаєте, те, що відбулося «это было неизбежно»?

Г. І.: Неизбежно, потому что оружие завозилось далеко до тринадцатого года²⁹. У нас же контрабандный³⁰ посёлок и все подрабатывали, вот раньше то бензин, то сахар контрабандой возили, а одно время возили оружие. И у всех контрабандистов, ну все ж контрабандисты, всерavno заносит домой то, что помагают перевозить. И когда началась вся эта суета, ко мне подходили, говорили: «Ну чё, Гайоха, давай мы тебе гранат³¹, что ли дадим, бо тебя, то надо защищать». Я говорю: «Дурные вы. Вы знаете, что это будет. Никто даже, ни, ну».

– «А нам, то че? Нам же заплатили!»

Г. І.: И многие так, как овощи³². Сейчас ездят в Краснодарский край подрабатывают в наймах и это... (*сум на обличчі*).

А. А.: Ви вважаєте люди розчаровані, тим що відбулося в результаті? Ті, хто залишився, хто займав нейтральну позицію?

Г. І.: Приспособленцы были и. Я ж рассказывала, у нас четыре года не платили зарплату. Донбасс, народ Донбасса, нынешний, который там кричит, что мы никогда не станем на колени, всерavno тупо стояли в очередях и никто ничего не менял. Все принимали отсутствие зарплаты, принимали это. Это здесь³³, я уже когда приехала говорю: «Голод. Вы ж помните хлеба не было?»

– А они: «Такого не было».

- Я говорю: «Как не было?!»
- Не было!
- Месяц хлеба в магазин не привозили! Как так не было?!»
- Да не было у нас такого!
- «Буханку в руки вам не давали?!»
- Нет!

Г. І.: Я говорю: «А чё ж это Донбасс, получается, самый бестолковый был? Что ж мы молчали три года, терпели». Бо мне пришлось на заработки ездить. Ну в плане, я училась и ездила работать в детские лагеря поваром. Ну, там вот продукты то всегда есть. Дома продукты уже потом наладилось в тысяча девятьсот девяносто пятом девяносто шестом годах. Но все молчали, все выходили из этой ситуации и они сейчас говорят о гордости. Я говорю: «Где ж ваша гордость? У вас забастовки пару раз были. Омон [45] их, Беркут [46] их любимый разогнал, головы попробовал и все затихли еще на два года». Я говорю: «Вы не понимаете, что у вас нет характера, вас как стадо ведут. Вас же опять заведут куда-нибудь не туда».

– Нет. Мы все знаем. Путин – герой! Путин нам поможет!

²⁸ тимчасово окуповані території на сході України.

²⁹ 2013 року.

³⁰ незаконне перевезення (та ін. переміщення) товарів або/та інших предметів через митний кордон (державний кордон).

³¹ один з видів вибухової зброї, призначений для ураження живої сили і бойової техніки супротивника осколками й ударною хвилею, що утворюються від вибуху.

³² фразеологізм: той, що не має власної точки зору, не відстоює свої погляди.

³³ на Вінниччині.

А. А.: Яке Ваше хобі? Зараз якось Ви своє дозвілля організуєте?

Г. І.: Я люблю везде ездить, но я при этом никуда не ежжу (*сміється*), потому что мне нужно обеспечивать семью. Стараюсь детям обеспечить, чтобы они везде ездили. Сегодня дочь с лагеря приезжает, на днях сын с Карпат [47] вернётся. Я люблю зарабатывать деньги (*щиро сміється*), чтоб у меня было чем подстелить³⁴ в случае опасности. Потому что если бы у меня не было, не знаю, хорошая это или плохая привычка, перове время нам бы еще хуже пришлось, так хоть какая-то база все равно есть.

А. А.: Возможно Вы хотите нам розповісти щось про що ми Вас не запитали? Чимось поділитися з нами

Г. І.: Не знаю. Я делюсь информацией и мне хочется, что бы рано или поздно... (*задумалась*)

А. А.: Яке Ваше бачення майбутнього?

Г. І.: Все буде Україна! Я твердо уверена в том, что рано или поздно, хотелось бы рано, все так или иначе вернется в рамки той территории, которая украинская и при этом... с людьми будет сложнее конечно, но территория та должна быть наша. А те³⁵, они всеравно приспособленцы, им всеравно под кем жить. Хоть под украинскими, хоть под осетинскими, хоть под российскими, хоть под всякими разными военными начальниками. Так что я думаю в мирной Украине они быстрее адаптируются. Раз они научились жить в военное время с комендантским часом, думаю те прелести, реформы, которые есть в Украине, хоть их все там ругают, но я вижу, я верю, что реформы делаются, что страна развивается. Мы ехали по Украине четыре года назад и проезжая сейчас, видно насколько более современной становится Украина. Хочется пожелать мира, хочется пожелать, чтоб дети не знали войны, потому что это неприятная ситуация, когда нужно детей адаптировать.

А. А.: Чи потрібна психологічна реабілітація переселенцям?

Г. І.: Ну они должны быть, потому что у всех разное восприятие, все по-разному воспринимают эту ситуацию. К нам в Тернополе зашли эмчэсники: «Вы, по-моему, самые адекватные переселенцы». Потому что кто-то ночью кричал, кто-то постоянно плакал. Дети боялись всего. То ли моему характеру спасибо, то ли не знаю чему, но мои дети до сих пор не понимают, что там была война. Я как-то смогла их убедить. «Ну, стреляют. Ну, представте, что это салют». Они ложились спать, ночью не слышно и когда стреляли грады [48], когда стреляли рядом гаубицы [49], я их не будила, не впадала в панику.

А. А.: Вам було страшно?

Г. І.: Было, было страшно за детей, за себя нет. Я просто думала успею ли я их разбудить, а если не будить, то всеравно уже ничего не изменишь, в любом случае. Переживалось за их эмоциональное спокойствие. Мне было важно, что бы они не впадали в панику, потому что многие мамы накручивали³⁶ своих детей, многие дети боялись шумов всяких, даже если это не стреляло, а просто был гром, то дети плакали и боялись. А мы как-то так вышли из этой бурной реки без эмоциональных потерь. Для них была потеря больше отца, больше то, что папа так поступил с ними. Тоже пришлось объяснять, что это просто папа переделал выбор, он не то, чтобы хотел, это не осознанный был выбор, потому что, то как он менялся видно было на глазах. Эта... промывает голову мгновенно. На это всё многие годы пошло, но когда наступил пик, Одесса, там сожжение Дома профсоюза [50], всё это, тогда наступил пик и люди взрывались, готовы... меня мой муж собственный хотел убить и растерзать, потому что я подожгла³⁷ дом в Одессе. Ну, такие какие-то. Ничё с этим не было поделать. Телевидение – это зло, а если это ещё пропандистское телевидение, то это вообще катастрофа. Ну в общем и целом.

А. А.: Я Вам дякую за Вашу розповідь. Для нас це дуже цінно.

Г. І.: Если что, звертайтесь, буду рада помочь. Может что забыла.

А. А.: Нам дуже приємно було з Вами познайомитись!

³⁴ мати гроші про запас у разі надзвичайних, непередбачуваних ситуацій.

³⁵ люди, що залишилися на тимчасово окупованій території на сході України, які позитивно або байдуже сприйняли вторгнення та окупацію.

³⁶ фразеологізм: налаштовували на негатив, не заспокоювали.

³⁷ гіпербола.

Словник

1. *Рубежное* – місто обласного значення в Луганській області.
2. *Луганская область* – адміністративно-територіальна одиниця України, розташована на сході країни.
3. *Краснодонский район* – адміністративний район Луганської області.
4. *Северо-Гундоровский* – укр. Северо-Гундорівський – селище міського типу, відноситься до Краснодонської міськради Луганської області. Де факто – з 2014 року населений пункт контролюється самопроголошеною Луганською Народною Республікою.
5. *Краснодон* – місто Луганської області. Місто контролюється самопроголошеною Луганською Народною Республікою з 2014 року.
6. *Шахта «Победа»* – входила до складу об'єднання «Краснодонвугілля». Була закрита за офіційними даними в 1998 році, згідно з програмою закриття неперспективних шахт.
7. *Казарма* – споруда, призначена для тривалого розміщення особового складу військового формування.
8. *Застава* – постійний штатний підрозділ прикордонних військ.
9. *Шестисоточные* – метрична одиниця виміру площі, що дорівнює 600 м².
10. *Буханку в руки* – у 1990-х роках за хліб, молоко, цукор доводилося стояти у величезних чергах, та й більше 1–2 (шт./кг.) в одні руки не продавали.
11. *Террикон* – відвал, штучний насип з порожніх порід, витягнутих при підземній розробці родовищ вугілля та інших корисних копалин.
12. *Северный* – селище міського типу в Луганській області, адміністративно підпорядковане міськраді міста Краснодон. Де-факто – з 2014 року населений пункт контролюється самопроголошеною Луганською Народною Республікою.
13. *Поповка* – село в Краснодонському районі Луганської області. Під контролем самопроголошеної Луганської Народної Республіки.
14. *Донецк* – раніше Олександрівка, Юзівка, Сталін, Сталіне, Сталіно, місто на сході України, адміністративний центр Донецької області. З 2014 року перебуває під контролем Донецької Народної Республіки.
15. *Вторжение* – військова операція, яка полягає в тому, що збройні сили однієї геополітичної одиниці входять на територію, контролювану іншою геополітичною одиницею з метою або завоювати територію, або змінити уряд, або з комбінацією обох цілей.
16. *Майдан* – Євромайдан – національно-патріотичні, протестні акції в Україні, передусім, проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.
17. *«Один плюс один»* – загальнонаціональний український телеканал, 1+1.
18. *Есбзу* – Служба безпеки України, СБУ.
19. *Майдановець* – учасник національно-патріотичної акції в Україні 2013–2014-го років, учасник Революції гідності.
20. *Сватово* – місто районного значення, адміністративний центр Сватівського району Луганської області.
21. *Сибирь* – великий історико-географічний регіон Євразії, Російська Федерація.
22. *Донбасс* – регіон, що утворився в результаті економічної діяльності ряду промислових міст на сході України. Включає велику частину Донецької і південну частину Луганської областей.
23. *Поречье* – селище в Краснодонському районі Луганської області. Під контролем самопроголошеної Луганської Народної Республіки.
24. *Изварино* – селище міського типу в Луганській області, адміністративно підпорядковане Краснодонській міськраді.
25. *Айдар* – підрозділ Сухопутних військ Збройних Сил України.
26. *Вика «Дикая»* – Дворецька Вікторія – активна учасниця Революції гідності 2013–2014 рр. Чотирнадцять місяців несла службу у зоні АТО в складі підрозділу Сухопутних військ Збройних Сил України «Айдар».
27. *Правый сектор* – українська політична партія та громадська націоналістична організація.
28. *Металлист* – селище, яке відноситься до Слов'янськського району Луганської області. Де-факто – з 2014 року населений пункт контролюється самопроголошеною Луганською Народною Республікою.
29. *Емчезсники* – Державна служба України з надзвичайних ситуацій, ДСНС.
30. *Леся Жуковская* – Олеса Федорівна Жуковська – народилася 27 січня 1993 р., м. Кременець Тернопільської області. Українська медсестра-волонтер, учасниця Революції гідності.
31. *Пантелеймон Рожанский* – Рожанський Пантелеймон Петрович – народився 9 серпня 1993 р. у с. Сосни Літинського району Вінницької області. Військовик, стрілець-навідник, старший солдат резерву Батальйону ім. Кульчицького. Загинув 2015 р. у ході російсько-української війни.
32. *АТО* – Антитерористична операція на сході України. Операція тривала з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018. Після АТО на сході України була введена операція Об'єднаних сил (ООС).
33. *Жека Гай* – учасник АТО.
34. *Литин* – селище міського типу в Україні, адміністративний центр Літинського району Вінницької області.
35. *Нова почта* – українська компанія, що забезпечує сервіс експрес-доставки документів, вантажів і посилок для фізичних осіб та бізнесу.
36. *Крым* – адміністративна одиниця на півдні України, розташована на Кримському півострові. Українською владою, Організацією Об'єднаних Націй, Євросоюзом визнається як територія, тимчасово окупована Російською Федерацією.
37. *Каїн и Авель* – два рідних брати з біблійного сюжету, згідно з яким через заздрощі Каїн убив Авеля.
38. *Нэшинал Джиографік* – National Geographic – американський телеканал, що транслює документальні фільми про природу, науку, культуру та історію.
39. *Хистори* – History – міжнародний супутниковий і кабельний телеканал, що спеціалізується на показі документальних фільмів історичної тематики.
40. *Гайсын* – місто в Україні, адміністративний центр Гайсинського району Вінницької області.
41. *Центр зайнятості* – Державна служба зайнятості.
42. *Волонтёры* – добровільна, суспільно-корисна діяльність, що здійснюється як окремими людьми, так і організаціями.
43. *Славянск* – місто обласного значення Донецької області, адміністративний центр Слов'янського району.
44. *Броник* – Бронезилет – елемент захисного одягу від уражень вогнепальної та холодної зброї, чи осколкових часток вибухових пристроїв.

45. *Омон* – спецпідрозділ для забезпечення правопорядку і безпеки, в т. ч. і на масових акціях і заходах, а також проти тероризму.
46. *Беркут* – підрозділи міліції спеціального призначення Міністерства внутрішніх справ України, що існували з 1992 по 2014 рік.
47. *Карпати* – гірська система на території Західної України, курортний регіон.
48. *Грады* – БМ-21 «Град» – реактивна система залпового вогню калібру 122 мм.
49. *Гаубицы* – тип артилерійської системи.
50. *Сожжение Дома профсоюза* – 2 травня 2014 року в Одесі відбулися масові заворушення, які призвели до загибелі близько 40 осіб.

Тахтарова Аніфе Мевлютівна: «...я такая маленькая была, в сорок четвертом году, нас посадили в скотские вагоны, где заколочены окна и двери, и повезли...»

А. В. Криворука, Н. Б. Волошина (м. Вінниця)

У статті подано усноісторичні свідчення Тахтарової Аніфе Мевлютівни.

The article presents the oral historical testimony of Anifa Mevlyutovna Takhtarova.

Ключові слова: *внутрішньо переселена особа з АР Крим, депортація кримських татар, збір бавовни в Узбекистані, вчительство, проживання у Вінниці, втрата дому в АР Крим, виховання внуків.*

Key words: *internally displaced person from Crimea, deportation of the Crimean Tatars, cotton collection in Uzbekistan, teaching, living in Vinnytsia, loss of home in Crimea, education of grandchildren.*

Тахтарова Аніфе Мевлютівна, 1 грудня 1941 р., м. Севастополь, вчителька англійської мови, нині – пенсіонерка.

Проект «Голоси живої історії». Дата проведення: 28 грудня 2018 року. Тема: «Вимушено переселені особи з АР Крим». При записі бесіди була присутня тітка Магіє Кешва.

Запитання: Расскажите пожалуйста как Вас зовут? Откуда Вы?

Аніфе Мевлютовна: Меня зовут Анифе с детства, ну, а потом уже стала Анифе Мевлютовна – это уже когда работать начала. А так, родилась в тысяча девятьсот сорок втором году, первого декабря. Один месяц жила в тысяча девятьсот сорок втором году, а потом сорок третий уже ну полных, живу пока. Анифе Мевлютовна можно говорить, можно Анифе. Там меня всегда Аней называли, говорили: «Мы не умеем по-татарски ваши имена называть правильно». Впрочем, когда я такая маленькая была, в сорок четвертом году нас посадили в скотские вагоны, где заколочены окна и двери и повезли... и куда повезли, мы конечно не знали. А жили мы в Крыму тогда еще. Ну, я то ничего не знаю, тем более, что мне один годик был до сорок четвертого года. Нас привезли в Крым, мы проехали, дальше повезли. Там есть станция Хилкова[1], называется, и потом повезли нас в Узбекистан. И там мы прожили сорок два года, в этом Узбекистане. Первые годы, эти узбеки говорили: «Вот вы чеченцы», вот так вот говорили, а потом и в Узбекистане так приняли, а потом когда уже сжились уже столько лет мы стали самые близкие. В гости ходили на все мероприятия. Вместе уже были. Ну, в школе я закончила курсы начальных классов. Начала работать учительницей начальных классов, а потом дальше в институт поступила. Иностраный язык закончила и работала учительницей иностранного языка. Английского. Вот, так вот, мы, вот там прожили. Хорошо жили. Они так плакали, когда мы уезжали. И вот уже приехали в Крым, тысяча девятьсот восемьдесят седьмом году, село Дорожное в Бахчисарайском районе. Ну что хочу сказать, они вот говорят: «А вы чеченцы?». Мы говорим: «Крымские татары, а не чеченцы». Я говорю: «Вы откуда сюда приехали? Мы вот здешние люди – крымские, а вы кто?». А теперь говорю: «Вы мне скажите, что у вас чеченцы, пошли и сказали: «Выходи с моего дома? В Саратов поехали? В Оренбург поехали? Куда они поехали? Они живут в Чечне. К ним вот едут русские, бомбят их, а потом валят все на них». Правильно, когда девочки одевали их, мужа убили, детей убили, я бы тоже, например. У меня два сына взрослые.

Запитання: О ком, Вы говорите – девочки одевали?

А вот эти вот, типа бронжилет да, такое показывали по телевизору, вот я видела, а так я там никогда не была. Ну, они хотели защитить свои дома, а у кого мужа все поумирали, это сколько таких? Об этом же никто не знает, а вот сейчас мы здесь живем четыре года. Вот, здесь вот, и вот вчера, позавчера весь вечер по телевизору показывали, а я не могла настроить. Я не знала, где какой канал. По-другому каналу звука нет, а потом поймал шестьдесят четвертый канал, сын вот, и оказывается такой звук хороший все время передавал, Елими Умеров, [2], выступал, а я плакала, сидела. Ну, в общем мы домой не ездили, вот, сколько мы здесь живем, четыре года, пятый. А там вот знаете, зашли рядом это, луганские, они там, рядом поселились, весь, это двери, окна сломали ну в общем воровали, вытащили все из дома, все что можно, ну сын говорит: «Мам ты не говори младшему», ну младший тоже пятьдесят лет, этому пятьдесят четыре. Я говорю: «Вы что, меня за кого принимаете, я что из-за вещей буду плакать?», я вижу по телевизору как хоронят украинских, тех которые защищают Украину, и я буду, шас сидеть и за вещей плакать, да пусть весь дом вынесут, весь дом сломают, всё равно наживем, мы наживем, мы порядочные, мы не выпиваем, мы не че не делаем, мы будем жить нормально». Ну, короче говоря, маленькая приехала в Узбекистан, сколько два, три года, там была, и с девочками бегала со всеми. Еще никогда не забуду ну школу одноэтажную...

Запитання: А в школе учились дети и узбекские?

Ну, узбекские учатся... Одна школа только была. Когда уже повзрослела, институт закончила. Я в узбекской школе работала, тоже иностраный язык преподавала. А там знаете дети, да вот которые позаканчивали, они в Томский институт все поступили, русский хорошо знают, учительница татарка у них была, а они русский знали лучше всех. И я, прямо вообще, вот знаю их хорошо, я с ними и в Ленинград ездила, с этими учениками, на

экскурсии, везде. Просто хочу сказать, дети очень одаренные и никогда, никогда между нами не было стычек, междоусобиц. Я вот один лист, вот так вот, взяла и села, и написала обращение к русским матерям России, но так и не отправила. Так вот и не знаю как отправить, мои вот говорят: «Мам, зачем тебе нужно это?». Я говорю: «Вы за кого? как вы можете отправлять своих сыновей? ради денег?». А воруют они, заходят голодные в наши дома, их что, Путин не кормит? Вот так вот получается, всем дома разрушают, вот заходят в дом поднимают маленьких грудных детей, вот так вот, и ищут там пистолеты, а кто им давал пистолеты, что Порошенко давал? Он наоборот сказал, чтоб ни в кого не стреляли, ни трогали. Они все, Крым продали, поэтому мы не можем туда попасть. Вот я эту передачу слушала... не знаю...

Запитанья: Скажите, кто то у Вас еще остался из, близких?

Нет. Напротив меня, вот так вот, через дорогу живет женщина, с которой мы в школе работали вместе. Там рядом параллельно, там тоже татарка живет. Ну это такие просто знакомые, работаем мы, сажаем огород, а потом выносим на трасу, сидим и что-то продаем, жили правильно там, мы хорошо жили, нормально жили, ну и здесь...

Мы приехали, тетка вообще никаких вещей не взяла, она же не думала что долго, я вообще думала на два-три дня мы уехали из дома. А это вот четырнадцатый год, когда началась эта, весь переворот, и эта, спасибо, весь этот этаж, все могли нам помогать и до сих пор. Там есть одна, двери у меня все время открыты, если куда выскочила или сплю, она сумку рас бросила, вот сюда сетку, и побежала на работу, это она нам приносит фрукты разные, детям и все приносила вот, как вот никогда нас не оставляли, спасибо.

По телевизору, один мужчина выступает, я никуда не уеду я вот здесь, там дом строят сколько там тысяч буду платить за дом, а потом говорит это хочу чтобы мои дети любили украинских детей чтобы они тоже любили нас, вот так вот не знаю. Девочка, правда, вот у нас, мы же мусульмане. И за это Путин, хочет выдворить всех из Крыма. Всех, ну это каждый день, сколько, это получается, мои дети взрослые уже. Щас, в школе учились, и я всех их знаю, и когда вот сегодня, они сидят в подвалах, их там не кормят, их там избивают, сегодня я могу по-фамильно назвать этих детей, они, мать их, моя подруга была, мы все знакомы и как нам вот надо ужить пережить это все, это вообще ужас а так что мы...». Училась, закончила там и десять классов, потом закончила курсы иностранного языка, это начальных классов, курсы иностранных языков я Московский кончала, Дрогомиловское шоссе там вот, ну в институт и параллельно, я на курсах два года проучилась я а потом.

Потом, поступила в институт, в институте было учиться намного легче, чем на курсах. Курсы, вот так вот, одна ошибка есть, возвращали, и это переделать надо. Другой вариант, исправил ошибку, снова переписать и так отправлять. Так, не принимается там, так строго, там приходилось заново по новой, новую другую совсем контрольную это решать, писать это. Я уже знаете, слова многие стала забывать, на всех языках.

У меня тетка, лучше всех разговаривает на русском языке, ей восемьдесят семь лет.

А у нас дети, мой сын старший, хорошо говорит на татарском, а он, родительский падеж, получается, та которые не умеющие разговаривать, а сейчас хорошо разговаривает, говорит: «мама не разговаривай с моими детьми, рядом на русском, пусть говорит, учат свой сначала», вот так получалось. А мы везде, дети мои, вот старший, сын он только разговаривал на это татарском языке. Теперь в школу идти, или во дворе, дети играют там Ганины, те не знаю татарский, а этот не знает русский, выходят они играть приходит он и говорит «по-татарски он говорит, беда они же не знают татарский, совсем не понимают нас, меня, ну маленький же, он был, еще в школу не ходил, я говорю: «ну конечно они татарский не знают», они же украинцами были, они знают только свой язык, научатся. А потом пошел в школу, они там встречались и смеялись друг над другом, что языки не знали, а там вот, этот русский знает отлично, но татарский уже тоже знает, нельзя сказать что плохо, но знает, ну в общем все мы учились.

Я вот хотела уехать, сын мне говорит, внук, одна внучка учится в университете в Киеве, уже на втором курсе, а он закончил в Киеве уже, он учился в Симферополе сначала, отлично учился, а сейчас в бурсе учится. Это в Турции. Дальше, в магистратуре щас, учится. Дети хорошие, то что они приняли ислам, пусть Путин всех заставлял бы принимать, они б тогда не выпивали бы и были бы хорошими людьми. Те кто в исламе, многие я вот смотрю девочки познакомились рас и выходят замуж за иностранца и нормально живут, и не один не выпивает, даже если к другу пойдет была спокойна не подерется не напьётся мой сын я была спокойна в этой жизни.

А сейчас, сюда приехали, это уже самое, внук мне говорит: «ты их не оставляй, не уезжай туда домой ну в Крым», ну я ж могу сесть на поезд и поехать, потом ты зайдешь домой у тебя свет не горит дома, ты зайдешь свет загорится дома ну ты ж включишь и к тебе придут вот эти вот черные или зеленые человеке и они могут тебя в СИЗО посадить, и сказать пока твои сыновья не приедут в Крым мы тебя не отпустим, ну вот это правда вариант такой был.

Запитанья: А Вы отмечаете татарские праздники?

Вот Новый год не празднуем! Мы смотрим телевизор каждый день. Не нужны нам ни эта, стрельба (*салют*) чтоб отмечать Новый год, мы покушали что есть, и ложимся спать.

Вот девочка ходит в третий класс, укрытая, (сначала ее, первый дни начали ети доводить ребята в классе, что она носит все татарское, национальное в длинном ходит, а сейчас перестали, потому-то она, так она умеет отвечать, хоть маленькая была «Я мусульманка я буду так ходить» вот так вот говорила, я говорю, ты так и сказала «Да», потом это свинину мы ж не кушаем, вот когда я паштет покупаю я спрашиваю (*зайшов син*).

Вот в общем, так получилось когда переворот этот начался, начну с того конца..

Запитанья: Где Вы, были в этот момент?

Дома были. Я у старшего сына, рядом все же живем там, я у него сидела и как раз уходила, не спотыкнулась ни че, у меня там случается с коленом, (*показуе на коліно*) не могу идти, а он выходит, а у нас там козы, я крикнула

Рустем, Рустем вон козы ходят в чужом огороде, иди заberi, я смотрю, вот здесь что-то случилось, он говорит: «мама стой здесь», я щас, на машине подъеду, тебя заберу, и повезу домой, ну вот так в общем мы поехали домой. Потом смотрю, с ногой дело серозное, а то, что переворот, мы даже не знали, и потом, поехали мы к костоправу [3], там тоже, друг костоправ есть, он мне сделал, потом мы приехали домой. Сын у меня стоит в комнате: «Не раздевайся, собирайте, что можно собрать, с собой, щас, уезжаем мы отсюда». Я говорю: «как уезжаем»? «куда уезжаем»? «Уезжаем, потому что, сейчас начнется, вот такой переворот, не знаю, чем это кончится». Ну ладно, быстро собрались, она набрала вещей, (*показує на тітку Лілю*), но у нас две машины, он (*син*), с семьей и мы вот, нас возьмут в одну машину и другую, а вещей много мы не возьмем, потому что, в одной семье пятеро детей, в другой трое детей.

Запитання: У одного сына и другого?

Да, и все должны вот ехать, в одной машине она села (*показує на тітку Лілю*), а в другой я села, и вот невестка и все дети, все здесь. И в общем, вот так мы начали ехать, это было в шесть утра, ну никто же не знал, что мы уехали.

Запитання: А многие с вашей улицы уехали?

Никто нечего не знал, не видели нас, потому что шесть утра, спят люди. Мы сели и поехали, просто взяли баклажку воды, наверное, и все, а так даже не че, что было готовое кушать, что бы в дороге покушать, это мы кое, что взяли. И едем. Потом это, сколько мы ехали, ну куда мы поедем, ну они стали, (*сини*) позвонили куда, в Киев хотели ехать, а там позвонили, нет сказали, до Винницы доезжайте, и выходите там вас встретят ребята. Есть, по депортации вот такие, где я внучку вожу на английский. И вот возле Мур улица, мы там вышли, они нас встретили, завели куда-то в комнату, и сразу накрывают, колбасу нарезают. Я говорю: «Девочки не режьте, мы колбасу такую не кушам, свинину, вот хлеба, воды, чай мы выпьем, а остальное нам не надо нечего, мы вот с собой брали, там кое-что мы поели». Ну вот мы и приехали, нас поместили на шестой этаж, одну ночь мы там переночевали, и потом вниз вот, спустили нас, хорошо. Ну вот здесь эта комната, невестка там с детьми, мы здесь вдвоем, здесь вот сын, и еще один сын, мой сын и внук, а там тоже девочка, она еще тогда не училась, ходила же в школу, не закончила там десятый еще.

И вот, так уехали, приехали вот сюда, и с тех пор живем. И сейчас вот, был слух если, мы вдруг уедем отсюда, то девочка, плачет, у меня здесь, все друзья, подружки, я говорю: «не куда не уеду», я здесь учусь в третьем классе, я куда пойду, она же в первый класс здесь пошла, куда я не поеду с вами, вот так плачет. И вот, это вторая, уже во втором классе учится, и вот Беда [4], ты помнишь нас на речку водила, а там ветка была, и лягушка раз и прыгнула в воду, напугали мы ее, да, и вот это вспоминает: «Мы домой поедем, поведешь опять на эту речку?». Рядом вот речка Альма [5], течет, я говорю: «поведу конечно», какой там поведу, вот сколько лет уже не видим, вот четвертого марта, будет ровно четыре года как мы здесь.

Вот, медики приходили, у нас татары жили, вот, в церкви одной, и вот это, приехали врачи отовсюду ну что б всех вот проверить. Мы ведь давно здесь все-таки. Как мы здесь сами чувствуем себя, ну одна, терапевт – «Вы вот с Крыма, да», я говорю, «Да», «хотите домой?». Я говорю: «да, очень хочу». А сыновья тоже хотят, я говорю: «нет», – вы их не слушайте, раз не разрешают, не вздумайте уезжать (шесть раз она повторила), не уезжайте, не уезжайте, я говорю: «не уеду конечно», ну вот, так вот, я один раз купила билеты, сын вот этот, а ну пошли возвращать, давай билеты вернули, ну хотела одна поехать, ну как ты поедешь, там же надо еще пешком идти много.

Ну, вот приезжаешь куда там, и еще оказывается надо пешком идти, ну мы то не знаем, одни говорят дорога короткая, не сильно долго идти, ну в общем не ездили ни разу. А так вот переписываться... связи нет, вот у меня же, я вчера переписывала, сидела все телефоны, которые МТС, эта, ни с кем связи нету! Вот, дядя умер, не смогли поехать, вот, в декабре, и так много родственников поумирало уже, ни к кому не поедешь.

Запитання: А кто еще из Ваших, близких, куда уехал?

Да вот, здесь говорят в Одессе, во Львове, ну мы их и не видели, я ни кого не видела.

Запитання: А детские воспоминания есть у Вас какие-то? С какого возраста Вы помните себя?

Вот, например в седьмом классе училась, ну родители..., у нас река Сырдарья [6] протекает, слышали, (*сміється*) ну да, все учат географию. Ну вот, все мы одноклассники пошли купаться, и вот и не тетка, а моей мамы мать Евтаде, бабушка моя, и это смотрю никто не пришёл за мной, а бабушка взяла прутик и идет за мной. А мы все там купаемся, ну плавать то я не умела, она с прутиком идет, ну думаю, мне щас стыдно будет если она меня шлепать будет по ногам. Быстро выскочила из воды, и она повела меня домой, ты почему сюда без разрешения пришла. А так я ходила на спорт, спортом занималась, гребля на байдарке, здесь вот видишь когда проезжаешь мост, гребцов, думаешь, позвали бы, я бы пошла, честно, так хочется.

Запитання: Это когда вы в школе занимались?

Да, да, с восьмого по десятый класс я занималась греблей [7], ездила на соревнования, в Ташкент [8]. Нас возили, и первые места занимали мы всегда. А там, это одного родственника жена русская, ну и дочь Света, это, она кричит: «Анька, паразитка, лево руля, право руля, гребни хорошо», вот так бежит за мной вдоль реки. А потом уже встретила ее, взрослая, я ей говорю: «ты, че меня так называла, Анька-паразитка».

И вот, у сына был один друг, с армии должен был приехать, у него и мама и папа глухонемые, не прописывают. Они приехать, приехали, но не прописывают, там в Крыму, и я за себя столько не ходила, сколько за него бегала по всем инстанциям, пока его вот прописали. Там и узбеки бывает в горкоме партии работали, и секретарь горкома русская Воронина, я пришла, Тамара Яковлевна говорю: «вот здесь мальчик живет, он сам разговаривать умеет хорошо, в армии служил, приехал, а дома его не прописывают. Потому, что он женатый», и вы знаете говорю: «компьютерное только-только, где то появилось, еще не умели компьютером пользоваться никто, а он первый умел», и я говорю: «возьмите его, он же хороший, пригодится такой мальчик, как это, золотые руки». Она дала

команду, що б прописати змогли. Коли прописали, надо було в горисполком ідти, я прихожу туди, смотрю узбек, он председатель горисполкома, че говорит, ты со мной не здороваешься, ты не помнишь что мы вместе на греблю ходили, ну я, его откуда могу помнит, тогда еще даже не помнила, я говорю: «вот смотри, ты узбек да, если ты куда-то уехал и твои родители, ты что так родителей и бросишь, да, или не нужны тебе родители». У него и мать и отец глухонемые, они куда могут обратиться? Если им что-то надо, она, только пишит вот так вот, да если кого-то зовет. А так не умела мать разговаривать. И он: «все, пропишу, ты че, вот так своей знакомой не помогу что ли, говорит». Потом мать прибежала, ко мне благодарила, Аня, Аня вот, так вот, я говорю идите, живите, стали жить.

На хлопок ездили, вот где-то я рылась (*перебирає старі фотографії*) в фотографиях, как раз хотела найти, как с классом мы ездили. Вот моя двоюродная сестра, она в Риге живет, щас тоже ей под шестьдесят лет, мы одыхат ездили к ним (*переглядає фотографії*). На танцы ходили в свое время, но без разрешения не пускали меня, все равно хоть-куда.

Словник

1. Станція Хілкова – нині Бекабад, місто в Ташкентській області Узбекистану. Місто виникло як селище в 1899 році, при будівництві залізничної станції «Хілков».

2. Елімі Умеров – Ільмі Рустемович Умеров. Народився 3 серпня 1957, с. Ахунбабаєва, Ташлакський район, Ферганська область, Узбекика РСР, СРСР) – український державний діяч, заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу з 2015 року, заступник Голови Верховної Ради Криму в 2002-2005, голова Бахчисарайської районної державної адміністрації в 2005–2014 роках.

3. Костоправ – за старих часів – той, хто вправляв кістки при вивихах.

4. Беда – бабуся кримськотатарською мовою.

5. Річка Альма – Альма, річка в АР Крим. Назва в перекладі з кримськотатарської означає «яблуко» (по берегах річки багато яблуневих садів).

6. Сирдар'я – річка в Середній Азії, найдовша після Амудар'ї річка Середньої Азії.

7. Гребля – різновид веслування на човнах, байдарках або каное. Є олімпійським видом спорту з 1936 року (вперше ж був представлений на Олімпійських іграх 1924 року як показовий вид).

8. Ташкент – столиця і найбільше місто Узбекистану. Найбільше за чисельністю населення місто Узбекистану і Середньої Азії, центр Ташкентської міської агломерації, найважливіший політичний, економічний, культурний і науковий центр країни, а також авіаційний, залізничний і автомобільний вузол.

ОСОБИСТОСТІ В УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

**Літинчанка Ніна Дяченко(ва)-Гордаш* – прима вокалу та володарка нот.
Від виходу за кордон (1919 р.) до сцени Словацької опери (1960-ті рр.). Еміграційні спогади**

О. Є. Зубко (м. Вінниця)

Подана стаття містить матеріал про одну з українських емігранток міжвоєнної доби в Чехословаччині, подолянку, приму вокалу й володарку нот – Ніну Дяченко(ву)-Гордаш (1900–1960-ті рр.).

The article contains a material about one of the Ukrainian emigrants of the interwar era in Czechoslovakia, a Podillian, a first-class singer and a master of music – Nina Dyachenko(va)-Hordash (1900–1960's).

Ключові слова: Літинщина, українська міжвоєнна політична еміграція, Чехословаччина, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933), вокальний спів, театр.

Key words: the Lityn region, Ukrainian interwar political emigration, Czechoslovakia, Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923–1933), vocal singing, theater.

Людина створює згадки, щоб надати сенсу своєму минулому і теперішньому життю; забезпечити комфортні самовідчуття й самоідентифікацію.

Цей процес ґрунтується на взаємодії особистої та колективної пам'яті.

П'єр Бурд'є

Традиційно усноісторичний аналіз, зазвичай, виходить з класичних питань, сформульованих американським дослідником Майклом Фришом: *хто говорить? про що говорить? чому говорить?** Пошук відповідей на ці питання проходить крізь реконструкції зв'язків, життєвих епізодів, взаємовідносин в межах конкретного наративу. Протягом останніх десятиріч на пострадянському просторі відбувається пошук шляхів подолання певного скепсису щодо можливостей використання усних споминів в історичних дослідницьких практиках. Основним полем для цього стала соціальна історія та інші історіографічні напрямки, які акцентують увагу на Людині з її суб'єктивністю і особливостями індивідуальної пам'яті. Більшість пропозицій торкалося розгляду усних згадок як одного з видів джерел особистого походження. Тому, ми поділяємо думку російського історика Віталія Безрогого щодо індивідуальної пам'яті як історичного джерела й супротивника колективної пам'яті, а то й її коректувальника. Бо в нашому випадку йдеться про середовище музичного кола української політичної міжвоєнної еміграції в ЧСР (1921–1939 років) (*нарратив*), його конкретного представника – Платоніди Россіневич-Щуровської (*хто говорить?*), котра вела

мову про свою колегу по музичному цеху – вокалістку Ніну Дяченко(ву)-Гордаш (*про кого та про що говорить?*), фіксуючи цікаве більшості меншітне колективно-суб'єктивне побачене-почуте-проговорене-пережите (*чому говорить?*). Наш матеріал цікавий також тим, що інформує про долю й повсякденність однієї із наших землячок.

В жовтні 1927 року в одному із своїх листів до якогось Олександра Антоновича Платоніда Россіневич-Щуровська – перша українська жінка-диригент – писала: «.....У Празі нині всі поголовно артисти. І Стешко, і Нижанківський, і Дяченко-Гордаш..... і ніхто зайвий раз рота не відкріє, якщо пропонуватимуть менше 20 корон....» [1, арк. 8].

Хто ж вона, ота артистка Дяченко(ва)-Гордаш, про котру ще не один раз згадуватиме в своїх листах та споминах Россіневич-Щуровська?

Особова справа лектора класу солоспіву (вокалу – О. З.) Українського вищого педагогічного інститут ім. М. Драгоманова (1923–1933) в Празі Ніни Дяченко(вої)-Гордаш досить скупа на інформацію [2, арк. 1-2]. (Дійсно всього два аркуші – О. З.). Народилася в селі Слобідка Янівської волості Літинського повіту Подільської губернії. Нині – це село Янівська Слобідка Калинівського району Вінницької області. Рік народження Ніна Гордаш (Дяченко(вої) по чоловіку – О. З.) 1900-й. (Спершу, перевірити день та місяць народження літинчанки не було можливим, оскільки у Державному архіві Вінницької області (ДАВіО) відсутні метричні книги Слобідської Церкви Святої Параскеви [3, 4]. Проте згодом, інформація віднайшлася в іншому джерелі – О. З.).

В 1917 році вона закінчила Тульчинську церковно-парафіяльну школу (школа існувала з 1886 року по 1918 рік, однак відомості про неї теж відсутні в ДАВіО – О. З.), двокласний курс якої був розтягнений на три роки з вивченням закону Божого, церковного співу, листа, арифметики, читання та історії. Про дату та 1900-й рік народження Ніни Дяченко(вої)-Гордаш свідчать також матеріали із книги «Українська пісня за кордоном». Зокрема, там відзначено, що Ніна Гордаш мала альт та що народилася вона 4 квітня 1900 року: «Альти: Антонович А., Броунс Н., Царгородська Ніна, Чабаненко Євдокія (27.11.1896 – †?), Чехівська-Курчинська Зінаїда (05.10.1896 – †?), Чорна Н., **Гордаш Ніна (4.04.1900 – †?)**, Якуненко Катерина, Колодівна Софія, Машкевич Ніна, Приемська Марія, Радченко В., Здориченко Катерина» [5, с. 20].

По закінченні Тульчинської церковнопарафіяльної школи Ніна Гордаш два роки вчителювала в різних селах Літинщини. (На жаль, в автобіографії в не вказані які саме села – О. З.). А вже наприкінці 1919-го стала студенткою Кам'янець-Подільського університету. Саме серед студентів цього університету вона й «потрапила» на очі Олександру Кошицю, з Капелою котрого їй пощастило вийшла за кордон.

Учасником Капели був й чоловік Ніни – в майбутньому оперний співак Григорій Дяченко. Як зазначено у тій же «Українській пісні за кордоном»: «Баси: Чуприна-Чехівський О., **Дяченко Г.**, Кузьмин Н., Ординський П., Пасько В., Педа А., Стеценко П., Судак В., Трухлий О., Трухлий І., Трухлий С., Бучковський І., Корсуновський П., Литвин Х., Миколайчук К., Петренко М., Рейвахівський Ф., Рошахівський М. (26.01.1891 – †?), Шандрівський Г., Андрієвський В., Чавдарів В., Костецький М. (1886–1971), Зражевський І». Вочевидь, Ніна та Григорій побралися шлюбом в проміжку 1920–1923 років. Цікаво, що у складі Капели з гастролями з Чехії до Польщі у 1920 році Григорій Дяченко, на відміну від Ніни, виїздив, але потім повернувся остаточно назад до Чехословаччини [6, с. 10].

В 1921–1922 роках Ніна Гордаш – учасниця Українського академічного хору, заснованого при Українському громадському комітеті в 1921 році (1921–1925). З цього часу вона виступає також сольо на рівні з такими співаками, як М. Менцинський, О. Руснак, І. Туркевич-Мартинцева, М. Голинський, М. Сокіл, М. Гребінецька та іншими [7, с. 16]. А ще своїми вокальними даними підтримує різноманітні заходи жіночих еміграційних організацій.

Найбільш плідним періодом в житті Ніни Дяченко(вої)-Гордаш, на нашу думку, були 1925–1927 роки. Адже з 1 травня 1925 року вона розпочинає, як вже було вище зазначено, працювати на посаді лектора класу солоспіву музично-педагогічного факультету УВІІ ім. М. Драгоманова в Празі. Як відомо, педагогічна діяльність передбачає видання окремих підручників та різних навчальних посібників. Отож, в 1927 році виходить друком її підручник «Сольовий спів, його теорія та практика» [8, с. 386]. Підручник Дяченко(вої)-Гордаш, за оцінкою української дослідниці, професора й доктора мистецтвознавства Ганни Карась, нараховував 92 сторінки та складався з трьох розділів й додатків. Так, в першому розділі Дяченко(ва)-Гордаш розглянула історію розвитку вокального співу від найдавніших часів, охарактеризувала вокальні школи Італії, головні принципи навчання в них, особливості постановки голосу вокальних педагогів Італії, Франції т.зв. «старої школи», вимоги до голосу Р. Вагнера. Другий розділ підручника, вказує Ганна Василівна, був присвячений теорії вокального співу. Тобто загальним відомостям про складові, анатомію та функціонування голосового апарату, техніці співу; детальним характеристикам голосів та їх регістрів. Тоді як третій розділ, звертає увагу доктор, розкривав питання практики вокального співу, виховання голосу, музичного смаку, проблеми дикції. До підручника були також включені спеціальні вправи для практикування тих або інших вокальних навичок або подолання проблем інтерпретації та виконання. Тоді в додатку йшлося про різні голосові вади та способи їх усунення, поради для збереження голосу, таблиці будови голосового апарату. Рецензію на підручник Дяченко(вої)-Гордаш написав її колега по факультету Зиновій Лиско. Саме Лиско відзначив, що літинчанка свій підручник написала на основі посібників чеських педагогів по співу Е. Фукси та Б. Беноні. Однак, і Лиско, і Карась вагомість цього підручника вбачають у тому, що це був, фактично, перший україномовний ґрунтовний систематичний виклад теорії вокалу та практичних порад, необхідних вокалістам.

З 1925 року Ніна Дяченко(ва)-Гордаш – активна членкиня Українського радикально-демократичного клубу в Празі (1925–1939). Ця громадсько-політична організація була створена прихильниками «Екзильного уряду УНР», тобто петлюрівцями, що дозволяє нам стверджувати про конкретні політичні симпатії «прими вокалу». УРДК за всі роки свого існування складався з трьох відділів: військово-історичного, бюро праці та літературно-музичного. А своїм головним завданням вважав проведення культурної і політично-освітньої діяльності як для власне членів, так і широкого загалу української еміграції. Так, Клуб влаштовував академії, товариські сходини, на яких виголошувалися доповіді, подавалися реферати, присвячені національним святкам, відомим подіям чи особам. Доповіда-

чами були відомі громадсько-політичні діячі української еміграції, професори українських вищих шкіл, військові. Наприклад, за період з 1 січня 1926 по 1 січня 1936 були влаштовані 41 академія і 83 сходи, на яких виголошено 203 доповіді. Крім цього УРДК було організовано 9 вечірок. Свої репрезентивні засідання Клуб проводив, зазвичай, в готелі «Гриф» [9, с. 86]. Останні дані про членство Дяченко(вої)-Гордаш в УРДК зафіксовані жовтнем 1939 року.

30 жовтня 1930 року подолянка звільнилася з УВП. І такий крок не викликав подиву, бо в 1930-му році ЧСР вже зачепила світова економічна криза, яка, зауважимо, тривала тут до 1935 року. «Російська допомогова акція» вже давно була згорнена, Педагогічний інститут був поставлений перед фактом цілковитого закриття, а перед українськими працями, на жаль, зачинався ринок праці.

Отож, з 1930 року подружжя Дяченків перебирається до Західної Богемії, до центру пивоваріння – міста Плезень. Тут Ніна Дяченко(ва)-Гордаш влаштовується до міського театру (нині театр ім. Й. К. Тила), де після двох сезонів (15 липня 1932 року) закінчує ангажемент та розпочинає (з 15 серпня 1932 року) свою десятирічну артистичну кар'єру в оперній трупі Чеського театру в Оломоуці – столиці Моравії (нині – Моравський театр в Оломоуці).

За часів Німецького протекторату (1939–1945) чеський театральний колектив м. Оломоуца був змушений звільнити театральне приміщення для німецького театру і тому Ніна та Григорій 31 липня 1942 року перейшли до новоствореної Німецької опери в Оломоуці, де працювали до кінця Другої світової війни***.

Наявними є також відомості про те, що Ніна Дяченко(ва)-Гордаш не довгий час працювала викладачем в Українській гімназії в Модржанах в 1941–1942 роках [10].

З 1 серпня 1946 року та до 8 серпня 1952 року видатна подолянка рахувалася вокалісткою оперної трупи Сілезького театру в Опаві. А з 15 серпня 1952 року вона розпочала самостійну кар'єру в Українському театрі у Пряшеві (Словачина)****. Як склалася подальша доля славетної подолянки – невідомо, як і невідома її дата смерті. Але пояснення цьому, вочевидь, наступне: недовге існування, власне, Українського театру в Пряшеві. Театр проіснував недовго в силу політичної кон'юнктури. В 1954 році новий директор Українського Народного Театру в Пряшеві, Бартоломій Баволяр, вирішив заснувати при театрі ще один колектив – оперетну трупу. Баволяр не побоявся запросити на посади аж трьох неблагонадійних фахівців на той час: головного режисера Юрія Шерегія, балетмейстера Володимира Лівовицького (родом з Волині) та диригентку Ольгу Дутко з Праги (родом з Закарпаття), яка ангажувала в оркестр оперети кілька визначних чеських музикантів. (За даними, що це будуть уточнюватися, саме вона – прийомна донька Августина Волошина, – і запросила Ніну Гордаш). Невдовзі колектив оперети (70 осіб) починає здійснювати свої перші вистави. І досить швидко оперета Українського Народного Театру в Пряшеві здобуває визнання та прихильність словацького глядача. Розголос про самобутній колектив – настільки великий, що починає ширитися по всій Чехословаччині та доходять навіть до Закарпаття. Тому управліннями «від культури» Словаччини, було вирішено відправити колектив на фестиваль «Театральні жнива» до Праги. Тут в 1956 році колективом було взято 1 місце.

«Пряшевіщина була вражена досягненнями своїх півунів, тому Баволяр їде до Праги і здобуває у міністра культури Чехословаччини, Зденка Неєдлего, декрет-розпорядження на заснування при Українському Народному Театрі нового Українського колективу опери й балету. Але при поверненні додому, сталося лихо, над горами Високі Татри літак падає і директор Бартоломій Баволяр гине разом з декретом. Новопризначений директор Українського Народного Театру був номенклатурним працівником, що умів робити кар'єру, тому Іван Мацінський вирішив: «Ми не потребуємо ані оперу, ані оперету – нам треба мати ансамбль „Пісні і Пляски“!» У 1956 році, на догоду тогочасній соціалістичній кон'юктурі, оперету перетворено у Піддуклянський український народний ансамбль – також єдиний професійний український ансамбль поза межами України, а всіх зачинителів оперети було випроваджено з колективу. З того часу цей театральний колектив перетворився в музичнотанцювальну трупу при театрі» [11].

Зрозуміло, танцювати у віці «за 55-ть» було вже проблематично через фізіологію та й не за фахом, отож Ніна Дяченко(ва)-Гордаш тихо та непомітно полишає сцену. За неперевіреними даними, після закінчення Другої світової війни подружжя Дяченків розірвало шлюб. Не мало воно й дітей. Скільки ще саме років прожила літинчанка, як вона та де вона доживала віку, коли саме та від чого вона померла – всі ці питання в процесі пошуку.

А ось непрямі (не безпосередні, уснопереказові) еміграційні спогади про видатну літанчинку віднайдені, як вже було сказано, в декількох листах Платоніди Россіневич-Щуровської до «якогось Олександра Антоновича». (Міркуємо, до самого Олександра Кошиця – О. З.) Бо власне про себе, літинчанка не полишила нічого, за виключенням зазначеного вище підручника. В своїй кореспонденції, що заховалася у справі Миколи Россіневича («Короткі біографічні відомості про підполковника Армії УНР, в. о. директора Канцелярії УВУ в Празі Миколи Россіневича. Листи М. Россіневича і його дружини до Олександра Антоновича (прізвище не визначене). (3.12.1924–01.01.1934 рр.)), Пані Платоніда згадує про Ніну Дяченко(ву)Гордаш здебільшого в контексті питань діагностування туберкульозу, методів його лікування, курсу валют та непотрібності політичної еміграції в Совдепії.

«18.V.1927.Оказалось, що і мене не минула тяжка еміграційна доля: вчепився і до мене туберкульоз.... Туберкульоз – це вже категорія всіх без виключення емігрантів. Ті ж Стешко, Нижанківський, Дяченкова-Гордаш.... Доля, здається, всіх однакова. У нас зараз це настільки модно серед нашої еміграції, що як яка здорова душа і вирветься хвацько з рядів нас зуарядних смертних, то навіть загальне здивування викликає. Таким робом – всі під один аршин, бо все ж таки не хочеться умирати в такі роки» [12, арк. 7]. Тобто, Россіневич Щуровська свідчить про те, що свого часу «подільська прима нот» мала теж туберкульоз, який, вочевидь, або вилікувала, або якуму не дала перейти у гостру форму.

«28.V.1927.... Завіз мене старий (чоловік – О. З.) від Праги в якийсь сосновий ліс (через нього усі проходять), на 230 м вище від неї (Праги – О. З.). Отож сидиш зараз в глухій деревні, живеш по годинах, дихаєш сосновим повітрям та годуєшся як «на убой»: жуєш розтоплене сало, яйця (які вже остогидли за 5 місяців) та заливаєшся

молоком. Розносить жінок, слава Богу, порядком. Я щось кіло 8-10 прибавила у вазі. А на додачу ренген...» [13, арк. 7]. З цих вже стрічок можна зробити висновок про те, як саме лікувався туберкульоз емігрантами.

«28.V.1927.... Потрібно їхати до моря. Болгарія або Італія. Терміново їхати. Однак для більшості з нас Болгарія, наприклад, «відсунулася». Болгари панічно бояться емігрантів та і у Варні малярія. А кімнати дороги – 3000 левів. В коронах чеських це 750 за саму скромненьку кімнатку. Про Францію або Далмацію (Середземномор'я) я вже мовчу....» [14, арк. 7–8]. З цих вже стрічок диригентки можна зробити значно ширші висновки. По-перше, для хворих на туберкульоз важливою умовою одужання був не тільки хвойний ліс, але й морське повітря. По-друге, у більшості з емігрантів не було коштів для відпочинку на морі, зокрема, а то й коштів на лікування загалом. 750 чехословацьких крон – це був практично весь місячний заробіток Ніни Дяченко(вої)-Гордаш. Адже, професор вузу отримував 1200 крон, доцент – 1000 крон, лектор 700–800 крон, асистент – 500-600 крон. І це при умові, що прожитковий місячний мінімум українського вихідця в ЧСР складав 1000 крон. А з урахуванням того, що офіційний (банківський курс) в 1923–1933 роках чехословацької крони до американського долару становив 3:1 (точніше 2,96:1), українським пражанам, фактично, доводилося жити на 29 доларів 60 центів в місяць. Тоді як вартість проїзду в трамваї (найдешевший вид транспорту) становила 1-3 крони за поїздку, вартість пари жіночих або чоловічих осінніх чобіт коливалась на той час від 80-ти до 180-ти крон, чоловіча сорочка або жіноча спідниця коштувала 35–250 крон, а чоловіче або жіноче пальто – 250-800 крон [15, с. 85–86].

«28.V.1927. Поганим настроїм якийсь у всіх нас, музик, без виключення. І ніби нічого собі живеться, ніби і праця цікава, і поле біля неї, але моральний стан все тяжче і тяжче. Постійна залежність від братів-слов'ян, їхнє нарікання за загострювання, непевність положення. Все це робить життя тяжким..... Ось Сімович повернувся з Совденії «обработаний»: «Вас там, музик, чекають, усі ви затребувані здається річно 40 000 \$, та Україна бідна на гроші. Тому «культурних емігрантів» потребують, а політичним не має чого думати про поворот» [16, арк. 8]. Ось тут вже прослідковуємо те, що Платоніду Россіневич Щуровську можна віднести до активних учасників історичних подій, тоді як Ніну Дяченко(ву)-Гордаш до так званих «спостерігачів історичного процесу» або «пасивних споглядачів». Вона, як бачимо, хоч і не приховувала своїх політичних симпатій, проте не виносила їх на широкій загал, а намагалася просто пристосуватися до реалій життя й набути певного соціального статусу та капіталу. Можна стверджувати й те, що повертатися назад навіть за сприятливих умов, подружжя Дяченків не планувало. Ніна Дяченко(ва)-Гордаш певним чином «знайшла себе у житті», про що, як бачимо, свідчать й писемні, й усні джерела.

*Написання Дяченко(ва)-Гордаш від питання «чия?», тобто Дяченка (його), Дяченкова.

**Фриш, М. Устная история и книга Стадса Теркеля «Тяжёлые времена» // Хрестоматия по устной истории / М. Фриш ; пер., сост. введение М. В. Лоскутовой. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 61–62.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп.1. Спр. 170. 14 арк.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАГОВУ). Ф. 3972. Оп. 1. Спр. 253. 2 арк.

3. Волости и важнейшія селения Европейской России : по данным обследования, произведен. статистич. учреждениями М-ва Внутрен. Дель, по поручению Статистич. Совета / Изд. Центр. Статистич. Ком. ; сост. В. В. Зверинский. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 8, вып. 3 : Губернии Малороссійскія и Юго-Западныя. – 333 с.

4. Населенныя места Россійской Имперіи в 500 и более жителей съ указанием всего наличнаго въ них населенія и числа жителей преобладающихъ вероисповеданій по даннымъ первой всеобщей переписи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1905. – IX + 270 + 120 с., (стр. 1-168).

5. Українська пісня за кордоном. Світова концертна подорож Укр. нац. хору під проводом Олександра Кошиця ; Голос закордонної критики / Укр. муз. т-во ім. О. Кошиця в Парижі. – Париж, 1929. – 396 с.

6. Наріжний, С. Українська пісня за кордоном. Українська Республіканська капела й хори української еміграції 20-х і 30-х рр. / С. Наріжний. – Прага, 1941. – Ч. 6 (95). – 16 с. – (Відбитка журн. «Пробоем»).

7. Карась, Г. В. Шевченківські святкування української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині / Г. В. Карась // Прикарпат. вісн. НТШ. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 13–23. – № 2 (10).

8. Карась, Г. В. Музична культура української діаспори у часовому світопросторі ХХ століття : монографія / Г. В. Карась. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. – 1164 с.

9. Наріжний, С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 : (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) С. Наріжний. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.

***3 приватної переписки О. Зубко з Г. В. Карась – доктором мистецтвознавства, професором, завідувачем кафедри академічного та естрадного співу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

10. Українська гімназія в Чехії (1925–1945) // Альм. Укр. гімназії в Празі-Ржевніцях-Модржанах / ред. В. Маруняк. – Мюнхен, 1975. – 295 с. – (Вид. колективу учнів УРРГ–УРГ).

***3 приватної переписки О. Зубко з Г. В. Карась – доктором мистецтвознавства, професором, завідувачем кафедри академічного та естрадного співу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

11. Академія, присвячена сторіччю // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ridneslovo.co.rs/rs21/18.html> (Дата доступу: 12.07.2017).

12. ЦДАГО України. м. Київ. Ф. 269. Оп.1. Спр. 170. 14 арк.

13. ЦДАГО України. Там само.

14. ЦДАГО України. Там само.

15. Зубко, О. С. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.) : Дис. канд. іст. наук. 09.00.12 (українознавство) / О. С. Зубко. – Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. – 224 с.

16. ЦДАГО України. м. Київ. Ф. 269. Оп.1. Спр. 170. 14 арк.

Юрій Липа як лікар за спогадами сучасників

С. В. Кучеренко (м. Одеса)

У статті розкрито особистість Юрія Липи – митця, медика, мислителя.

The article reveals the personality of Yuriy Lyba - artist, physician, thinker.

Ключові слова: *особистість, Юрій Липа, липознавство, спогади, дослідження.*

Key words: *personality, Yuriy Lyba, Lyba studies, memories, research.*

Український історіософ і геополітик Юрій Липа (1900–1944) за фахом був лікар, мав хист письменника, покликанням вважав публіцистику. У автобіографічному вірші «Три брати» (1930) Ю. Липа себе визначив у трьох сутностях: митець – медик – мислитель. Друг і одностуденець Юрія Липи Лев Биковський застерігав від односторонності в студіях над його життєвим і творчим шляхом, вважаючи, що це призвело б до втрати суцільності й було б проявом недооцінювання його духовної істоти.

Попри значний розвиток липознавства – понад 1500 публікацій за сто років (1917–2017) [1], досі недостатньо вивченою залишається професійна сторона життя Юрія Липи, за винятком публікацій О. Кіцери та Л. Миколишин Л. [2], І. Нечитайла [3], В. Мороза [4] та Є. Луна [5]. Важливу біографічну інформацію містять спогади сучасників, опубліковані свого часу в діаспорних часописах [6; 7; 8; 9; 10; 11]. З них відомо, що після закінчення гімназії він почав студіювати право, але час визвольних змагань і приклад батька Івана Липи (лікаря, міністра віросповідань та здоров'я, засновника благодійної організації опіки над інтернованими вояками армії УНР «Блакитний хрест»), спонукали його обрати медицину. Товариство допомоги емігрантам з Великої України та Українське лікарське товариство призначили стипендії талановитому сину видатного батька на навчання у Познанському університеті (1922–1928). Після шестирічних студій та складання всіх іспитів Ю. Липа отримав диплом доктора всіх наук лікарських. Впевнений у тому, що Україна потребуватиме військових лікарів, він ще закінчив курси Школи підхорунжих санітарних польської армії (1930–1931). Працюючи асистентом при Варшавському університеті, Ю. Липа отримав стипендію на стажування в Лондоні [можливо 1932 р. – С. К.], яке було перерване через виступ стажиста у польському консулаті з критикою антиукраїнської політики Другої Речі Посполитої. Очевидно, по поверненню до Варшави захисник українців місце асистента також втратив.

Саме тоді Ю. Липа влаштувався працювати лікарем до Варшавської Каси Хворих, де почав застосовувати недорогі, але ефективні методи лікування хронічних захворювань травами. Перше вдале застосування Ю. Липою лікарських рослин відбулося ще за часів студентства у Познані. Тоді йому вдалосявилікувати кишкову хворобу приятеля за допомогою зілля, котрим рятувався господар його тимчасового помешкання. Підбадьорений успіхом, молодий фахівець знайшов собі радника – старого фармацевта, оцінщика рослинної лікарської сировини при гуртовій коморі – і почав міняти хімічні ліки на рослинні суміші. Поглиблювати свої знання з фітотерапії [десь на початку 1930-х рр. – С. К.] Ю. Липа вирішив у відомого фітотерапевта Яна Мушинського, який викладав у Віленському університеті. Але професор два роки поспіль відмовлявся прийняти його на свій курс лише тому, що абітурієнт не захотів писати своє прізвище у польській вимові «Ліра». Лише на третій рік Я. Мушинський, здивований впертістю українця, дозволив студії. Невдовзі Ю. Липа став асистентом професора і завідувачем його знаменитим городом лікувальних рослин. В історії польської медичної науки д-р Ю. Липа відомий як науковець, що запровадив латинський термін «фітотерапія» замість польського «ziołolecznictwo», використавши його для назви свого підручника «Фітотерапія» з передмовою проф. Я. Мушинського (1932; 1938) і як автор низки статей про історію, теорію та практику лікування хронічних хвороб рослинами [12, с. 221].

Майже 15 років (1929–1943) Ю. Липа мешкав у Варшаві, де мав приватну практику. «Як лікар Ю. Липа був дуже поважаний як українцями, так і поляками, рівно ж представниками інших націй. З недугами він боровся не тільки готовими ліками, а й травами за власними рецептами. Вмів лікувати ще й добрим сердечним словом. Дуже часто надавав медичну допомогу безкоштовно. В будь-яку хвилину дня і ночі нікому не відмовляв. Мав рідкісну властивість морально підтримувати хвору людину на дусі...» (зі спогадів активістки української громади Варшави Н. Юрчинської-Попович) [13, с. 49].

Останній рік життя д-ра Ю. Липи пройшов на Яворівщині (Яворів, Бунів, Іваники). Весною 1943 року він перевіз туди свою родину, а восени й сам назавжди покинув Варшаву. Працював на посаді лікаря-куратора шкіл Яворова і Яворівщини, лікував селян і повстанців, проводив медичні курси для молоді, збирав досвід народної медицини, писав, друкувався, виступав з відчитами у Народному домі. Того ж року вийшов друком підручник-довідник Ю. Липи з промовистою назвою «Ліки під ногами», що став у пригоді простим людям у побуті та упівцям у лісі. За свідченням Є. Мік, доктор просив селян збирати лікарські трави не лише для себе, а й для українських вояків [14, с. 84].

Безцінними для реконструкції біографії Ю. Липи у 1943–1944 р. є розповіді жителів Яворівщини, зібрані протягом 1980–1996 рр. краєзнавцем Петром Кіндратовичем (1928–1996), упорядковані в 1996–2000 рр. його дружиною Юлією Кіндратович (1932–2000), підготовлені до друку і оприлюднені видавцем Дмитром Сапігою у збірці «Апостол новітнього українства» (2000) [15]. Унікальна інформація могла бути втрачена назавжди, якби уродженець с. Бунів Петро Кіндратович запізнився з опитуванням, адже покоління очевидців почало відходити. Бувало і так, що людина помирала, так і не встигнувши поділитися із збирачем своїм біографічним епізодом.

Далекого вересня 1943 р. 16-річний учень Яворівської торгівельної школи вперше побачив Ю. Липу в Народному домі, де він читав історичний реферат з тематики національно-визвольних змагань. Потім декілька разів звертався по лікарську допомогу через висипку на обличчі. Лікар уважно розпитав про режим харчування і виписав ліки («чорні таблетки» і «рожевий порошок»). Хлопець на знак подяки щиро сказав, що принесе з Бунова масла, на що Ю. Липа відповів, що лікує без масла і без грошей. Запам'яталася його манера писання рецептів та інших текстів:

писав швидко, не відриваючи від паперу пера, а потім повертався до початку написаного і проставляв доповнення (апострофи, риски, коми тощо). І ще вражало щире, добродушне ставлення доктора до хворих. Здавалося, що лише завдяки цьому пацієнт здоровшав [16, с. 72]. Петро, на прохання свого вчителя ходив до Ю. Липи з дорученнями від повстанців. Після загибелі доктора він з товаришами поставив вночі на свіжій могилі перший березовий хрест, невдовзі знищений «визволителями». Другий хрест було встановлено в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1989 р. Протягом 45 років могила була безіменна, але місцеві жителі пам'ятали, хто знайшов там вічний спокій.

З 1980 р. П. Кіндратович таємно працював над матеріалами про Ю. Липу. До власних мемуарів додавав усні й писемні свідчення, спогади і перекази, почуті протягом десятиріч [17, с. 165]. У 1980-х роках відкрито шукати і опитувати очевидців було небезпечно, а в 1990-х – люди вже не боялися сказати вголос те, що пам'ятали. Перший цінний спогад про Ю. Липу подала Ольга Грядова-Беньковська – зв'язкова і медсестра, яка закінчила сестринські курси в Яворові, організовані Ю. Липою, і працювала разом з ним у польовому шпиталі. Останній спогад надійшов з Прибалтики від Федора Ненеки – санітара і охоронця доктора Липи, що перебував біля нього за дорученням проводу УПА від осені 1943 р. до весни 1944 р. Всього в архіві краєзнавця зібралось понад 400 текстів спогадів, листів, фотографій тощо [18, с. 6–8].

Після смерті П. Кіндратовича упорядкуванням його архіву зайнялася дружина. Юлія Кіндратович-Стецько особисто не знала Ю. Липу, бо походила з іншого села, проте стала сумлінною помічницею і наступницею чоловіка у цій справі. Із розмов з очевидцями вона записала: «Юрій Липа був бажаним гостем у кожній яворівській оселі. За лікуванням до нього звертались міщани і селяни... Дітей і школярів лікував безкоштовно. Читав їм лекції з гігієни, звертав увагу на харчування, радив уживати більше овочів та кисломолочних продуктів... Юрій Липа був лікарем широкого профілю. Лікував хвороби шлунка, печінки, кишківника, серця, рак, гангрену, робив хірургічні операції, приймав пологи, виривав зуби, лікував гінекологічні недуги... Юрій Липа був привітний, щирий, лагідний... Часто бачили Юрія Липу за збиранням лікувальних рослин... Жінкам радив ранньою весною готувати салат з кульбаби та кропиви і казав: «У вас під ногами не тільки ліки, а й їжа» [19, с. 81]. По трьох роках праці, коли директор видавництва «Каменярь» Д. Сапіга дав згоду на видання, Ю. Кіндратович сказав донькам, що тепер може помирати і через декілька місяців відійшла в інший світ [20, с. 301–302]. Оскільки до пропам'ятного збірника увійшли не всі матеріали, зібрані Кіндратовичами, Д. Сапіга готує друге видання, доповнене і виправлене.

Нижче наведено уривки з розповідей пацієнтів Ю. Липи 1943–1944 рр. різного віку, стану і статусу.

Із розповіді Христини Станько (жителька міста Яворова, у 1943 р. тоді мала 9 років, хворіла на гангрену ніг): «Лікар приходив дуже часто, не гордує, не вимагає нічого, пішки, зі щирим серцем доброї людини, з наміромвилікувати хвору дитину. Завжди втішає добрими ласкавими словами: «Потерпи, дитино, ти на ноги встанеш». Упродовж двох тижнів лікар майже кожного дня біля мене. Хвороба прогресує. З тяжким серцем він пише скерування у львівську лікарню (діагноз – ампутації ноги). Мені про це не говорили. Лікар втішає. Просить по можливості терпіти біль. Мама моя з горя не спішиться в ту лікарню. Через два дні приходив знов лікар з надією в очах і в душі. Питає: «Можеш ще два дні потерпіти – потерпи, я прошу. Що мені залишалося сказати, дивлячись дитячими очима на його лагідний погляд, ласкаву усмішку, – потерплю. Приніс пан Юрій Липа ліки (які – не знаю). Прикладає їх до рани, інші дає пити. А через три дні з радістю вимовив: «Дитино, ти щаслива! Встанеш на свої ноги». Через тиждень я встала на ліву, а через місяць – і на праву. Мама зайшла в аптеку. Аптекарь сказав: «Подивіться, скільки тут книжок. Юрій Липа протягом двох діб сидів і шукав у них ліків для вашої доньки. Такому лікарю – велика подяка... Мама, плачучи від радості хотіла чимось віддячитись йому, просила: «Лікарю, ви заслуговуєте віддяки...», але він не взяв нічого. Мама в молитвах завжди згадувала Юрія Липу» [22, с. 78].

Із розповіді Любомири Мокривської-Венгринович (тоді студентка Львівського медінституту, після закриття якого працювала у Яворівській аптеці): «Часто, майже щодня заходив до аптеки Ю. Липа і переглядав ліки в запасних шафах, щоб орієнтуватися, що можна виписувати своїм хворим. Часом бувало так, що ми самі забували про якийсь неходове лікарство і відсилали хворого до доктора назад, щоб замінив. Тоді він на звороті рецепта писав по-латині номер полиці і з якої сторони стоїть. Лікарські форми доктора Липи включали багато інгредієнтів, часом несподіваних. Ми казали, що він пестить своїх хворих. Ю. Липу дуже любили іпохондрики, які часто вважали, що тільки лікарство відповідно кольору і запаху їм допомагає. Пам'ятаю, як один такий хворий, молодий ще хлопець, що дуже любив лікуватися, прийшов з рецептом, у якому одного складника ніхто з нас не міг прочитати... Виявилось, що це кулінарне «маггі», яке має коричневий колір і смак грибів... Та ще вказівка після вживання випити склянку чаю і 15 хвилин полежати... Які треба було мати розуміння і терпіння для такої психотерапії. Пізніше, уже при радянській владі той хворий приходив у аптеку з рецептом д-ра Липи, але лікарство йому не помагало. Тоді вже не було «маггі». Ніякі твердження, що колір і запах це тільки допоміжний складник, основне лікарство без кольору, його не переконували» [21, с. 86–87].

Остап Малюк написав у своїх споминах, що в години прийому зазвичай усе подвір'я доктора Липи було повне селян, що прибували пішки і на фірах. Він нікому і ніколи не відмовляв і ділився останнім. «Пригадую собі: одного пополудня я прийшов вчасніше, як звичайно, бо прийшов в ролі пацієнта. Увійшов до його скромного лікарського кабінету. Привітались. Там застав якогось селянина. Селянин питає: «Пане дохтір, то скільки вам маю заплатити?» Ю. Липа зміряв дядька від стіп до голови, і його погляд спинився на мозолистих, спрацьованих, поморщених руках селянина, на його босих ногах, пилом припорошених, порепаних та потрісканих. Болючка усмішка мигнула на його устах. Похитав головою: «Нічого, дядьку любий, нічого?» «А то як?» – здивовано спитався дядько. «А так, ось там у куті черевики, вони як раз на вашу ногу, вдягайте і ходіть здорові». «Та вони ваші, а ви в чому будете ходити?» – питає здивований дядько. «То бо і є що мої, тому і даю вам. А осьде ліки. А прийдіть знов, як вам буде на час». На прощання Липа подав пацієнту руку, наче старому другові. Я вийшов за дядьком, бо цікавий був, що він далі робитиме. Довкола зійшлись селяни-пацієнти. А він їм каже: «Ну бігме ще такого дохтіра

не видів, такий добрий чоловік. Та він не тільки нічого не взяв за оглядини і медицину, але ще й черевики дарував мені. Дав би йому Бог здоров'я і щастя, та хай його Матінка Божа береже від злого». Селяни, що стояли довкола нього, відізвались: «Е, та то ви десь здалека, що не знаєте нашого дохтора. Та він не одному поміг та помагає. А таку легку руку має, що до якої хвороби не візьметься, то її мов рукою зняв». «А кажу вам», – докидає інший дядько: «як лику на вас подивиться, то вам одразу стає легше, а на серці робиться так благо що аж-аж. Та мені так голова лупала, що страх., а я прийшов до нього і кажу: так і так, а він каже: «Та вам нічого не болить! Ви ж здорові, та й не буде вас більше боліти. А при тім глибоко подивився до моїх очей та й любо посміхався». Іншим разом довелося мені бачити. Як якомусь бідному дядькові Ю. Липа дав гроші на ліки. Таких випадків було багато... У кожній порі дня і ночі був до послуг місцевому населенню. До хворих у віддалених селах цієї околиці їхав підводою. Мав і інших пацієнтів, про яких знав тільки він, і той, хто по нього приїжджав. Це були бійці УПА» [23, с. 89–96].

Із розповіді Федора Ненеки (санітар і охоронець Ю. Липи, що був біля нього всі дні і ночі): «Звичайно, в будні дні зранку на подвір'я, де жив доктор Липа, приїжджали з сіл фірами або приходили пішки люди за лікарською допомогою... За прийом люди старалися чимось віддячитися – хто грішми, хто продуктами... Лікар мусів з чогось жити з родиною, та й на придбання ліків для тих же хворих потрібні були гроші. Тож повинен був якусь платню брати, але брав не у всіх. Не брав у бідніших, у дітей, учнів, вагітних жінок... Не одну ніч він провів у Яворівській аптеці, вивчаючи і вишукуючи можливості виліковування складних хвороб. До доктора Липи приходили різні знайомі і незнайомі люди... Часто Липа говорив про них : «То є твої пацієнти», маючи на увазі, що спершу з ними повинен поспілкуватися я. Звичайно вони мене питали, чи то я Федь і чи можна побачити доктора Липу в поважній справі. Тоді я залишав їх і йшов до доктора з цим повідомленням. У нас була така домовленість: коли приходив хтось знайомий, Липа казав мені: «Йди подивись, чи багато ще пацієнтів». Коли прийшов хтось незнайомий, тоді Липа нічого не говорив, і я знав, що не можу його залишити наодинці з тим відвідувачем... Доктор Липа часто виїжджав вечорами в інші місцевості для надання лікарської допомоги повстанцям. За ним приїжджали фірою або каретою з будою. Тоді він мене зі собою не брав, а говорив: «Федуню, оставайся господарем». Він завжди мусів пам'ятати про безпеку своєї родини... Весною 1944 р. Липа мені сказав: Воєнний фронт наближається до нас. Я напевно вдома приймати хворих не буду. Тебе, Федуню, ждуть в іншому місті... На початку літа 1944 р. зустрівся з доктором Липою... Він мені тоді сказав, що звичайних пацієнтів вже не приймає, бо більше займається повстанцями. То була наша остання зустріч у житті» [24, с. 93–95].

Із розповіді Степана Чопика (ветерана УПА): «В тяжкі голодні воєнні роки за німців до доктора зверталися хворі, котрих успішно виліковував, а бідним допомагав, тому його любили і до нього горнулися люди... Друзі направили мене до Ю. Липи, про моє поранення він знав. Витягнув з чорної малої валізи фляшину з рідиною, розприскувачем потягнув по нозі. Мені видалося, немов би серед спеки повіяв вітерець лагідний. Перейшовся з ним по кімнаті, показуючи, щоб не напружувати ноги. Протягом двох-трьох днів нога загоїлася... Невдовзі на пальці лівої руки появився волокник – нестерпний біль, опух. Хтось із друзів підказав, що недалеко знаходиться Липа. Підхожу – на веранді розстелені на паперах підсихають жовті квіти. Тут пере до мною і сам господар в солом'яному капелюсі і білих льняних штаних, підкочених до колін, голубувата сорочка і коричневі мешти. Привітався з ним і від себе подякував за вилічення ноги. Що за чудодійне лікарство, що протягом двох днів нога загоїлася. Він чомусь задумано стривожено відповів: це мій винахід, та нажаль немає надійного, кому б передати. Добре, що ви є, бо чомусь у мене, як ніколи, погане передчуття і тяжко на душі. Тут же оглянув палець. І знов знайома рідина, і повторив так, як з ногою. Біль одразу втих, а протягом кількох годин зникло все. Відтак розказав про сам процес виготовлення лікарства. Взяв з собою далековид і пішов показувати квіти, потрібні для лікарства... Серед вівса з'явилися темні плями, які рухались. Вони підкрадалися, зробили тривогу. Ми розійшлися. Через кілька днів довідався про його мученицьку смерть» [25, 139–140].

Ю. Липа відмовився емігрувати на Захід і залишився згідно своїх принципів біля своїх хворих і поранених на своїй землі. Він був арештований 19 серпня на присілку Бунова Іваниках, замордований енкаведистами 20 серпня 1944р. у Шутовій і похований в Бунові.

Люди запам'ятали Юрія Липу як «доброго доктора» у всіх значеннях цього слова. Насамкінець уривки з двох листів. «Сам доктор Липа особисто сказав батькові: «Я помру, і я знаю як я помру...». Він мав дар бачити майбутнє. Це стосувалося навіть його пацієнтів – тим, кому лишилося мало, він віддавав своє серце – всю доброту і віру. Був дуже віруючим... Я не маю слів, щоб описати доктора по доброті, по людяності, по милосердю його...» (Ірина Сех до Петра Кіндратовича: [26, с. 109]. «Ваш батько був чудовий: розумний, надзвичайно добрий, дуже м'який, щирий, необмежено милосердний, безкорисний – людина з відкритим серцем. Я не знаю, які ще слова можна додати до образу цієї людини...» (Орися Стрільчик до Марти Липи-Гуменецької [27, с. 203].

У підсумку слід зазначити: 1. Усна історія як метод історичної науки, що збирає, зберігає, досліджує та інтерпретує свідчення очевидців про минуле, стає у пригоді біографічним студіям і, водночас, сама збагачується від вивчення біографічного досвіду як джерела дослідження суб'єктивних значень минулого. 2. Усноісторичні джерела, попри їхню суб'єктивність і небезпеку спотворення під час записування і друкування, містять у собі унікальну інформацію щодо вражень, отриманих опитуваними людьми, від спілкування з тією чи іншою особою, з них складається образ історичного діяча.

Література

1. **Голоси** довкола : біобібліогр. дослідж. про життєв. шлях і творчу спадщину Юрія Липи (1917–2018) // Твори : в 10 т. Т. 11 : Додатковий. Кн. 2. / Ю. І. Липа ; упоряд. С. Кучеренко. (Том підгот. до друку).
2. **Кіцера, О.** Юрій Липа – український лікар / О. Кіцера, Л. Миколишин // Лікар. зб. : Нова серія / відп. ред. І. Даценко. – Львів ; Чикаго, 2001. – Том 9 : На пошану Юрія Липи. – С. 46–51.

3. **Нечитайло, І.** Юрій Липа як лікар / І. Нечитайло // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття : матеріали Всеукр. наук. конф. [Одеса, 27-28.04. 2000]. – Одеса, 2000. – С. 107–111.
4. **Мороз, В.** Участь Юрія Липи у збройній боротьбі ОУН–УПА / В. Мороз // Сьомі Липівські читання : матеріали Всеукр. наук. конф. [Одеса, 15.11.2014] / УКО, БФ ім. І. і Ю. Лип. – Київ, 2015. – С. 188–302.
5. **Луньо, Є.** Юрій Липа – викладач медичних курсів у оповідній традиції Яворівщини / Є. Луньо // Дев'ять Липівських читання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [Полтава, 11–12.05.2018] / упоряд. С. В. Кучеренко. – Полтава, 2018. – С. 141–149.
6. **Ікаренко, Ор.** Легенда й дійсність (15 хвилин з Юрієм Липою...) / Ор. Ікаренко // Студентська думка. – Авсбург, 1946. – Ч. 2. – С. 8–9.
7. **Самчук, У.** Юрій Липа. Поет і лікар / У. Самчук // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1949. – 8 листоп. (Ч. 248). – С. 4.
8. **Малюк, О.** Спомини про Юрія Липу / Остап Малюк // Київ. – Філадельфія, 1953. – Кн. 2. – С. 89–96.
9. **Теребус, О.** До біографії Ю. Липи // Київ. – Філадельфія, 1953. – Кн. 5. – С. 237–239.
10. **Танцюра, Я.** Ю. Липа й лікувальні рослини / Я. Ю. Танцюра // Америка. Філадельфія, 1966. – 10 верес.
11. **Сочинський, Р.** Спомини про Юрія Липу / Р. Сочинський // Свобода. – Дж.-Сіті, 1985. – 1 серп. (Ч. 145). – С. 2.
12. «Три брати» Юрія Липи (1900–1944) : біобібліогр. дослідж. твор. спадщини // Липа, Ю. І. Твори : [в 10 т.]. Додатковий том : в 6 кн. Кн. 1 / Ю. І. Липа ; уклад., авт. передм., післямови С. Кучеренко ; ред. Д. Сапіга. – Львів : Каменяр, 2017. – 304 с.
13. **Юрчинська-Попович, Н.** Я повинен бути зі своїм народом : до 51-ї річниці від дня трагіч. загибелі / Н. Юрчинська-Попович // Апостол новітнього українства : спогади про Юрія Липу / упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. – Львів, 2000. – С. 48–51.
14. **Зелінський, В.** В борні за Україну (Мостицина) / В. Зелінський. – Дрогобич : Відродження, 2006. – С. 84–85.
15. **Апостол новітнього українства : спогади про Юрія Липу / упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. – Львів : Каменяр, 2000. – 239 с.**
16. **Кіндратович, П.** Чому я займаюсь тематикою Івана та Юрія Липів / П. Кіндратович // Апостол новітнього українства... С. 164–166.
17. **Кіндратович, П.** Мої перші зустрічі з доктором Липою / П. Кіндратович // Апостол новітнього українства... С. 72.
18. **Кіндратович, Ю.** Замість слова від упорядника / Ю. Кіндратович // Апостол новітнього українства... С. 5–8.
19. **Кіндратович, Ю.** Юрій Липа в Яворові / Ю. Кіндратович // Апостол новітнього українства... С. 81–82.
20. **Кіндратович-Коваль, Н.** Родинний портрет в історичній оправі / Н. Кіндратович-Коваль. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 468 с.
21. **Станько, Х.** Спогади про Ю. Липу / Х. Станько // Апостол новітнього українства... С. 78–79.
22. **Мокривська-Венгринович, Л.** Спогади про Юрія Липу / Л. Мокривська-Венгринович // Апостол новітнього українства... С. 83–93.
23. **Малюк, О.** Спомини про Юрія Липу / О. Малюк // Київ. – Філадельфія, 1953. – Кн. 2. – С. 89–96.
24. **Ненека, Ф.** Дні і ночі доктора Липи / Ф. Ненека // Апостол новітнього українства... С. 93–95.
25. **Із розповіді Чопика Степана // Апостол новітнього українства... С. 139–142.**
26. **Сех, І.** До спогадів про Юрія Липу / І. Сех // Апостол новітнього українства... С. 109.
27. **Мокривська-Венгринович, М.** Вступне слово до видання книжки «Козаки в Московії» / М. Мокривська-Венгринович // Апостол новітнього українства... С. 198–204.

Григорій Патрак-Кухаренко: людина зі скрипкою на тлі епохи

О. А. Юрчишина (м. Вінниця)

У статті йдеться про життєвий шлях і подвижницьку діяльність Григорія Патрака-Кухаренка – ветерана українського національно-визвольного руху, композитора, хормейстера, скрипаля, співака, літератора, художника та його вагомий внесок у розвиток хорової культури Вінниччини й України.

The article deals with the life way and honorific activity of Hryhoriy Patrak-Kukhareno, a veteran of the Ukrainian national liberation movement, composer, choirmaster, violinist, singer, writer, artist, and his significant contribution to the development of the choral culture of the Vinnytsia region and Ukraine.

Ключові слова: молодіжна організація ОУН «Юнаки», УПА, УНА, Акт відновлення Української Держави, музей Степана Руданського, проголошення незалежності України, хорова культура, заслужений працівник культури України.

Key words: youth organization OUN «Youth», UPA, UNA, Act of restoration of the Ukrainian State, Stepan Rudansky museum, declaration of independence of Ukraine, choral culture, honored worker of culture of Ukraine.

У вишиванці, з красивою сивою шевелюрою й неодмінно зі скрипкою в руках: таким закарбувався у моїй пам'яті Григорій Патрак-Кухаренко. Яюсь, на прохання написати автобіографію, скромно, без будь-якого натяку на свої унікальні обдарування, заслуги та достоїнства, дрібненькими літерами густо змережив декілька аркушів. В подальшому дізналася від Григорія Степановича про його долю більше...

Григорій Кухар народився 20 липня 1929 р. у мальовничому й співучому селі Красіїв, нині Монастирського району на Тернопільщині. «Вперше, крім материних грудей, мої дитячі допитливі очі побачили (крім християнських образів), портрет Тараса Шевченка по лівицю, портрет Івана Франка по правицю, а посередині синьо-жовтими барвами красувався герб України – Тризуб» [3, с. 164].

Мама Софія любила співати, володіла красивим голосом (сопрано). З народження малюк вбирав мелодіку української пісні й народних традицій. Першими його вчителями були дідусь і тато. «Дідо і тато були дяками. Дідо був самоук, все що знав, навчився сам. А знав немало: ноти церковні й ноти звичайні, німецьку й польську мови, кирилицю, грав на цитрі. Тато закінчив приходську школу при єпископській катедрі Станіслава, грав на мандоліні й цимбалах. І я, коли грався з дітьми, одягався, як дяк», – розповідав про себе. З шести років із завзяттям розпочав навчатися грі на скрипці. Бабуся навіть в магазин по цукерки посилала, щоб трохи відпочити від його музикування. Яюсь, пограв трохи на скрипці, вийшов на подвір'я й зупинився біля січкарні: «От якби січки нарізати, тато побачили б який у нього помічник росте!». Крутити колесо було важко, але хлоп'я старалося.

Озирнувся й побачив, як стоїть батько і втирає сльози: «Січку, сину, може нарізати будь-хто, а на скрипці грати не кожен годен. Погано, що ти урок не вчиш...». Ці слова запам'ятав на все життя. Дітям і онукам їх нагадує». В шість років хлопчик, маючи рідкісний дискант, почав співати в церкві. У вісім років створив свою першу пісню на замовлення сліпого односельця написати щось таке жалісливе, аби подавали милостиню; й вона пішла поміж люди, огортаючи тугою їхні серця. Директор сільської школи навчав дітей музиці й співу, створив оркестр, в якому Гринько грав першу скрипку.

У 1939 році на територію Західної України прийшла Червона армія. «Визволили нас», – гірко всміхається Г. С. Патрак-Кухаренко. Степан і Софія Кухар стали активними членами ОУН. Настав 1941 рік. Батько проголошував у Красіві та навколишніх селах Акт відновлення Української Держави.

«Їдемо полуторкою в Тернопіль виступати. Сів скраю зі своєю скрипочкою на машину, яка нас збирала по селі. Пагорби. Перша гора Бичова, на яку воза одна пара коней не могла витягнути, треба було дві. Машина почала буксувати. Надихався газами з вихлопної труби – стало зле. Директор: «Не можу їхати без першої скрипки». Повернулися. А Тернопіль уже бомбили. Фронт пішов далі, і я вступив у Станіславську гімназію і в дитячу музичну школу. Робив дві річні програми, як скрипаль. Не раз від викладача-поляка чув: «To dziecko jest bardzo zdolne» (Ця дитина дуже здібна)», – продовжує розповідь Григорій Степанович.

В гімназії юнак вступив у пластуни, брав участь у визвольних змаганнях. Потім свою роботу продовжив у Красіві. Йому, районному провіднику молодіжної організації ОУН «Юнаки», підпорядковувалися 10 сіл. «Ми вивчали історію України за М. Грушевським й І. Крип'якевичем, вчили напам'ять декалог ОУН, присягу ОУН і УПА. Головним завданням, із яким діти чудово справлялися, була розвідка. Про те, що діти були задіяні в «Юнаках», не знали навіть їхні батьки, щоб не видати на допиті», – згадує ветеран українського національно-визвольного руху [11, с. 26].

Батька в 1944 р. заарештували і на 12 років спровадили на Колиму на золоті копальні. У 1946 році маму задушили НКВДисти. В селі лютував тиф. «Я хворів. Голова, як бубон, лиса. Мене сховали, а маму забрали в госпіталь – у хаті священника лежали хворі. Там її й не стало. «Гриню, я бачив, як мама твоя одужувала», – розповідав односельця. А я бачив синій знак», – Григорій Степанович показує на шию. – Разом із священником, як дяк, оспівував свою маму». Одного разу прийшли з церкви й попросили, щоб дяком був. Нотну грамоту знав. Працював у трьох церквах: у селах Красів, Задарів і Баранів (нині Гранітне). Зібрав довкола хлопців і створив церковний чоловічий хор. Потроху господарював. Навесні засіяв жито, а воно зійшло, як кожух! Бабуся стала на коліна й заплакала: «Слава тобі Боже, діждалася господаря!».

У 1948 р. органи МДБ за доносом заарештували Григорія. Юнака визнали винним за ст. 54 – боротьба проти державного устрою в СРСР та засудили до найвищої міри покарання – розстрілу. Три місяці хлопець провів у камері смертників у підвалах тернопільської тюрми. Спогади ятрать душу: «Я не можу навіть розповісти, як мучили на цих допитах. Це страшно. І як я вижив? Це була велика мука, але то був і великий душевний пафос. Ми й в камері смертників вірили, що Україна буде вільна» [11, с. 26].

Під час допитів юнак, щоб не погіршити батькову долю, назвався Григорієм Софійовичем Патраком (за іменем і дівочим прізвищем матері; метрика під час війни згоріла) й зменшив собі вік на три роки. Мабуть, це й допомогло врятуватися від смерті. (Відтоді в документах зафіксовано прізвище Патрак та дата народження – 20.07.1932, а Патрак-Кухаренко – то вже творчий псевдонім митця).

– Патрак, з речами на вихід!

А якщо з речами, то це означало – на розстріл. Та підбадьорив один старенький в'язень: «Щось мені, синочку, серце підказує, що все буде добре. Не на розстріл тебе ведуть». «Так і сталося. Заходжу й бачу: та сама трійка, яка засудила мене на смерть. Смертну кару трійка замінила на 25 років таборів», – згадує Григорій Степанович.

Перед етапом старші товариші попередили юнака: «Будуть давати оселедці – не їж. Води не дадуть. Краще від пайки лишай шматочки хліба». Сушив половинки від пайки, а потім по шматочку кидав до рота, поки розмочить, то вже і їсти не хочеться. І пив мало. «І тепер, як їду в поїзді майже не їм і не п'ю води», – розповідає. І закрутилося... Мордовія, Челябінськ, Омськ, Ольжерас, Іркутськ... Худючим хлопчиною був. На лісоповалі загинув би, але врятувало від непосильної праці те, що 25-річників за зону не випускали.

«Тут був цвіт усіх народів: українці, естонці, литовці, азербайджанці, латиші... Яка дружба між народами була! Ми поважали один одного і віру, і звичаї, і мову, і традиції кожного народу», – продовжує розповідати. Серед ув'язнених було чимало представників інтелігенції: художники, поети, письменники, співаки, музиканти, науковці, духовенство... «І ось вони, люди старшого покоління, підпільно навчали нас в таборах, читали лекції з різноманітних наук. Ми навіть таємно видавали написаний від руки бюлетень. Боротьба не припинялася, бо ми свято вірили, що настане той час, коли Україна стане самостійною державою. Ця віра допомагала вижити в найжахливіших умовах» [1].

Тут навчався малювати олійними фарбами, (перші уроки живопису йому давав батько).

Цікаво зазначити, що разом з юнаком покарання відбували оперний співак Антанас Кучінгіс (Литовський театр опери і балету) та Микола Печковський, оперний співак (Большой театр). «Іван Козловський надсилав йому посилки – і він нас угощав», – згадує Григорій Степанович. На засланні юнаку пощастило зустріти кардинала Йосипа Сліпого, який навчав запальних хлопців: «Не лізьте на рожон за дурницю, щоб ви не попадали в карцери, щоб вас не морили голодом, щоб ви вижили. Бо буде незалежна Україна, ви того дочекаєтесь. Ця біда диявольська закінчиться» [11, с. 27].

І це запевнення з уст мученика гріло душу й підтримувало у важкі хвилини.

Полегшення прийшло в Хрущовську «відлигу». Тепер можна було користуватися бібліотекою, брати участь у художній самодіяльності в так званій «культурно-исправительной части». Грав на скрипці соло і в оркестрі. «Під наш оркестр навіть Русланова співала», – згадує.

Почали випускати малолітніх. У грудні 1955 року звільнили.

«Як я опинився у Калинівці? То був Божий палець. Викликає мене майор КДБ, старий, сивий-сивий:

– Куди поедеш?

– До бабусі та сестрички.

– Во-первых, поселяться можно не ближе чем за 100 км. Во-вторых, тебя засадят опять.

І пояснив, що в Західній Україні неспокойно, бо дух націоналізму (а Григорій подумки його виправив – патріотизму) не вмер.

– Иди к своим бандеровцам, посоветуйся, где тебе жить. Тебе учиться надо.

Розгорнули ми з друзями карту в бібліотеці. Ось Вінниця: і до Тернополя порівняно недалеко, і до Києва, щоб учитися.

– Ну что, посоветовался? Будет тебе Винницкая область.

І дав рекомендацію для вступу в навчальний заклад.

У Вінницькому управлінні культури направили до музичної школи навчатися й запропонували для роботи три місяці на вибір: Літин, Самгородок, Калинівку. Перед від'їздом захотілося відвідати бабусю й сестричку. Сім років не бачив їх. Приїхав, зустрівся з односельцями. Сільський фельдшер порадив: «То їдьте у Калинівку, будете жити в моєї сестри». Того самого вечора влаштував у рідному селі концерт – грав на скрипці, а потім грав ще й на танцях.

«Приїхав у Калинівку й питаюся: «А чого то у вас так багато людей?».

– А то учительська конференція.

– То я можу виступити.

Грав на конференції. Пішло по Калинівці: «Там такой патлатий (мав тоді зачіску, як у Бетховена), так грає на скрипці, аж за душу бере...», – згадає з усмішкою.

З Калинівки й розпочався творчий злет митця. Працював у Калинівському районному Будинку культури художнім керівником. Насамперед, набрав мішаний хор. «На олімпіаді з художньої самодіяльності виступали у Вінниці. Написав пісню про олімпіаду. Вже я заявив про себе. До 40-річчя СРСР підготували концерт. Співав чоловічий ансамбль у складі шести чоловік. З'явилася думка: «А чого б не створити чоловічий хор? З шістки виник хор. Уже в Київ їздив хор з 18 чоловік. Привіз свою першу бронзову медаль. І став хор славним як і був потому», – розповідає Григорій Патрак-Кухаренко. Потім були ще медалі бронзові, золоті... Одночасно навчався: закінчив Вінницьку музичну школу по класу скрипки, Київське музичне училище ім. Р. М. Глієра, (нині Київський інститут музики ім. Р. М. Глієра), Львівську консерваторію (нині Львівська національна музична академія ім. М. В. Лисенка) за фахом хоровий диригент та викладач хорових дисциплін. Обдарованого й працюючого студента відзначали всі викладачі. Український композитор Анатолій Кос-Анатольський був в захваті від хорових творів молодого композитора. Митець, талант якого особливо яскраво виявилось в хоровому жанрі, Євген Козак згодився займатися з обдарованим студентом безкоштовно. Поки його одноклассники бігали до кав'ярень, Григорій ходив за них на уроки гри на скрипці, фортепіано, вокалу.

А КГБ не спускало пильного ока з колишнього «бандерівця». Григорій їздив по селах району з агітбригадою, багато чого довідався. І те, що є таке село Хомутинці, і що в цьому селі народився лікар і класик української літератури Степан Руданський, і що його батьки тут поховані, і що музей Степана Руданського діє в селі... Познав мився з художником Василем Негодою, який з Хомутинець родом і який вболівав за музей. Разом із ним та художником Грицем Бандурою їздили на етюди. Поставили собі за мету створити роботи, присвячені поетові-патріоту. З часом музей поповнився трьома експонатами: Григорій Патрак-Кухаренко і Василь Негода виконали портрети поета олією, а Гриць Бандура випалив на дереві. «Першого разу зробив на день народження Руданського концерт. Добрі люди попередили не їздити в Хомутинці, бо село вважалося націоналістичним, а Руданський заборонений [як автор глибоко патріотичних творів – О. Ю.] Але минуло трохи часу і вже з чоловічим хором знову поїхали туди. Дуєтом із машзаводським художником Грицем Бандурою (на басах співав) акапельно виконали пісню на слова С. Руданського «Повій вітре, на Україну...» та його переклад пісні з польської «Колір чорний». За ці дві речі мали величезний скандал. З Вінниці приїздив полковник КГБ. Нас викликав – ми мовчали»:

– Опять пойдешь!

– Ніхто цих пісень не співав! Подивіться програму! А під програмою – дві печатки: завідувача відділу культури й секретаря райкому партії, угорі – дозвіл на виконання.

– Ну смотри у меня.

«По всіх селах відкривали братські могили, пам'ятники, їздив на їхнє відкриття і чоловічий хор. Виконували стрілецьку пісню «Журавлі» («Чуєш, брате, мій...») за це теж викликали й попередили, щоб не співали також «Комара («Ой, що ж то за шум учинився...») бо Махно цю пісню любив», – згадає Патрак-Кухаренко. Та й «в УПА, десь біля вогнища, її виконували з іншими словами: «Ой що ж то за шум учинився, що Комар до повстанців зголосився» [13].

Наставали інші часи. «У 1956 р. пише сестричка моя Надя в листі: «Гриньку, приїдь додому. Тато прийшли з каторги. Відбув каторгу від дзвінка до дзвінка, всі 12 років. Приходжу до тата і на Свят-вечір застаю гостей. Є зі Львова гість, професор, не пам'ятаю прізвища. Розказую за вечерою про свою роботу і про те, що в Хомутинцях навіть батьки Руданського поховані. Степана Руданському в нашому краї любили нарівні з Тарасом Шевченком.

– А я вам допоможу. Напишу в ЮНЕСКО, про все, що ви розповіли будуть знати. Чи писав, чи не писав, не знаю. Але через два роки мене викликали в райком, секретар райкому повідомив: «Готуйте свято Руданського». Готуватися важко не було: був хор лікарні міцний, чоловічий хор, танцювальний колектив...

Якось прийшла записатися на хор красуня Тамара. Рум'яне з морозу, чорноброве дівча одразу підбігло до груби й приклало до неї змерзлі руки. «Щось ніби ввірвалося у моєму серці», – посміхається Григорій Степанович. У 1957 році побралися. Молода сім'я не мала житла, тому коли у 1960 році запропонували посаду диригента в Будинку культури Калинівського машинобудівного заводу й пообіцяли квартиру, згодився. Чоловічий хор, всі 59

його учасників, перейшли до Будинку культури машинобудівного заводу. На підприємстві тоді працювало понад 3,5 тисяч чоловік. Було з кого вибрати, виявити таланти та їх задіяти. Кожен цех мав свій хор. Вже тут організував самодіяльний театр, став членом літературно-мистецького об'єднання «Калинове намисто».

Керував також хором Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції, мішаним хором Калинівської районної лікарні. А на великі свята диригував зведеним хором, який складався з усіх восьми хорів, що діяли на той час у Калинівці. Разом із своїми колективами виступав у легендарній телепередачі «Сонячні кларнети».

З друзями-художниками їздив на етюди, створив чимало гарних пейзажів, портретів: лик Ісуса Христа, портрети В'ячеслава Чорновола, Степана Руданського, автопортрет.

Портрет протоієрея Василя Григоровича Боржковського митець подарував музеєві навчально-виховного комплексу ЗОШ 1–2 ступенів-дитячий садок с. Міз'яків на Калинівщині. В. Г. Боржковський – батько видатного українського етнографа, фольклориста, історика, громадсько-політичного діяча, активного учасника українського національно-визвольного руху 1917–1919 рр. Валеріана Васильовича Боржковського. Саме з ініціативи священника в 1902 році у с. Міз'яків була побудована двокласна церковно-парафіяльна школа, а пізніше і церква. З часом тут виник комплекс за рахунок спорудження декількох шкільних приміщень. Досі зберігся і функціонує перший будинок школи, збудований отцем Василем. Коли виготовляли пам'ятну дошку засновнику школи, яка нині прикрашає фасад навчально-виховного комплексу, за основу взяли портрет, створений Г. С. Патраком-Кухаренком.

Щирою глядацькою любов'ю користуються створені Григорієм Степановичем народні вокальні колективи: сімейний квартет «Соната», в якому співають разом із ним його доньки Наталка і Оксана та син Петро і чоловічий квартет «Народні візерунки», який у 1998 році став лауреатом Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Степана Руданського.

Якось, ще задовго до проголошення незалежності України, чоловічий хор, «Сонату» й «Народні візерунки» Григорій Степанович повіз у своє рідне село. Концерт вдався. Овації не втихали. «...на сцену поволеньки піднялися мої тато, яким йшов дев'яностий рік від дня народження, і сильним дзвінким голосом сказали: «Хай сотворить Бог многая літа цим людям, що так вони шанують мого сина». І на весь голос заспівали пісню «Ще не вмерла Україна». Її підхопили всі, хто був у залі. А було там мало не все моє село. Співали й наші калинівчани. Може, вперше у своєму житті на повний голос. Ось так починалося прозріння!», – згадує Григорій Степанович.

Потім були інші концерти, уже на Калинівщині. Патрак-Кухаренко мав мужність включити до репертуару колективів художньої самодіяльності стрілецьку пісню «Ой у лузі червона калина». В селі Дружне її слухали стоячи. Григорій Степанович ступив зі сцени і запитав: «Ми цю пісню вже виконували в кількох селах, але саме у вас її слухали стоячи. Це можна чимось пояснити? До нього підійшов старенький дідусь і повідав, що місцеві старожили добре знають цю пісню. Її колись часто виконував сільський кобзар. Це було ще в тридцятих роках. Саме він казав людям, що цю пісню, як «Заповіт» і «Боже великий» треба слухати стоячи. Що мав на увазі, здогадатися неважко» [12].

У 1989 році Григорій Степанович був реабілітований. 1991 рік приніс омріяну й вистраждану Незалежність. Згадалися слова воїна духу – патріарха Йосипа Сліпого. Як відповідь на його пророцтво, почуте в юності, пише пісню «Я дожив. Ти вже вільна, моя Україно!»:

За волю твою сотні літ
Найкращі з дітей погубили,
Зібравши серця в моноліт,
До скону тиранів рубали.
З пожарищ, з руїн, з небуття,
Як Фенікс ти знов воскресала
І линула в світ, в майбуття
Твоя невмирущая слава.
По сходах з гарячих сердець
Свобода у вись піднімалась.
Розбила кайдани ущерть, що в руки твої повгризались.
В мільйонах сердець і моє, що б'ється у такт із тобою
І було готове, і є, рушати за тебе до бою.
Я дожив! Ти вже вільна, моя Україно!
Я дожив! «Ще не вмерла» – співаю свобідно.
Я дожив! Що чоло твоє тризуб вінчає,
Державний твій злет у пошані весь світ зустрічає.

Ветеран українського національно-визвольного руху, попри поважний вік, живе активним, повноцінним життям. Щорічно бере участь у вшануванні пам'яті героїв Крут, яке відбувається в навчальних та культурно-освітніх закладах Калинівки. У липні 2008 року ми разом з Григорієм Степановичем, правнучатим племінником Степана Руданського Олексієм Боржковським і журналістом, сагіриком і гумористом Миколою Сараханом побували на 86-річчі села Руданське на Шаргородщині, єдиного в Україні, яке носить ім'я поета-патріота. З сільської сцени вперше лунав щемний голос скрипки, то грав Григорій Патрак-Кухаренко. Виконував пісні на слова С. Руданського та подарував руданківцям ноти пісень: «Згадай мене мила», «Ой ти калино, ой ти, малино» на слова поета-патріота. У листопаді 2009 р. народний сімейний квартет «Соната» під керівництвом митця став лауреатом фестивалю козацької пісні «Байда». На фестивалі повстанської пісні «Яворина-2011» в с. Липа Долинського району Івано-Франківській області Патрак-Кухаренко співав в дуєті з донькою Оксаною, а потім тисячі учасників заходу співали повстанські пісні під його віртуозну гру на скрипці.

З успіхом в районному Будинку культури пройшов творчий вечір Григорія Степановича, приурочений 55-річчю його творчої діяльності та 80-річчю від дня народження.

Всевишній щедро обдарував Григорія Степановича: композитор, хормейстер, скрипаль, співак, літератор, художник. А ще має неабиякий хист до шиття й вишивання. Вишив сорочку для своєї дружини Тамари. «Люблю шити. Будь-який фасон з журналу мод ніг прилаштувати до будь-якої фігури. Весь час шив одяг для своїх дітей. Вмію шити і костюми, і сукні, і пальто. На кожен Новий рік швейна машинка до 23.00 не втихала. А вже потім йшли в мазаводський Будинок культури. Дружина у довгій сукні, а я з такої самої тканини шив собі галстук. Всі дивувалися, де ми такий комплект дістали. Своїй старшій доньці пошив голкою випускне плаття (коли сім класів скінчила). Теща після того подарувала ручну швейну машинку. Пізніше подарували в Будинку культури машинку з ножним приводом, яка є у мене й досі. Жаль, вже не бачу, щоб шити. «Я була наймодніша», – це вже донька Оксана додає. А ще тато пошив мені весільну сукню, дуже гарну, таких тоді в Калинівці ще ніхто не мав».

Григорій Степанович молодий душею, приємний співрозмовник, його прості щирі слова глибоко западають в душу. Подвижник зробив вагомий внесок у розвиток хорової культури Вінниччини й України. У його творчому доробку – авторські пісні, пісні на слова Т. Шевченка, І. Франка, В. Сосюри, О. Теліги, поетів-земляків, багатьох інших українських поетів. Він – автор понад 500 музичних творів та обробок народних пісень. У 2002 р. побачила світ його збірка «Вірую», до якої увійшли поезії, твори та обробки для хорів без супроводу, в 2012 році – книга «Голос душі: твори й обробки хорів без супроводу» з посвятою батькам. Збірка містить твори для мішаного, чоловічого й жіночого хорів. Увагу привертають фрагменти Божественної літургії Івана Золотоустого, які звучать як молитва за Україну та її народ. У своєму зверненні до диригентів і хористів пише: «Якщо хоч одному творові Ви дасте звукові крила і він полетить у народ – буду щиро вдячний!». Готує до друку ще одну збірку своїх музичних творів. Підготував до друку збірку своїх поезій «Бог і Україна». Лауреат багатьох вокально-хорових конкурсів і фестивалів. Заслужений працівник культури України. Свого часу В'ячеслав Чорновіл вручив митцю пам'ятну відзнаку Народного руху України «Учаснику Другої Світової Війни 1939–1945 р. за боротьбу з фашизмом». Нагороджений також почесною відзнакою Міністерства культури «За багаторічну плідну працю в галузі культури», ювілейною відзнакою «60 років УПА», орденом «Хрест Івана Мазепи», орденом українського козацтва «Віра» 4-го ступеня, нагородою Братства ветеранів ОУН-УПА-УНА, нагрудним знаком «180 років Руданському С. В.», численними Почесними грамотами Міністерства культури, обласної та районної держадміністрацій.

Митець щиро ділиться своїм доробком з керівниками різних вокально-хорових колективів. Пісні Патрака-Кухаренка співають в Україні та за її межами, зокрема, в далекій Австралії.

Патріарх культури Вінниччини, людина беззаперечного авторитету, делікатна й інтелігентна, все життя працював і творив для рідного народу, для неньки-України, за незалежність якої боровся ще з юних літ. Проїшовши тортури, жахіття камери смертників і радянських таборів, Григорій Степанович зумів зберегти високу внутрішню культуру, шляхетність, чесність, порядність, високе усвідомлення свого призначення. Віра в Бога й любов до України – два крила які підтримують Григорія Патрака-Кухаренка на протязі всього його життя. Всім свої дітям та онукам передав палку любов до України.

Література

1. **Бабій, В.** Все життя для України / В. Бабій // Прапор перемоги. – 1997. – 27 серп.
2. **Бабій, В.** У 16 років – смертна кара за Україну / В. Бабій // Подолія. – 1997. – 6 верес.
3. **Калинове** намисто : альманах / упоряд. Г. С. Патрак-Кухаренко. – Вінниця, 2007. – С. 164–165 : портр.
4. **Патрак-Кухаренко, Г.** [Інтерв'ю. 28.03.1995 р., 12.07.2008 р., 16.07.2017 р., 28.06.2018 р.]: [неопубл. док.] / Г. Патрак-Кухаренко ; бесіду вела О. Юрчишина.
5. **Калитко, С. Л.** Патрак-Кухаренко Григорій Степанович / С. Л. Калитко // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2008. – Т. 3 : П–Я. – С. 39 : портр.
6. **Лазаренко, В.** Все... з любові / В. Лазаренко // Камертон-ікс. – 1994. – 17 лют. (№ 6). – С. 7.
7. **Лазаренко, В.** Соло на скрипці / В. Лазаренко // Правозахисник. – 2002. – № 2. – С. 24–26 : фот.
8. **Патрак-Кухаренко, Г. С.** Голос душі : твори і обробки хорів без супроводу / Г. С. Патрак-Кухаренко ; Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. обл. центр нар. творчості. – Вінниця : Нова кн., 2012. – 176 с. : нот, фот.
9. **Рибаченко, В.** Ясні горизонти : [про вінниц. композитора Г. Патрака] / В. Рибаченко // Пульсуючі джерела. – 2009. – 28 черв. (№ 14). – С. 3 : фот.
10. **Сентемон, Н.** З любов'ю до Бога і України / Н. Сентемон // Світлиця. – 2013. – № 1. – С. 32 : фот.
11. **Сентемон, Н.** Народжений жити й творити / Н. Сентемон // Світлиця. – 2014. – № 1. – С. 25–31 : фот.
12. **Страшний, В.** Людина зі скрипкою / В. Страшний // Крим. світлиця. – 2002. – 13 груд. (№ 50).
13. **Шепель, Ф.** Про що пісня «Ой, що ж то за шум учинився...»? [Електронний ресурс] / Ф. Шепель // З перших уст : новини Кіровоградщини : [сайт]. – Електрон. дані. – Режим доступу: <https://zpu.kr.ua/shche/kolonky/8479-pro-shcho-pisnia-oi-shcho-zh-to-za-shum-uchynuvsia> (дата перегляду: 20.07.2018), вільний. – Назва з екрана.
14. **Юрчишина, О.** Хрещений батько села / О. Юрчишина // Прапор перемоги. – 2008. – 22 лип.

Марцинюк Василь Григорович: «Установка: допомагати бібліотекам»

В. С. Вігуржинська (м. Тульчин)

У статті подано усноїсторичні свідчення Марцинюка Василя Григоровича.

The article contains oral historical evidence of Vasiliy Hryhorovych Martseniuk.

Ключові слова: бібліотекар, бібліотека, книга, допомагати.

Key words: librarian, library, book, help.

Марцинюк Василь Григорович, 1951 р. н., с. Василівка, Тульчинський район, Вінницька область, Україна, депутат Тульчинської районної ради.

Народився тут в селі. З самого, самого раннього дитинства, з першого класу школи любив читати книги. Пам'ятаю, які перші книги я прочитав ще в першому класі. Була бібліотекарем покійна нині Анастасія Леонтіївна. Вона порекомендувала мені «Зароблений карбованець». Книжка перша, яку я прочитав ще років шістьдесят тому. Приходив в бібліотеку після школи.

Анастасія Леонтіївна як мудра людина, професійний працівник не випадково порекомендувала саме цю книжечку. Я запам'ятав, що в житті потрібно працювати, заробляти гроші. Мати ці гроші і не чекати, що хтось даремно повинен комусь щось дати. І ось ідея казки проходить через все моє життя. Потрібно заробляти гроші і створювати блага для себе і для оточуючих людей. І потім весь час, навчаючись в школі (початкова школа в Василівці [1], восьмирічна школа з Заозерному [2], раніше село Паланка називалось, середню школу закінчив в селі Клебань [3]) всі ці десять років постійно подобалось мені пізнавати світ, себе через літературу. Тоді не було телебачення. В Василівці світло появилось в 62 році. Перший телевізор з'явився в 63 році. Основним джерелом знань була книга. Любив книги. Читав багато. І ось ця тяга, це бажання пізнавати з літератури залишилось в мене на все моє життя.

Потім служба в армії. Військове училище. Військова служба (тридцять чотири роки) в армії. Весь час не розставався з книгою. Тільки була можливість, і в училищі, і на полігонах завжди мене тягнуло до літератури. Так воно і залишилось на все життя.

Анастасія Леонтіївна вела дискусію про те, що сподобалось в прочитаній книзі, що взяв для себе, які висновки зробив. До речі вона мене привчила робити висновки не тільки з книг, а і з власних вчинків, вчинків людей. Їй мабуть цікаво було ліпити з мене особистість. А в ній я бачив інтелігентну, освічену, добру, чуйну людину. Тут я знаходив відповіді на багато життєвих питань. В бібліотеці багато часу проводив, коли готувався вступати в військове училище. Приїжджаючи в село у відпустку завжди заходив до бібліотеки, брав участь в заходах, що проходили. В спілкуванні з Анастасією Леонтієвною я чув, бачив, що бібліотека була біденька. Вікна були закриті газетами. Я собі дав таку установку: «Якщо в мене появиться можливість (а вона на щастя появилась), допомагати бібліотеці». Тому коли я звільнився з армії, повернувся в село. П'ять років працював сільським головою. Будучи сільським головою старався більше уваги приділяти бібліотеці, заохочував інвесторів, підприємців сільських, щоб підписували підписні видання і передавали в бібліотеку. Кожний рік я стравляв допомагати. І зараз ми підтримуємо бібліотеку. Оплачую Інтернет. Для людей є зона вай-фай. Для бібліотеки передплачуємо більше двадцяти періодичних видань. Нам може конкурувати хіба, що районна бібліотека.

Словник

1. *Василівка* – село в Україні, в Тульчинському районі Вінницької області. Орган місцевого самоврядування – Заозерненська сільська рада із центром в селі Заозерне.

2. *Заозерне* – село в Україні, в Тульчинському районі Вінницької області.

3. *Клебань* – село в Україні, в Тульчинському районі Вінницької області.

Ліквідація більшовиками повстанського руху під проводом Нестора Махна

Л. І. Панасюк (м. Вінниця)

У статті розкрито перебіг подій під час згортання повстанського руху Нестора Махна.

The article reveals the course of events during the cessation of the rebel movement by Nestor Makhno.

Ключові слова: *Нестор Махно, повстанський рух, «Махновщина», махнівці.*

Key words: *Nestor Makhno, rebel movement, «Makhnovshchyna», Makhnivtsi.*

Свій сумнівний союз з більшовицькою владою Махно уклав 11 жовтня 1920 року (переговорний процес тривав з липня і спершу був ініціативою самих махновців). Другий союз Махна із радянською владою не був тривалий з однієї банальної причини – після розгрому Врангеля і звільнення Криму, у червоного командування відпала потреба в махновських частинах, які після звільнення Криму стали останньою силою, що могла реально загрожувати більшовикам у випадку нових селянських повстань [1, с. 81].

Радянська історіографія махновський рух змалювала виключно як бандитський, а махновщину в цілому – як куркульську контрреволюцію. Цю «традицію» започаткував Лев Троцький, який відчував до Махна особисту неприязнь, своєю статтею «Махновщина» від 2-го червня 1919 року, опублікованою в газеті «В пути». У цій статті «демон революції» закликав: «...з цим анархо-кулацьким розбратом покінчити, покінчити твердо, раз і назавжди. Так, щоби нікому більше не кортіло». Це спричинило те, що всі радянські джерела давали не об'єктивну картину подій махновщини. Тому самим цінним джерелом для нас стала праця Турченка Г. Ф. «Південна Україна на зламі епох (1914–1922)», у ній є інформація про згортання махновського руху, та як сам це відбувалось. А книга Белаш А. В., Белаш В. Ф. «Дороги Нестора Махна» являється новим поглядом у незалежній Україні на постать Нестора Івановича Махна, від народження до смерті. Тут максимально чітко дають зрозуміти, що це за людина, які у неї ідеали та все це викладається у світі тих подій.

Наступного дня після завершення Кримської операції у Харкові розпочала роботу V Всеукраїнська конференція КП(б)У, на порядок денний якої були винесені найбільш важливі аспекти суспільно-політичного та економічного життя республіки. В бурхливих обговореннях політики ЦККП(б)У раз по раз у центр уваги делегатів потрапляло ім'я «батька» Махна. Дехто з делегатів критикував ЦК уряд республіки за угоду з махновцями. Я. Гамарник

назвав угоду «великим злочином», а махновщину – осередком зарази. П. Кін в саркастичному пориві питає: «Чому ЦК не запросив представника Махна до ЦК?» Це, на думку Кіна, було б цілком послідовно. Члени ЦК і уряду, намагаючись відвести несправедливу критику, дружно говорили про причини, які штовхнули до угоди. Голова РНК Раковський наголошував, що передусім до уваги бралася військова доцільність, але була й політична. Вона, на його думку, полягала в тому, щоб розмежувати революційні і контрреволюційні елементи, які рівною мірою були в повстанській армії. «Махно в даний момент у нашому оперативному підпорядкуванні. Елемент, що переважає у нього – біднота. І ця біднота у безпосередньому контакті з нашою армією вже проявляє до нас симпатії, і ми не сумніваємося, що махновські загони ввійдуть у радянську Червону Армію, що у Гуляйполі ствердиться Радянська влада». Вивірена і зважена позиція Раковського, в промові якого не було жодного випадку проти Махна, однак, суперечила підписаній угоді. Адже остання гарантувала організаційну самостійність повстанської армії, до того ж протягом місяця у Харкові йшли переговори про надання махновському району політичної автономії [2, с. 279].

Деяко прояснила ситуацію промова присутнього на конференції Г. Зінов'єва. Він дав зрозуміти, що угода з Махном не була самодіяльністю українського керівництва, а санкціонувалася Москвою, яка продовжувала тримати справу під контролем.

Керівництво військовими діями проти повстанської армії було покладене на М. Фрунзе. Невдалий досвід ліквідації махновщини на початку 1920 р. змусив його ретельно і заздалегідь почати підготовку до операції. 17 листопада командуючий Південним фронтом віддав наказ № 00106/сш який на перший погляд стосувався лише передислокації військових з'єднань з Криму, насправді ж мав на меті створення передумов до оточення двох розрізнених груп махновської армії. Відповідно до цього наказу повстанська армія підпорядковувалася в котрий раз новому командуванню, тепер 4-ї армії, яка розташовувалася на території Криму.

Газета «Комуніст» від 19 листопада 1920 року звинуватила махновців у підготовці повстання, а в комуністичних листівках лунали заклики «Вперед на Махна!», «Смерть махновщині!». З 25 листопада почалися масові арешти анархістів і махновців, Гуляй-поле оточене і після нічного бою взяте червоними частинами [2, с. 281].

А 26 листопада 1920 року вийшов указ командуючого арміями південного фронту Фрунзе № 00131 в якому зазначалось: «1) Військам фронту вважати Махно і його загони ворогом Радянської Республіки і Революції 2) ... махновські загони роззброювати, ті, що здійснюють опір – знищувати». З пасток Фрунзе в Криму із кількох тисяч махновців вирвалось близько 250 кіннотників та 25 тачанок. Галина Кузьменко згадувала, що «Нестор на людях не виказував хвилювання, тримався. А при мені плакав, не соромлячись.... Усе повторював: «Загубили синків, загубили, підлота червона...» [3, с. 54].

Тоді, в листопаді 1920 року, махновському руху було остаточно завдано серйозного удару, хоч він невпинно слабів і до указу Фрунзе. Насамперед слабіла підтримка виснаженого більшовицькими продрозверстками села, зростали протиріччя між самими махновцями і колишніми учасниками махновського руху, які вирішили перейти до мирної праці – змінити гвинтівку і тачанку на плуг та косу. М. Шаповал, аналізуючи причини поразки селянського повстанського руху, пояснює їх тим, що «не було дужої класової організації – в цьому вся слабкість селянства і причина його політичної затурканості, упослідження...».

Операцію проти Кримської групи Каретникова очолив особисто М. Фрунзе, що прибув 25 листопада до Сімферополя. У той же день сюди були викликані командуючий махновською групою С. Каретников і начальник штабу П. Гавриленко. Їм пред'явили наказ-ультиматум № 00155, відразу заарештували і розстріляли [4, с. 35].

Одержавши відомості про винищення махновців, що почалися, Кримська група під командуванням Марченка ранком 27 листопада знялася з позицій біля Євпаторії і рушила на північ. У той же день вона пробилася через розташування 7-ї кавалерійської дивізії, приєднавши до себе велику частину 2-ї кавбригади. Група рухалася на захід по шосе Перекоп – Сімферополь, колоною у три кілометри.

Вже на початку грудня стало цілком зрозумілим, що ліквідувати повстанську армію не вдалося. Незважаючи на окремі втрати, вона зберегла своє основне ядро, яке швидко поповнювалося дрібними повстанськими загонами по-суті, ретельно підготовлена операція червоного командування закінчилася провалом, не допомогли ні перевага в силах, ні зухвалість першого удару [6, с. 120].

Чому ж Червоній Армії, яка в першій половині листопада блискуче розгромила армію Врангеля, приховану у Криму за прекрасними природними і фортифікаційними укріпленнями, не вдалося здолати чисельно меншу набагато гірше озброєну повстанську армію? Кидаються у вічі декілька причин. По-перше, хибність обраної стратегії, спрямованої на оточення повстанців переважаючими силами. Вона, як вже говорилося вище, була надуманою, не враховувала ні реальні можливості своїх військ, ні справжню силу ворога і не відповідала характеру «малої війни». По-друге, бої з махновцями продемонстрували низьку боєздатність червоних частин, пасивність і прагнення ухилитися при можливості від бою. Не випадково майже у кожному з своїх наказів Фрунзе звертав увагу на необхідність «швидких і рішучих дій», підкреслював «державну важливість покладеного на нас завдання».

29 грудня група вийшла до Строганівки, тим самим вирвавшись на оперативний простір з Криму. У групі Марченка залишилося 3 тис. бійців, у тому числі 1 тис. шабель, 300 тачанок з кулеметами і піхотою, 4 гармати.

У ці дні Махно ужив заходів для з'єднання усіх своїх частин. 29 листопада в с. Костянтинівка на засіданні Ради Повстанської армії він сформулював її найближчі завдання так: «Тимчасово, по силі можливості, ухилитися від боїв і зайнятися енергійно організацією армії й об'єднанням повстанських загонів, а так само намагатися зв'язатися з загonom Удовиченка і чекати повернення Кримської групи Каретникова».

Його план припускав збір протягом 3–4 тижнів усіх своїх боєздатних частин, що відступають під натиском червоних військ із Гришинського, Бердянського й Олександрівського повітів [6, с. 150].

У Костянтинівці була проведена реорганізація наявних сил. Махновська рада вирішила створити ударні групи з полковою армійською системою. Розташовані в районі с. Констянтинівка – ст. Андріївки Особливий і 2-й піхотний полки були зведені у 2-у Особливу піхотну групу під командуванням Савонова.

У відповідь на репресії махновці активізували свої дії проти Червоної Армії. Атакою з півдня їхня Кримська група зайняла с. Тимошівку Олександрівського повіту, де без опору роззброїла 371-й і 372-й полки 42-ї стрілецької дивізії [5, с. 220].

На правом березі Дніпра махновців невідривно переслідували частини 1-ї Кінної армії Будьонного. 24 грудня біля с. Софіївки (західніше Кривого Рогу) їх зустріли частини Особливої і Запасної кавалерійської бригад, у бою з ними Махно втратив 300 чол. і обоз. Відступивши до Аннівки.

Червоне командування кинуло проти Махна кращі з'єднання 1-ї Кінної армії С. Будьонного й окремого корпусу Червоного козацтва В. Примакова. Махна переслідували 14-а кавдивізія Пархоменка, 8-а Червонокозачья Демичева, 17-а кавалерійська Котовського. Але прославленим червоним кіннотникам не вдалося знищити Махна.

30 грудня Махно зосередився біля містечка Тальне на Київщині (2 тис. кінноти, 2 тис. піхоти на тачанках, 150 кулеметів, 1 артбатарея). Наступного дня біля с. Крачковки, а потім с. Пугачевки Жашківського району його атакували червоні козаки корпусу Примакова.

Махно розчарувався в рейді по Правобережній Україні, що не дав йому відчутного припливу сил. Місцеве населення байдуже відносилося до його анархо-комуністичних гасел. Тому він вирішив висунутися на Полтавщину.

З 19 лютого 1921 р. махновські загони загальною чисельністю до 1500 чол. розташовувалися гарнізонами в селах Бейково, В. Михайлівка, Лукашево, Тернівка, Холодець. 25 лютого Махно форсував Дніпро в плавнях поблизу Великої Лепетихи, де розгромив ряд продовольчих складів. Через безперервне переслідування червоними частинами він змушений був розосередити свої сили: у районі Сірогоз залишив загін Глазунова у 50 шабель, кулеметний загін Кожина і Тарановського у 180 шабель з 12-15 кулеметами відстав від Махна у Мелітопольському повіті. Куриленко з загоном у 30 чол. був «відряджений» до Маріупольського повіту, Маскалевський на чолі 20 чол. – у район Юзово, а Каленик і 10 чол. з ним – у Гришинський повіт. Брова і Маслаков були виділені в самостійну Донську групу і спрямовані Махном на Дон і Кубань. Сам Махно з загоном у 400-500 шабель вирішив повернутися в район Гуляйполя, усе ще сподіваючись на допомогу земляків. Але не знайшов там підтримки [2, с. 300].

Протягом квітня – серпня 1921 р. Махно з невеликим з'єднанням проводили рейди по півночі України. Крім того, було проведено волго-донський похід, з надією широкої мобілізації населення. Але його сподівання не увінчалися успіхом, а ті частини, що були у наявності потроху розсіювались.

17 липня 1921-го на мітингу в с. Ісаївка Таганрозького округу Нестор Махно виступив зі своєрідним «підсумком» щодо боротьби останніх років і вкотре засудив «червону комуну»: «Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає свободу особи, рівність самоуправління, ініціативу, творчість, достаток... Фундамент суспільства, який заклали комуністи-більшовики, знищивши всі партії, всіх своїх конкурентів – нічого спільного з комунізмом не має. Це замкнена напіввійськова секта «солдатів Маркса» зі сліпою дисципліною і претензіями на безпомилковість та безапеляційність, що поставила перед собою мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідує своєрідний ідеологічний расизм... Вони позбавляють усіх трудівників ілюзій на краще життя, вони створюють поліційне суспільство, найбільш жebraцьке, найнесправедливіше, де будуть вилучені радість праці, творчості, самодіяльності» [2, с. 340; 1, с. 450].

А через місяць після промови Нестор Іванович Махно переконавшись у повній відсутності підтримки його місцевим населенням у багатьох регіонах України і Росії, прийняв рішення про виїзд за кордон, втілюючи його 28 серпня 1921 р., перейшовши румунський кордон [1, с. 530].

Отож, ми розглянули перебіг подій під час згорання повстанського руху Нестора Махна. Можна сказати те, що радянська влада скористалась лідером цього руху у своїх цілях та завдала удару у спину своєму соратнику. Життєвий шлях Нестора Махна, селянського спадкоємця, який захищав свій народ від численних ворогів, завершився в Парижі – далеко від рідних, овіяних духом свободи, українських степів. Та, хоч йому так і не вдалося зреалізувати власний шлях в революції, не будемо відбирати в «батька» право залишатися в народній пам'яті захисником патріотом рідної землі.

Джерела та література

1. **Белаш, А. В.** Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – Киев : Проза, 1993. – 592 с.
2. **Верстюк, В. Ф.** Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – Київ : Наук. думка, 1992. – 368 с.
3. **Ковальчук, М.** Нестор Махно / М. Ковальчук // Пам'ять століть. – 2003. – № 4. – С. 51–77.
4. **Тимошук, А. В.** Анархо-комуністические формирования Н. Махно. Сент. 1917 – авг. 1921 / А. В. Тимошук. – Симферополь : Таврия, 1996. – 75 с.
5. **Турченко, Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
6. **Яланський, В.** До історії махновського руху в Україні / В. Яланський // Наукові читання до 100-річчя Н. Махна. – Гуляйполе, 1998. – 315 с.

Відомості про авторів

Абласва Ульяві Османівна, здобувач Інституту народознавства НАНУ.

Антонюк Оксана Юріївна, завідувач відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Арпентьєва Маріям Равіліївна, доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент Російської академії природознавства, професор кафедри психології розвитку та освіти Калузького державного університету імені К. Е. Цюлковського.

Ахевич Наталія Павлівна, провідний бібліограф-краєзнавець Тульчинської ЦРБ.

Барвінок Юлія Василівна, молодший науковий співробітник відділу «Резиденція Б. Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Белоус Надія Костянтинівна, завідувач Тиманівської сільської бібліотеки Тульчинської ОТГ.

Валігура Ірина Миколаївна, бібліотекар I категорії відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Верстюк Анатолій Миколайович, краєзнавець з с. Верхівка Барського району.

Вігуржинська Віра Степанівна, директор Тульчинської ЦРБ.

Волюшина Наталія Борисівна, бібліотекар відділу економіки і новітніх технологій Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Добошевська Аліна, представник Інституту соціології Ягеллонського університету, член Польського Товариства Усної Історії (Республіка Польща).

Єзерська Ірина Володимирівна, співробітниця Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького».

Жмуд Наталя Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, член правління ГО «Подільська спадщина».

Зубко Ольга Євгенівна, кандидат історичних наук, фахівець центру міжнародних зв'язків та діяльності ВНАУ.

Ільченко Ярослав Олегович, студент III курсу Навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кілар Анастасія Юріївна, бакалавр історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Коляструк Ольга Анатоліївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Криворука Аніта Василівна, бібліотекар I категорії сектору правової інформації Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Куряча Марія Володимирівна, студентка IV курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Кучеренко Світлана Володимирівна, заступник голови правління Благодійного фонду імені Івана та Юрія Лип (м. Одеса).

Литвиновська Юлія Анатоліївна, студентка III курсу Навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Лищенко Алла Володимирівна, екскурсовод відділу «Резиденція Б. Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Мизенко Олена Юріївна, студентка III курсу Навчально-наукового інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Михалиця Оксана Анатоліївна, бібліограф-краєзнавець КЗ «Хмельницька районна бібліотека для дорослих».

Мозгова Лариса Анатоліївна, заступник директора з наукової роботи Житомирської обласної бібліотеки для дітей, член ЖОО Національної спілки краєзнавців України.

Морозова Наталія Іванівна, радник голови Вінницької обласної державної адміністрації з питань культури, президент ГО «Асоціація бібліотек Вінниччини», заслужений працівник культури України.

Ніжньовська Альона Анатоліївна, завідувач сектору наукової інформації з питань культури і мистецтва Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Островик Дмитро Андрійович, аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Панасюк Лілія Ігорівна, студентка IV курсу факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Привалко Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук, головний спеціаліст сектору обліку та збереження усних джерел Українського інституту національної пам'яті.

Пуніна Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Романюк Богдан Іванович, здобувач кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Слотюк Галина Миколаївна, заступник директора з наукової роботи та інформатизації Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

Ференц Оксана Іванівна, кандидат філософських наук, представник Фонду «Добра Воля» із Кракова (Республіка Польща).

Циганенко Лілія Федорівна, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Цимбалюк Поліна Іванівна, в. о. заступника директора з основної діяльності Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України.

Чигирик Наталія Василівна, екскурсовод відділу «Резиденція Б. Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Юрчишина Ольга Анатоліївна, завідувач сектору краєзнавчих видань бібліотеки ВНМУ ім. М. І. Пирогова.

Наукове видання

УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОД, ДЖЕРЕЛО

Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції

24–26 жовтня 2018 р.

Відповідальна за випуск Г. М. Слотюк,
керівник проекту «Голоси живої історії»

Редакційна колегія: *Г. М. Слотюк, П. І. Цимбалюк, О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко,
С. В. Лавренюк, О. І. Кізян, О. А. Ткачук, Н. В. Спиця*

Рецензенти:

Легун Ю. В., доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області,
почесний голова ГО «Вінницьке історичне товариство»

Колястрок О. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури
України факультету історії, етнології і права ВДПУ імені Михайла Коцюбинського

Гальчак С. Д., доктор історичних наук, голова правління обласної організації Національної
спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України

Комп'ютерна верстка, дизайн, оригінал-макет, коректура *Н. В. Спиця*

Підписано до друку 20.12.2018.
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 9.25.
Наклад 80 прим.

Друк ПП Балюк І. Б.
м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15
Тел.: (0432) 52-08-02